

Customs and Traditions: Beliefs and
Practices from Sukhothai Period to
Mid Ayutthya Period

Asso. Prof. Sarpaporn Na Banchang

ปก : ศิริเพ็ญ จงตระกูล
จัดการ : พิศมัย ภูวันเพ็ญ

จัดพิมพ์โดย

โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พฤศจิกายน ๒๕๓๕

จำนวนพิมพ์ ๑,๐๐๐ เล่ม

ลิขสิทธิ์เป็นของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติรองศาสตราจารย์ ดร.สุภาพรณ ณ บางช้าง

การศึกษา

- อักษรศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับ ๒) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๕
- อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลี-สันสกฤต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๘
- อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลี มหาวิทยาลัยพระเจดีย์ ประเทศศรีลังกา พ.ศ. ๒๕๒๒

ผลงานวิชาการ

- "คติเรื่องต้นพระโพธิ์ในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทและของชาวอินเดีย" พุทธธรรม วารสารของพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย
- "หลักการศึกษาและปฏิบัติธรรมในกาลามสูตร" พุทธธรรม วารสารของพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย
- "มหาชาติและประเพณีการเทศน์มหาชาติ" เอกสารประกอบการประชุมวิชาการ และการเทศน์มหาชาติของธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ธรรมวิเคราะห์ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

- การประยุกต์หลักพุทธธรรมมาใช้ในการพัฒนาชาวนบพ งานวิจัย
ทุนรัชดาภิเษกสมโภช พ.ศ. ๒๕๒๕ ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- การใช้ภาษาในการตั้งชื่อของคนไทย งานวิจัย ทุนวิจัยเพื่อเพิ่มพูน
ความรู้และประสิทธิภาพทางวิชาการ ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
เนื่องในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปี ลายสือไท
- ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕
- วรรณการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : จารึก ตำนาน
พงศาวดาร สารานุกรม ประกาศ. มุลินธิมามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรม
ราชูปถัมภ์, กรุงเทพฯ. : ๒๕๒๕
- วรรณการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย.
กองทุนเฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี,
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๓๓
- พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทยก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยน-
แปลงการปกครอง งานวิจัย สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ขนบธรรมเนียมประเพณี : ความเชื่อและแนวการปฏิบัติในสมัย
สุโขทัยถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง งานวิจัย สถาบันไทยศึกษา
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทคัดย่อ

นภีณชช ราชบัณฑิตยสถาน กรุงเทพฯ กรมส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศ กระทรวงพาณิชย์ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ พลเรือเอก นภีณชช ราชบัณฑิตยสถาน เป็นผู้อำนวยการศูนย์วิจัยและพัฒนาการศึกษาระหว่างประเทศ กรมส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศ กระทรวงพาณิชย์

โครงการวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาแนวคิดพื้นฐาน ลักษณะ และบทบาทของชนบธรรมเนียมประเพณีไทยในช่วงสมัยสุโขทัยถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง คือระหว่าง พ.ศ. ๑๘๐๐ - ๒๑๘๘ ผลของการศึกษาพบว่า แนวคิดพื้นฐานที่เป็นหลักเบื้องต้น คือ คติไตรภูมิ คติดังกล่าวเป็นพื้นฐานของโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของคนไทยในเรื่องขั้นตอนชีวิตและเป้าหมายชีวิตการตระหนักในคุณค่าพระรัตนตรัย การยอมรับความมีอยู่ของสรรพชีวิตในภพภูมิที่แตกต่างไปจากมนุษย์ และความเชื่อในอำนาจต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับชีวิต ได้แก่ อำนาจธรรมชาติ อำนาจพุทธเทพนิกร อำนาจมนุษย์ อำนาจพรหมเทพนิกร อำนาจไสยเวท และอำนาจผู้ปกครองประเทศ นอกจากแนวคิดดังกล่าวแล้ว ความต้องการเพื่อการดำรงอยู่ตามวิถีการของชีวิตอย่างมีเสถียรภาพ เงื่อนไขเฉพาะการณ์ อิทธิพลของพุทธศาสนา ศาสนาพรหมณ์ ความเชื่อดั้งเดิม ตลอดจนบุคลิกภาพของคนไทย คือความเอื้อเฟื้อมีน้ำใจ ความประณีต และความรักในความสุข ได้หล่อหลอมรูปแบบประเพณีไทยซึ่งมีลักษณะเด่นที่สำคัญ คือมีจุดมุ่งหมายหรือประโยชน์ที่การสร้างเสริมเสถียรภาพของชีวิตด้านต่าง ๆ ทั้งในระดับบุคคล ชุมชน และระดับประเทศ และระหว่างประเทศ มีภูมิปัญญาในการเลือกสรรและสร้างสรรค์ มีจิตวิญญาณแห่งความเอื้อเฟื้อเกื้อกูล มีความละเอียดอ่อนประณีตงดงาม ขณะเดียวกันเมื่อมีความต้องการ ความขัดแย้ง คัดค้านก็ก็สามารถแสดงออกได้อย่างมีพลัง มีลักษณะประสานประโยชน์ มีความสนุกสนานบันเทิงแฝงอยู่ และมีศิลปะเป็นความเด่นปรากฏ

บทบาทหลักของชนบธรรมเนียมประเพณีไทย คือ การสร้างเสถียรภาพ ได้แก่ เสถียรภาพในด้านการเมืองการปกครอง เสถียรภาพในด้านการทำมาหากิน เสถียรภาพในการดำเนินชีวิตตามวงจร เสถียรภาพในการพัฒนาชีวิตโดยเฉพาะในการสั่งสมบุญเพื่อประสบชีวิตที่ดีในปัจจุบันและอนาคต ตลอดจนเสถียรภาพในด้านการสืบต่อพระพุทธศาสนา นอกจากบทบาทหลักดังกล่าวแล้ว ยังมีผลเป็นสื่อสร้างความสามัคคีสร้างการรวมตัวของชุมชน สร้างโอกาสของการเอื้อเฟื้อแบ่งปัน และเป็นทางแห่งการสร้างสรรค์ศิลปะ

ข้อเสนอแนะ คือ ควรมีการสืบทอดชนบธรรมเนียมประเพณีในอดีตที่ยังมีคุณค่าต่อสังคมไทยในปัจจุบันและอนาคต ทั้งนี้ควรศึกษาแก่นสารแท้จริงของชนบ

ปรัชญาชีวิต

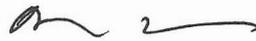
ธรรมเนียมประเพณีไทยแต่ละด้าน แล้วอนุรักษ์พัฒนาให้ถูกต้องตามแก่นสาร ช่วยกัน
หาแนวทางแก้ไขลักษณะที่เป็นด้านลบของขนบธรรมเนียมประเพณี เช่นความฟุ่มเฟือย
และความต้องการในเรื่องอิทธิอำนาจ การอนุรักษ์และพัฒนาขนบธรรมเนียมประเพณี
ไทยไม่อาจเกิดขึ้นอย่างมีผลดีแก่บุคคลและสังคมส่วนรวมได้ หากจำกัดการปฏิบัติ ที่ตัว
รูปแบบของขนบธรรมเนียมประเพณีเท่านั้น การอนุรักษ์พัฒนาที่แท้จริงเริ่มต้นจากการ
พัฒนาคน ให้มีปัญญาในเรื่องโลกและชีวิต และมีสำนึกของการดำเนินชีวิตที่เป็น
ประโยชน์ต่อสังคม ถ้าคนมีคุณภาพ มีความรู้ความเข้าใจเรื่องโลก ชีวิต และสังคม
อย่างถูกต้อง คนเหล่านั้นก็จะมาเกี่ยวข้องกับขนบธรรมเนียมประเพณี ไม่ว่าจะในฐานะ
ผู้สร้าง ผู้ปฏิบัติ ผู้ใช้ หรือผู้รับผล อย่างถูกต้องดีงาม

คำนำ

งานวิจัยเรื่อง “ขนบธรรมเนียมประเพณี : ความเชื่อและแนวการปฏิบัติในสมัยสุโขทัยถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง” นี้ เป็นโครงการย่อยโครงการหนึ่งในโครงการวิจัยเรื่อง “ขนบธรรมเนียมประเพณี : ความเชื่อและแนวการปฏิบัติในสังคมไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงปัจจุบัน” ซึ่งสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้กำหนดขึ้นเป็นโครงการวิจัยหลัก ประจำปีงบประมาณ ๒๕๓๒ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมการศึกษาความคิดความเชื่ออันเป็นที่มาของขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนรูปแบบ การแสดงออกและบทบาทของขนบธรรมเนียมประเพณีในสังคมไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยปัจจุบัน โดยคาดหวังว่าจะได้ข้อเสนอแนะแนวการปฏิบัติที่เหมาะสมสำหรับสังคมไทยปัจจุบันและอนาคต

ในการดำเนินการวิจัยเรื่อง “ขนบธรรมเนียมประเพณี : ความเชื่อและแนวการปฏิบัติในสมัยสุโขทัยถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง” รองศาสตราจารย์ ดร.สุภาพรณ ฒ บางช้าง ได้รวบรวมหลักฐานจากจารึกและเอกสารต่างๆ เป็นจำนวนมาก วิเคราะห์วิจารณ์อย่างละเอียดลึกซึ้ง เสนอผลของการศึกษาที่น่าสนใจ นับว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งทั้งในด้านการวิชาการและการนำไปประยุกต์ใช้

ฝ่ายวิจัยจึงใคร่ขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ ดร.สุภาพรณ ฒ บางช้าง และสถาบันไทยศึกษาไว้ ณ ที่นี้ หวังว่างานวิจัยเรื่องนี้จะเป็ประโยชน์อย่างกว้างขวางต่อไป

(รองศาสตราจารย์ ดร.ศลักษณ์ ทรพรพันธ์)
รองอธิการบดีฝ่ายวิจัย

สารบัญ

หน้า

ประวัติผู้แต่ง	๑
บทคัดย่อ	๑
คำนำ	๑
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑. ความเป็นมาและความสำคัญของงานวิจัย.....	๑
๒. ผลงานศึกษาที่ผ่านมา.....	๒
๓. วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	๑๐
๔. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	๑๐
๕. ขอบเขตการวิจัย.....	๑๑
๖. วิธีดำเนินการวิจัย.....	๒๐
๗. การนำเสนอ.....	๒๑
บทที่ ๒ แนวคิดพื้นฐานของชนบทธรรมนิยมประเพณีไทย	๒๓
๑. โครงสร้างไตรภูมิ.....	๒๔
๒. อำนาจธรรม.....	๒๗
๓. อำนาจพุทธเทพนิกร.....	๓๐
๔. อำนาจอมมุษย์.....	๓๓
๕. อำนาจพรหมเทพนิกร.....	๓๕
๖. อำนาจไสยเวท.....	๓๙
๗. อำนาจผู้ปกครองรัฐ.....	๔๑
บทที่ ๓ ชนบทธรรมนิยมประเพณีด้านการเมืองการปกครอง	๕๕
๑. การสร้างบ้านแปลงเมือง.....	๕๕
๑.๑ สมัยสุโขทัย.....	๕๕
๑.๒ สมัยอยุธยา.....	๕๙

๒.	พระราชพิธีราชาภิเษก.....	๕๓
	๒.๑ ก่อนสมัญสุโขทัย.....	๕๔
	๒.๒ สมัญสุโขทัย.....	๕๕
	๒.๓ สมัญอยุธยา.....	๕๗
๓.	พระราชพิธีอินทราชาภิเษกและพระราชพิธีลบศักราช.....	๗๕
	๓.๑ การเตรียมสถานที่ประกอบราชพิธี.....	๗๖
	๓.๒ การพระราชพิธี.....	๗๗
๔.	พระราชพิธีปุชยาภิเษก.....	๘๒
๕.	พระราชพิธีทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทและพระราชพิธีนารายณ์ประทมสินธุ์.....	๘๕
๖.	พระราชพิธี พิธี และขนบธรรมเนียมประเพณีทางคชกรรม.....	๘๘
	๖.๑ พระราชพิธีอาจารย์ราชาภิเษก คชกรรมปฐมราชาภิเษก ปฐมกรรม มัชฌมกรรม อุตมกรรม.....	๙๑
	๖.๒ พิธีและขนบธรรมเนียมประเพณีการคล้องช้าง.....	๙๔
	๖.๓ พระราชพิธีคเชนทรสนาน.....	๑๐๓
๗.	พิธีและการปฏิบัติเนื่องในการทหารและการสงคราม.....	๑๑๑
	๗.๑ พิธีและการปฏิบัติเพื่อเสริมกำลังใจในการสงคราม.....	๑๑๒
	๗.๒ พิธีปฐมกรรม.....	๑๑๗
๘.	พระราชพิธีและพิธีสดุดียา.....	๑๑๘
	๘.๑ พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา.....	๑๑๙
	๘.๒ พิธีสดุดียานุสัถย์ระหว่างเมือง.....	๑๓๐
	๘.๓ พิธีสดุดยาศิษฐานหลังอุทกธารประกาศอิสรภาพ.....	๑๓๖
	๘.๔ พิธีสดุดยาศิษฐานพิสูจน์ดำน้ำลุยเพลิง.....	๑๓๗
	๘.๕ พิธีสดุดยาศิษฐานตามพระไอยการลักษณะพยาน.....	๑๔๒
	๘.๖ การทำสดุดยาศิษฐานเสี่ยงบารมี.....	๑๔๔
๙.	พระราชพิธีเคณฑะ : การเสี่ยงทนายดูชะตาบ้านเมือง.....	๑๔๖

บทที่ ๔	ขนบธรรมเนียมประเพณีทางพระพุทธศาสนา	๑๕๙
๑.	การนมัสการพระรัตนตรัย.....	๑๕๑
๒.	ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับพระพุทธ.....	๑๕๘
๒.๑	การสร้างรูปพระ.....	๑๕๘
๒.๒	การนำพระพุทธรูปมาประดิษฐาน.....	๑๖๖
๒.๓	การสร้างสถูปเจดีย์บรรจุพระธาตุ.....	๑๖๖
๒.๔	การปลุกต้นพระศรีมหาโพธิ.....	๑๗๓
๒.๕	การสร้างพระพุทธบาท.....	๑๗๕
๒.๖	การปฏิสังขรณ์.....	๑๗๘
๒.๗	การนบพระ.....	๑๘๐
๒.๘	ประเพณีจองเปรียง.....	๑๘๒
๒.๙	การฉลองพระ.....	๑๘๗
๓.	ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับพระธรรม.....	๑๙๒
๓.๑	ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับการศึกษา และเผยแผ่ธรรม.....	๑๙๒
๓.๒	การปฏิบัติธรรม.....	๒๑๙
๔.	ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับพระสงฆ์.....	๒๓๒
๔.๑	การบวช.....	๒๓๒
๔.๒	ธรรมเนียมปฏิบัติที่เนื่องกับพระภิกษุสงฆ์และสามเณร ตามกฎหมาย.....	๒๓๘
๔.๓	ขนบธรรมเนียมประเพณีการทำนุบำรุงพระสงฆ์.....	๒๓๙
๔.๔	การกรวดน้ำ.....	๒๕๒
บทที่ ๕	ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านการทำมาหากิน เทศกาล และวงจรชีวิต	๒๕๗
๑.	ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านการทำมาหากิน.....	๒๕๗
๑.๑	ขนบธรรมเนียมประเพณีเนื่องด้วยการเกษตรกรรม และการพาณิชย์กรรมทั่วไป.....	๒๕๗

១២៥

ក្របខ័ណ្ឌស្រុក

- ០២៥ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ខ
- ១២៥ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ខ
- ២២៥ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ៣
- ៣២៥ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ៤
- ៤២៥ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ៥

១២៦

ក្របខ័ណ្ឌស្រុក ក្រុង ក្រុងស្រុក ៤ ក្រុង

- ១២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ៣
- ២២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ៤
- ៣២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ៥
- ៤២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ៦
- ៥២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ៧
- ៦២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ៨
- ៧២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ៩
- ៨២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ១០
- ៩២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ១១
- ១០២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ១២
- ១១២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ១៣
- ១២២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ១៤
- ១៣២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ១៥
- ១៤២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ១៦
- ១៥២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ១៧
- ១៦២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ១៨
- ១៧២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ១៩
- ១៨២៦ ក្រុមប្រឹក្សាស្រុក ២០

บทที่
๑

บทนำ

๑. ความเป็นมาและความสำคัญของงานวิจัย

โครงการวิจัยเรื่อง “ชนบทธรรมนิยมประเพณี : ความเชื่อและแนวการปฏิบัติในสมัยสุโขทัยถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง” นี้เป็นงานวิจัยเรื่องหนึ่งในโครงการวิจัยหลักเรื่อง “ชนบทธรรมนิยมประเพณี : ความเชื่อและแนวการปฏิบัติในสังคมไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยปัจจุบัน” ของสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งโครงการวิจัยดังกล่าวเป็นโครงการวิจัยย่อยโครงการหนึ่งของโครงการแม่บทเรื่อง “ชีวิตไทย : อดีต ปัจจุบัน อนาคต” ซึ่งสถาบันไทยศึกษาได้กำหนดเป็นโครงการระยะยาวของสถาบัน

การที่สถาบันไทยศึกษาได้กำหนดหัวข้อเรื่อง “ชนบทธรรมนิยมประเพณี : ความเชื่อและแนวการปฏิบัติในสังคมไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยปัจจุบัน” ก็ด้วยเห็นว่าชนบทธรรมนิยมประเพณีของไทยนั้นมีพื้นฐานความคิดและวิถีการปฏิบัติที่แสดงลักษณะอารยธรรมไทยอย่างชัดเจน มีสาระและกระบวนการซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อการจรรโลงและส่งเสริมเสถียรภาพและความวัฒนาสถาพรของสังคมไทย เป็นเครื่องร้อยรัดผูกพันความเป็นไทย รวมทั้งเป็นสื่อหรือเครื่องมืออย่างหนึ่งของการสร้างคุณลักษณะไทยทั้งทางด้านจิตใจ บุคลิกภาพและการแสดงออก

เฉพาะเรื่อง “ชนบทธรรมนิยมประเพณี : ความเชื่อและแนวการปฏิบัติในสมัยสุโขทัยถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง” มีคุณค่าต่อการศึกษาค้นคว้าเป็นพิเศษในตัวเอง ๒ ประการ คือ

๑) เป็นการศึกษาเรื่อง ขนบธรรมเนียมประเพณี : ความเชื่อและการปฏิบัติ ในสังคมไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย พ.ศ. ๑๘๐๐-๑๙๖๒ และสมัยอยุธยาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระเจ้าอู่ทองทรงเริ่มตั้งบ้านเมืองเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ ไปจนถึงสมัยพระเจ้าปราสาททอง พ.ศ. ๒๑๔๘ รวมระยะเวลา ๓๕๕ ปี ขนบธรรมเนียมประเพณี ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว เป็นฐานของขนบธรรมเนียมประเพณีตลอดจนลักษณะความเป็นไทยในด้านต่าง ๆ เป็นลำดับมาจนถึงปัจจุบัน

๒) ช่วงสมัยที่ทำการศึกษาในงานวิจัยนี้ยังมีลักษณะที่น่าสนใจอีกประการหนึ่ง คือ เป็นช่วงของการก่อตั้งบ้านเมืองและการพยายามสร้างเสถียรภาพของบ้านเมืองซึ่งมีเงื่อนไขปัจจัยและสิ่งแวดล้อมที่มีลักษณะเป็น *ตะวันออก* บริสุทธิบริบูรณ์ คือ ยังไม่มีอิทธิพลของตะวันตกเข้ามากระทบ การศึกษาเหตุการณ์ในช่วงสมัยนี้จะทำให้เห็นว่าการบูรณะไทยได้สร้างและอาศัยขนบธรรมเนียมประเพณี เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างและพัฒนาบ้านเมืองตามเงื่อนไขแต่ละระยะเวลาอย่างไร จึงสามารถสร้างความเป็นไทยขึ้นมาในราชอาณาจักรไทยได้ และเป็นรากฐานของชาติสืบเนื่องมาถึงปัจจุบันและจะยังคงสืบต่อไปในอนาคต การศึกษาในงานวิจัยนี้จึงเป็นส่วนหนึ่งที่จะทำให้เราเข้าใจถึงความคิดความเชื่อ การแสดงออกและกุสโลบายแห่งการแสดงออกในส่วนที่เกี่ยวข้องกับขนบธรรมเนียมประเพณีของบรรพบุรุษในช่วง ๔๐๐ ปีแรกแห่งประวัติศาสตร์ไทย ช่วยให้เรารู้จักรากเหง้าของตัวเราที่ชัดเจนยิ่งขึ้น รวมทั้งจะเป็นความรู้พื้นฐานที่นำไปสู่การรักษาสร้างสรรค์และพัฒนาขนบธรรมเนียมประเพณีและวิถีชีวิตไทยที่เหมาะสมสำหรับสังคมไทยในปัจจุบันและอนาคตต่อไปด้วย

๒. ผลงานศึกษาที่ผ่านมา

ผลงานศึกษาเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีไทยที่ผ่านมาทั้งที่เป็นประเภทประมวลและประเภทวิเคราะห์ อาจจำแนกได้เป็น ๔ กลุ่ม คือ^๑

^๑ในที่นี้ จักไม่แสดงเชิงอรรถของเอกสารที่เกี่ยวข้องซึ่งนำมากล่าวในที่นี้ ผู้สนใจดูรายละเอียดได้ในบรรณานุกรม

กลุ่มที่ ๑ ผลงานเรียบเรียงเรื่องชนบทธรรมเนียมประเพณีไทยซึ่งมีเรื่องชนบทธรรมเนียมประเพณีไทยสมัยสุโขทัยหรือสมัยอยุธยาเป็นหลักหรือเป็นส่วนหนึ่งของเนื้อหา ผลงานลักษณะนี้ได้มีการจัดทำมาแต่สมัยสุโขทัยเป็นลำดับมา ได้แก่

- *ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์* หรือ *ตำรับนางนพมาศ* เป็นผลงานของนางนพมาศ พระสนมเอกของพระร่วงเจ้าแห่งสุโขทัย ดำรงตำแหน่งท้าวศรีจุฬาลักษณ์ กล่าวถึงชนบทธรรมเนียมของนางสนมในราชสำนักและพระราชพิธีต่างๆ ในรอบปี ผลงานนี้น่าจะแต่งตั้งแต่สมัยสุโขทัย แต่ได้รับการตกแต่งเพิ่มเติมหลายครั้ง จนฉบับที่ตกทอดมาถึงปัจจุบันมีรายละเอียดของเนื้อหาและสำนวนภาษาทั้งสมัยสุโขทัย อยุธยาและรัตนโกสินทร์ปะปนกัน เป็นเหตุให้นักวิชาการบางคนเห็นว่า ผลงานนี้น่าจะแต่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ คือ ในสมัยรัชกาลที่ ๓^๒ อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณารายละเอียดของชนบทธรรมเนียมประเพณีที่กล่าวในผลงาน พบว่าเนื้อหาส่วนใหญ่นับเป็นหลักฐานสำคัญในเรื่องชนบทธรรมเนียมประเพณีไทย โดยเฉพาะเรื่องพระราชพิธีในรอบ ๑๒ เดือนของสุโขทัยได้ ทั้งนี้ เป็นสุโขทัยในช่วงสมัยที่ได้รับอิทธิพลแนวคิดและการปฏิบัติจากอยุธยา เพราะมีคติและแบบแผนการปฏิบัติตามแบบพราหมณ์มากเหมือนกับอยุธยา แต่ขณะเดียวกันก็มีพื้นฐานแนวคิดและลักษณะการแสดงออกที่เป็นสุโขทัยผสมผสานอยู่ด้วย จึงน่าจะแต่งหลังจากสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ แล้ว แต่จะเป็นรัชกาลใดไม่ปรากฏหลักฐาน พระบริหารเทพธานีวิเคราะห์ว่า นางนพมาศ หรือท้าวศรีจุฬาลักษณ์นี้เป็นพระสนมเอกของพระมหาธรรมราชาที่ ๒^๓ เข้าใจว่าจะได้อาศัยหลักฐานในจารึก

^๒ ตัวอย่างเช่น

นิธิ เอียวศรีวงศ์, "โลกของนพมาศ" *วารสารธรรมศาสตร์*, ๕ : ๑ (กรกฎาคม-กันยายน, ๒๕๒๒), หน้า ๒-๗.

^๓ พระบริหารเทพธานี, *พงศาวดารชาติไทย สมัยศรีอยุธยา ภาคแรก* (พระนคร : บริษัทบพิธจำกัด, ๒๕๑๔), หน้า ๓๒. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ๕ สิงหาคม ๒๕๑๔)

วัดอโศการาม สุโขทัย พ.ศ. ๑๙๔๒ ซึ่งกล่าวถึงการบำเพ็ญบุญของสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ อัครราชมเหสีในสมเด็จพระมหาธรรมราชา^๔ ข้อวิเคราะห์นี้ยังเป็นเรื่องที่ต้องศึกษากันต่อไป เพราะสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ที่กล่าวในจารึกดำรงฐานะพระอัครราชมเหสี ส่วนท้าวศรีจุฬาลักษณ์ หรือนางนพมาศดำรงฐานะพระสนมเอกมีฐานะแตกต่างกัน

ในสมัยอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ได้โปรดให้ทำสารบัญชี่พระราชพิธีขึ้นเป็นครั้งแรก^๕ ในพระราชพงศาวดารฉบับวันวลิตกล่าวว่า “พระองค์ (สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒) เป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์แรก ที่กำหนดให้มีพิธีฉลองและวันการละเล่นขึ้นในประเทศ”^๖ ใน พ.ศ. ๒๐๐๑ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้โปรดให้ตั้งกฎมนเฑียรบาลขึ้น กฎมนเฑียรบาลนี้เป็นกฎหมายสำหรับการปกครองตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช แบ่งเป็น ๓ แผนก คือ

พระตำรา ว่าด้วยขนบธรรมเนียมและการพระราชพิธีต่าง ๆ

พระธรรมนูญ ว่าด้วยตำแหน่งหน้าที่ราชการต่าง ๆ

พระราชกำหนด เป็นข้อบังคับสำหรับพระราชสำนัก

ข้อกำหนดในกฎมนเฑียรบาลทั้ง ๓ แผนกนั้น เป็นข้อมูลที่มีคุณค่าอย่างยิ่งในการศึกษาเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีในราชสำนักสมัยอยุธยา

^๔ กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร ๒๕๒๗), หน้า ๓๒๒. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปีลายสือไทย พุทธศักราช ๒๕๒๖)

^๕ “พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์,” คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (นครหลวงฯ : คลังวิทยา, ๒๕๑๕), หน้า ๔๕๓.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต) (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๘.

^๖ วัน วลิต, *พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับ วัน วลิต พ.ศ. ๒๑๘๒*, ดร.เลียวนาร์ต แอนดาชา และ วนาศรี สามนเสน ผู้แปล (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๕๗.

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียเอกราชแก่พม่าใน พ.ศ. ๒๓๑๐ เอกสารที่แสดงขนบธรรมเนียมประเพณีสมัยกรุงศรีอยุธยาคงจะได้ถูกทำลายไปมาก จึงได้มีผู้รวบรวมสาระในเรื่องนี้ขึ้น ผู้รวบรวมมี ๒ กลุ่ม กลุ่ม ๑ คือ ฝ่ายพม่า ได้จัดบันทึกคำบอกเล่าซึ่งเรียกว่า คำให้การ ของพระราชวงศ์และข้าราชการที่พม่าจับไปเป็นเชลย อีกกลุ่ม ๑ คือ ข้าราชการไทยซึ่งมีหน้าที่และประสบการณ์ในเรื่องดังกล่าว ได้ร่วมกันประมวลและเรียบเรียงแบบแผนปฏิบัติต่างๆ ในราชสำนักสมัยอยุธยาขึ้นไว้เป็นหลักฐาน เพื่อเป็นหลักสำหรับการปฏิบัติในราชสำนักของไทยต่อไป ผลงานเหล่านี้เท่าที่ตกทอดมาได้แก่

- คำให้การชาวกรุงเก่า เป็นบันทึกคำให้การของผู้มีบรรดาศักดิ์ดีของไทยมีพระเจ้าอู่ทุมพร เป็นต้น ที่ให้ไว้แก่พม่าภายหลังการเสียกรุง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ นอกจากเรื่องราวพงศาวดารไทยแล้ว ยังได้กล่าวถึงราชประเพณีของกรุงศรีอยุธยา ได้แก่ พระราชพิธีราชาภิเษก พระราชพิธี ๑๒ เดือน ประเพณีเสด็จออกแขกเมือง ประเพณีกระบวนแห่เสด็จประพาส ประเพณีสงกรานต์พระบรมศพ ประเพณีสมโภชพระราชกุมาร หนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า ที่พิมพ์เผยแพร่ในปัจจุบัน ได้แยกสาระของคำให้การเป็น ๒ ภาค ภาคแรกเป็นเรื่องเหตุการณ์เชิงพงศาวดาร ภาคที่ ๒ เป็นเรื่องขนบธรรมเนียมและพระราชพิธี ในพระราชพิธีสิบสองเดือน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงคำให้การในส่วนขนบธรรมเนียมพระราชพิธีนี้ในชื่อว่า จดหมายเหตุขุนหลวงหวาด (ในงานวิจัยนี้ใช้ชื่อตามหนังสือที่พิมพ์ปัจจุบัน เพื่อสะดวกต่อผู้ที่สนใจจะค้นคว้าต่อไป)

- คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เล่าถึงสภาพบ้านเมืองและชีวิตความเป็นอยู่ในสมัยอยุธยา รวมทั้งได้แสดงรายละเอียดของพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา

- ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา รวบรวมครั้งแรกในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี และมาเรียบเรียงเพิ่มเติมในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กล่าวถึงตำราขบวนเสด็จพระราชดำเนิน ตำราหน้าที่มหาดเล็ก ตำราราชาภิเษกและตำราทรงเครื่องต้น

ตำราราชเสวกครั้งกรุงเก่า แสดงแบบธรรมเนียมราชเสวก คือบอกหน้าที่ของมหาดเล็ก ชาวที่ ตำรวจและกรมวังในสมัยอยุธยา จึงมีชื่อว่า แบบแผนธรรมเนียมมหาดเล็ก อีกชื่อหนึ่ง เรียบเรียงในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

- *พิธีทวาทศมาสของเก่า* ข้าราชการครั้งกรุงเก่าได้เรียบเรียงขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กล่าวถึงพระราชพิธีในรอบ ๑๒ เดือนที่ทำในสมัยอยุธยา

หลังจากสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้มีการเรียบเรียงเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีในราชสำนักไทย ซึ่งมีเรื่องในสมัยสุโขทัยและอยุธยาสอดแทรกอยู่ด้วย ได้แก่

- *ตำราพระราชพิธีเก่า* กล่าวถึงพระราชพิธีพระราชกุมารขึ้นอยู่และพระราชพิธี ๑๒ เดือน ตอนท้ายเป็นประกาศสงกรานต์ พ.ศ. ๒๓๙๓ ไม่มีหลักฐานเรื่องผู้แต่งความที่มีประกาศสงกรานต์ พ.ศ. ๒๓๙๓ จึงสันนิษฐานว่าน่าจะเรียบเรียงขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

- *ราชประเพณีโบราณ* พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวถึงประเพณีนำริ้วขบวนตรวจทางเสด็จพระราชดำเนินตามพระราชกำหนดและบทพระอัยการแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา นอกนั้นเป็นประเพณีในสมัยรัตนโกสินทร์ มีประเพณีการลงสร้างโลกันต์ ประเพณีพระราชทานเบี้ยหวัดและเงินเดือนแก่พระบรมวงศานุวงศ์ที่ผนวช ประเพณีพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่พ่อค้าต่างประเทศ ประเพณีเสด็จพระราชทานพระกลืน และประเพณีพระสงฆ์รามัญสวดพระปริตร ในเรื่องประเพณีพระสงฆ์รามัญสวดพระปริตร ได้เล่าประวัติและวิธีปฏิบัติประเพณีนี้ในสมัยอยุธยาไว้ด้วย

- *พระราชพิธีสิบสองเดือน* พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวถึงพระราชพิธีต่าง ๆ ในรอบ ๑๒ เดือนตามที่ปฏิบัติในสมัยสุโขทัยจนมาถึงในรัชสมัยของพระองค์ นับเป็นผลงานศึกษาค้นคว้าในเรื่องพระราชพิธีเหล่านั้นที่มีรายละเอียดยิ่งกว่าผลงานอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม การกล่าวถึงพระราชพิธีในสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยาเป็นไปโดยสังเขป เนื้อหาส่วนใหญ่เน้นรูปแบบและการปฏิบัติที่ทำในสมัยรัตนโกสินทร์

- *ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม* พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวถึงฐานันดรศักดิ์ของเจ้าฟ้าตามกฎมน เทียรบาลที่มีมาแต่สมัยอยุธยา ตลอดจนธรรมเนียมและพระราชพิธีที่เกี่ยวข้อง

กลุ่มที่ ๒ ผลงานซึ่งกล่าวถึงขนบธรรมเนียมประเพณีไทยโดยไม่เจาะจงสมัย มักเล่าถึงขนบธรรมเนียมประเพณีในสมัยของผู้เขียน ผลงานประเภทนี้มีมาก ตัวอย่างเช่น

- การศึกษาเรื่องประเพณีไทย ขวัญและประเพณีการทำขวัญ ประเพณีเนื่องในการเกิดและประเพณีเนื่องในการตาย ประเพณีเนื่องในการแต่งงานและประเพณีเนื่องในการปลูกเรือน ประเพณีเรื่องแต่งงานบ่าวสาวไทย ประเพณีในเทศกาล ประเพณีเบ็ดเตล็ด วัฒนธรรมและประเพณีต่าง ๆ ของไทย ของเสฐียรโกเศศ (พระยาอนุมานราชธน)

- ตำนานกฐิน ของ หลวงวิจิตรวาทการ และของพระวิชัยสุนทร
- กฐินพิธี ของ พระกิตติวงศ์เวที
- ประเพณีทอดกฐิน และ ประเพณีทำบุญเนื่องในพุทธศาสนา ของ เกษม บุญศรี

- พิธีกรรมนิยมสงฆ์ และ ระเบียบประเพณีสงฆ์ ของ เรือง อรรถวิบูลย์
- ลัทธิประเพณีและพิธีกรรม ของ แปลก สนธิรักษ์
- พระราชประเพณีและประเพณีชาวบ้าน ของ ประยูรช ลิทธิพันธ์ ฯลฯ

ผลงานบางเรื่องกำหนดชื่อซึ่งแสดงลักษณะเนื้อหาที่จำแนกสมัย แต่ในเนื้อเรื่องมิได้จำแนกชัดเจน เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นเรื่องในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้แก่

- พิธีโบราณ ของ แสงโสม กฤษดาภรณ์
- ประเพณีไทยฉบับพระมหาราชครู ของ อุดินทร์ วิริยะบูรณะ
- วัฒนธรรมการทางขนบประเพณีไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา - รัตนโกสินทร์ ของ ประจวบ ไชยประการ

กลุ่มที่ ๓ ผลงานศึกษาวิเคราะห์วรรณคดีที่เกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีหรือวิเคราะห์ประเพณีที่สะท้อนจากวรรณคดี เช่น

- วรรณคดีเกี่ยวกับขนบประเพณี ของ นิพนธ์ สุขสวัสดิ์
- วรรณคดีขนบประเพณี ของ เบญจมาศ พลอินทร์
- ประเพณีและไสยเวทวิทยาในขุนช้างขุนแผน ของ ประจักษ์ ประกายพิทยการ

ผลงาน ๒ เรื่องแรกมุ่งจะกล่าวถึงตัววรรณคดี สรุปลงให้เห็นว่าวรรณคดีไทย แต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมาซึ่งมีเนื้อหาแสดงขนบธรรมเนียมประเพณีไทยมีเรื่องใดบ้าง แต่ละเรื่อง มีเนื้อหาและคุณค่าอย่างไร มิได้วิเคราะห์รายละเอียดของขนบธรรมเนียมประเพณีที่ปรากฏในวรรณคดีเหล่านั้นโดยตรง ผลงานเรื่องที่ ๓ เป็นการศึกษาเรื่องประเพณีในวรรณคดีเฉพาะเรื่อง คือเรื่องขุนช้างขุนแผน ซึ่งเป็นผลงานประพันธ์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เป็นตัวอย่างของวิธีการศึกษาเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีไทยอีกลักษณะหนึ่ง

กลุ่มที่ ๔ ผลงานศึกษาวิเคราะห์เอกสารที่เกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีไทย มีเพียงเรื่องเดียว คือ

- การประเมินคุณค่าสิ่งพิมพ์เพื่อการวิจัยขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ของสมบูรณี แก่นตะเคียน วิทยานิพนธ์สาขาวิชาบรรณารักษศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้วิจัยได้ศึกษาสิ่งพิมพ์ ๑๒๙ เรื่อง เป็นสิ่งพิมพ์ด้านขนบธรรมเนียมประเพณี ๕๕ เรื่อง สิ่งพิมพ์ด้านประวัติศาสตร์ซึ่งจะมีข้อมูลเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีแทรกอยู่ ๖๐ เรื่อง และสิ่งพิมพ์ด้านวรรณคดี ๑๔ เรื่อง ผู้วิจัยได้จำแนกเนื้อหาขนบธรรมเนียมประเพณีไทยที่มีอยู่ในสิ่งพิมพ์เหล่านี้ จัดหมวดหมู่หรือดัชนีเพื่อการค้นคว้า พร้อมทั้งประเมินคุณค่าของสิ่งพิมพ์เหล่านี้ที่มีต่อการศึกษาค้นคว้าเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ผลงานเรื่องนี้ ถึงแม้ว่า จะมีได้กล่าวถึงเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีโดยตรง แต่ก็พื้นฐานในเรื่องข้อมูลเพื่อการศึกษาวิจัยในด้านนี้ที่มีคุณค่ายิ่ง

เมื่อทำการสำรวจผลงานศึกษาและเผยแพร่ที่ผ่านมา พบว่าข้อความรู้เรื่อง “ขนบธรรมเนียมประเพณี : ความเชื่อและการปฏิบัติในสังคมไทยสมัยสุโขทัยถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง” ยังมีน้อยมาก มีการอ้างอิงถึงพอเป็นสาระนำเนื้อหาในแต่ละตอนของพระราชนิพนธ์ พระราชพิธีสิบสองเดือน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และแม้ที่กล่าวอ้างในผลงานอื่น ๆ มักเป็นเพียงการพรรณนาสั้น ๆ โดยใช้ข้อมูลจำกัดซึ่งรู้จักกันดีและหาง่าย ส่วนใหญ่ย้อนกลับไปอ้างอิงพระราชธิบายใน พระราชพิธีสิบสองเดือน ยังไม่มีการศึกษาเจาะลึกในเรื่องนี้โดยเฉพาะ ทั้งในด้านการประมวลขนบธรรมเนียมประเพณีที่มีอยู่ในช่วงสมัยดังกล่าว การแสดงลักษณะรูปแบบกระบวนการ จนถึงการใช้

วิเคราะห์พื้นฐานความคิดที่ทำให้เกิดชนบทรรมนิยมประเพณีต่าง ๆ รวมถึงบทบาทของชนบทรรมนิยมประเพณีในช่วงสมัยดังกล่าว ที่มีผลต่อการสร้างความเป็นไทยที่แนบแน่นสืบเนื่องมาจนถึงสมัยปัจจุบัน ดังนั้น จึงมีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาวิจัยเพื่อตอบข้อความรู้อะไรให้ลึกซึ้งชัดเจนยิ่งขึ้น เพื่อให้ความรู้ในเรื่องอารยธรรมไทยด้านชนบทรรมนิยมประเพณีมีความสมบูรณ์

๓. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๓.๑ เพื่อศึกษาความคิด ความเชื่อ อันเป็นที่มาของชนบทรรมนิยมประเพณีในสังคมไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย ถึงสมัยอยุธยาตอนต้นและสมัยอยุธยาตอนกลาง ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๐๐ - ๒๑๘๘

๓.๒ เพื่อศึกษารูปแบบและการแสดงออกของชนบทรรมนิยมประเพณีไทยในช่วงระยะเวลาดังกล่าว

๓.๓ เพื่อศึกษาบทบาทของชนบทรรมนิยมประเพณีไทย ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวที่มีผลต่อการสร้างชาติและลักษณะความเป็นไทย

๓.๔ เพื่อนำความรู้และผลการศึกษาข้างต้นมาพิจารณาเสนอแนะแนวการปฏิบัติในด้านชนบทรรมนิยมประเพณีไทยในสมัยปัจจุบันและอนาคต

๔. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๔.๑ ได้ทราบถึงความคิดความเชื่อและแนวทางการปฏิบัติของชนบทรรมนิยมประเพณีไทยในช่วงสมัยสุโขทัยถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง ซึ่งให้ภาพรวมและรายละเอียดที่ยังไม่เคยมีการประมวลให้เห็นชัดเจนต่อเนื่องเฉพาะสมัยเช่นนี้มาก่อน

๔.๒ ได้ทราบถึงภูมิปัญญาของคนไทยในการนำชนบทรรมนิยมประเพณีเข้ามาเป็นสาระหลักส่วนหนึ่งของการตั้งบ้านเมืองและพัฒนาบ้านเมืองในด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมในช่วงสมัยสุโขทัยถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง

๔.๓ ได้ทราบถึงแก่นสาระซึ่งเป็นหลักของชนบทรรมนิยมประเพณีที่บรรพบุรุษไทยได้สร้างสรรค์ไว้ อันควรนำมาพินิจวิเคราะห์ต่อการสืบต่อ ปรับปรุงหรือเปลี่ยนแปลงชนบทรรมนิยมประเพณีในสังคมไทยปัจจุบันและอนาคต

๕. ขอบเขตการวิจัย

๕.๑ สมัยที่ศึกษา: สมัยสุโขทัย ตั้งแต่แรกมีหลักฐานในสมัยพ่อขุนรามคำแหง พ.ศ. ๑๘๒๖ จนถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง ลสิ้นสุดสมัยพระเจ้าปราสาททอง พ.ศ. ๒๑๘๘ ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว มีพระมหากษัตริย์ครองราชสมบัติในแต่ละรัชสมัยดังนี้

พระมหากษัตริย์สุโขทัย

๑. พ่อขุนศรีอินทราทิตย์	ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๐๐ ถึง	-
๒. พ่อขุนบานเมือง	"	๑๘๒๒
๓. พ่อขุนรามคำแหง	"	๑๘๒๒ - ๑๘๔๒
๔. พระยาไสสงคราม	"	๑๘๔๒ - ๑๘๖๖
๕. พระยาเลอไทย	"	๑๘๖๒ - ๑๘๖๖
๖. พระยาจันทน์	"	๑๘๘๒
๗. พระมหาธรรมราชาลิไท	"	๑๘๘๖ - ๑๙๑๔
๘. พระยาจันทน์	"	๑๙๑๔ - ๑๙๓๕
๙. พระมหาธรรมราชาเลอไทย	"	๑๙๓๕ - ๑๙๔๓
๑๐. สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิบดี- ศรีสุริยวงศ์	"	๑๙๔๓ - ๑๙๖๒
๑๑. พระยามหาศรีสุริยวงศ์บรมपाल	"	๑๙๖๒ - ๑๙๘๑

อาณาจักรสุโขทัย ได้เจริญรุ่งเรืองมีวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของตนเองมา แต่เมื่อแรกตั้งอาณาจักรจนถึงสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ลิไท ในปี พ.ศ. ๑๙๑๒ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระเจ้าอู่ทองสวรรคต เป็นเหตุให้ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงสุโขทัย กับกรุงศรีอยุธยาเริ่มแปรเปลี่ยน ถึงสมัยพระบรมราชา กรุงศรีอยุธยาที่เริ่มรบรุก อาณาจักรสุโขทัย พระราชพงศาวดารกล่าวว่า พ.ศ. ๑๙๑๔ สมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จไปเอาเมืองฝ่ายเหนือ และได้เมืองเหนือทั้งปวง^๗ กรุงสุโขทัยตกเป็นเมืองในราชอาณาจักรของกรุงศรีอยุธยา การเสียด่านทางเมืองของกรุงสุโขทัยหมายถึงการเสียดูเอ็กไลซ์ทางวัฒนธรรมด้วย ขนบธรรมเนียมประเพณีของอยุธยาได้เริ่มเข้ามาปะปน

^๗ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)... หน้า ๔.

ลักษณะของชนบทรรมนิยมประเพณีของสุโขทัยจึงมี ๒ ระยะ ระยะแรกตั้งแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหงจนถึงสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทย เป็นระยะที่มีชนบทรรมนิยมประเพณีแบบสุโขทัยแท้ ระยะที่ ๒ ภายหลังสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทย เป็นระยะที่มีชนบทรรมนิยมประเพณีแบบผสมผสานอยุธยา

พระมหากษัตริย์อยุธยา

รัชสมัยของพระมหากษัตริย์อยุธยามีหลักฐานกล่าวแตกต่างกัน สมเกียรติ วันทะนะ ได้จำแนกหลักฐานออกเป็น ๔ กลุ่ม คือ^๔

๑. **หลักฐานร่วมสมัย** คือ หลักฐานในช่วงสมัยอยุธยาเอง ได้แก่
 - พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับเลขที่ ๒๒๒ (เรียกอีกชื่อหนึ่งตามบัญชีเดิมว่า ฉบับ ๒/ก.๑๐๔)
 - พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับเลขที่ ๒๒๓ (หรือฉบับ ๒/ก.๑๒๕ หรือฉบับไมเคิล วิคเกอร์)
 - พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวันวลิต พ.ศ. ๒๑๘๒ (เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับเยเรเมียส ฟานพลีต)
 - พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์
 - พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับจำลอง จ.ศ. ๑๑๓๖ (เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า พระราชพงศาวดารความเก่า ต้นฉบับหลวงเขียนครั้งกรุงธนบุรี)
 - คำให้การขุนหลวงหาวัด และ
 - คำให้การชาวกรุงเก่า

๒. **หลักฐานทางประวัติศาสตร์นิพนธ์พงศาวดารยุคกรุงเทพฯ** ตอนต้น เป็นงานเรียบเรียงแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้แก่

^๔ สมเกียรติ วันทะนะ, บทความประกอบการศึกษาถึงศตวรรษวัฒนธรรมศาสตร์: ๒๔๗๗-๒๕๒๗ ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่ (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๗), หน้า ๖-๗๒.

- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับจำลอง จ.ศ. ๑๑๔๕
- พระราชพงศาวดาร ฉบับนายแก้ว
- สังคีตยวงศ์ : พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ
- พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ต้นฉบับเป็นสมบัติของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน

- จุลยุทธการวงศ์
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพิมพ์สองเล่ม หรือ ฉบับหมอบรัดเลย์
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด)
- พระราชพงศาวดารสังเขป ฉบับสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส
- พระธรรมเทศนาพระราชพงศาวดารสังเขป กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส
- เสภาเรื่อง พระราชพงศาวดาร สุนทรภู่แต่งถวายในรัชกาลที่ ๔
- พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
- พระราชพงศาวดารฉบับที่เขียนไว้ในหอพระราชกฤษฎีกา

๓. **หลักฐานทางประวัติศาสตร์นิพนธ์ ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ**

หลักฐานแต่ละกลุ่มแสดงรัชสมัยของพระมหากษัตริย์อยุธยาแตกต่างกัน ดังนี้

ลำดับกษัตริย์	ปีครองราชย์ (พ.ศ.)		
	กลุ่มที่ ๑	กลุ่มที่ ๒	กลุ่มที่ ๓
๑. รามธิบดีที่ ๑	๑๘๙๓ - ๑๙๑๒	๑๘๙๒ - ๑๙๑๒	๑๘๙๓ - ๑๙๑๒
๒. รามศวร ครั้งที่ ๑	๑๙๑๒ - ๑๙๑๓	๑๙๑๒ - ๑๙๑๓	๑๙๑๒ - ๑๙๑๓
๓. บรมราชาที่ ๑	๑๙๑๓ - ๑๙๓๑	๑๙๑๓ - ๑๙๒๕	๑๙๑๓ - ๑๙๓๑
๔. ทองลั่น	๑๙๓๑ - ๑๙๓๑	๑๙๒๕ - ๑๙๒๕	๑๙๓๑ - ๑๙๓๑
(๒) รามศวร ครั้งที่ ๒	๑๙๓๑ - ๑๙๓๘	๑๙๒๕ - ๑๙๓๐	๑๙๓๑ - ๑๙๓๘

๕. รามราชา	๑๙๓๘ - ๑๙๕๒	๑๙๓๐ - ๑๙๔๔	๑๙๓๘ - ๑๙๕๒
๖. อีหนราชา	๑๙๕๒ - ๑๙๖๗	๑๙๔๔ - ๑๙๖๑	๑๙๕๒ - ๑๙๖๗
๗. บรมราชาที่ ๒	๑๙๖๗ - ๑๙๙๑	๑๙๖๑ - ๑๙๗๗	๑๙๖๗ - ๑๙๙๑
๘. บรมไตรโลกนาถ (ที่อยู่ธยา)	๑๙๙๑ - ๒๐๐๖	๑๙๗๗ - ๑๙๙๒	๑๙๙๑ - ๒๐๓๑
	๒๐๐๖ - ๒๐๓๑		
	(ที่พิษณุโลก)		
๙. บรมราชาที่ ๓	๒๐๐๖ - ๒๐๓๔	๑๙๙๒ - ๒๐๑๓	๒๐๓๑ - ๒๐๓๔
๑๐. รามธิบดีที่ ๒	๒๐๓๔ - ๒๐๗๒	๒๐๑๓ - ๒๐๕๒	๒๐๓๔ - ๒๐๗๒
๑๑. บรมราชาที่ ๔	๒๐๗๒ - ๒๐๗๖	๒๐๕๒ - ๒๐๕๗	๒๐๗๒ - ๒๐๗๖
๑๒. พระราชกุมาร (รัชฎา)	๒๐๗๖ - ๒๐๗๗	๒๐๕๗ - ๒๐๕๗	๒๐๗๖ - ๒๐๗๗
๑๓. ชัยราชา	๒๐๗๗ - ๒๐๘๙	๒๐๕๗ - ๒๐๗๐	๒๐๗๗ - ๒๐๘๙
๑๔. ยอดฟ้า	๒๐๘๙ - ๒๐๙๑	๒๐๗๐ - ๒๐๗๒	๒๐๘๙ - ๒๐๙๑
๑๕. ชินราช (วรรณษา)	๒๐๙๑ - ๒๐๙๑	-	๒๐๙๑ - ๒๐๙๑
๑๖. จักรพรรดิ	๒๐๙๑ - ๒๑๑๑	๒๐๗๒ - ๒๐๙๘	๒๐๙๑ - ๒๑๑๑
๑๗. มหินทร	๒๑๑๑ - ๒๑๑๒	๒๐๙๘ - ๒๐๙๙	๒๑๑๑ - ๒๑๑๒
๑๘. มหาธรรมราชา	๒๑๑๒ - ๒๑๓๓	๒๐๙๙ - ๒๑๒๑	๒๑๑๒ - ๒๑๓๓
๑๙. นเรศวร	๒๑๓๓ - ๒๑๔๘	๒๑๒๑ - ๒๑๓๖	๒๑๓๓ - ๒๑๔๘
๒๐. เอกาทศรณ	๒๑๔๘ - ๒๑๕๓	๒๑๓๖ - ๒๑๔๔	๒๑๔๘ - ๒๑๖๓
๒๑. ทรงธรรม	๒๑๕๓ - ๒๑๗๑	๒๑๔๔ - ๒๑๔๕	๒๑๖๓ - ๒๑๗๑
๒๒. เชนฐา	๒๑๗๑ - ๒๑๗๒	๒๑๗๐ - ๒๑๗๒	๒๑๗๑ - ๒๑๗๓
๒๓. อาทิตยวงศ์	๒๑๗๒ - ๒๑๗๒	๒๑๗๒ - ๒๑๗๓	๒๑๗๓ - ๒๑๗๓
๒๔. ปราสาททอง	๒๑๗๒ - ๒๑๙๙	๒๑๗๓ - ๒๑๙๘	๒๑๗๓ - ๒๑๙๘
๒๕. เจ้าฟ้าชัย	๒๑๙๙ - ๒๑๙๙	๒๑๙๘ - ๒๑๙๙	๒๑๙๘ - ๒๑๙๙
๒๖. ศรีสุธรรมราชา	๒๑๙๙ - ๒๑๙๙	๒๑๙๙ - ๒๑๙๙	๒๑๙๙ - ๒๑๙๙
๒๗. นารายณ์	๒๑๙๙ - ๒๒๓๑	๒๑๙๙ - ๒๒๒๕	๒๑๙๙ - ๒๒๓๑
๒๘. เพทราชา	๒๒๓๑ - ๒๒๔๖	๒๒๒๕ - ๒๒๔๐	๒๒๓๑ - ๒๒๔๖
๒๙. สุริเยนทราธิบดี	๒๒๔๖ - ๒๒๕๒	๒๒๔๐ - ๒๒๔๙	๒๒๔๖ - ๒๒๕๑
๓๐. ภูมินทราชา	๒๒๕๒ - ๒๒๗๖	๒๒๔๙ - ๒๒๗๕	๒๒๕๑ - ๒๒๗๕
๓๑. มหาธรรมราชา (บรมโกศ)	๒๒๗๖ - ๒๓๐๑	๒๒๗๕ - ๒๓๐๑	๒๒๗๕ - ๒๓๐๑

๓๒. อุทุมพร	๒๓๐๑-๒๓๐๑	๒๓๐๑-๒๓๐๑	๒๓๐๑-๒๓๐๑
๓๓. เอกทัต	๒๓๐๑-๒๓๑๐	๒๓๐๑-๒๓๑๐	๒๓๐๑-๒๓๑๐

ความถูกต้องของเวลาการครองราชสมบัติของพระมหากษัตริย์อยุธยา เป็นเรื่องที่ต้องศึกษากันต่อไปในทางประวัติศาสตร์ ทั้งนี้ นักวิชาการส่วนใหญ่มีความเห็นว่าคุณฐานกลุ่มที่ ๑ โดยเฉพาะพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ แสดงคักกราชไว้ถูกต้องแน่นอนยิ่งกว่าหลักฐานอื่น อย่างไรก็ตาม ปัญหาเรื่องความแตกต่างของคักกราชในหลักฐานต่าง ๆ ไม่เป็นปัญหาต่อการศึกษาวิเคราะห์เรื่องขนบธรรมเนียมประเพณี ในงานวิจัย จึงเพียงเสนอคักกราชตามที่ระบุในหลักฐานที่ใช้

๕.๒ สารที่ศึกษา: งานวิจัยนี้จะศึกษาแนวคิดและวิธีการปฏิบัติของขนบธรรมเนียมประเพณีไทยในช่วงสมัยสุโขทัยถึงสมัยอยุธยา รัชกาลพระเจ้าปราสาททอง

พระยาอนุমানราชชนได้ให้ความหมายของคำว่า ประเพณี ไว้ว่า
 “ประเพณี คือ ความประพฤติที่ชนหมู่หนึ่งอยู่ในที่แห่งหนึ่งถือเป็นแบบแผนอย่างเดียวกันและสืบต่อมานาน ถ้าใครในหมู่ประพฤติออกนอกแบบ ก็ผิดประเพณี หรือผิดจารีตประเพณี”^๔

พระยาอนุমানราชชนได้จำแนกประเพณีออกเป็น ๓ ประเภท คือ จารีตประเพณี ขนบประเพณี และธรรมเนียมประเพณี แต่ละประเภทมีขอบข่ายดังนี้

“ประเพณีที่สังคมถือว่า ถ้าใครในสังคมฝ่าฝืนหรือดเว้นไม่กระทำตาม ก็เป็นผิดและเป็นชั่ว เรียกว่า จารีตประเพณี (Mores) จารีตประเพณี เป็นดังข้อบังคับทางจรรยาหรือศีลธรรมของสังคม จารีตประเพณีใด

^๔ พระยาอนุমানราชชน, วัฒนธรรมและประเพณีต่างๆ ของไทย (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๓๗.

ถ้ามีสภาพเป็นคำสั่งของรัฐ โดยมีระเบียบแบบแผนและมีข้อบังคับให้กระทำหรือไม่ให้กระทำและบางทีก็มีลงโทษด้วย จารีตประเพณีนั้นก็หมดสภาพเป็นข้อบังคับทางจรรยาและศีลธรรมของสังคม กลายเป็นกฎหมายขึ้น”^{๑๐}

“ชนบประเพณี คือ ประเพณีที่สังคมประพฤติสืบ ๆ ต่อกันมาจนลงรูปเป็นระเบียบแบบแผนขึ้น เช่น ประเพณีทำขวัญ ประเพณีบวช ประเพณีแต่งงาน ประเพณีทำศพ และประเพณีทำบุญ เป็นต้น ในวิชามานุษยวิทยาวัฒนธรรมเรียกประเพณีมีลักษณะอย่างนี้ว่าประเพณีอันเป็นสถาบัน (Institutional Custom)”^{๑๑}

“ประเพณีที่สังคมถือว่าเป็นเรื่องธรรมดาสามัญ ไม่ถือว่าเป็นผิดศีลธรรม เป็นแต่ยินยอมกันว่าควรประพฤติ หากได้มีใครได้รับแต่งตั้งให้วางเป็นระเบียบขึ้นไว้ไม่ เป็นแต่เห็นดีก็นิยมประพฤติตาม ๆ กัน หรือได้รับอบรมสั่งสอนกันมาอย่างสมบัติผู้ดี และมักประพฤติกันในวงหรือชั้นแห่งสังคม เรียกว่า ธรรมเนียมประเพณี หรือวิถีประชาชน (Folk Ways)”^{๑๒}

ความหมายข้างต้นเป็นความหมายทางวิชาการ น่าจะได้พิจารณาถึงความหมายที่ใช้ในสังคมไทยในช่วงสมัยสุโขทัยและอยุธยาด้วย หลักฐานที่ปรากฏการใช้คำนี้มีดังนี้

- ในจารีกวดช้างล้อม สุโขทัย พ.ศ. ๑๙๒๗ กล่าวถึงการทำบุญของพนมไสดำ มีคำว่า ประเพณี ปรากฏในจารีก ๒ ครั้ง คือ

^{๑๐} เสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป, ลัทธิธรรมเนียมและประเพณีไทย (พระนคร : บรรณาคาร, ๒๕๐๘), หน้า ๕๘.

^{๑๑} เสฐียรโกเศศ, สารานุกรม (กรุงเทพฯ : บรรณาคาร, ๒๕๑๖), หน้า ๑๕๓.

^{๑๒} เสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป, ลัทธิธรรมเนียมและประเพณีไทย, หน้า ๕๘.

“สารจารึกพนมไสดำผัวแม่นมเทอด ประธานชื่อเถรเทพเมาลี ผาก
ประเพณีญาติพงศ์ทั้งหลายไว้กับกุฎีพิหารสถานธรรมอารยฝูงนี้
ท้าวพระยาอันมีบุญสมภารกฤดาธิการ แต่ได้ขึ้นเสวยราชสมบัติใน
สุโขทัยนี้ จงเที่ยวรณราชอาณาจรุเคราะห์เฉพาะเอากุศลผลประโยชน์
ด้วยพนม อันผสมบุญให้มาก บ่หลกจากประเพณีแห่งสาธุสัตว์บุรุษ”^{๑๓}

ประเพณี ในความหมายข้างต้นหมายความว่า การทำบุญอุทิศภัตตวัตถุแลกุฎีวิหาร
ที่พนมไสดำได้สร้างขึ้น ตลอดจนการดูแลพระภิกษุสงฆ์ภายในวัดนั้นอย่างต่อเนื่อง และ
ถือว่าการทำบุญกิจในพระพุทธศาสนาเป็นประเพณีแห่งสาธุสัตว์บุรุษ คือ เป็นแบบแผน
การประพฤติปฏิบัติที่ทำสืบเนื่องกันมาในหมู่ (พุทธศาสนิกชน) คนดี

- ในจารึกวัดส่องคบ จังหวัดชัยนาท พ.ศ. ๑๙๗๖ กล่าวถึงการทำบุญของ
พ่อยี่ตัดพะและแม่สร้อย มีการก่อพระเจดีย์ เป็นต้น เพื่อ “เจริญประเพณีมิให้หมอง
ในคลองธรรมนี้”^{๑๔} ความหมายของคำว่า ประเพณี ในที่นี้ มีความหมายอย่างเดียวกับ
ที่ใช้ในจารึกวัดข้างล้อม คือเป็นแบบแผนการปฏิบัติที่ทำสืบต่อกันมาในเรื่องการทำบุญ
ทางพระพุทธศาสนา

- ในพระธรรมสาตรา สมัยอยุธยา พบการใช้คำว่า ราชกิจประเพณี ในราชกิจ
ประเพณีนั้น หมายถึง ไบราณราชประเพณี และ ยุติธรรมประเพณี ไว้ด้วย

ราชกิจประเพณี หมายถึง พระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ที่กระทำ
สืบต่อกันมา

ไบราณราชประเพณี หมายถึง แบบแผนการปฏิบัติของพระมหากษัตริย์และ
แบบแผนการปฏิบัติในราชสำนักที่ทำต่อเนื่องกันมาแต่โบราณ

ยุติธรรมประเพณี หมายถึง แบบแผนการปฏิบัติในการดูแลความยุติธรรม
โดยเฉพาะในการตัดสินคดีความต่าง ๆ

^{๑๓} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๑๖.

^{๑๔} กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕ อักษรธรรมและอักษรไทย พุทธศตวรรษ
ที่ ๑๙-๒๔ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๘๔.

มีข้อความในพระธรรมสาstras ดังนี้

“(พระมหากษัตริย์) แลตั้งอยู่ในราชกิจประเพณีมิได้ขาด คือ เวลา
สันทโยบาท ทรงฟังสัทสังคีตดุริยดนตรี แล้วทรงฟังนิตินิยายบุราณ
ราชประเพณีในประณมยาม ครั้นมัชฌิมมยามทรงฟังยุติธรรม
ประเพณี...”^{๑๕}

ในกฎมณเฑียรบาล และกฎหมายอื่น ๆ ในกฎหมายตราสามดวง ก็มีการใช้คำว่า
ราชประเพณี และ บุราณราชประเพณี ในความหมายอย่างเดียวกับในพระธรรมสาstras
คือหมายถึง แบบแผนการปฏิบัติของพระมหากษัตริย์และแบบแผนการปฏิบัติในราชสำนัก
ดังเช่น

“พระมหाराชครู พระราชครู พระอาลักษณ์ พระโหราธิบดี พระศรี-
มโหสถ พระศรีศักดิ์ ให้ทำกำหนดราชประเพณีโดยชบวนโบราณ”^{๑๖}

“ตำแหน่งเคียรรับพระราชทานน้ำพระพิทสัจจานั้น เปนพนักงานขุนยุ-
กระบัตร์ได้บาดหมายตราจัตราเอาบาญชียตามบุราณราชประเพณี”^{๑๗}

“ประเพณีโบราณราชกระษัตริสืบมา ย่อมกระทำทันทานุทันทโทษ
น้อยใหญ่แก่คนอันกระทำโจรกรรมแลล่วงพระราชอาญากระทำทุจริต
ผิดจากพระราชบัญญัติ”^{๑๘}

- ในกฎหมายตราสามดวงมีการใช้คำว่า ประเพณี ในความหมายที่เนื่องกับ
การประพฤติปฏิบัติที่ถือกันว่าดีถูกต้อง และที่เนื่องกับแบบแผนการปฏิบัติในพระศาสนา
เมื่อใช้ในความหมายดังกล่าว จะเขียนเป็น *ประเพณี* ดังเช่น

^{๑๕} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๕), หน้า ๑๖-๑๗.

^{๑๖} เรื่องเดิม, หน้า ๑๒๖.

^{๑๗} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕ (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๑๘๑.

^{๑๘} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔ (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๑๖.

“ผู้บำรุงพระราชทรัพย์ในท้องพระคลังให้มั่งคั่งบริบูรณ์โดยประเพณี
ธรรมเนียมให้เคื่องใจราษฎร ก็เป็นบำเหน็จประการ ๑”^{๑๙}

“ทำให้เสียประเพณีพระวินัยศาสนาเป็นหลายครั้ง ๆ... กระทำให้ผิด
พระพุทธรูปัญญัติแลประเพณีพระอารีย์เจ้าผู้ทรงพระไตรปิฎกกระทำ
สืบมาแต่ก่อน ครั้งนี้เล่าประเพณีและบาปี่ในกะถินชั้นธอันพระ
อรุทธราชินาสพ ผู้ทรงวินัยกระทำประติประติสืบ ๆ กันมาเป็น
ช้านาน...”^{๒๐}

ในกฎหมายตราสามดวง ยังมีการใช้คำว่า ทำเนียม และ ขนบทำเนียม เช่น

“(ผู้ใด) ให้เรียกเอาส่วยสาอากรไรรักษาสมภักศอรท้าวป่าค่าที่เชิงเรือนน้ำ
ลหารตระทลาดขนอนทั้งปวงนอกขนบทำเนียมพิกัดอัตราเกินสูงขึ้น
กว่าบาญชีที่ทันทั้งไว้...”^{๒๑}

“ถ้าจะตั้งยุกรับตรให้ตั้งผู้มัตระกูลอันเป็นข้าราชการรู้ขนบทำเนียมใน
เมืองหลวงไป”^{๒๒}

“อนึ่งขนบทำเนียมผู้จะเป็นพระหลวงขุนหมื่นผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการ
ย่อมมีความชอบตามคุณานุรูปสมควรแลกอปรด้วยวุฒิสีประการ”^{๒๓}

“อนึ่งมีพระทำนุไว้สำหรับขุนโรงขุนสารทำเนียมให้พิจารณาเนื้อความ
ตามกระทรวง”^{๒๔}

ถ้าเปรียบเทียบกับคำว่า ประเพณี จะเห็นว่า ประเพณีเป็นเรื่องการประพฤติ
ปฏิบัติที่ทำสืบเนื่องกันมา ได้รับการยอมรับถือกันว่า เป็นข้อประพฤติปฏิบัติที่ดีที่ควรทำสืบ
เนื่องกันต่อไป เป็นแบบแผนหรือแนวทางการปฏิบัติที่ยอมรับกันในสังคม ผู้ใดทำ ก็ได้รับ

^{๑๙} เรื่องเดิม, หน้า ๑๐๔.

^{๒๐} เรื่องเดิม, หน้า ๒๐๐-๒๐๑.

^{๒๑} เรื่องเดิม, หน้า ๓๑.

^{๒๒} เรื่องเดิม, หน้า ๑๐๐.

^{๒๓} เรื่องเดิม, หน้า ๑๔๙.

^{๒๔} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, หน้า ๑๕๕.

การยกย่องว่าเป็นคนดีในสังคมนั้น ๆ ส่วน *ทำเนียม และขนบทำเนียม* ใช้ในความหมายอย่างเดียวกัน คือหมายถึง ข้อกำหนดที่เป็นหลักการประพฤติปฏิบัติ เป็นเรื่องที่ต้องกระทำ ถ้าไม่กระทำ ไม่เพียงแต่จะไม่ได้รับการยอมรับจากสังคม แต่จะได้รับการลงโทษด้วย

ในงานวิจัยนี้ จะใช้คำว่า ขนบธรรมเนียมประเพณี ในความหมายที่รวมความหมายทั้งสองประการข้างต้น กล่าวคือ โดยทั่วไปจะหมายถึงแบบแผนการประพฤติปฏิบัติที่กระทำสืบเนื่องกันมาในสังคมไทยในช่วงสมัยสุโขทัยและอยุธยา และจะรวมถึงข้อกำหนดการประพฤติปฏิบัติที่ถือเป็นกฎเคร่งครัดที่ต้องกระทำไว้ด้วย ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาถึงข้อมูลและลักษณะของสังคมไทยในช่วงสมัยที่ศึกษา เห็นควรกำหนดขอบข่ายของเรื่องที่ศึกษาออกเป็น ๕ ด้าน คือ

๑. ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านการเมืองการปกครอง
๒. ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านพระพุทธศาสนา
๓. ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านการทำมาหากิน
๔. ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องด้วยเทศกาล และ
๕. ขนบธรรมเนียมประเพณีตามวงจรชีวิต

๖. วิธีดำเนินการวิจัย

๖.๑ การประมวลข้อมูล : เน้นการประมวลข้อมูลปฐมภูมิ ได้แก่ จารึกพระราชพงศาวดารที่เป็นหลักฐานร่วมสมัยอยุธยา กฎหมายตราสามดวง วรรณคดีบันทึกของชาวต่างชาติ ตลอดจนหลักฐานทางด้านศิลปกรรม ทั้งนี้ ได้ศึกษาข้อมูลก่อนสมัยสุโขทัยและข้อมูลหลังสมัยที่ศึกษา คือทั้งช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย สมัยธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ ด้วย เพื่อให้ได้ข้อสรุปและผลการวิเคราะห์ที่ถูกต้อง มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องในกระแสวัฒนธรรม นอกจากนี้ยังได้ศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะข้อมูลที่เป็นต้นเค้าหรือที่มาของความคิดและวิธีการปฏิบัติของขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ได้แก่ ความคิด สาระ และการปฏิบัติตามคติพราหมณ์และคติพระพุทธศาสนาด้วย

ที่ ๔- รัชกาลที่ ๖ และสมัยปัจจุบัน การศึกษาในแต่ละสมัยย่อมมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน และข้อมูลต่างสมัยอาจเกี่ยวพันให้เข้าใจเรื่องในสมัยหนึ่งได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น การจะกล่าวถึงขนบธรรมเนียมประเพณีในสมัยอยุธยาตอนต้นและตอนกลางที่สมบูรณ์ก็อาจจะอาศัยข้อมูลในช่วงสมัยหลัง โดยเฉพาะสมัยอยุธยาตอนปลาย ชนบุรี และต้นรัตนโกสินทร์มาประกอบ แต่โดยเหตุที่มิ่งงานวิจัยที่ศึกษาเรื่องราวต่อจากสมัยอยุธยาตอนกลางอยู่แล้ว การนำเสนอในที่นี้ จึงได้พยายามเสนอสาระภายในขอบเขตของการวิจัย จักได้อ้างอิงใช้ข้อมูลและเสนอสาระภายหลังจากสมัยที่ศึกษาเฉพาะในกรณีที่น่าจะเป็น

อติ พงษ์ ๔ มติของสมัชชาแห่งชาติ... มีประวัติและผลงานที่สำคัญ
มีตำแหน่งสำคัญในหลายสมัย... ๑ ปี
วิจิตร... ๒ ปี
... ๓ ปี
... ๔ ปี
... ๕ ปี
... ๖ ปี
... ๗ ปี
... ๘ ปี
... ๙ ปี
... ๑๐ ปี

อติ พงษ์ ๕ มติของสมัชชาแห่งชาติ... มีประวัติและผลงานที่สำคัญ
มีตำแหน่งสำคัญในหลายสมัย... ๑ ปี
วิจิตร... ๒ ปี
... ๓ ปี
... ๔ ปี
... ๕ ปี
... ๖ ปี
... ๗ ปี
... ๘ ปี
... ๙ ปี
... ๑๐ ปี

อติ พงษ์ ๖ มติของสมัชชาแห่งชาติ... มีประวัติและผลงานที่สำคัญ
มีตำแหน่งสำคัญในหลายสมัย... ๑ ปี
วิจิตร... ๒ ปี
... ๓ ปี
... ๔ ปี
... ๕ ปี
... ๖ ปี
... ๗ ปี
... ๘ ปี
... ๙ ปี
... ๑๐ ปี

ภูเขาลีเนรุ (เขาพระสุเมรุ) ตั้งอยู่ตรงกลางมหาปฐพี ภูเขาจักรวาลล้อมรอบ กำหนดขอบเขตของจักรวาล

โดยรอบเขาพระสุเมรุ มีทิวเทือกเขาเจ็ดชั้นซ้อนสลับกัดกัน ออกมาจากสูงไปต่ำ คือ ยุคนธร อสิินธร กรวิก สุทสะนะ เนมิินธร วินตกะ อัถกัณ ความสูงของแต่ละเทือกเป็นครึ่งหนึ่งของเทือกซึ่งอยู่ถัดเข้าไปข้างใน

ระหว่างเทือกเขา ซึ่งเป็นรูปวงแหวนกลมเป็นมหาสมุทร สลับกันไปกับเทือกเขา

ถัดจากภูเขาทั้ง ๗ ออกมา ส่วนหนึ่งเป็นภูเขาหิมพานต์ มีอมมนุษย์อยู่อาศัยเป็นจำนวนมาก นอกเขตเขาหิมพานต์เป็นบริเวณที่ตั้งของทวีป ซึ่งมนุษย์อาศัยอยู่ โดยแบ่งออกเป็นสี่ส่วนสี่ภาคหรือสี่ทวีป มนุษย์อย่างที่เรารู้จักอยู่ในภาคเดียว ซึ่งเป็นที่ตั้งของชมพูทวีป ถือว่าอยู่ทางทิศใต้ของภูเขาพระสุเมรุ ทางภาคตรงข้ามคือทางทิศเหนือ เป็นอุตตรกุรุทวีป ด้านตะวันออกเป็นบุพพิเทหทวีป และทางด้านตะวันตกเป็นอปรโคยานทวีป^๒ เบื้องต่ำลงมาจาก มนุสสภูมิ เป็น อบายภูมิ ประกอบด้วย

- นรกภูมิ มีนรกใหญ่ ๘ นรกป่า ๑๖ โลกกันต์นรก และมหาอเวจีนรก
- ตีรจنانภูมิ มีราชสีห์ ช้าง ปลา ครุฑและนาคพิภพ เป็นต้น
- เปรตภูมิ
- อสุรกายภูมิ

เหนือภูเขาพระสุเมรุขึ้นไปเป็น เทวดาภูมิ ที่อยู่ของเทวดา เรียกว่า ฉกามาพจร คือ สวรรค์ ๖ ได้แก่

^๒ ระเบียบ ภาวิไล, “จักรวาลวิทยาในพุทธศาสนา” (บทความเสนอในการสัมมนาเรื่อง “การเรียนการสอนพุทธศาสนาในระดับอุดมศึกษา” ของสาขาวิชาปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัย เชียงใหม่ ๒-๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๖), หน้า ๕.

- จาตุมหาราชิกาสวรรค์
- ดาวดึงส์สวรรค์
- ยามาสวรรค์
- ดุสิตสวรรค์
- นิมมานรดีสวรรค์
- พรนิมมิตวสวัตตีสวรรค์

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้รวมอยู่ใน *กามาวจรภูมิ* ประกอบด้วย
 อบายภูมิ ๔ กามสุคติภูมิ ๗ ในกามสุคติภูมิ ประกอบด้วยมनुสสภูมิ ๑
 และเทวดาภูมิหรืออภิมายาวจรภูมิ ๖ รวมเป็น ๑๑ ภูมิ

เหนืออภิมายาวจรภูมิขึ้นไป เป็นรูปาวจรภูมิ ที่อยู่ของรูปพรหม
 ๑๖ ชั้น คือ

- พรหมปารีสัชชาภูมิ
- พรหมปุโรหิตาภูมิ
- มหาพรหมภูมิ
- ปริตตภาภูมิ
- อัปป์มาณภูมิ
- อาภัสสรภูมิ
- ปริตตาสูภาภูมิ
- อัปป์มาณสุภาภูมิ
- สุขภิกินหาภูมิ
- เวหัพพลภูมิ
- อสัณญีสัตตภาภูมิ
- อวิหาภูมิ
- อตัพปาภูมิ
- สุทัสสาภูมิ
- สุทัสสีภูมิ
- อภินิฏฐาภูมิ

อนึ่ง ตั้งแต่ พรหมปริสัชชาภูมิ ถึง มหาพรหมภูมิ เรียกว่า ปฐมฌานภูมิ
 ตั้งแต่ ปรีตตภาภูมิ ถึง อาภัสสราภูมิ เรียกว่า ทุตติยฌานภูมิ
 ตั้งแต่ ปรีตตาสุภาภูมิ ถึง สุภกัณฑาภูมิ เรียกว่า ตุตติยฌานภูมิ
 ตั้งแต่ เวทปผลาภูมิ ถึง อกนิฐฐาภูมิ เรียกว่า จตตตฌานภูมิ
 และ ตั้งแต่ อวหาภูมิ ถึง อกนิฐฐาภูมิ ยังมีชื่อเรียกเฉพาะว่า สุทธาวาสภูมิ

เหนืออรุขาวจรภูมิขึ้นไป เป็น อรุขาวจรภูมิ เป็นที่อยู่ของอรุขาวพรหม ประกอบด้วย
 ด้วยภูมิ ๔ คือ

- อากาสานัญญาตนภูมิ
- วิญญาณัญญาตนภูมิ
- อากัญญาตนภูมิ
- เนวสัญญานาสัญญาตนภูมิ

รวมเป็นภูมิใหญ่ ๓ ภูมีย่อย ๓๑ ในภูมิเหล่านี้ มีอำนาจต่าง ๆ ดังนี้

๑. อำนาจธรรม

อำนาจธรรม คือ อำนาจธรรมชาติซึ่งครอบคลุมวิถีชีวิตของทุกชีวิตในไตรภูมิ
 อำนาจธรรมตามคำสอนในพระพุทธศาสนา ซึ่งเน้นย้ำมากในสังคมไทย สมัยสุโขทัย
 ถึงสมัยอยุธยา คือ

๑) *อำนาจสภาวะธรรมไตรลักษณ์* - อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในสภาวะทั้ง
 สามนี้คนไทยได้เลือกเห็นสภาวะอนิจจัง - ความแปรเปลี่ยนไม่เที่ยงแท้ถาวร เป็นสามัญ
 ลักษณะที่สำคัญ เพราะเป็นภาวะที่เห็นได้ง่ายในประสบการณ์ของชีวิต

“บัดเข้าบุญเข้าบาป บัดได้บัดเสีย บัดได้สุขบัดได้ทุกข์ เวียนลับกลับ
 ไปมา เข้มใจในสงสารนี้หลายซ้ำ... เห็นสงสารพื่อนอนิตยอนาถปมี้เที่ยง”^๓

^๓ กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๖๘.

“ฝูงสัตว์ทั้งหลายอันเกิดในไตรภพนี้ แม้นว่ามียศศักดิ์สมบัติก็ดี คือตั้งว่า พระญาณมหาจักรพรรดิราชก็ดี ตั้งพระอินทร์เจ้าไตรตรึงษ์พิภพ ก็ดี ตั้งพระพรหมก็ดี ทั้งนี้บ่อนยืนอยู่มั่นคงในยศศักดิ์สมบัตินี้ได้โดยสักคาบ เทียรย่อมรู้ฉิบหายรู้ตายจากรู้พลัดพรากจากสมบัติ นั้นแล อันว่าพระอินทร์ก็ดี พรหมก็ดี ครั้นว่าถึงเมื่อสิ้นแก่อายุแล้วก็เทียรย่อมท่องเที่ยวเวียนไปมาในไตรภพนี้ บมิรู้แล้วเลยสักคาบ ... ย่อมเวียนไปเวียนมา แลเอาปฏิสนธิจิตุทัยอันเกิดบมิเที่ยงบมิแท้ ในโลกทั้งหลาย”^๔

๒) อำนาจกฎแห่งกรรม ชีวิตทุกชีวิตประสปีสภาวะสุขทุกข์แตกต่างกันใน กระแสการเวียนว่ายตายเกิดในไตรภพตามการกระทำและผลการกระทำของตน โดย เป็นไปตามกฎแห่งกรรม - ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว

“ใดใดในโลกล้วน	อนิจจัง
คงแต่บาปบุญยัง	เที่ยงแท้
คือเงาติดตัวตรึง	ตรึงแน่น อยู่หนา
ตามแต่บาปบุญแล้ว	ก่อเกื้อรักษา” ^๕

กฎแห่งกรรมนี้ครอบคลุมกระแสชีวิตทุกชีวิตไม่ยกเว้นผู้ใด การประพตติดีชั่ว ของบุคคลนอกจากจะมีผลต่อบุคคลผู้กระทำแล้ว ยังมีผลต่อภาวะดีชั่วเป็นสุขเป็นทุกข์ ของสังคมส่วนรวมด้วย

^๔ พญาสิทธิไทย, ไตรภูมิภพ หรือไตรภูมิพระร่วง (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖), หน้า ๑๒๔. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในการประชุมสัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วง ในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปีลายสือไทย วันที่ ๑๙-๒๑ ธันวาคม ๒๕๒๖ ณ ห้องประชุมทอสมุตแห่งชาติ).

^๕ กรมศิลปากร, “ลิลิตพระลอ”, วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๓๘๖.

๓) *อำนาจพระรัตนตรัย* หรือคุณของพระรัตนตรัย - พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ เมื่อชีวิตเป็นไปตามสามัญลักษณ์ ๓-อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และกฎแห่งกรรมดังกล่าว บุคคลจึงพึงกระทำความดีละเว้นความชั่ว เพื่อส่งผลกรรมให้ได้ประสบชีวิตที่ดีเป็นสุขในกระแสสังสารวัฏทั้งในปัจจุบันและในอนาคตจนกว่าจะบรรลุป่าหมายสูงสุดของชีวิต คือ พระนิพพาน - สภาวะดับทุกข์สิ้นเชิง ไม่เกิดภาวะปรุงแต่งในกระแสสังสารวัฏอีกต่อไป ทั้งนี้ บุคคลย่อมพัฒนาชีวิตให้ดีขึ้นได้ตามลำดับโดยอาศัยพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งสูงสุด คือ เป็นแสงสว่างชี้แนวทางให้เดินทางชีวิตถูกต้องตามธรรม ผู้ที่ *รู้จักคุณแก้ว ๓ ประการ* ได้ชื่อว่าเป็นผู้ดำรงตนในมนุษยธรรม^๖

คติเรื่องคุณของพระรัตนตรัยดังกล่าว ขยายไปสู่คติความเชื่อที่เนื่องด้วยพุทธธรรมหลายประการ คือ *คติชินกาล คติพุทธกาล ๕,๐๐๐ ปี คติพระโพธิสัตว์และความหวังพุทธภูมิ-การเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต คติพระศรีอาริยมตไตรย คติพระธาตุ คติพระศรีมหาโพธิ์ และคติพระพุทธรูป* โดยที่จริง คติเหล่านี้มีอยู่ก่อนสมัยสุโขทัยในดินแดนที่อาณาจักรกัมพูชาเข้ามามีอำนาจและในอาณาจักรทริภุชชัย ในสมัยสุโขทัยแต่รัชกาลพระมหาธรรมราชาลิไทย คติเหล่านี้ได้รับการฟื้นฟูและขยายสาระความเชื่อจนเป็นระบบขึ้น โดยมีคัมภีร์บาลีที่แต่งในลังกาเป็นเครื่องสนับสนุนให้เกิดความเชื่อในสิ่งเหล่านี้มั่นคงยิ่งขึ้น

คติชินกาล คือ คติความเชื่อในเรื่องระยะเวลาของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ๆ ว่าได้เริ่มต้นแต่เมื่อทรงเริ่มต้นเป็นพระโพธิสัตว์ คิดปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ได้ตั้งมโนปณิธานและวชิปณิธานตลอดชาติต่าง ๆ เป็นอันมาก จนที่สุดได้รับพุทธพยากรณ์ว่า จักได้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตอย่างแน่นอน จึงบำเพ็ญบารมี ๓๐ จนครบถ้วน ได้บังเกิดในดุสิตสวรรค์ แล้วลงมาเกิดเป็นมนุษย์ ปฏิบัติธรรมจนได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า แล้วออกเผยแผ่ธรรม จนที่สุดสิ้นมหาปรินิพพาน เมื่อสิ้นมहाปรินิพพานแล้ว ชินกาลของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ยังคงสืบต่อไปจนกว่ากระแสธรรมทั้งหมดที่เนื่องกับพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นคือ คำสอนและพระธาตุ เป็นต้น จะได้สิ้นสุดลงโดยสิ้นเชิง

^๖ ญาณลิไทย, *ไตรภูมิพิภพ หรือไตรภูมิพระร่วง*, หน้า ๔๒.

ในกรณีของพระพุทธเจ้าพระมหาสมณโคตม ระยะเวลาแห่งพระศาสนาของพระองค์จักดำรงสืบเนื่องนับแต่กาลมหาปรินิพพานของพระองค์ไปจนตลอด ๕,๐๐๐ ปี ชีวิตของพุทธศาสนิกชนผู้เกิดในช่วงนี้จึงมีคุณค่าความหมายมาก เพราะอยู่ในช่วงกระแสชินกาลของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้มีโอกาสได้ยินได้ฟังธรรมของพระองค์ ได้ปฏิบัติตามธรรมของพระองค์ ยังชีวิตให้ดีขึ้นในกระแสธรรม หน้าที่ของพุทธศาสนิกชนจึงอยู่ที่การร่วมกระแสความสืบต่อในชินกาลนี้ด้วยการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และด้วยการนำธรรมที่ได้ศึกษาได้ยินได้ฟังมาปฏิบัติตามกำลังสติปัญญาตามขั้นตอนของชีวิตในกระแสแห่งชินกาลนี้ ถึงแม้ว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจักได้เสด็จสู่มหาปรินิพพานแล้ว พระธาตุ พระพุทธรูป และ พระศรีมหาโพธิ์ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งความบริสุทธิ์ของพระองค์ยังคงดำรงอยู่ให้เคารพบูชา อนึ่งเมื่อชินกาลของพระมหาสมณโคตมสิ้นสุดลง ก็จักเป็นกาลเวลาของพระพุทธเจ้าองค์ต่อไป นามว่า พระศรีอาริยมตไตรย เนื่องจากการปฏิบัติให้ถึงความหลุดพ้นจากกระแสสังสารวัฏเข้าถึงพระนิพพาน เป็นสิ่งที่กระทำได้ยาก บุคคลจึงควรตั้งเป้าหมายชีวิตที่จะได้เกิดในสมัยพระศรีอาริยมตไตรย เพื่อจะได้ยินได้ฟังธรรมของพระองค์ นอกจากนี้ บุคคลยังอาจตั้งความปรารถนาดำเนินชีวิตในกระแสพระโพธิสัตว์ คือ สัตว์ (สิ่งมีชีวิต) ที่แสวงหา โพธิ์ คือ การตรัสรู้เป็น พระพุทธเจ้า ในอนาคต เพื่อช่วยสืบต่อพระพุทธศาสนาในอนาคตอันยาวนานต่อไป คติความเชื่อที่เนื่องกันเป็นระบบนี้ ทำให้พุทธศาสนิกชนคนไทยเกิดความสำนึกต่อการดำเนินชีวิตบริสุทธิ์ตามแนวทางพระพุทธศาสนา ทั้งเพื่อประโยชน์ส่วนตน ประโยชน์สังคมส่วนรวม และประโยชน์แห่งการดำรงมั่นของพระพุทธศาสนา

๒. อำนาจพุทธเทพนิกร

ชีวิตของมนุษย์ นอกจากจักผันแปรไปตามกฎแห่งธรรมและกฎแห่งกรรมแล้ว ในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับจักรวาล มนุษย์ยังมีความเกี่ยวข้องกับชีวิตต่าง ๆ ในจักรวาลทั้งในด้านบวกและลบ ในส่วนนี้ มีคติความเชื่อว่า เทพดาซึ่งเป็นผู้มีฐานะหรือระดับชีวิตที่สูงกว่ามนุษย์ อาจใช้อำนาจที่มีอยู่เข้ามาช่วยคุ้มครองเสริมสนับสนุนให้ชีวิตของมนุษย์ดีขึ้นได้ เทพดาที่จะช่วยมนุษย์ในทางดีได้นั้นเป็นผู้มีคุณธรรมประพฤติตนตามธรรม มีความเคารพในพระรัตนตรัยและปฏิบัติตนตามคำสอนของพระพุทธองค์ เทพดาเหล่านี้จึงจัดเป็น พุทธเทพนิกร

ในไตรภูมิพระร่วงได้จำแนกเทพดาเป็น ๓ จำพวก คือ

“อันว่าเทพดามี ๓ จำพวกโสด อันหนึ่งชื่อว่าสมมุติเทพดาแล
อันหนึ่งชื่อว่าอุปบัติเทพดาแล อันหนึ่งชื่อว่าวิสุทธิเทพดา

ฝูงท้าวแลพระญาในแผ่นดินเรานี้ ผิดแล้วรู้หลักแลรู้บุญรู้กรรม
แลกระทำโดยทศพิธราชธรรมทั้ง ๑๐ ประการดั่งนั้น ท่านเรียกชื่อ
สมมุติเทพดาแล

แต่ปักข์ชั้นฟ้าเบื้องบนชื่อว่าฉกามาพจร ทำถึงพรหมโลกเบื้องบน
นั้นชื่อ อุปบัติเทพดาแล

พระพุทธรูปพระปัจเจกโพธิเจ้า พระอรหันตาศีนาสพสาวกเจ้า แต่
เสด็จเข้าสู่นิพพานดั่งนั้นได้ เรียกชื่อว่าวิสุทธิเทพดาแล”^๗

พุทธเทพนิกร ที่มุ่งกล่าวถึงในที่นี้หมายถึงเทพดาผู้อยู่ในสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้นที่
เรียกว่าฉกามาพจร ได้แก่ จาตุมาหาราชิกาสวรรค์ ดาวดึงส์สวรรค์ ยามาสวรรค์ ดุสิต
สวรรค์ นิมมานรดีสวรรค์และปรนิมมิตวสวัตตีสวรรค์ รวมถึงเหล่าพรหมในรูปภูมิ ๑๖
และอรุภูมิ ๔ เทพดาและพรหมเหล่านี้จักใช้อำนาจช่วยเหลือคุ้มครองผู้ที่ประพฤติ
ตนตามธรรม

ในบรรดาพุทธเทพนิกรเหล่านี้ เทพดาที่ได้รับการยกย่องถือว่ามีความสำคัญ
ตามคติไทย คือ ท้าวจตุโลกบาลผู้อยู่ในจาตุมาหาราชิกาสวรรค์ และพระอินทร์ผู้อยู่ใน
ดาวดึงส์สวรรค์

“แต่แผ่นดินเราอยู่นี้ขึ้นไปเบื้องบนได้ ๓๒๖,๐๐๐,๐๐๐ (วา) ผิดจะนับ
ด้วยโยชน์ได้ ๔๖,๐๐๐ โยชน์ได้ ว่าจึงได้ถึงชั้นฟ้าอันชื่อจาตุมาหาราชิกา
ภูมิอันตั้งอยู่เหนือจอมเขาคุณธรรฝ่ายตะวันตกตะวันออกก็ดี ฝ่าย
หนทักษิณเขาพระสิเนรุราช มีเมืองใหญ่เทพดา ๔ เมือง...

^๗ เรื่องเดิม, หน้า ๙๘.

เทพยดาผู้เป็นพระญาแก้วเทวดาทิ้งหลาย ฝ่ายตะวันออกเขาสีเนรุราช
นั้นชื่อว่าท้าวธรรฐราช เป็นพระญาแก้วเทพยดาทิ้งหลายรอดทั่วทั้ง
กำแพงจักรวาลฝ่ายตะวันออกแล

เทพยดาผู้เป็นพระญาแก้วเทวดา และฝูงครุฑราช แลฝูงนาคเงิง
กำแพงจักรวาลเบื้องตะวันตก (ชื่อว่าท้าวภูเวรราช)...

แลเทพยดาผู้เป็นพระญาฝ่ายทักษิณ ชื่อท้าววิรุฬหกราช เป็น
พระญาแก้วฝูงยักษ์อันชื่อกุมภันท์ และเทพยดาทิ้งหลายรอดไปถึงกำแพง
จักรวาลฝ่ายทักษิณ

แลเทพยดาผู้เป็นพระญาฝ่ายอุดรชื่อท้าวไพศรพนมหาราช เป็น
พระญาแก้วหมู่ยักษ์ทั้งหลาย และเทพยดาฝ่ายอุดรทิศเขาพระสิเนรุราช
รอดไปถึงกำแพงจักรวาลฝ่ายอุดรทิศนั้นแล”๔

ท้าวจตุโลกบาลทั้ง ๔ นี้ นอกจากจะเป็นเทพผู้ให้ “พระอินทร์ให้แต่งเมืองฟ้า
เมืองดินทั้งมวลทุกแห่ง” คும்ครองตลอดเขาสีเนรุไปจนจรดกำแพงจักรวาลทั้ง ๔ ทิศ
แล้ว ยังเป็นผู้ติดตามและจดบันทึกความประพฤติดีของบุคคลถวายแด่พระอินทร์ด้วย

“อันว่าพระจตุโลกบาลเดินดูดีดูร้ายแห่งโลกทั้งหลายนี้ทุกวัน ย่อมใช้
ให้เทพยดาองค์อื่นมาต่างตัว ในวันศีลน้อยคือวันอัฐมีนั้นใช้ ย่อมใช้
ลูกมาต่างตัว ผิดแล้ววันศีลใหญ่คือวันบูรณมีแลออกมาพัสสนั้นใช้ ท้าว-
จตุโลกบาลทั้ง ๔ ย่อมมาเองเดินดูเอง เมื่อเทพยดามาต่างตนก็ดี ลูก ๓
มาเองก็ดี แลตัว ๓ มาเองก็ดี เทียรย่อมถือแผ่นทองเนื้อสุก แลถือ
ดินสออันอันทำด้วยชาติหิงคุละนั้นมาด้วยแลเดินไปดูทุกแห่ง ทัว
ถิ่นฐานบ้านเมืองใหญ่ย่อยทั้งหลายในมนุษย์โลกนี้ทุกแห่งแล ถ้าแลว่า
ผู้ใดทำบุญทำกรรมนั้นใช้ ๓ จึงเขียนนามผู้นั้นลงในแผ่นทองเนื้อสุก
นั้นว่าดังนี้ ท่านผู้นั้นชื่อหมู่บ้านนี้เรือนนี้ได้ทำบุญกรรมฉนั้น ๆ มี
อาทิคือ ไหว้บเคารพสมาบุชา และปฏิบัติแก่พระศรีรัตนตรัย แล

๔ เรื่องเดิม, หน้า ๙๘-๙๙.

เลี้ยงดูพ่อแม่ แม่ ย่าเยงผู้เฒ่าผู้แก่ รักพี่รักน้อง แลรักท่านผู้อื่น แล
 ชีตั้น แลครุบาธยาย แลให้ผ้ากฐินแลก่อพระเจดีย์ กระทำกุหาปลูก
 กุฎีวิหาร แลปลูกพระศรีมหาโพธิแลสถับนี้ฟังพระธรรมเทศนา แล
 จำศีลเมตตาทานนาสูตมนต์ไหว้พระ แลอำนาจทานยาเกรงสมณ-
 พราหมณ์ผู้มีศีล แลบุญชาธรรมทั้งปวงนี้ ถ้าแล้วผู้ใดแลกระทำแต่ละ
 สิ่ง ๆ ดั่งนั้นก็ดี เทพยดา ก็เขียนนามลงในแผ่นทองดั่งกล่าวมานั้นแล
 แล้วจึงเอาแผ่นทองนั้นไปให้แก่บุญจสิงขรเทวบุตร บุญจสิงขรเทวบุตร
 นั้นจึงเอาไปให้แก่พระมาตุลี พระมาตุลีจึงเอาไปทูลถวายแด่พระอินทร์
 เจ้าแล”^๔

ดาวดึงส์สวรรค์อันเป็นที่อยู่ของพระอินทร์นั้น อยู่เหนือจาตุมาหาราชิกาสวรรค์
 ขึ้นไป ตั้งอยู่เหนือจอมเขาพระสุเมรุ พระนครไตรตรึงษ์ในดาวดึงส์สวรรค์นั้นเป็น
 สถานที่ที่งดงามมาก ที่สำคัญ ทางทิศตะวันออกของพระนครมีเจดีย์ชื่อ พระจุฬามณีเจดีย์
 พระอินทร์ พร้อมทั้งเทพยดานางฟ้า นำข้าวตอกดอกไม้ธูปเทียนไปบูชา ณ จุฬามณีเจดีย์
 นั้นทุกวัน พระอินทร์ทรงเป็นราชาของเทพยดาชั้นดาวดึงส์และเทพยดาชั้นจาตุมาหาราชิกา
 ในดาวดึงส์ มีสุธัมมาเทวสภาเป็นสถานที่ประชุมเหล่าเทพยดา เทพยดานอกจากจะมา
 ประชุมฟังธรรมเดือนละ ๘ ครั้งแล้ว ยังมาประชุมกันเป็นพิเศษในสมัยเข้าพรรษา
 และในวันเพ็ญมหาปวารณา เพื่อช่วยอารักขาพระภิกษุสงฆ์และอุบาสกอุบาสิกาให้
 ประพฤติปฏิบัติธรรมได้โดยปราศจากอุปสรรคและสิ่งรบกวน นอกจากการเป็นศูนย์รวม
 ของการประพฤติปฏิบัติธรรมและคุ้มครองผู้ประพฤติธรรมแล้ว พระอินทร์ยังเป็นผู้นำ
 เทพยดาปราบปรามอสูรที่เข้ามารุกรานด้วย พระอินทร์จึงเป็นราชาแห่งเทพผู้ประพฤติ
 ธรรม คุ้มครองธรรม และปกป้องรักษาธรรม

๓. อานาจอมมนุษย์

ตามความเชื่อของคนไทย นอกจากเทพยดาในลกามาพจรภูมิ พรหมในรูปา-
 วจรภูมิและอรูปาจรภูมิ และสัตว์ในอบายภูมิแล้ว ยังมีชีวิตที่มีไซ่มมนุษย์และสัตว์อีก

^๔ เรื่องเดิม, หน้า ๑๐๙-๑๑๐.

จำพวกหนึ่งซึ่งอยู่ในภูมิระดับเดียวกับมนุษย์ แต่ต่างมิติและสภาวะชีวิต เรียกว่า *ผีและเทวดา* ผีและเทวดาเหล่านี้เป็นความเชื่อท้องถิ่นซึ่งมีอยู่เป็นความเชื่อพื้นฐานของสังคมไทยก่อนสมัยสุโขทัย เมื่อสสารและโครงสร้างไตรภูมิตามคติพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาเข้ามาเป็นพื้นฐานหลักของโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของสังคมไทย คติความเชื่อในเรื่องผีและเทวดาแบบท้องถิ่นก็ยังคงได้รับความเชื่อถือสืบเนื่องมา เพราะนอกจากจะไม่ขัดต่อสสารและโครงสร้างไตรภูมิแล้ว ยังมีความสอดคล้องกับสสารและโครงสร้างดังกล่าว อีกทั้งสามารถอธิบายได้ด้วยสสารและโครงสร้างดังกล่าวด้วย

ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ได้กล่าวถึง พระขพุงผีเทพดา ว่า

“เบื้องหัวนอนเมืองสุโขทัยนี้... มีพระขพุง ผีเทพดาในเขอันนั้นเป็นใหญ่กว่าทุกผีในเมืองนี้ ขุนผู้ใดถือเมืองสุโขทัยนี้แล ไหว้ดีพลีบุญเมืองนี้เที่ยง เมืองนี้ดี ผีไหว้ดีพลีบุญ ผีในเขอันนั้นบ่คุ้มบ่เกรงเมืองนี้หาย”^{๑๐}

การที่เรียก พระขพุงผีว่าเป็นผีเทพดา สะท้อนให้เห็นว่า ตามคติของไทยแต่เดิมเราใช้คำว่า ผีและเทพดา หรือเทวดาที่อยู่ประจำถิ่น ในความหมายถึงอมนุษย์กลุ่มเดียวกัน ไม่ได้แยกประเภทผีและเทวดาออกจากกันอย่างเด็ดขาด

ผีและเทวดาประจำถิ่นที่กล่าวถึงในหลักฐานสมัยสุโขทัยและอยุธยา ประมวลชื่อในเบื้องต้นได้ดังนี้คือ

- พระขพุงผี - ผีเทพดา เทวดาประจำเขากาฬภูฏ เทวดาประจำเขากิจตรภูฏ เทวดาประจำผาเยอ เทวดาเจ้าจอมผา เทวดาประจำถ้ำคูหา เทวดาประจำทำนน้ำ เทวดาผู้รักษาสระ เทวดาเลื้อเมือง รุกขเทวดา ลินธูเทวดา อากาศเทวดา พระไพโร พระพนัสบดี ปู่เจ้า ปู่เจ้าสมิงพราย อารักษ์

- ผีประจำเมือง ผีประจำถิ่น ผีประจำถิ่นน้ำ ผีประจำถิ่นบก ผีถ้ำ ผีป่า ผีดง ผีผา ผีพราย ผีโหง ผีห้า ผีเหว ผีชระหมื่นด้า ผีท้องเลว ผีปง^{๑๑}

^{๑๐} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๑๖.

^{๑๑} ว่าที่ ร.ต. พิชัย รัตนคณา, “เทพเจ้าและอมนุษย์ในวรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ), หน้า ๙๐๓-๙๐๔.

ผีและเทวดาเหล่านี้มีบทบาทช่วยคุ้มครองผู้กระทำดี และลงโทษปราบปรามผู้ทำชั่ว ทั้งนี้สามารถแสดงบทบาทถึงตัวผู้กระทำได้ ดังเช่น ในโครงการแข่งน้ำ ซึ่งใช้อ่านในพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา มีข้อความขอให้ผีช่วยลงโทษผู้คิดไม่ซื่อซบถต่อเจ้าแผ่นดิน ดังนี้

“... ล้วนผีทำผีเทว เร็วยิ่งลมบ้า หน้าเท่าแผง แแรงไถยเอาขวัญ ครั้นมาถึงกับเสียงเยี่ยชระแรงชระแรง แผงข่ายีนเยียรชวรางชวาง รวงชาง จุบปาก เยี่ยจะเจียวจะเจียว เขี้ยวสรคาน อานมลิ้น เยี่ยละลาย ละลาย ตราบมีในฟ้าในดิน บินมาเยี่ยพหลุ่ง จุ่งมาสวบเอา เขาผู้บื้อชื้อ”^{๑๒}

ผีและเทวดาเหล่านี้ จึงเป็นอำนาจที่เนื่องกับความมั่นคงทางศีลธรรมและความมั่นคงทางสังคมที่สำคัญอีกประเภทหนึ่งของสังคมไทย ผู้ที่ผีและเทวดาเหล่านี้คุ้มครองก็ได้รับการยกย่องว่าเป็น คนดีผีคุ้ม

นอกจากผีและเทวดาประเภทคุ้มคนดีแล้ว เป็นฝ่ายธรรมแล้ว ยังมีภูตผีปีศาจที่เป็นฝ่ายอธรรม คอยทำร้าย เป็นอุปสรรคมิให้มนุษย์กระทำความดีด้วย

อมนุษย์ที่รู้จักในสังคมไทยตามโครงสร้างไตรภูมิ นอกจากผีและเทวดาข้างต้นแล้ว ยังมียักษ์และสัตว์ในป่าทึมพานต์ เช่น ครุฑ นาค หงส์ ราชสีห์ ช้าง เป็นต้น อมนุษย์เหล่านี้บางประเภทก็มีอำนาจต่อวิถีชีวิตของมนุษย์ เช่น คติความเชื่อเรื่องนาคให้น้ำ มีความสัมพันธ์กับการเกษตรของสังคม เป็นต้น

๔. อำนาจพรหมณฑเทพนิกร

คติพรหมณฑได้เข้ามาสู่ดินแดนไทยแต่ก่อนสมัยสุโขทัยเมื่ออาณาจักรกำพูชาของชนขอมได้แผ่ขยายอำนาจทางการเมืองเข้ามาทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และบางส่วนของพื้นที่ภาคกลาง เมื่อไทยเราตั้งอาณาจักรสุโขทัยเป็นอิสระจากอำนาจทางการเมืองของขอม ไทยเราได้พยายามสร้างอิสรภาพทางวัฒนธรรมทั้งในด้านความคิดและการปฏิบัติ แนวทางหนึ่งคือ การส่งเสริมความรู้ความเชื่อและแนวทางดำเนินชีวิตตามคำสอน

^{๑๒} กรมศิลปากร, “ลิลิตโองการแข่งน้ำ”, วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑, หน้า ๘.

ในพระพุทธศาสนาเถรวาท อาณาจักรสุโขทัยจึงเป็นอาณาจักรที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นหลัก ชีวิตชาวสุโขทัยแวดล้อมด้วยบรรยากาศทางพระพุทธศาสนา ถึงกระนั้น ความที่เคยสัมพันธ์กับอาณาจักรขอม ร่องรอยของวัฒนธรรมแบบพราหมณ์ก็ยังคงมีอยู่ มีการสร้างเทวาลัยเพื่อเป็นที่ประดิษฐานรูปเทพตามคติพราหมณ์ เป็นต้น ข้อที่น่าสังเกตคือ ในระยะต้นก่อนที่จะได้รับอิทธิพลเรื่องคติพราหมณ์จากอยุธยา คติพราหมณ์ที่มีอยู่ในสุโขทัยเป็นเพียงรอยต่อทางวัฒนธรรม อำนาจความเชื่อตามคตินี้กำลังด้อยลงไปอยู่ภายในเทวสถานอันศักดิ์สิทธิ์ มิได้เข้ามามีอำนาจต่อชีวิตของประชาชนและสังคมส่วนรวม แต่ภายหลังที่คติพราหมณ์เฟื่องฟูขึ้นในราชสำนักของอยุธยา และมีอิทธิพลมาสู่สุโขทัย อำนาจตามความเชื่อในคตินี้ก็ปรากฏในสุโขทัยตามแบบอยุธยา

ในอยุธยา เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ก่อตั้ง *กรุงพระนครศรีอยุธยา* ขึ้นเป็นศูนย์กลางของดินแดนที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๓ พระองค์ทรงนำความคิดความเชื่อ ตลอดจนแนวปฏิบัติด้านพิธีกรรมในศาสนาพราหมณ์เข้ามาสู่สำนักอยุธยาด้วยแต่ต้น ต่อแต่นั้นได้ปรากฏการผสมผสานคติความเชื่อและแบบแผนประเพณีระหว่างพระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์เข้าด้วยกันในพระราชพิธีต่าง ๆ ของราชสำนักสืบเนื่องมาโดยตลอดสมัยอยุธยา

คติพราหมณ์ที่ไทยเรารับมาสู่สังคมไทยนั้นมิได้เป็นคติในเชิงศาสนาปรัชญา เช่น เรื่องพรหมัน อาตมัน แต่เป็นคติในเรื่องมหิทธานุภาพของพราหมณ์เทพนิกรสังคมไทยในสมัยสุโขทัยและอยุธยาได้อาศัยอำนาจของพุทธเทพนิกรเป็นเครื่องส่งเสริมพระบุญญาภิรมย์ของพระมหากษัตริย์ ทำให้พระองค์ทรงฐานะเป็น *ธรรมราชา ผู้ปกครองด้วยศัพทราชธรรมโดยบริบูรณ์* และได้อาศัยอำนาจของพราหมณ์เทพนิกรเข้ามาเป็นเครื่องส่งเสริมพระบรมเดชานุภาพ ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงฐานะเป็น *เทวราชา ผู้ทรงอำนาจเด็ดขาด และทรงความศักดิ์สิทธิ์ใน มณฑล* ที่มีเมืองหลวงเป็นศูนย์กลาง ปกครองเมืองบริวารที่อยู่โดยรอบ

พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา นอกจากจะเป็นเทวราชาในความหมายของ *สมมติเทพ* คือผู้ที่ได้รับการยกย่องจากปวงประชาราษฎร์เสริฐด้วยคุณธรรมประดุจเทพตามคติพุทธศาสนาแล้ว อำนาจพราหมณ์เทพนิกรยังทำให้พระองค์ทรงเป็นเทวราชาที่ยิ่งใหญ่ ในอีก ๒ ความหมาย คือ

๑) ทรงเป็นราชาผู้มีภาวะแห่งเทพอยู่ในพระองค์ พระมหากษัตริย์ทรงอุบัติขึ้นจากการแบ่งส่วนหรือแบ่งภาคของเทพที่สำคัญหลายองค์มาประกอบรวมกัน คือเป็นเทพโดยภาวะ

๒) ทรงเป็นราชาผู้ทรงคุณลักษณะอันงดงามและสง่างามประดุจดั่งเทพ คือเป็นเทพโดยความเปรียบ

ความเป็นเทพของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาที่มาจากอำนาจของพราหมณ์-เทพนิกรนี้ ได้ผสมเข้ากับลักษณะของสมมติเทพหรือธรรมราชาตามคติพุทธศาสนาอย่างเป็นเนื้อเดียวกัน เพื่อเสริมสร้างคุณลักษณะเดชาานุภาพและบุญญาานุภาพของพระมหากษัตริย์ให้สมบูรณ์ คติดังกล่าวนี้เห็นได้ชัดในวรรณคดี ลิลิตยวนพ่าย ซึ่งกล่าวถึงการอุบัติของพระมหากษัตริย์จากการแบ่งส่วนหรือแบ่งภาคของเทพที่สำคัญตามคติพราหมณ์หลายองค์มารวมกัน เพื่อมาปกครองแผ่นดินโดยธรรม รักษาพระพุทธรักษาให้ดำรงมั่นคง ดังบทประพันธ์ดังนี้

“ในภณนั้น บันพรหมพิษณุ อิศวรอดุลเดช เทตูปพิตรคิตกรุณา
 ประชาธาษฎร อยยวจพินาศทั้งมูล สูญภพสปลสิ่ง ฐ จึงแกลิ่งแล้งสรwab
 รวบเอาอัสฦามูรธาติมามิศร ด้วยบพิตรเสร็จ ก็เสด็จมาอุบัติ ใน
 กระษัตริ์ ทวีติวงษพงษอภิชาติ รั้งราชริปู ชูแผ่นดินให้ทงาย ทาย
 แผ่นฟ้าบให้ชว้า ล้ากรณธรัตนวัตถวี ตรีโลกยบให้อู้น ทนูน
 พระพุทธรศาสนาให้ตรง ดำรงกรษัตริ์ให้กรสานต์ ประหารทุกขให้เกษย
 ไชยเกษตรให้เกษม เปรมใจธาษฎรนิกร กำจรยศโยค ดิลกโลกอาศรย
 ชยชยนถเบนทราทรงเดช ฤาลงดินฟ้าฟุ้งขจรฯ”

พรหมพิษณุบรมเศรเจ้า	จอมเมรุ มาศแฮ
ย่าเมศมารุตอร	อาศนม้า
พรุณคณิกุเพนทรา	สุรเสพย
เวียงรวีวรจ่า	แจ่มจันทรฯ
เอาทสเทพแล้ง	เอองค์ มาฤา
เป็นพระศรีสรรเพชญ	ที่อ้าง

พระเสด็จดำรงรักษ	ลัยงโลก ไล่แฮ
ทุกเททุกท้าวไท	ช่วยไชย ฯ
พระมามลายโคกหล้า	เหลือสุข
มาตρυกไทรภพฤ	รำได้
พระมาบันเทาทุกข	ทุกสิ่ง เสนอยแฮ
ทุกเทศทุกท้าวไท	นอบเนื่อง ฯ
พระมายศยั้งฟ้า	ดินชม ชื่นแฮ
มาแต่่งไทรรัตนเรื่อง	รอบหล้า
พระมาสมสภาร	เพญโพธิ ไล่แฮ
ใครแข่งใครซ้องถ้ำ	ถ่องเอง ฯ” ^{๑๓}

ใน ลิลิตยวนพ่าย ได้พรรณนาถึงความเป็นเทวราชาของพระมหากษัตริย์ในเชิง
ความเปรียบด้วย เป็นต้นว่า

“พระกฤษณ์สรวงโลกฟ้าย	พระพรหม
พระรอบรักษพยงพิษณุ	ผ่านแผ้ว
พระผลาญพ่างพระสยม	ภูวนารถ ไล่แฮ
พระโปรดพยงพระเจ้า	โปรดปราบฯ” ^{๑๔}

พราหมณ์เทพนิกรที่กล่าวในหลักฐานสมัยสุโขทัยและอยุธยา มี ๓ กลุ่ม คือ

- กลุ่มเทพบดี คือ พระนารายณ์ พระอิศวร พระพรหม
- กลุ่มเทพที่เป็นอำนาจแห่งธรรมชาติ เช่น พระอินทร์ พระอาทิตย์ พระจันทร์ พระอัคนี พระวรุณ พระยม - พระกาล พระเกตุ พระราหู
- กลุ่มเทพวีรบุรุษ เช่น พระราม พระลักษมณ์ พระอรชุน พระกฤษณะ พระภิษมะ พระทุโรช^{๑๕}

^{๑๓} กรมศิลปากร, ลิลิตยวนพ่าย, เรื่องเดิม, หน้า ๓๐๕.

^{๑๔} เรื่องเดิม, หน้า ๓๑๓.

^{๑๕} ว่าที่ ร.ต. พิชัย รัตนคณา, เทพเจ้าและอมนุษย์ในวรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น”,
หน้า ๙๐๑-๙๐๒.

การรับคติในเรื่องอำนาจของพราหมณ์เทพนิกรเหล่านี้ ไม่ขัดต่อคตินิสาและโครงสร้างไตรภูมิในพระพุทธศาสนา ความแตกต่างของพุทธเทพนิกรและพราหมณ์เทพนิกรอยู่ที่บทบาทของเทพเหล่านี้ที่มีต่อพระมหากษัตริย์และสังคม พุทธเทพนิกรเสริมพระบุญญาภพของพระมหากษัตริย์และศีลธรรมในสังคม พราหมณ์เทพนิกรเสริมพระบรมเดชาภพของพระมหากษัตริย์และเสถียรภาพในทางการเมืองการปกครองของราชสำนัก

๕. อำนาจไสยเวท

ความเชื่อในอำนาจไสยเวทหรือบุญฤทธิวิyakom น่าจะเป็นความเชื่อและการปฏิบัติที่มีแต่ก่อนสมัยสุโขทัยโดยเฉพาะในช่วงสมัยที่ขอมเรืองอำนาจ ในสมัยสุโขทัย ความรู้ที่น่าจะมีอยู่ แต่ไม่มีหลักฐานปรากฏชัด มีหลักฐานเพียงในจารึกวัดป่ามะม่วง พ.ศ. ๑๙๐๔ ได้กล่าวว่า พระมหาธรรมราชาลิไท ทรงมีความรู้เชี่ยวชาญในทางโหราศาสตร์ มีพยากรณ์ เป็นต้น ในสมัยอยุธยา ความเชื่อในเรื่องไสยเวทหรือบุญฤทธิวิyakom ได้ขยายตัวมากขึ้น อันอาจมีสาเหตุมาจากความสัมพันธ์สืบเนื่องทางวัฒนธรรมของอาณาจักรอยุธยากับอาณาจักรขอมแต่เดิม การสงครามและความผันผวนทางการเมืองการปกครอง ซึ่งเกิดขึ้นบ่อยครั้ง และโครงสร้างของสังคมที่ซับซ้อนและมีการแข่งขันเปลี่ยนแปลงในทางเศรษฐกิจสูง สาเหตุเหล่านี้ โดยเฉพาะการสงครามและโครงสร้างของสังคมที่ซับซ้อนทำให้ผู้คนทั้งผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้การปกครองต้องการอำนาจเด็ดขาดในแบบ ฤทธาภพเข้ามาเสริมขวัญและกำลังใจ ตัวอย่างเช่น ในการเคลื่อนทัพออกสู่การสงคราม แต่ละครั้ง จักมีการทำพิธีตัดไม้ข่มนาม บ่อยครั้งที่คติความเชื่อในเรื่องไสยเวทนี้ได้ผสมผสานเข้ากับคติความเชื่อและการปฏิบัติในพุทธศาสนา ทำให้คติความเชื่อและการปฏิบัติในพุทธศาสนาเปลี่ยนบทบาทจากเรื่องทางศาสนาโดยตรง มาเป็นเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ที่สัมพันธ์กับการเมืองการปกครองหรือกิจกรรมบางอย่างทางสังคม ตัวอย่างเช่น ความเชื่อในคุณของพระรัตนตรัย ซึ่งเปลี่ยนจากความเชื่อในคุณที่เป็นอำนาจธรรมมาเป็นคุณที่เป็นอำนาจฤทธิ์ทำให้เกิดการสร้างธรรมนิยมให้พระเถระผู้ใหญ่ฝ่ายสงฆ์ประพรมน้ำพุทมนต์เป็นขวัญกำลังใจแก่เหล่าทหารที่ออกรบ และเกิดการสร้างพระพิมพ์ที่มีฤทธิ์อำนาจ ดังมีข้อความใน *ตำนานพระพิมพ์และวิชิษฐา* ในสมัยอยุธยาว่า

“...แม้อันตรายสักเท่าใดก็ดี ให้นิมนต์พระใส่ศีรษะ อันตรายทั้งปวง
หายสิ้นแล ถ้าจะเข้าการรณรงค์สงครามให้เอาพระใส่น้ำมันหอม...
เสกด้วยอติปิโสภุกราติ เสก ๓ ที... แล้วว่านไม่ไปจนจบ แล้วว่าพาทุง
แล้วว่าอติปิโสภุกราติ มหาเขยวมงคล... ถ้ารู้พระคาถานี้แล้ว อย่ากลัว
อันใดเลย ท่านตีราคาไว้ค่าควรเมือง จะไปรบศึกก็คุ้มกันได้สารพัด
ศัตรูแล”^{๑๖}

คติความเชื่อในเรื่องพระธาตุ ปรากฏหลักฐานเล่าบันทึกในสมัยอยุธยา ใน
ลักษณะที่แสดงปาฏิหาริย์ปรากฏเวียนผ่านให้เห็นเป็นอัศจรรย์ ในคราวที่พระมหากษัตริย์
เสด็จยกทัพทำสงครามครั้งสำคัญ เช่น สงครามกู้ชาติของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
เป็นต้น ความปรากฏของพระธาตุในสมัยอยุธยาจึงเป็นเครื่องหมายถึงอำนาจฤทธิ์ศักดิ์
ของพระมหากษัตริย์

ในสมัยพระมหาธรรมราชา ได้เกิดปัญหาความแห้งแล้ง ฝนไม่ตกตามฤดูกาล
พระมหาธรรมราชาทรงโปรดฯ ให้นิมนต์อาจารย์อริยวาสิริยวงศ์มหาคุหา กับพระอาจารย์
คามวาสีพระพิมลธรรม มาช่วยแก้ปัญหา “พระอาจารย์ทั้งสองก็ไม่กลับไปยังอาราม
อาศัยอยู่ในพระราชวัง ตั้งบริกรรมทางอาโปกสิณและเจริญพระพุทธรมณฑ์ขอฝน ด้วย
อำนาจสมาธิและพระพุทธรมณฑ์ของพระผู้เป็นเจ้าของทั้งสองนั้น พอถึงกำหนดวันสัญญา ก็
เกิดมหामะฆตั้งขึ้นทั้ง ๘ ทิศ ฝนตกลงเป็นอันมาก”^{๑๗} นี่ก็เป็นตัวอย่างของการใช้การ
ปฏิบัติทางพุทธศาสนาจากเรื่องทางธรรมโดยตรงมาเป็นอำนาจฤทธานุภาพในแง่ไสยเวท

การผสมผสานคติทางพุทธศาสนา กับคติพราหมณ์และคติไสยเวท เป็นลักษณะ
สำคัญประการหนึ่งของสังคมไทยในสมัยอยุธยา ดังมีข้อความในจารึกฐานพระอิศวร พ.ศ.
๒๐๕๓ ว่า

^{๑๖} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนัก
นายกรัฐมนตรี, *ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑* (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี,
๒๕๑๐), หน้า ๗๗-๗๘.

^{๑๗} คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า ๑๕๓-๑๕๔.

“จึงเจ้าพระยาศรีธรรมมาโคกราช ประดิษฐานพระอิศวรเป็นเจ้านี่ไว้ให้
ครองสัตว์สี่ตีนสองตีนในเมืองกำแพงเพชร และช่วยเลิกศาสนา
พุทธศาสตร์ ไสยศาสตร์และพระเทพกรรมมิให้หม่นให้หมองให้
เป็นอันเดียวกัน”^{๑๘}

๖. อำนาจผู้ปกครองรัฐ

ข้อควรสังเกต คือ อำนาจทั้ง ๕ ดังกล่าวข้างต้นนี้ ถึงแม้ว่าจะเป็นอำนาจ
ที่มีพลังครอบคลุมแนวทางการดำเนินชีวิตของบุคคลและสังคมได้ โดยจะเป็นพลังที่มี
จริงตามธรรมชาติก็ดีหรือโดยความเชื่อก็ดี ก็ไม่เป็นพลังที่อยู่เหนือมนุษย์โดยสิ้นเชิง
อย่างไร้ขอบเขตและกฎเกณฑ์ อำนาจพุทธเทพนิกร อำนาจอมมนุษย์ อำนาจพราหมณ์-
เทพนิกร และอำนาจไสยเวทนั้นล้วนอยู่ในขอบเขตของอำนาจธรรม ทั้งอำนาจกฎ
สภาวะธรรมและอำนาจกฎแห่งกรรม ส่วนอำนาจธรรมนั้นเล่าก็เป็นไปตามเหตุปัจจัย
และเหตุปัจจัยที่สำคัญก็คือ การกระทำของมนุษย์ - ผู้กระทำความผิด มีกรรมเป็นของตน
มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ อำนาจทั้ง ๕ รวมทั้งอำนาจการกระทำของมนุษย์ จึงมีความสัมพันธ์
เป็นเหตุเป็นปัจจัยต่อกันอย่างลึกซึ้ง

บทสรุปที่สำคัญจากความรู้ความเข้าใจและคติความเชื่อดังกล่าวข้างต้นสำหรับ
คนไทยสมัยสุโขทัยและอยุธยา ก็คือ อำนาจทั้ง ๕ จักปรากฏในแง่บวกหรือลบเป็นคุณ
หรือเป็นโทษต่อมนุษย์ขึ้นอยู่กับ การกระทำของมนุษย์เป็นสำคัญ ถ้ามนุษย์ต้องการให้
อำนาจนั้นมาปรากฏในทางที่เป็นคุณแก่ชีวิต มนุษย์ก็ต้องกระทำความดีตามวิถีทางแห่ง
ธรรม สร้างเหตุปัจจัยที่เหมาะสมแก่การเกิดคุณของอำนาจเหล่านั้น ถ้ามนุษย์มิได้
กระทำความดีตามวิถีทางแห่งธรรม การกระทำชั่วของมนุษย์ก็จะเป็นเหตุปัจจัยสำคัญ
ที่ทำให้อำนาจทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ปรากฏในทางที่เป็นโทษ

เมื่อพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของอำนาจต่าง ๆ ในระดับรัฐหรือประเทศ พบว่า
“อำนาจทั้ง (๕) ประการ จะมีผลต่อชะตาชีวิตของหมู่มนุษย์ที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมการเมือง

^{๑๘} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๓๐.

โดยส่วนรวมได้ จะต้องผ่านวิถีทางแห่งการใช้อำนาจอีกชนิดหนึ่ง นั่นคือการใช้อำนาจของผู้ปกครองสังคมการเมืองนั้น ๆ เป็นสำคัญ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า การใช้อำนาจปกครองของผู้ปกครองสังคมการเมืองนั้นถือเป็นแกนกลาง หรือหัวใจที่จะชักนำให้อำนาจทั้งหลายที่กล่าวมาแล้วเป็นคุณหรือเป็นโทษแก่มวลมนุษย์ที่อยู่ในปกครองของตนได้ ... เมื่อผู้ปกครองใช้อำนาจปกครองอย่างไม่เป็นธรรม หรือฝืนกระบวนแห่งเหตุปัจจัยที่จะก่อให้เกิดความสมบูรณ์พูนสุขแก่สังคมแล้ว ก็จะส่งผลให้เกิดอำนาจกรรมร่วมกันในสังคม - สาธารณกรรมบท นั่นคือ ไฟรฟ้าประชากรช่วยกันปรุงแต่งความเสื่อมโทรมให้เกิดแก่ชีวิตทางสังคมของพวกเขาโดยส่วนรวม และเมื่อถึงขั้นนี้แล้วเทพดาและสิ่งแวดล้อมอันเป็นธรรมชาติของพีช สัตว์ วัตถุ และลมฟ้าอากาศก็ช่วยอะไรไม่ได้”^{๑๙} ดังมีบทพรรณนาใน เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา ว่า เมื่อพระมหากษัตริย์ไม่ทรงทศพิธราชธรรม ก็จักเกิดภาวะยุคเข็ญในสังคม ๑๖ ประการ กล่าวคือ

“คือเดือนดาวดินฟ้าจะอาเพศ	อุบัติเหตุเกิดทั่วทุกทิศาน
มหาเมฆจะลูกเป็นเพลิงกาล	เกิดนิมิตพิศดารทุกบ้านเมือง
พระคงคาจะแดงเดือดดั่งเลือดนก	อีกแผ่นดินเป็นบ้าฟ้าจะเหลือง
ผีป่าก็จะวิ่งเข้าสิงเมือง	ผีเมืองนั้นจะออกไปอยู่ไพร
พระเสื้อเมืองจะเอาตัวหนี	พระกาลกุลีจะเข้ามาเป็นไส้
พระธรณีจะตีกให้	อกพระกาลจะไหม้อยู่เกรียมกรม
ในลักษณะทำนายไว้บ่หอนผิด	เมื่อพินิศพิศดูก็เห็นสม
มิใช่เทศกาลร้อนก็ร้อนระงม	มิใช่เทศกาลลมลมก็พัด
มิใช่เทศกาลหนาวก็หนาวพัน	มิใช่เทศกาลฝนฝนก็อุบัติ
ทุกต้นไม้หย่อมหญ้าสารพัด	เกิดวิบัตินานาทั่วสากล
เทวดาซึ่งรักษาพระศาสนา	จะรักษาแต่คนฝ่ายอุกศล
สัปรุขย์จะแพ้แก่ทรชน	มิตรตนจะฆ่าซึ่งความรัก
ภรรยาจะฆ่าซึ่งคุณแก้ว	คนชั่วจะฆ่าผู้ผู้มีศักดิ์

^{๑๙} สมเกียรติ วันทะนะ, “พุทธรัฐปริทรรศน์...”, หน้า ๑๗-๑๘.

ลูกสิทธิ์จะสู้ครูพัก	จะหาญหักผู้ใหญ่ให้เป็นผู้้น้อย
ผู้มีศีลจะเสียซึ่งอำนาจ	นักปราชญ์จะตกต่ำต้อย
กระเบื้องจะเฟื่องฟูลอย	น้ำเต้าอันลอยนั้นจะถอยจม
ผู้มีตระกูลจะสูญเผ่า	เพราะจันทาลจะเข้ามาเสพสม
ผู้มีศีลนั้นจะเสียซึ่งอารมณ์	เพราะสมัครสมาคมด้วยมารยา” ^{๒๐}

ฯลฯ

ในไตรภูมิโลกวิณจยภคตา ผลงานในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้แสดงคติบทบาทความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจผู้ปกครองกับภาวะความเป็นไปของสังคม และอำนาจต่าง ๆ ตามแนวคิดที่สืบทอดมาจากสมัยอยุธยาไว้อย่างแจ่มชัด ดังนี้

“ถ้าท้าวพระยาทั้งปวงไม่เป็นธรรม พระยาอุปราชแลเสนาบดีแล
 เศรษฐีทั้งปวงไม่เป็นธรรมแล้ว ไพร่ฟ้าประชากรชาวพระนครแต่
 บรรดาที่อยู่ในเขตแคว้นสิ้นทั้งปวงนั้นก็จะเป็นธรรมตลอดทั้งวัง
 จังหวัดขอบขันฑสีมา ฝ่ายเทพยดาที่พิทักษ์รักษามนุษย์ทั้งปวงนั้น
 ครั้นมนุษย์ไม่เป็นธรรมแล้ว ก็จะไม่พลอยเสียจะพลอยไม่เป็นธรรม
 ไปด้วยสิ้น ครั้นอารักษ์เทพยดาไม่เป็นธรรมแล้ว ภูมิเทพยดาที่เป็น
 มิตรแห่งอารักษ์เทพยดานั้น ก็จะไม่พลอยไม่เป็นธรรมไปด้วยสิ้นทั้งนั้น...
 อากาศเทพยดา... อุณหพลาหกเทพยดา (ความร้อน)... อัณฑพลาหก
 เทพยดา (หมอก)... ลีตพลาหกเทพยดา (ความหนาว)... วาตพลาหก
 เทพยดา (ลม)... วัสสพลาหกเทพยดา (ฝน)... และจาตุมาหาราชิกาเวทดา
 ตลอดเท่าถึงภวคคพรหมแต่บรรดาที่เป็นมิตรเป็นสหายต่อ ๆ กันนั้น
 ก็จะไม่เป็นธรรมตลอดทั่วทุกท้องฟ้า ถ้าเว้นไว้แต่เทพยดาที่เป็น
 พระอริยสาวก ครั้นเทพยดาแลพรหมทั้งหลายไม่เป็นธรรมแล้ว
 พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็จะเวียนไปมิได้เสมอ... ลมก็จะพัดวิปริต...
 ฝนก็จะไม่ตกชอบฤดู... แผ่นดินนั้นจะหาโอชะบมิได้... อาหารรส

^{๒๐} “เรื่องกรุงเก่า (ต่อ)”, ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓๗ (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของครุสภา, ๒๕๑๒), หน้า ๑๓๖-๑๓๗.

สรรพสิ่งทั้งปวงนั้นแต่ล้วนปราศจากโอชะไปสิ้นด้วยกัน... สรรพพวง
 ยาท่าง ๆ แต่บรรดาที่เป็นโอสร่างรับโรคนั้นจะปราศจากโอชะสิ้นทุกสิ่ง
 ทุกประการ... สัตว์ทั้งหลายนั้นครั้งบริโภคอาหารอันปราศจากโอชะ
 ก็บังเกิดโรคาพยาธิเบียดเบียนปีศาจมีประการต่าง ๆ เพราะเหตุบริโภค
 อาหารอันหาโอชะมิได้ เมื่อสัตว์ทั้งหลายเป็นโรคแล้วหายามากิน
 ยาที่ปราศจากโอชะนั้นก็มิอาจจะระงับดับโรคลงได้ ตกว่าสัตว์
 ทั้งหลายบังเกิดโรคมามาก อายุสั้น อายุสัตว์ถอยเสื่อมลงนั้นก็ด้วย
 สามารถดูพิบัติอันบังเกิดแต่สาธารณาทุกสกรรมบทแห่งสัตว์เป็น
 มูลเหตุนั้น”^{๒๑}

คติอำนาจ ๖ ประการ และความสัมพันธ์ของอำนาจ ๖ ประการดังกล่าวข้างต้น
 เป็นแนวคิดพื้นฐานของการสร้างสรรค์ขนบธรรมเนียมประเพณีในช่วงสมัยสุโขทัยและ
 อยุธยา ทั้งขนบธรรมเนียมประเพณีทางพระพุทธศาสนาและขนบธรรมเนียมประเพณี
 ทางการเมือง การปกครอง การเศรษฐกิจ การประกอบอาชีพ และการดำเนินชีวิตด้าน
 ต่าง ๆ ดังจะได้วิเคราะห์แสดงรายละเอียดจากนี้ต่อไป

^{๒๑} พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉยภค เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๐), หน้า ๙๖-๑๐๐. อ้างไว้ใน สมเกียรติ วันทะนะ, “พุทธรัฐบริหารณ์...”, หน้า ๑๘.

บทที่

๗

ขนบธรรมเนียมประเพณี ด้านการเมืองการปกครอง

๑. การสร้างบ้านแปลงเมือง

๑.๑ สมัยสุโขทัย

ในสมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ไม่ปรากฏหลักฐานเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณี ที่เนื่องกับการสร้างบ้านแปลงเมือง ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ มีข้อความหลายตอนแสดง แบบแผนธรรมเนียมของการสร้างบ้านแปลงเมืองที่พ่อขุนรามคำแหงทรงพยายามจัดทำ

เนื้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๑^๑ หลังจากข้อความแสดงประวัติของราชวงศ์ แล้ว ได้เริ่มต้นกล่าวถึงบ้านเมืองว่า

“เมื่อชั่วพ่อขุนรามคำแหง เมืองสุโขทัยนี้ดีในน้ำมีปลา ในนามีข้าว”

ข้อความ ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว แสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของสภาพแวดล้อม ทางธรรมชาติ เพราะตามวงจรของธรรมชาติ ในน้ำจักมีปลาและในนาจักมีข้าวได้ เมื่อธาตุดิน น้ำ อากาศ อุณหภูมิ มีความสมดุลสมบูรณ์ และแร่ธาตุ ดังกล่าวจักมีความสมดุลสมบูรณ์ได้ เมื่อป่าไม้มีความสมดุลสมบูรณ์

ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ซึ่งเป็นพื้นฐานหลักของความเจริญของบ้านเมือง นี้ นอกจากจะเกิดจากภาวะธรรมชาติแล้ว ยังเกิดจากวิธีการดำเนินการอนุรักษ์และ พัฒนาของพ่อขุนรามคำแหงด้วย กล่าวคือ

^๑ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๘-๒๐.

- ในด้านการอนุรักษ์ คติความเชื่อในผีเทพยดาน่าจะได้มีส่วนช่วยในการนี้ ดังปรากฏว่า นอกเมืองสุโขทัยมีเขาใหญ่ซึ่งโดยธรรมชาติน่าจะต้องมีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ ในศิลาจารึกกล่าวว่า

“มีพระขพงผีเทพดาในเขานั้นเป็นใหญ่กว่าทุกผีในเมืองนี้ ชุนผู้ใด
ถือเมืองสุโขทัยนี้แล้ว ไหว้ดีพลีถูก เมืองนี้เที่ยง เมืองนี้ดี ผีไหว้บดี
พลีบ่ถูก ผีในเขานั้นบ่คุ้ม บ่เกรง เมืองนี้หาย”

คติความเชื่อในผีเทพดานี้ย่อมคุ้มครองช่วยอนุรักษ์ความสมบูรณ์ทั้งหมดของ
ธรรมชาติที่เขานั้นไว้ได้

- ในด้านการพัฒนา พ่อขุนรามคำแหงได้ส่งเสริมการสร้างป่าเศรษฐกิจและ
แหล่งน้ำทั้งภายในเมืองและรอบเมือง ดังมีข้อความในศิลาจารึกว่าดังนี้

“สร้างป่าหมากป่าพลูทั่วเมืองนี้ทุกแห่ง ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้ ป่า
กลางก็หลายในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้ หมากขามก็หลาย
ในเมืองนี้... กลางเมืองสุโขทัยนี้ มีน้ำตระพังโพงสี่สี่กินดี... ดัง
กินน้ำโขงเมื่อแล้ง”

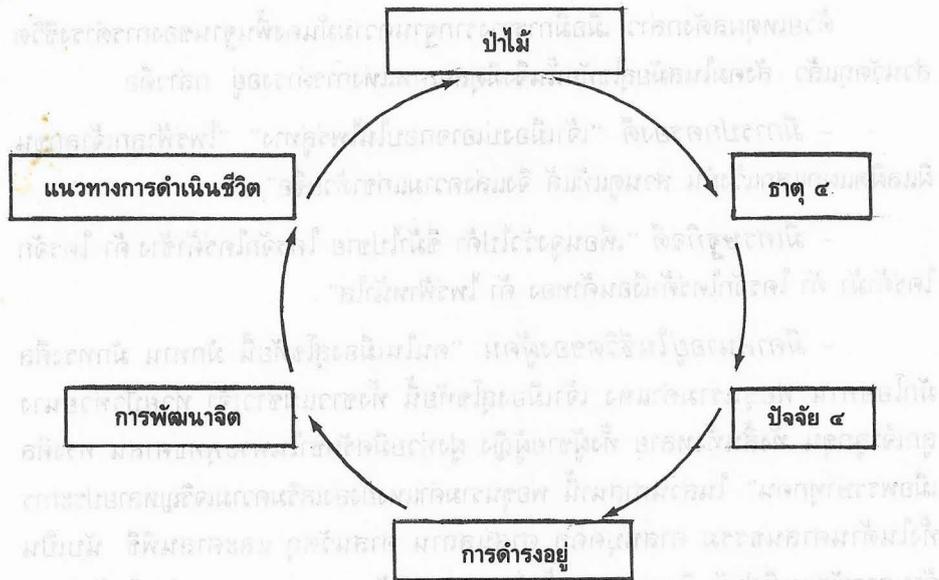
“เบื้องตะวันออกเมืองสุโขทัย... มีป่าหมากป่าพลู... มีป้าม่วงมีป่าขาม
ดูงามดังแก้งแต่ง”

“เบื้องตีนนอน... มีป่าหมากพร้าว ป่าหมากกลาง”

“เบื้องหัวนอน... มีศรีดงส มีป่าพร้าว ป่ากลาง มีป้าม่วง ป่าขาม
มีน้ำโคก...”

การส่งเสริมการปลูกไม้เศรษฐกิจควบคู่ไปกับการสร้างแหล่งน้ำในสมัยพ่อขุน-
รามคำแหงนี้ เป็นแบบแผนการพัฒนาสังคมสุโขทัยสืบเนื่องมา จากการสำรวจพบว่า
จำนวนบ่อและสระน้ำที่สุโขทัยมี ๔๒๔ แห่ง หรือมากกว่านั้น

วิธีการอนุรักษ์และพัฒนาธรรมชาติดังกล่าว นับเป็นแบบแผนการตั้งมั่นและ
พัฒนาสังคมที่มีคุณค่าความหมายยิ่ง มีความสอดคล้องถูกต้องตามกฎความอิงอาศัย
ต่อกันระหว่างธรรมชาติส่วนวัตถุ ธรรมชาติส่วนจิต และวิถีการดำเนินชีวิตหรือวัฒนธรรม
เหตุว่า :

- ป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์ เป็นพื้นฐานให้ชาติ ๔ คือ ดิน น้ำ อากาศ อุณหภูมิ มีความสมดุลสมบูรณ์

- ชาติ ๔ ที่มีความสมดุลสมบูรณ์ เป็นพื้นฐานให้ปัจจัย ๔ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค มีความสมดุลสมบูรณ์

- ปัจจัย ๔ ที่มีความสมดุลสมบูรณ์ เป็นพื้นฐานให้การดำรงชีวิตพื้นฐาน มี การทำมาหากิน เป็นต้น มีความสมดุลสมบูรณ์

- การดำรงชีวิตที่มีความสมดุลสมบูรณ์ เป็นพื้นฐานให้จิตใจของคนในสังคม มีการพัฒนา มีความสุขสงบ มีน้ำใจเอื้อเฟื้อ กลมกลืนสัมพันธ์กับธรรมชาติ

- จิตใจของคนในสังคมที่มีการพัฒนา มีความสุขสงบ เป็นพื้นฐานให้สังคม มีความเจริญในทางวัฒนธรรม ผู้คนมีเวลาใฝ่รู้ในเรื่องโลกและชีวิต สร้างสรรค์กิจกรรม และงานศิลปะที่งดงามมีคุณค่าต่อจิตใจและวิถีชีวิต ใส่ใจในสุนทรีย์ภาพของการแสดงออก

- วิถีชีวิตที่มีความพัฒนาในทางธรรม คือ เป็นไปอย่างถูกต้องนี้ จักย้อนกลับไปสู่ความรักธรรมชาติ มีสำนึกในการอนุรักษ์และพัฒนาธรรมชาติสิ่งแวดล้อม

ด้วยเหตุผลดังกล่าว เมื่อมีการวางรากฐานความมั่นคงพื้นฐานของการดำรงชีวิต ส่วนวัตถุแล้ว สังคมในสมัยสุโขทัยนั้นจึงมีคุณภาพแห่งการดำรงอยู่ กล่าวคือ

- มีการปกครองดี “เจ้าเมืองบงเอาจอบในไพร่ลู่วาง” “ไพร่ฟ้าลูกเจ้าลูกขุน ผีแลผีตแมกแสกแว้งกัน สวนดูแท้แล้ จึ่งแล่งความแก่ชาด้วยชื่อ”

- มีเศรษฐกิจดี “เพื่อนจูงวัวไปค้า ชีม้าไปขาย ไครจักไครค้าช้าง ค้า ไครจัก ไครค้ำม้า ค้า ไครจักไครค้ำเงือกค้ำทอง ค้า ไพร่ฟ้าหน้าใส”

- มีศาสนาอยู่ในชีวิตของผู้คน “คนในเมืองสุโขทัยนี้ มักทาน มักทรงศีล มักโอยทาน พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ชาวเจ้า ท่วยบัวท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุน ทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง ผุ่งท่วยมีศรัทธาในพระพุทธรศาสนา ทรงศีล เมื่อพรรษาทุกคน” ในส่วนศาสนานี้ พ่อขุนรามคำแหงยังส่งเสริมความเจริญหลายประการ ทั้งในด้านศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนสถาน ศาสนวัตถุ และศาสนพิธี นับเป็น ด้านการพัฒนาที่สำคัญยิ่งของความตั้งมั่นและการสร้างความสุขความเจริญที่แท้จริงแก่ สังคม

แบบแผนธรรมนิยมการสร้างบ้านแปลงเมืองของพ่อขุนรามคำแหง ซึ่ง ประสานความเจริญส่วนวัตถุ ความเจริญส่วนจิต และความเจริญ ส่วนวัฒนธรรม เข้าด้วยกันอย่างมีคุณภาพดังกล่าวนี เป็น การปฏิบัติที่มีพื้นฐานมาจากความเข้าใจในเรื่องอำนาจธรรม คือความเข้าใจ ในเรื่องกฎแห่งความอิงอาศัยต่อกันของธรรมชาติ นับเป็นภูมิปัญญา ที่สมควรนำมาเป็นแบบแผนธรรมนิยมของการอนุรักษ์และพัฒนา บ้านเมืองทั้งในปัจจุบันและอนาคต

๑.๒ สมัยอยุธยา

๑.๒.๑ การเลือกสถานที่

ประวัติของการสร้างบ้านแปลงเมืองของกรุงศรีอยุธยา เริ่มต้นจากพระเจ้าอู่ทอง (สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑) ทรงย้ายเมืองมาหาที่ตั้งเมืองใหม่ เพราะเมืองเก่าเกิดความ กันดารขาดแคลนน้ำและเกิดโรคระบาด ในชั้นแรก พระเจ้าอู่ทองได้สร้างเมืองเล็กๆ

ขึ้นก่อนที่ตำบลเวียงเหล็ก แล้วได้สำรวจสถานที่ จึงได้ย้ายไปสร้างบ้านแปลงเมืองอย่างมั่นคงที่ตำบลหนองโสน

ในคำให้การชาวกรุงเก่า ได้เล่าถึงการเลือกสถานที่ที่ตั้งบ้านเมืองใหม่ของพระเจ้าอยู่ทงว่า พระองค์ทรงเริ่มต้นด้วยการ “ตรัสสั่งเสนาอำมาตย์ผู้มีสติปัญญา ให้คุณคนเที่ยวเสาะแสวงเลือกหาที่จะสร้างพระนครใหม่ และให้ค้นตำรับตำราของโบราณแต่เก่าก่อนมาตรวจดู” เสนาอำมาตย์ได้กราบทูลว่า มีตำราเก่าแสดงพุทธทำนายว่า ที่หนองน้ำใหญ่แห่งหนึ่งชื่อว่า หนองโสน เป็นที่ซึ่งพระพุทธเจ้าเคยเสด็จมา และได้ตรัสแสดงพุทธพยากรณ์ว่า ในอนาคตจะมีกษัตริย์ผู้มั่งคั่งดاناภาพมาสร้างราชธานี ณ ที่นั้น จะบำรุงรอยพระพุทธบาทของพระองค์ พระเจ้าอยู่ทงได้เสด็จไปดูสถานที่ เทพยดาในที่นั่งได้บันดาลให้ปลาใหญ่ตัวหนึ่งในแม่น้ำกระโดดขึ้นมาร้องเสียงดัง พร้อมกับนั้น ช้างชัยไบหนึ่งก็ดังขึ้น เสมือนเป็นสำเนียงศัพทนิมิตว่า ตำบลนี้เป็นที่สมควรสร้างพระนคร พระเจ้าอยู่ทงจึงทรงตั้งสัตยาธิษฐานเสี่ยงพระบารมี ขว้างพระแสงขรรค์ ถ้าพระแสงขรรค์ตกลงปักอยู่ ณ ที่ใด พระองค์ก็จะสร้างพระนคร ณ ที่นั้น พระแสงขรรค์ก็ตกลงที่ตำบลหนองโสน^๒

คำบอกเล่าใน คำให้การชาวกรุงเก่า ข้างต้น ถึงแม้ว่าจะมีลักษณะเป็น ตำนาน กึ่งนิทาน ค่อนข้างมาก ก็สะท้อนถึงคติแนวคิดที่เป็นพื้นฐานของแบบแผนการเลือกสถานที่สร้างพระนครในสมัยอยุธยาว่า ได้อาศัยหลักอิงอำนาจธรรม อำนาจเทพยดา และอำนาจบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ประกอบกัน เรื่องพุทธทำนายก็ดี เทพนิมิตก็ดี การเสี่ยงพระบารมีด้วยการขว้างพระแสงขรรค์ก็ดี จะเป็นจริงหรือไม่ก็ตาม ก็คงเป็นคำบอกเล่าที่แพร่ออกไปสู่หมู่ทหารและประชาชน และด้วยคติความเชื่อในเรื่องอำนาจต่าง ๆ ที่มีร่วมกัน จนทั้งปวงก็เกิดความมั่นใจในการร่วมกันสร้างบ้านแปลงเมืองใหม่ที่ตำบลหนองโสนนั้น ใน คำให้การชาวกรุงเก่า จึงเล่าต่อไปว่า “เสียงแซ่ซ้องก็ก้องทั่วไปในหมู่กองพลนิกายว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเราเรามีพระบุญญาภิหารเป็นอันมาก ทรงพระปรีชาเฉียบแหลมสมควรจะสร้างกรุงลงในที่นี้ อันเป็นที่ต้องพุทธทำนายจะได้บำรุงพระพุทธศาสนาให้ถาวรรุ่งเรืองสืบไป บ้านเมืองจะได้เป็นสุขเกษมคานต์

^๒ คำให้การชาวกรุงเก่า..... หน้า ๕๕.

ไปสิ้นกาลช้านานจนตลอดกาลปาวสาน ไพร่ฟ้าประชากรจะได้ฟังพระบรมโพธิสมภาร อยู่เย็นเป็นสุขจนตลอดเทวาบุตรหลานเหลน ไม่มีภัยพาลมาย่ำยีเบียดเบียนได้”^๓

ดังนั้น “เมื่อพระเจ้าอยู่ทองไต้ที่ *ชัยภูมิ* และได้ *โชคชัยมงคลนิมิต* และ *คัพทเทพสังสรรค์* อันเป็นสิริสวัสดิ์ต่าง ๆ พระองค์ก็สร้างพระนครลงในที่ตำบลหนองโสน นั้น”

กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองที่มีชัยภูมิดีจริง เพราะมีลำน้ำล้อมเป็นคูเมืองทั้งสี่ด้าน จึงช่วยป้องกันข้าศึกที่จะมารุกราน ภายนอกพระนครเป็นที่ลุ่มเหมาะแก่การเกษตรกรรม ภายในเมือง เมื่อขุดลำคลองเข้ามาก็ทำให้เกิดความสะดวกในด้านการพาณิชย์ นับว่า สถานที่ตั้งเมืองมีชัยภูมิดีเป็นฐานให้กรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองการปกครองในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาต่อไปได้^๔

๑.๒.๒ พิธีกลบบัตร - ผังบัตรหลักเมือง

เมื่อเลือกสถานที่ที่ตั้งบ้านเมืองได้แล้ว พระเจ้าอยู่ทองไต้โปรดให้ทำพิธีสถาปนาพระนคร ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ ได้กล่าวถึงพิธีกลบบัตรเมื่อแรกสถาปนากรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้นว่า

“ศุภมัตตุ ตักราช ๗๑๒ ปีขาลโทศก (พ.ศ. ๑๘๙๓) วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ เพลา ๓ นาฬิกา ๙ บาท สถาปนากรุงพระนครศรีอยุธยา ซึ่งพ่อพรหมณ์ให้ฤกษ์ตั้งพิธีกลบบัตร ได้สังข์ทักษิณาวุธไต้ต้นหมันใบหนึ่ง”^๕

^๓ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^๔ ไชแสง สุชะวะฒนะ, “ผังเมืองกรุงศรีอยุธยา,” เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง *กรุงศรีอยุธยา: อารยธรรมไทย* จัดโดย ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา วิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา วันที่ ๒๒-๒๕ สิงหาคม ๒๕๓๓ ณ บ้านรับรองบริเวณจวนผู้ว่าราชการจังหวัดพระนครศรีอยุธยา.

^๕ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)..... หน้า ๑.

ไม่มีรายละเอียดเรื่องพิธีกลบบัวตอง เข้าใจว่าเป็น พิธีวางหลักเมืองในลักษณะ ผังแผนผังตรลงไป “ไม่มีพิธีตั้งเสาหลักเมืองซึ่งเป็นคติประเพณีของรามัญ เช่นอย่างการสร้างกรุงเทพฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์”^๖

การบันทึกถึงการพบสังข์ทักษิณาวาฏใต้ต้นหมันนั้น เป็นเหตุให้ต้นหมันเป็นไม้สำคัญประจำเมือง “เมื่อมีการสร้างตราประจำจังหวัดพระนครศรีอยุธยาในภายหลัง ก็ใช้ปราสาทสังข์ตั้งอยู่ใต้ต้นหมันเป็นเครื่องหมายสำคัญ”^๗

ในกฎหมายที่ยอมรับได้กำหนดว่า “เมื่อสมเด็จพระอรรคมเหษีทรงครุภ ท้าพิທີ ในต้นหมันพระเลื้อเมืองเจ็ดวัน”^๘

“คำว่า ต้นหมันพระเลื้อเมือง ทำให้ชวนคิดว่า ที่ต้นหมันนั้นจะมีศาลพระเลื้อเมือง ตั้งอยู่ด้วยกระมัง ถ้าเป็นดังนี้ ต้นหมันก็จะขึ้นอยู่กลางเมืองแถวถนนตะแลงแกง เพราะบริเวณนั้นมีศาลพระกาฬ ศาลพระเลื้อเมือง พระทรงเมือง พระหลักเมือง ตั้งต่อกันไป”^๙

ตามหลักฐานและข้อวิเคราะห์ข้างต้น แสดงให้เห็นว่า เมื่อแรกสถาปนากรุงศรีอยุธยานั้น ได้มีพิธีกลบบัวตอง คือ พิธีผังบัวตองหลักเมือง พร้อมทั้งสร้างศาลหลักเมือง และเมื่อพบสังข์ทักษิณาวาฏใต้ต้นหมัน ก็ได้สร้างศาลพระเลื้อเมืองด้วย โดยถือนิมิตหมายเอาเทวดาประจำต้นหมันมาเป็นเทวดาประจำเมือง

๑.๒.๓ พระราชพิธีเนื่องกับการสร้างพระมหาปราสาท

ใน พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศได้เล่าว่า ภายหลังจากการประกอบพระราชพิธีกลบบัวตอง - ผังบัวตองหลักเมืองแล้ว พระเจ้าอยู่ทองได้โปรดให้สร้างพระที่นั่งมหาปราสาทขึ้น ๓ องค์ คือ พระที่นั่งไพศุขย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพศุขย์นตมมหาปราสาท

^๖ พระบริหารเทพธานี, พงศาวดารชาติไทย..... หน้า ๒๘.

^๗ สมบัติ พลายน้อย, พุทธศาสนิกนิยาย (พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๑๓), หน้า ๕๓๗.

^๘ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๕๒.

^๙ สมบัติ พลายน้อย, พุทธศาสนิกนิยาย, หน้า ๕๓๗.

และพระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาท ใน คำให้การชาวกรุงเก่า ได้กล่าวถึงพระราชพิธี
ที่เนื่องกับการสร้างพระมหาปราสาทในครั้งนั้นว่า

“ขณะเมื่อสร้างพระนคร พระองค์ให้ช่างลงมือจัดการสร้างพระราชวัง
เป็นที่เสด็จประทับก่อน ให้โหราพราหมณ์ตั้งการพระราชพิธีบูชา
เทพยดาตามตำรา ให้สร้างพระมหาปราสาท ๓ องค์ เสาปราสาท
ทุก ๆ ต้นนั้นให้ตั้งวงเวียนกันเช่นรูปสังข์ทักษิณาวฏ์อันเวียนแต่ซ้าย
ไปขวา ให้วางอิฐ ๘ แผ่นเรียงกันไปตามเสาปราสาททุก ๆ ต้น บน
อิฐทั้ง ๘ แผ่นนั้น ตั้งพานทอง มีหญ้าแพรกทั้ง ๘ พาน เป็นการ
เสี่ยงทายตามแบบพิธีพราหมณ์ เมื่อยกเสาพระมหาปราสาท ๓ องค์
ลงหลุมแลยกเครื่องบนพระมหาปราสาทขึ้นได้เป็นหลายวันแล้ว
หญ้าแพรกเสี่ยงทายในพานทองทั้ง ๘ พานนั้น คนมิได้ประพรม
น้ำบารุง ก็ยังสดขึ้นเป็นปกติตามเดิม เป็นที่มุ่งหมายเสี่ยงทายกันว่า
พระนครที่สร้างใหม่นั้นจะรุ่งเรืองสุกใสเป็นสุขสืบไปในภายหน้า”^{๑๐}

การที่พระเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตั้งเสาปราสาทวงเวียนกัน เป็นรูปสังข์ทักษิณาวฏ์เวียน
แต่ซ้ายไปขวานั้น บางทีจะมีความสืบเนื่องกับการพบสังข์ทักษิณาวฏ์ที่ได้ต้นหมัน
พระราชพิธีบูชาเทพยดาที่กระทำนั้น ก็น่าจะได้บูชาเทพยดาประจำต้นหมันซึ่งเป็น
เสมือนเทพยดาประจำเมืองด้วย ส่วนพิธีการตั้งหญ้าแพรกเสี่ยงทาย เป็นวิธีการเสี่ยงทาย
ตามแบบพิธีพราหมณ์

หลังจากการสร้างพระมหาปราสาทแล้ว ก็ได้ก่อสร้างพระราชวังชั้นใน ตำหนัก
พระคลัง กำแพง ป้อม ค่าย คูเมือง ประตูหอรบ อุทยานผลไม้ ดอกไม้ แหล่งน้ำ
ถนนหนทาง รวมทั้งสร้างศาลเทพารักษ์ใหญ่กลางพระนคร เมื่อวางรากฐานความมั่นคง
ทางฝ่ายพระราชอาณาจักรแล้ว ก็ได้ส่งเสริมความเจริญทางฝ่ายพุทธจักร มีการสร้าง
วัดวาอาราม ส่งเสริมการศึกษาสงฆ์ เป็นต้น

^{๑๐} คำให้การชาวกรุงเก่า..... หน้า ๕๖.

จากที่กล่าวมา เห็นได้ว่า แบบแผนธรรมเนียมการสร้างบ้านแปลงเมืองในสมัยพ่อขุนรามคำแหงแห่งสุโขทัย และในสมัยพระเจ้าอู่ทองแห่งกรุงศรีอยุธยา มีแบบแผนร่วมกันที่สำคัญคือ

๑) การวางฐานความมั่นคง ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายพุทธจักรพร้อมกันไป แบบแผนธรรมเนียมดังกล่าวนี้ ถือเป็นหลักการสร้างบ้านแปลงเมือง และหลักการพัฒนาบ้านเมืองของพระมหากษัตริย์ไทยมาโดยตลอด

๒) การอิงอาศัยหลักอำนาจธรรม แต่ความหมายของอำนาจธรรมในสมัยทั้งสองนี้มีความแตกต่างกัน อำนาจธรรมในสมัยพ่อขุนรามคำแหง มีความหมายถึงการปฏิบัติถูกต้องตามธรรมชาติ ก่อเกิดความพอดีสมดุลทั้งธรรมชาติส่วนวัตถุ ธรรมชาติส่วนจิตและธรรมชาติส่วนวิถีการดำเนินชีวิต - วัฒนธรรม ส่วนอำนาจธรรมในสมัยพระเจ้าอู่ทอง คือ อำนาจของพุทธพยากรณ์ในเรื่องสถานที่ที่ตั้งเมือง

๓) การอิงอาศัยอำนาจอื่น ๆ ในสมัยทั้งสอง ได้กล่าวถึงอำนาจของเทพดาในสมัยสุโขทัยเน้นที่การปฏิบัติตนถูกต้องต่อเทพดาประจำชุมชนเขา การปฏิบัตินี้จักมีผลต่อศีลธรรม คือความปกติสุขของสังคมทั้งในส่วนวัตถุ จิตใจและการดำเนินชีวิตในสมัยอยุธยาเน้นที่อำนาจพิเศษ เช่น เทพนิมิต นอกจากเทพดาแล้ว ทางฝ่ายอยุธยายังได้เห็นอำนาจบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ คติความเชื่อและแบบแผนพิธีพราหมณ์ด้วย

แนวคิดและการปฏิบัติขนบธรรมเนียมประเพณีในการสร้างบ้านแปลงเมืองในสมัยพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งเน้นความสมดุลสอดคล้องตามกฎแห่งการอิงอาศัยกันของธรรมชาติส่วนต่าง ๆ ด้วยการปฏิบัติตนถูกต้องตามธรรม เป็นหลักหล่อหลอมความเป็นอาณาจักรสุโขทัย - นครซึ่งอุทัยด้วยความสุข ส่วนแนวคิดและการปฏิบัติในเรื่องนี้ในสมัยพระเจ้าอู่ทอง ซึ่งเน้นความอลังการ คักดีลีลธิ์ ยิ่งใหญ่ได้เป็นหลักหล่อหลอมความเป็นอาณาจักรอยุธยา - นครอันใคร่ไม่พึงต่อสู้ได้

๒. พระราชพิธีราชาภิเษก

พระราชพิธีราชาภิเษก เป็นพิธีสำคัญที่แสดงฐานะและภาวะความเป็นพระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองประเทศโดยสมบูรณ์

๒.๑ ก่อนสมัยสุโขทัย

มีหลักฐานจากจารึกเรื่องการราชาภิเษกตามแบบพิธีพราหมณ์ในดินแดนที่อยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักร ก่อนสมัยสุโขทัย ดังนี้

จารึกซึ่งแสดงอารยธรรมแถบลุ่มแม่น้ำชีและแม่น้ำมูล ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ เช่น จารึกวัดศรีเมืองอาม จังหวัดขอนแก่น เป็นจารึกภาษาล้านสกลฤๅ มีข้อความตอนหนึ่งว่า

“...มาย ะปฐวาลกษมณ
ส ศุริมเทนทรธรรมเมติ นามภะเชกัษะกษม
...สถาปยมาส ชยจิตนามิวาตมณะ”

- พระองค์ (พระเจ้าจิตรเสน)ผู้มีนามปรากฏในด้านคุณธรรม แต่พระเยาว์ได้รับพระนามอันเกิดจากการอภิเษกว่า พระเจ้ามเทนทรธรรมัน...ได้สร้าง (รูปเคารพต่าง ๆ) อันเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์^{๑๑}

จารึกเมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา พ.ศ. ๑๕๑๔ มีข้อความแปลความได้ว่า

“พวกพราหมณ์ผู้เชี่ยวชาญในไตรเพท ได้อภิเษกพระองค์ให้สถิตอยู่ในราชสมบัติ เหมือนจะให้สถิตอยู่ในสถานที่ของผู้ประเสริฐ”^{๑๒}

จารึกปราสาทหินพระวิหาร จังหวัดศรีสะเกษ พ.ศ. ๑๖๖๔ มีข้อความกล่าวถึงพราหมณ์หรือพระครู ผู้ทำหน้าที่ประกอบพิธีราชาภิเษกใจความว่า

“ภควัตบาทกัมรเตงอัญตคุรุศรีทิวากรบัณฑิต ได้รับอัญเชิญให้เป็นพระครูทำราชาภิเษก และทำการบวงสรวงในการประกอบพิธีกรรมทั้งปวง (ด้วยเหตุนี้เอง พระเจ้าแผ่นดิน) จึงพระราชทานนามว่า

^{๑๑}กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑ อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๕๗.

^{๑๒}กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓ อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๑๔.

ภควัฒบาทกัมรเตงอัญตคุรุศรีทิวาการบัณฑิต ทรงถวายเสลี่ยงทอง
สำหรับเป็นที่นั่ง พร้อมทั้งผู้ชายเพื่อทำหน้าที่กางร่มและทาม (เสลี่ยงทอง)
และทรงประสาทราชทรัพย์ เป็นต้นว่า หม้อทอง พาน ถ้วย กระโถน
ช้าง ม้า ข้าทาส แก้วพวกพราหมณ์ และพระราชทานสิ่งของแก่พวก
บัณฑิตทุกชั้น ๆ พร้อมทั้งผู้เจ็บป่วยและอนาถาทั้งปวง”^{๑๓}

ภควัฒบาทกัมรเตงอัญตคุรุศรีทิวาการราชบัณฑิตนี้ ได้เป็นผู้ประกอบพิธีราชาภิเษก
และพิธีกรรมต่าง ๆ ของราชสำนักในรัชสมัยของพระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อ ๆ มาอีกหลาย
พระองค์

คำว่า *อภิเษก* สร้างรูปศัพท์จาก อภิ + ลิง ธาตุ หมายถึง การแต่งตั้งด้วยวิธี
การรดน้ำ พิธีราชาภิเษกตามแบบพราหมณ์ในอินเดีย ถึงแม้ว่าจะมีรูปแบบพิธีต่างกัน
หลายแบบ เช่น พิธีอภิเษกนียะ พิธีปุนรภิเษก พิธีโอรทมทาภิเษก ก็ล้วนมีส่วนสำคัญ
ของพิธีเหมือนกัน คือ การถวายการรดน้ำแก่พระราช^{๑๔} ดังนั้น พิธีราชาภิเษกของ
ราชสำนักขอมก่อนสมัยสุโขทัยตามที่กล่าวถึงในจารึกต่าง ๆ ข้างต้น ซึ่งปฏิบัติตามคติ
พราหมณ์ ก็น่าจะมีพราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธี และถวายการรดน้ำอภิเษกแก่พระราช
เป็นส่วนสำคัญของพิธีเช่นเดียวกัน

๒.๒ สมัยสุโขทัย

ศิลาจารึกวัดศรีชุม ได้กล่าวถึงการรวมตัวกันของผู้นำไทย ต่อสู้ตั้งตนเป็นอิสระ
จากอำนาจการปกครองของขอมว่า พ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราด และพ่อขุนบางกลางหาว
ได้ร่วมกันโจมตีขอมสบาดโขลญลำพงแตกพ่ายไป พ่อขุนผาเมืองนี้ “ก่อนผีฟ้า เจ้าเมือง
ศรีโสธรปุระ ให้ลูกสาวชื่อนาวสุขรมทาเทวี กับขรรค์ชัยศรี ใ้ทานมเกียรติแก่พ่อขุนผาเมือง”
เมื่อตีขอมสบาดโขลญลำพงแตกพ่ายไปแล้ว

^{๑๓} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔ อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘*
(กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๙๑.

^{๑๔} ศรีนวล ภิญโญสุนันท์, “พิธีราชาภิเษกในคติอินเดียและไทย : การศึกษาเปรียบเทียบ”
(วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลง-
กรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑๓๗-๑๔๑.

“พ่อขุนผาเมืองจึงอภิเษกพ่อขุนบางกลางทาว ให้เมืองสุโขทัย ให้ทั้งชื่อ
ตนแก่พระสหาย เรียกชื่อ ศรีอินทรบดินทราทิตย์”^{๑๕}

ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง พ.ศ. ๑๙๐๔ ได้กล่าวถึงการ อภิเษก ขึ้นเป็นพระเจ้า
แผ่นดินของพระยาเลอไทย - พระมหาธรรมราชาที่ ๑ ว่า

“พระยาเลอไทย... รู้พระปิฎกไตร ได้ขึ้นเสวยราชย์ในเมืองศรีสัชชนาลัย
สุโขทัย แทนปู่แทนพ่อ

ฝูงเป็นท้าวเป็นพระยาเบื่องตะวันออกตะวันตกหัวนอนตีนนอน
ต่างคนต่างมีใจใคร่ใจรัก เอามกุฏ (ขันช) ยศริศวตรฉัตรมาดัดยัญ
อภิเษกให้เป็นท้าวเป็นพระยา ทั้งหลายจึงสมมติขึ้นชื่อ ศรีสุริยพงศ์
รามมหาธรรมราชาธิราช เสวยราชย์ชอด้วยทศพิธราชธรรม”^{๑๖}

ศิลาจารึกนครชุม กล่าวถึงการราชาภิเษกของพระยาเลอไทยว่า

“ศักราช ๑๒๗๙ ปีระกา เดือน ๘ ออก ๕ ค่ำ วันศุกร์ หนไทย
กัตเกล้า บูรพผลคฤณี นักษัตร เมื่อยามอันสถาปนานั้นเป็น ๖ ค่ำแล
พระยาเลอไทยราชผู้เป็นลูกพระยาเลอไทย เป็นหลานแก่พระยารามราช
เมื่อได้เสวยราชย์ในเมืองศรีสัชชนาลัยสุโขทัยได้ราชาภิเษก อันฝูง
ท้าวพระยาทั้งหลายอันเป็นมิตรสหายอันมีในลี้ทศนี้ แต่งกระยาตวงวาย
ของฝากหมากปลามาไหว้ อันยัตยัญอภิเษกเป็นท้าวเป็นพระยา จึง
ขึ้นชื่อศรีสุริยพงศ์มหาธรรมราชาธิราช”^{๑๗}

ลักษณะของพิธีราชาภิเษกตามที่ปรากฏในจารึกทั้งสามข้างต้น สรุปได้ดังนี้

๑) สมัยสุโขทัย เป็นระยะเวลาที่คนไทยตั้งตนเป็นอิสระจากอำนาจการเมือง
การปกครองของขอม ความเป็นอิสระนี้หมายถึงรวมถึงความเป็นอิสระจากวัฒนธรรม

^{๑๕} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๖๔.

^{๑๖} เรื่องเดิม, หน้า ๔๓.

^{๑๗} เรื่องเดิม, หน้า ๒๙.

บางส่วนของขอมด้วย พิธีราชาภิเษกในสมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์และพระมหาดรรมราชาที่ ๑ จึงมีลักษณะเป็นการกระทำด้วยบุคคลและกลุ่มบุคคล อันแสดงถึงแนวคิดและการแสดงออกแบบบิสรชน น่าจะมีได้มีพรหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธี พ่อขุนผาเมืองผู้เป็นสหายเป็นผู้อภิเษกพ่อขุนบางกลางหาว และท้าวพระยาทั้งหลายผู้เป็นมิตรสหายได้ร่วมกันอภิเษกพระมหาดรรมราชาที่ ๑ ลักษณะสำคัญของพิธีราชาภิเษกในสมัยสุโขทัย จึงมิได้อยู่ที่การประกอบพิธีตามแบบพิธีของพรหมณ์อันลัทธิศักดิ์สิทธิ์ แต่อยู่ที่การได้รับการยอมรับและการแสดงการยอมรับของท้าวพระยาผู้ปกครองในเมืองต่าง ๆ ในเวลานั้น

๒) ในศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง ได้เห็นว่า ท้าวพระยาทั้งหลายมาร่วมกันอภิเษกพระมหาดรรมราชาที่ ๑ ต่างมาเพราะ “ต่างคนต่างมีใจใคร่ใจรัก” ในพระองค์ ลักษณะดังกล่าวนี้ น่าจะสะท้อนคติราชาตามแนวพระพุทธศาสนา ราชาตามคติในพระพุทธศาสนาตามที่กล่าวในอัครคัมภีร์สูตร ที่มณีกาย พระสูตรตันตปิฎก หมายถึง ผู้เป็นที่รักที่พอใจของปวงชน เป็นผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นราชาจากความเห็นพ้องของปวงชน

๓) เครื่องหมายแห่งการอภิเษกประกาศความเป็นพระเจ้าแผ่นดินในสมัยสุโขทัย ประกอบด้วยเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ซึ่งมี ๓ อย่าง คือ มกุฏ พระขรรค์ชัยศรี และเศวตฉัตร และการถวายพระนาม

อย่างไรก็ตาม แบบแผนพิธีราชาภิเษกตามคติพรหมณ์ซึ่งกระทำที่กรุงศรีอยุธยา น่าจะได้เข้ามาเป็นแบบแผนพิธีราชาภิเษกของกษัตริย์สุโขทัยในสมัยหลัง เพราะในศิลาจารึกวัดป่าแดง พ.ศ. ๑๙๔๙ และศิลาจารึกกฎหมายลักษณะโจร พ.ศ. ๑๙๗๖ ได้เรียกคำสั่งของพระเจ้าแผ่นดินว่า พระราชโองการ ตามราชประเพณีของอยุธยา คำสั่งของพระเจ้าแผ่นดินจะเรียกว่าเป็น พระราชโองการได้ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นได้ผ่านพิธีราชาภิเษกตามแบบพรหมณ์โดยสมบูรณ์แล้ว

๒.๓ สมัยอยุธยา

ในกฎหมายเทียรบาล พระราชพงศาวดาร และคำให้การชาวกรุงเก่า มีชื่อพระราชพิธีซึ่งมีคำว่า อภิเษก อยู่ ๗ ชื่อ คือ

- พระราชพิธีราชาภิเษก
- พระราชพิธีปราบดาภิเษก

- พระราชพิธีสงครามภิเษก
- พระราชพิธีอินทราภิเษก
- พระราชพิธีบุษยาภิเษก
- พระราชพิธีจาริยาภิเษก หรือพระราชพิธีอาจารย์ภิเษก และ
- พระราชพิธีปถมาภิเษก

พระราชพิธีราชาภิเษกและพระราชพิธีปราบดาภิเษก เป็นพระราชพิธีที่แสดงฐานะและภาวะความเป็นพระเจ้าแผ่นดินเหมือนกัน รายละเอียดของพิธีการก็เหมือนกัน แต่เรียกชื่อแตกต่างกันตรงที่เหตุที่มาของความเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่างกัน ราชาภิเษกเป็นพระราชพิธีอภิเษกของพระเจ้าแผ่นดินผู้ซึ่งได้ราชสมบัติถูกต้องตามกฎหมายที่ยอมรับเป็นการสืบราชสมบัติตามสันตติวงศ์ ปราบดาภิเษกเป็นพระราชพิธีอภิเษกของพระเจ้าแผ่นดินผู้ซึ่งได้ราชสมบัติมาด้วยการรบชนะข้าศึก ดังมีคำอธิบายในเรื่อง ปัญหาราชาภิเษก ดังนี้

“ราชาภิเษก มาตาปีตุน ญาตี๋น มงคล อันว่าลักษณะราชาภิเษก คือ เมื่อสมเด็จพระบิดาพระมารดาทรงพระชราแล้ว และเห็นพระราชโอรส และพระราชบุตร กษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้เป็นสวัสดิเชื้อชาติเนื้อพระวงศ์แก่กัน และพระญาติวงศ์ทั้งสี่ตระกูลนั้นเห็นสมควรแก่พระลักษณะซึ่งจะเป็นสมเด็จพระมหากษัตริย์เสวยราชสมบัติสืบพระวงศ์ ทรงพิภพตามสันดานพระราชวงศ์ ลักษณะดังนี้ชื่อว่า ราชาภิเษกแล”

“ปราบดาภิเษก พิฆาภูทตฤดาว มงคล อันว่าลักษณะปราบดาภิเษก คือว่าเป็นตระกูลกษัตริย์ชัตติยราช มีฤทธิอำนาจรบพุ่งหักหาญได้ราชฐานบ้านเมืองและราชสมบัติด้วยฤทธิอำนาจ และมิชยชำนะแก่ข้าศึกศัตรู หินชาติทั้งปวง บมิได้จะล่วงเข้ามาประทุษร้ายแก่สมเด็จพระมหากษัตริย์องค์นั้นได้ ลักษณะดังนี้ชื่อว่าปราบดาภิเษกแล”^{๑๔}

^{๑๔}เรื่องราชาภิเษก และจดหมายเหตุบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๕ (พระนคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๐๘), หน้า ๒. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาอากาศตรีสมภาพ สุตสุนทร ณ ฌปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหารวันที่ ๒๗ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๐๙).

เนื่องจากการประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกและปราบดาภิเษก มีลักษณะอย่างเดียวกัน หลักฐานที่เกี่ยวกับกษัตริย์อยุธยาจึงใช้คำราชาภิเษกและปราบดาภิเษกปะปนไม่ตรงกันบ้าง กล่าวคือ

	ฉบับหลวง- ประเสริฐ	คำให้การ ชาวกรุงเก่า	คำให้การ ขุนหลวง หาวัด	พันจันทนุมาศ
พระมหากษัตริย์	-	ราชาภิเษก	-	ปราบดาภิเษก
พระมหากษัตริย์	ปราบดาภิเษก	-	-	ราชาภิเษก
พระนเรศวรมหาราช	-	ราชาภิเษก	ปราบดาภิเษก	-
พระเจ้าปราสาททอง	ปราบดาภิเษก	-	ราชาภิเษก	-

ความแตกต่างนี้น่าจะเกิดจากการใช้คำปะปนกัน เนื่องจากคำทั้งสองแสดงพระราชพิธีซึ่งมีลักษณะการประกอบพิธีอย่างเดียวกัน มิใช่เนื่องจากการตีความเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์แตกต่างกัน

มีหลักฐานแสดงรายละเอียดของพระราชพิธีราชาภิเษกและปราบดาภิเษก และข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับพระราชพิธีดังกล่าว ในรัชสมัยพระมหากษัตริย์อยุธยา ๑๑ พระองค์ คือ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ขุนวรวงษาธิราช สมเด็จพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระเอกาทศรถ สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมเด็จพระเพทราชา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมอญ

ต่อไปนี้จะได้แสดงรายละเอียดของพระราชพิธีราชาภิเษก และพระราชพิธีปราบดาภิเษก ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ จนถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

๒.๓.๑ สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ - พระเจ้าอยู่หัว

ใน คำให้การชาวกรุงเก่า เล่าว่า เมื่อพระเจ้าอยู่หัวได้ครองราชสมบัติสร้างบ้านแปลงเมืองวางรากฐานความมั่นคงแก่อาณาจักรอยุธยา ทั้งทางฝ่ายราชอาณาจักรและฝ่ายพุทธจักรแล้ว “แต่ยังหาได้ทรงรับบรมราชาภิเษกจากพราหมณ์พิธีแท้ไม่” พระองค์จึงมีพระราชสาส์นไปถวายพระเจ้ากรุงพาราณสี “ขอพราหมณ์ราชพิธีที่เป็น

เผ่าพงศ์พรหมณ์เข้ามาทำการราชาภิเษกของพระองค์” พระเจ้ากรุงพาราณสีทรงส่งพรหมณ์ราชาพิธีมา ๘ คน^{๑๙} เรื่องการติดต่อขอพรหมณ์จากกรุงพาราณสีนี้ บางทีจะเป็นคำบอกเล่าเพื่อเน้นความถูกต้องศักดิ์สิทธิ์ของพระราชพิธีราชาภิเษกครั้งแรกของอาณาจักรอยุธยา พรหมณ์ที่มาน่าจะเป็นพรหมณ์จากเมืองนครศรีธรรมราชและที่เมืองไชยา^{๒๐}

๒.๓.๒ ขุนวรวงศาธิราช

เมื่อพระชัยราชาธิราชเสด็จสวรรคต พระยอดฟ้า-พระราชโอรสองค์โต ผู้มีพระชนมายุเพียง ๑๑ พรรษา ได้เสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อมา พระแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์-พระราชชนนีรับหน้าที่ดูแลราชการแผ่นดินแทน พระนางได้ลักลอบเป็นชู้กับขุนวรวงศาธิราช ได้คบคิดกันฆ่าพระยอดฟ้า แล้วพระนางได้สั่งให้กระทำพระราชพิธีราชาภิเษกยกขุนวรวงศาธิราชขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน มีข้อความในพระราชพงศาวดารว่า

“นางพระยาจึงมีพระเสาวนีย์ตรัสสั่งปลัดวังให้เอาราชยาน และเครื่องสูงแต่รสังข์กับชัตติยวงค์ออกไปปรับขุนวรวงศาธิราชเข้ามาในราชนิเวศ-
มนที่ียรสถาน แล้วตั้งพระราชพิธีราชาภิเษกยกขุนวรวงศาธิราชขึ้นเป็น
เจ้าพิภพกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา”^{๒๑}

ข้อความข้างต้น มิได้แสดงรายละเอียดของพระราชพิธีราชาภิเษก เพียงแต่แสดงวิธีการอัญเชิญบุคคลขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วยการนำสิ่งซึ่งเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นพระเจ้าแผ่นดินออกไปทูลถวาย และนำบุคคลผู้นั้นแห่แทนเป็นกระบวนเสด็จเข้ามาทำพระราชพิธีราชาภิเษกในพระบรมมหาราชวัง กระบวนเสด็จนี้มีความสำคัญ เพราะเป็นการประกาศให้ประชาชนทราบทั่วกันถึงการเสด็จขึ้นครองราชสมบัติของพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ การออกไปอัญเชิญเสด็จนี้ พระบรมวงศานุวงศ์และเหล่ามุขอำมาตย์มนตรีเป็นผู้ออกไป เพื่อแสดงว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ทรงได้รับการยอมรับจากบุคคลทุกฝ่าย

^{๑๙} คำให้การชาวกรุงเก่า..... หน้า ๕๙.

^{๒๐} พระบริหารเทพธานี, พงศาวดารชาติไทย..... หน้า ๒๘. และสมเด็จพระยาดำรง-
ราชานุภาพ, ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๓).

^{๒๑} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)..... หน้า ๒๔.

๒.๓.๓ พระมหาจักรพรรดิ

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงเป็นเชื้อพระวงศ์ในสมเด็จพระชัยราชาธิราช พระนามเดิมว่า พระเทียรราชา เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชเสด็จสวรรคต พระองค์ได้เสด็จออกอุปสมบท เมื่อเหล่ามุขมนตรีได้ร่วมกันประหารขุนวรวงศาธิราชกับพระแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์แล้ว ได้พร้อมกันอัญเชิญพระเทียรราชาขึ้นเสวยราชย์ พระราชพงศาวดารได้เล่าถึงการอัญเชิญพระเทียรราชาแทนจากวัดมายังพระบรมมหาราชวังโดยทางเรือ ดังนี้

“ขุนพิเรนทรเทพ จึงให้หลวงราชนิกุล พระรักษ์มนเทียร และ เจ้าพนักงานทั้งปวง เอาเรือพระที่นั่งชัยสุพรรณหงส์ไปยังวัดราชประดิษฐฐาน อัญเชิญพระเทียรราชาให้ปรีดีลาผนวช แล้วเชิญเสด็จลงเรือพระที่นั่งชัยสุพรรณหงส์ลงกร ประดับด้วยเครื่องสูงมยุรฉัตร พัดโบกจามรมาศ ดาษดาด้วยเรือตั้งกัน แท้เป็นชนิดแน่นโดย ชลมารควิถี เสด็จถึงประทับบนอน้ำแล้ว เชิญเสด็จเข้าสู่พระราชวัง”^{๒๒}

พระราชพงศาวดาร ได้แสดงขั้นตอนของพระราชพิธีปราบดาภิเษกใน ครั้งนั้นไว้ ๔ ขั้นตอน ดังนี้

(๑) ครั้นได้มหามหุติวารศุภฤกษ์พิชัยดีถี จึงประชุมสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะคามวาสีอรัญวาสี มุขมนตรีกีวมาตยา โทราชครู หม่อมพราหมณ์บุโรหิตาจารย์ ก็โอมอ่านอิศวรรเวทวิชฌมณฑ์ พร้อมทั้งพุทธจักรอาณาจักร (คือ พราหมณ์ก็โอมอ่าน มณฑ์ตามแบบพราหมณ์ พระภิกษุสงฆ์ก็สวดมนต์ตามแบบพุทธ)

(๒) มอบเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์

(๓) ถวายภิเษกทกมูรธาธา ปราบดาภิเษกถวัลยราชประเพณีสืบสุริยวงศ์ กษัตริย์ ดำรงแผ่นพิภพมณฑลเสมาอาณาจักรกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา มหาติลกภาพนพรัตน์ราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศมหาสถานสืบไป

(๔) (ถวาย) พระนามสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า”^{๒๓}

^{๒๒} เรื่องเดิม, หน้า ๓๐.

^{๒๓} เรื่องเดิม, หน้า ๓๐-๓๑.

๒.๓.๔ สมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชประกาศอิสรภาพตั้งตนเป็นอิสระจากพม่า และกระทำยุทธหัตถีชนะพระมหาอุปราชแห่งกรุงหงสาวดีแล้ว ได้เสด็จขึ้นเสวยสิริราชสมบัติใน คำให้การขุนหลวงหาวัด ได้เล่าถึงขั้นตอนของพระราชพิธีปราบดาภิเษกในครั้งนั้นดังนี้

- “(๑) ส่วนพระนเรศวรนั้นก็เข้าไปกรุงศรีอยุธยา ก็เสด็จขึ้นสู่บนพระราชฐาน
 (๒) อันอัครมหาเสนาบดีและมหาบุโรหิตทั้งปวงจึงทำการปราบดาภิเษกแล้ว เชื้อเชิญขึ้นให้เสวยราชสมบัติ จึงถวายอาณาจักรเวนพิภพ
 (๓) แล้วจึงถวายเครื่องเบญจกุกุภัณฑ์ทั้งห้า แล้วเครื่องมหาพิชัยทั้งห้า ทั้งเครื่องราชูปโภคทั้งปวงอันครบครัน
 (๔) แล้วจึงถวายพระนามใส่ในพระสุพรรณบัฏสมญา”^{๒๔}

๒.๓.๕ สมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จสวรรคตที่เมืองหาง เมื่อปี พ.ศ. ๒๑๓๖ ในขณะที่เสด็จยกกองทัพหลวงจะไปตีเมืองหงสาวดี ในเวลานั้น สมเด็จพระเอกาทศรถทรงนำทัพไปทางเมืองฝาง เมื่อทรงทราบข่าวการประชวรของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ก็เสด็จมาที่เมืองหาง เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จสวรรคตแล้ว เหล่ามุขมนตรีได้อัญเชิญสมเด็จพระเอกาทศรถขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระราชพงศาวดารได้พรรณารายละเอียดของพิธีอัญเชิญในครั้งนั้นไว้ดังนี้

- “(๑) จึงพระราชครูทั้งสี่และท้าวพระยาสามนตราช มหาเสนาบดีมนตรีพิริยโยธามาตย์ทั้งหลาย ตั้งพลับพลาชัยสุวรรณมหาพิमानในทัพชัยกลางพหลพยุหะนั้น
 (๒) เสด็จก็นำพระราชนทรยานกาญจนอลงกตรจนามหาวรรัตนชัชวาลประดับด้วยอภิมุขมสายเศวตฉัตรพชนีพรรณกลิ้งกลดจามรมาศทั้งปวง และเครื่องมหาเบญจราชกกุธภัณฑ์ อนันตเรืองรัตนราไชโปโภคอันเป็นเครื่องราชาภิเษกสำหรับพระมหากษัตริราชเจ้ามาถวายแต่พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถอัครบรมนาถบพิตร

^{๒๔} “คำให้การขุนหลวงหาวัด” คำให้การชาวกรุงเก่า.....หน้า ๓๑๐.

การแต่งตั้งและประสิทธิ์ประสาทฐานะภาวะและกำลังอำนาจแห่งจอมทัพ แต่ตามหลักฐานในพระราชพงศาวดารดังที่กล่าวมา กลับเป็นพิธีที่กระทำเมื่อกลับจากการสงคราม ดูจะเน้นความสำคัญที่เป็นพระราชพิธีนำก่อนที่จะเสด็จเข้าสู่พระราชพิธีราชาภิเษก บางทีจะเป็นการอภิเษกประกาศความเป็นพระเจ้าแผ่นดินในท่ามกลางกองทัพ เป็นการอภิเษกในช่วงเวลาที่ยังถือว่าอยู่ในช่วงเวลาของการสงคราม อีกนัยหนึ่ง เป็นการประกาศความเป็นจอมทัพ คือ ความเป็นพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงพระเดชานุภาพในการทหาร อาจปกป้องบ้านเมืองและทวยราษฎร์จากข้าศึกศัตรู นำสันติความร่มเย็นมาสู่ปวงประชา

กระบวนการพยุหยาตราทางชลมารคจากป่าโมกมาสู่พระนคร มีความโอฬารอย่างยิ่ง มีรายละเอียดในพระราชพงศาวดาร ควรนำมากล่าวในที่นี้เพื่อให้เห็นพิธีพยุหยาตราทางชลมารคในสมัยอยุธยาด้วย ดังนี้

“และให้เอาเรือพระที่นั่งชัยสุพรรณหงษ์พยุหยาตราอันประดับด้วยสรรพาลังการ อันมหาพารมาบันทับขนานและเทียบเรือแห่หน้าหลัง ทั้งปวงเสร็จ เถึงเพลรุ่งแล้ว นาฬิกาหนึ่ง ได้ศุภโยคมงคลโคมเพลลาฤกษ์ อันประเสริฐ จึงพระโหราธิบดีจันทรประภาษก็ลั่นฆ้องชัย พระราชปโรหิตาจารย์ ราชสุภาวดีบรมหงส์ องค์ปริโสดมพรหมทิวาจารย์ เป้ามหาสังข์ทักษิณาวัฏ และประโคมแตรสังข์ดุริยดนตรีทั้งปวง

พระบาทสมเด็จพระเอกาทศวรรุอิศวร บรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จลงพระพิชัยสุพรรณหงษ์พยุหยาตรา และมีพระราชครูทั้งสี่ และโหราธิบดีโดยเสด็จเฝ้าพระบาทในพระที่นั่ง จึงให้ยกธงชัย ไบก์บาย คลายพระที่นั่งชัยสุพรรณหงษ์พยุหยาตราเสด็จออกจากขนานก็เสด็จโดยชลมารคคนที่ธาร ดุมมหาพาร เรือต้นทั้งปวงประดับด้วยเครื่องอลงกตรจนาสรรพการพิธี และกอบปรด้วยเรือท้าวพระยามหาเสนาบดีทั้งปวง แห่โดยขบวนหน้าหลังเดียรดาฯ”^{๒๗}

^{๒๗} เรื่องเดิม, หน้า ๓๑๑-๓๑๒.

เมื่อเสด็จมาถึงกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเอกาทศรถได้เสด็จเข้าสู่พระราชพิธีราชาภิเษก พระราชพงศาวดารได้แสดงรายละเอียดของพระราชพิธีตามลำดับดังนี้

“(๑) พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถอัครราชกุมาร บรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จถึงบันทึบนานพระราชนัดดาแล้ว ตีอินทเทรีเป็นปฐม ประโคมแตงส้ม

(๒) จึงเสด็จขึ้นพระราชนัดดาพระยาพรหมยาตรา และประทับด้วยเสวตรฉัตรสำหรับราชา แล้วตีอินทเทรีเป็นทุติยวาร

(๓) ก็เสด็จด้วยพระราชนัดดาถึงอัมรินทร์แห่งไพชยนต์มหาปราสาท จึงตีอินทเทรีเป็นตติยวาร

(๔) ก็เสด็จลงจากพระราชนัดดา เสด็จในหน้ามุ้งชัย ชำระพระบาทเสร็จ เจ้าพระยาธรรมบาลีก็กลั่นมุ้งชัย ประโคมแตงส้มดุริยดนตรีทั้งปวง

(๕) จึงเสด็จขึ้นไพชยนต์มหาปราสาท และเสด็จในพระที่นั่งมณฑลภิเษกสี่หับฉัตร อันประดับด้วยเนาวรัตน์ชัชวาล มีพระคณาจารย์สาธิตลงกตสถิตทั้งซ้ายขวา ทั้งพวกพลโยธาทหารตั้งแห่ดาบดาโดยชนิด สรรพยุทธ์ทั้งปวงตั้งเป็นกระบวนประดับประดา

(๖) จึงเบิกท้าวพระยาสามนตราช ราชตระกูลพยุพัตยาตย์มหาเสนาธิบดีทั้งปวง ถวายบังคม และเบิกสมโภชเลี้ยงลูกขุน

(๗) ถวายอาเศียรพาทสำหรับการพระราชพิธีพระนครประเวศนั้น”^{๒๘}

๒.๓.๖ สมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

เมื่อเจ้าพระยาโกษาธิบดีศรีวิชัยวงศ์ได้เสด็จขึ้นเสวยสิริราชสมบัติ ทรงพระนามว่า พระเจ้าปราสาททอง ได้มีการจัดพระราชพิธีปราบดาภิเษกเป็นงานใหญ่ ในจดหมายเหตุวันวลิต บันทึกไว้ว่า

^{๒๘} เรื่องเดิม, หน้า ๓๑๒-๓๑๓.

“เมื่อพระเจ้าแผ่นดิน (พระอาทิตย์วงศ์) สิ้นพระชนม์ ในปี ค.ศ. ๑๖๒๙ (พ.ศ. ๒๑๗๒) แล้ว มีการประกาศตั้งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เป็นกษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราช แต่งการพระราชพิธีอย่างใหญ่โตโอฬาร”^{๒๙}

พระราชพงศาวดารได้พรรณนาลำดับขั้นตอนของพระราชพิธีปราบดาภิเษกในครั้งนั้นอย่างละเอียดยิ่งกว่าพระราชพิธีราชาภิเษกในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ดังนี้

การเตรียมการ :

“(๑) เสนาพฤตมาตย์ราชบุโรหิตทวิชชาจารย์พร้อมกันให้พระโหราธิบดี ทาฤกษ์

(๒) ก็ตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเษกในพระที่นั่งมิ่งมงคลภิเษก มหาปราสาท

(๓) เจ้าพนักงานทั้งหลายก็จัดแจงแต่งตั้งสุวรรณบัลลังก์รัตนราชอาสนะ ลาดด้วยหนังพญาราชสีห์ มีมหาเศวตฉัตร เป็นต้น อำพนด้วยเครื่องอภิรมย์สุขสำราญพรพรรณจามรมาศกลดกลิ้งกรซิงแทรกสลับสลอน บังสุริเยนทรบวรด้วยมยุรฉัตร พชนี พรายเพชรมาศพาดิเรกโดยราชประเพณี

(๔) ตั้งพระราชพิธีสงฆ์ และพิธีไสยเวทเวททางคศาสตร์ทุกประการ

(๕) แล้วตั้งพญาเศษสารยันสติชัยขวา ทั้งพญาอัศวราชสติชัยขวา พร้อมด้วยพลาพลฤทธิพร้อมถนัดทั้งประทุตระพรองการเสร็จ”

พระราชพิธี :

“(๑) ครั้นรุ่งขึ้นทิวารมहाศฤกษ์อันอุดม... พระมหाराชครู พระครู บุโรหิตทวิชชาจารย์ ก็เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สำอองค้องค้อลงกตวิภูษิตสรพภรณ์ บวรด้วยแก้วกาญจนรจนามณีรัตนัชชवालโอบาสเสร็จ

^{๒๙} สังข์ พัดโนทัย, พระเจ้าปราสาททอง (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๖), หน้า ๙๖.

(๒) เสด็จทรงพระราชนทรยานมาขึ้นอัมพจันทร์ไพชยนต์มหาปราสาท พระราชครูทั้งสี่องค์ปุโรหิตมพรหมพิชาจารย์ก็เป่าสังข์ทักษิณาวรรต ประโคมแตรสังข์ดนตรี ตีอินทเทรเป็นปฐม

(๓) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จในหน้าห้องซ้าย ชำระพระบาท พระยาธรรมาธิบดีก็ล้างห้องซ้าย ประโคมแตรสังข์ดุริยดนตรี ตีอินทเทรเป็นทุติยวาร

(๔) จึงเสด็จขึ้นไพชยนต์มหาปราสาท สถิตเหนือบัลลังก์อาสน์อสังการ หม่อมพิชาจารย์ก็เป่าสังข์ทักษิณาวรรต ประโคมแตรสังข์ดุริยดนตรี ตีอินทเทรเป็นตติยวาร

(๕) สมเด็จพระสังฆราชราชาคณะทั้งปวง ก็สวดพระพุทธมนต์ ถวายชัย

(๖) พระมหाराชครู พระครูปุโรหิตาสฤงาวัตศรีพิชาจารย์ทั้งหลาย ก็แห่ห้องโถงอ่านนิศวรรเวทวิชฌมนต์ถวายชัยพร้อมเสร็จ

(๗) ก็ถวายมูรธาภิเษกอาเศียรพาทสำหรับการพระราชพิธีปราบดาภิเษก พระมหากษัตริราชเจ้าสืบมา

(๘) แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จถึงสิ่งทัญชรวพระที่นั่งมังคลาภิเษก

(๙) จึงเบิกท้าวพระยาสามนตราชตระกุลพฤตมาตย์มุขมนตรีถวาย บังคม

(๑๐) เบิกสมโภชเลี้ยงลูกขุนทั้งปวงเสร็จ”^{๓๐}

จากหลักฐานต่าง ๆ ข้างต้น อาจสรุปวิเคราะห์เรื่องพระราชพิธีราชาภิเษก และปราบดาภิเษกในสมัยอยุธยาในช่วงสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ - พระเจ้าอยู่หัวของถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ดังนี้

ก. สิ่งของที่ใช้ในพระราชพิธี

ตามที่ระบุไว้ในหลักฐานต่าง ๆ ข้างต้น มีดังนี้

- พระราชนทรยาน และ/หรือเรือพระที่นั่งสุพรรณทงส์
- ราชบัลลังก์ ถาดด้วยหนังราชสีห์

^{๓๐}พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)..... หน้า ๓๓๙-๓๔๐.

- เบญจราชาภักตฤกษ์ ได้แก่ พระมหามงกุฏ พระขรรค์ชัยศรี พัดนี้ ผักขาม ธารพระกร ฉลองพระบาท
- เครื่องสูง คือ ของสำหรับประดับพระเกียรติยศ เช่น ฉัตร พัดโบก จามร กลิ้งกลต มหาเศวตฉัตร มยุรฉัตร
- เครื่องราชูปโภค มีพานหมากเสวย พานน้ำเสวย เป็นต้น
- เครื่องประกอบพิธีฝ่ายสงฆ์
- เครื่องประกอบพิธีฝ่ายพราหมณ์
- เครื่องดนตรี ฆ้องชัย

ในปี พ.ศ. ๒๓๒๖ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดให้เจ้าพระยาเพชรพิไชย เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี พระยาราชสงคราม พระอุไทยมนตรี ร่วมกันประมวลข้อกำหนดต่าง ๆ ของพระราชพิธีราชาภิเษกที่ทำกันในสมัยอยุธยา ในผลงานดังกล่าวได้ระบุสิ่งของซึ่งใช้ในพระราชพิธีราชาภิเษกสมัยอยุธยาไว้ดังนี้

สถานที่: ตั้งเตียงแว่นฟ้า มีเสาสี่เสา มีเพดาน ... มีพิธีสงฆ์ พิธีพราหมณ์

เครื่องประกอบพิธีสงฆ์: เทียนชัยพระสังฆราชจุด เทียนราวในหลวง ทรงจุด บูชาพระ (พระพุทธรูปมี) พระไชย พระชันษา พระมนตรีภิเษก

เครื่องประกอบพิธีฝ่ายพราหมณ์: ซี่พ้อพราหมณ์ตั้งพระอิศวร ๑ นางอุมาภักดี ๑ พระนารายณ์ ๑ นางลักษมี ๑ เป็น ๔'

เครื่องพระมูรธาภิเษก: พระเต้าเงิน ๑ พระเต้าทอง ๑ พระเต้านาก ๑ พระเต้าสัมฤทธิ์ ๑ พระนพ ๑ พระมหาสังข์ทักษิณาวฏ ๑

เครื่องสูง: พระเสมาธิปไตย ๑ พระฉัตรชัย ๑ พระเกวาท้า ๑

เครื่องตั้งบนเตียงแว่นฟ้า: ทีบพระตำรงค์ลึง ๑ พระมาลาเบี่ยง ๑ ฉลองพระองค์เกราะ ๑ ฉลองพระองค์ ๑ พระเต้าเบญจคัพย์มีพระยันตร์รอง ๕ พระมหาสังวาลย์พราหมณ์สร้อยอ่อน ๑ เศวตรฉัตร ๑ ผ้ารัดกัมพล ๑ เบญจกฤกษ์ - พระมหามงกุฏ ๑ พระขรรค์ชัยศรี ๑ พัดนี้ผักมะขาม ๑ ธารพระกร ๑ ฉลองพระบาท ๑ เป็น ๕ สิ่ง

เครื่องพิชัยสงครามและเครื่องพระแสง : พระมหาทองชัย ๑ กระบี่ชูช ๑ พระแสงง้าวเจ้าพระยาแสนพลพ่าย ๑ พระแสงขอตีข้างลิ้ม ๑ พระแสงปืนคาบชุดข้ามแม่น้ำสะโตง พระแสงทอกชัย พระแสงขอ้าว พระแสงดาบเขลย พระแสงเขนมีดาบด้วย พระแสงจักร พระแสงตรีศูล พระแสงเกาทันท์^{๓๐}

ข. ลำดับขั้นตอนของพระราชพิธี

ถ้าพิจารณาตามหลักฐานที่กล่าวข้างต้น จะเห็นว่า ขั้นตอนและวิธีการประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกและปราบดาภิเษกในสมัยอยุธยา นับแต่สมัยพระเจ้าอยู่หัวมาจนถึงสมัยพระเจ้าปราสาททองนั้น น่าจะยังมีได้กำหนดเป็นแบบแผนแน่นอนตายตัว พระราชพิธีที่กระทำในแต่ละรัชสมัยจึงมีรายละเอียดของวิธีการปฏิบัติแตกต่างกันอยู่บ้าง อย่างไรก็ตาม ได้มีวิธีการปฏิบัติที่เป็นลักษณะร่วม อาจจำแนกขั้นตอนของพระราชพิธีได้เป็น ๔ ขั้นตอน คือ

๑) การอัญเชิญพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่เข้าสู่พระนคร เมื่อพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อนสิ้นพระชนม์ลง หากพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ประทับอยู่ภายนอกพระนคร เหล่ามุขมนตรีเสนามาตย์และพระบรมวงศานุวงศ์ จักนำพระราชยานพร้อมทั้งเครื่องสูงสำหรับพระมหากษัตริย์ออกไปอัญเชิญให้เสด็จสู่พระนคร เพื่อเข้าสู่พระราชพิธีบรมราชาภิเษก กระบวนแห่เสด็จสู่พระนครจักเป็นทางชลมารคหรือทางสถลมารคก็ตาม จัดดำเนินอย่างโอฬารเพื่อให้ประชาชนรับทราบ และมีส่วนร่วมพร้อมกับเหล่ามุขมนตรีเสนามาตย์และพระบรมวงศานุวงศ์ในการแสดงการยอมรับการเสด็จขึ้นเสวยสิริราชสมบัติของพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่นั้น

๒) การเสด็จสู่พระที่นั่งมหาปราสาท - สถานที่ประกอบพระราชพิธี มีรายละเอียดแตกต่างกันในแต่ละรัชสมัย กล่าวคือ

- ในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ประกอบพระราชพิธีที่พระที่นั่งไพศยนต์มหาปราสาท สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จนำทัพกลับคืนสู่พระนคร ได้เสด็จทางชลมารคจากป่าโมกมาสู่พระนคร

^{๓๐} เรื่องราชาภิเษก และจดหมายเหตุบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๕, หน้า ๑๐.

๕) การเสด็จประเวศพระนคร เป็นโอกาสให้ประชาราษฎรได้ชื่นชมพระบารมี

๖) การบำเพ็ญพระราชกุศล มีหลักฐานอยู่ใน คำให้การชาวกรุงเก่า ตอนที่ว่าด้วยราชประเพณีกรุงศรีอยุธยา กล่าวถึงการบำเพ็ญพระราชกุศลภายหลังพระราชพิธีราชาภิเษกว่า

“เมื่อเสร็จการพระราชพิธีแล้ว พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาโปรดให้เอาทองคำมาชั่งมีน้ำหนักเท่าพระองค์ ทรงสร้างพระพุทธรูปและให้ทำเงินบาทพดด้วง เงินสลึง เงินเฟื้อง โดยน้ำหนักอันถูกต้องตามโบราณราชประเพณี อนึ่ง โปรดให้งดเว้นไม่เก็บส่วยสาอากร ๓ ปี และทรงพระกรุณาโปรดให้ปล่อยนักโทษซึ่งติดอยู่ในเวรจำด้วย”^{๓๒}

ในเรื่องลำดับขั้นตอนของพระราชพิธีนี้ ในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ได้จัดพระราชพิธีเป็นพิเศษ คือมีพระราชพิธีอัญเชิญถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์และเครื่องราชูปโภคและการถวายบังคมของเหล่าเสนามาตย์ท่ามกลางกองทัพ ณ เมืองหางเป็นครั้งที่ ๑ การทำพระราชพิธีสงครามภิเษกที่พระตำหนักป่าโมก เป็นครั้งที่ ๒ การทำพระราชพิธี ณ พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท เป็นครั้งที่ ๓

ในผลงานเรื่องพระราชพิธีราชาภิเษกครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเสนาบดีได้ร่วมกันเขียนขึ้นจากประสบการณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๖ ได้แสดงรายละเอียดซึ่งควรนำมาพิจารณาเพื่อให้เรื่องพระราชพิธีราชาภิเษกตามที่ศึกษาข้างต้นมีความกระจ่างขึ้น ในบันทึกดังกล่าวได้ระบุว่า

- ได้มีพิธีก่อนวันพระราชพิธีราชาภิเษก ๓ วัน พระเจ้าแผ่นดินทรงพระภูษาลายพืนขาว ฉลองพระองค์ครองทอง ทรงพระมาลาพระเส้าสูงสีสุเทวรา เวลาบ่ายเสด็จไปทรงฟังสวดทั้งสามวัน ทรงพระมหามงคล (เตรียมทั้งความบริสุทธิ์และความศักดิ์สิทธิ์)

^{๓๒} คำให้การชาวกรุงเก่า..... หน้า ๒๖๔.

องค์อินทรวทวาราช ผู้เป็นใหญ่แห่งจักรวาล สามารถนำกำลังอำนาจจากปวงเทพมารวมกันปราบปรามภัยพิบัติในกาลกัลป์ได้

การลอบคักราชที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองจะทรงกระทำนั้น เป็นการผันแปรกฎเกณฑ์เรื่องกาลเวลาในธรรมชาติ เพราะจะทำให้ช่วงเวลาหนึ่งลอบหายไป ผู้ที่จะกระทำเช่นนั้นได้ จักต้องเป็นผู้มีภาวะอำนาจสูงศักดิ์ ดำรงฐานะที่สามารถควบคุมความเป็นไปในจักรวาลได้ จึงจำเป็นต้องทำพิธีอินทรวทวาราชยกฐานะพระเจ้าแผ่นดินและขอกำลังอำนาจจากปวงเทพในจักรวาลมาช่วยกันขจัดภัยพิบัติต่าง ๆ โดยเฉพาะเทพประจำราศีผู้ซึ่งดูแลความเคลื่อนไหวไปแห่งกระแสนกาล

พื้นฐานและแนวคิดในการกำหนดรูปแบบพระราชพิธีอินทรวทวาราชได้ผสมผสานคติไตรภูมิในพระพุทธศาสนากับคติพราหมณ์เทพนิกรเข้าด้วยกัน

๓.๑ การเตรียมสถานที่ประกอบพระราชพิธี

อัครยหลักฐานจากพระราชพงศาวดาร^{๓๗} และกฎมนเฑียรบาล^{๓๘} สรุปได้ดังนี้

- ให้ตั้งเขาพระสุเมรุราชหน้าจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท สูงเส้น ๕ วา เหลี่ยมหนึ่งทอง เหลี่ยมหนึ่งนาค เหลี่ยมหนึ่งแก้ว เหลี่ยมหนึ่งเงิน

- มีเขาสัตตภัณฑ์และเขาไกรลาส ล้อมเขาพระสุเมรุเป็นชั้นล้นลอดออกมา เขายุคนธรสูงเส้นหนึ่งสีทอง อิศินธรสูงเส้นหนึ่งสีนาค กรวิกสูง ๑๕ วาสีเงิน เขาไกรลาสสูง ๑๐ วาสีเงิน

- ให้ช่างกระทำรูปสมเด็จพระอินทราชาสถิตย์เหนือยอดเขาพระสุเมรุ

- กระทำรูปอสูร กุมภัณฑ์ คนธรรพ์ พระฤาษีสีหิรี วิหยาธร กิณนร นาค สุบรรณ รายเรียงโดยระยะเขาสัตตภัณฑ์ศรี

- บนเขาไกรลาศมีรูปพระอิศวร นางอุมามากวดี และเทพยดาต่าง ๆ

- เชิงเขาพระสุเมรุ มีรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์

^{๓๗} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

^{๓๘} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๕๐.

- ได้มหาเศวตฉัตรยอดเขาพระสุเมรุและเชิงเขาสัตตภัณฑ์ทั้งแปดทิศนั้น
กระทำรูปช้างอัฐคชยัน คือ

ทิศบูรพ์	พญาเศวตกฤษณ	
ทิศอาคเนย์	โรมหัสตินทร	สีพระเพลิง
ทิศทักษิณ	รัตนากฤษณ	สีแก้วมุกดา
ทิศเหนือ	อันชน	สีนิลูล
ทิศประจิม	โคบุตรกฤษณ	สีแก้วไพฑูรย์
ทิศพายัพ	สารนิลาชเรศ	สีแก้วอินทนิล
ทิศอีสาน	เศวตคชาธาร	สีขาวอ่อน

- ระหว่างรูปอัฐคชยันนั้น วางรูปอัครราช ๘ หมู่

- วางฉัตรทองชั้นใน ฉัตรนาคชั้นกลาง ฉัตรเงินชั้นนอก ได้ฉัตรมีรูปเทพดา
ยี่น นอกนั้นตั้งราชวัติฉัตรเบญจรงค์ พร้อมทั้งธงชัยธงประภูก ตันกล้วยตันอ้อย ประดับ
ด้วยเทพนมบุปผชาติต่าง ๆ

- ในเขตพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท ตกแต่งพระที่นั่งบัลลังก์อาสน์
ตั้งเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เชิญพระพุทธรูปปฏิมากรและพระไตรปิฎกธรรมมาตั้งเป็นประธาน

๓.๒ การพระราชพิธี

พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ พรรณนาไว้ดังนี้

- ตั้งพิธีไสยศาสตร์ ณ เชิงเขาสัตตภัณฑ์ทั้ง ๔ ทิศ

- รอบรายแตรสังข์ดุริยดนตรีเป่าพาทย์ฆ้องชัยเกร็ดบันเตาะวี

- ให้ทิวาจารย์แต่งกายเป็นพระอิศวร พระวิษณุ พระพาย พระพิรุณ พระเพลิง
พระยม พระไฟศก พระจันทร์ พระอาทิตย์ รูปเทพเจ้าทั้ง ๑๒ ราชสี แวดล้อมสมเด็จพระ
อมรินทราธิราชโดยอันดับศักดิ์เทวราช

- พระสงฆ์ราชาคณะคามวาสีอรัญวาสีในพระที่นั่ง ซึ่งจัดวางพระพุทธรูปปฏิมากร
และพระธรรมไตรปิฎกเป็นประธานไว้แล้ว

- พราหมณาจารย์นั่งในราชวัตร

- รอบสนามข้างนอก ตั้งกองช้างม้าจตุรคพล ถือดอกไม้เงินดอกไม้ทองตาม
ตำแหน่ง

เมื่อได้ศุภมทามงคฤกษ์ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองเสด็จด้วยพระราชยาน
มายังสถานที่ประกอบพิธี

คำฉันท์เฉลิมพระเกียรติพระเจ้าปราสาททอง ได้พรรณนาการประกอบพระราชพิธี
ในช่วงพิธีที่เขาศระสุเมรุ ดังนี้

“บอมินานกั้ให้ตั้ง	กองกุนธพิธี
พุทธรูปและตี	ปิฎกกฏุขุตโตโม
แล้วสฤษดิสังหอร	สอรสฤษดิอิศวโร
คุณคามภิปุทโธ	ดอรเดชประสิทธิ
จึงจะตั้งพุททมง	คลสูตรปริตร
วรสงขประสิทธิ	ไชยมนตรมนุ่
แล้วก็ชুমอรวา	จริเยนทรธิบัติ
คุณคามวิธิ	อธิพาศกั้โหม
ในกระลากรกุนธ	พิธีอ่านโอม
ชูปอาหุติโหม	โดยยถาจนา
ครัน้แลได้ศุภกอร	วอรฤกษไชยา
สฤษดิเสร์จิวอรทวา	ทศทเวษคไนย
จึงจะให้หัวอรวา	จริเยนทรมไท
สิทธิอวยพอรใน	ทวาทะศกกระษั
ครัน้เสร์จการพระราชพิธี	ดารโดยไนตรี
ปัจจุภพระคาถา	เสร์จการอินทรา
เถลองศกขึ้นจันทา	
ภิศกเจ้าจอมกระษัตร	ถ้วนถึงสามนัต
แล้วเป่าสังข์ทักษิณาวัญ	
และคั้ตดุริยดนตรี	ดุจโกษรสี
จึงฆาตวอรอินทวารี	
ทะนาทรักข์แข่งขาน	

แล้วลั่นฆ้องไชยในสถาน	เสียงคัมภีร์บันดาล
ดุริยก้องกาหลง	
อีกอึ่งทั่วภูมณฑล	คีณเครงวอลวน
สระเทียนสระท้าวพสุธา	
เสียงคัมภีร์ปี่โหมหิมา	กีก้องไกล
สระเสนาะสระนันทินจง” ^{๓๙}	

เมื่อพิจารณาบทพรรณนาข้างต้น จะเห็นได้ว่า พระราชพิธีอินทราภิเษกเริ่มต้นด้วยพิธีทางพระพุทธศาสนา มีการนมัสการพระรัตนตรัย พระภิกษุสงฆ์สวดมนต์ปริตร มีลักษณะเป็นการขออำนาจธรรมจากพระรัตนตรัยเข้ามาช่วย ต่อจากนั้น เหล่าอาจารย์นทรธิบตีกระทำการบูชาและขออำนาจเทพนิกร โดยเฉพาะเทพใน ๑๒ ราศีเข้ามาช่วย เมื่อเสร็จพิธีแล้ว พราหมณ์เป่าสังข์ทักษิณาวรรต ประโคมดุริยดนตรี และลั่นฆ้องชัย

หลังจากพระราชพิธีอินทราภิเษกแล้ว สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงประกอบพระราชพิธีลบสักการช มีรายละเอียดกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารดังนี้

- ในการจัดเตรียมพิธี ได้เขียนบนแผ่นทองด้วยชาดหรรษคุณระบุศักราชใหม่บรรทัดหนึ่ง ศักราชเดิมอีกบรรทัดหนึ่ง วางไว้หน้ารูปสมเด็จพระจอมรินทราธิราชบนเขาพระสุเมรุ

- ครั้นได้ศุภวารมหามงคลฤกษ์ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองซึ่งประทับบนเกยณ เขิงเขาสัตตภัณฑ์ ได้เสด็จยาตราขึ้นไปบนยอดเขาพระสุเมรุ ถวายอภิวาทพระรัตนตรัยด้วยเบญจางคประดิษฐ์ ตั้งอธิษฐานบารมี แล้วยกพระกรเบื้องขวาจับศักราชเดิมออกเสียด้าน พราหมณ์ที่แต่งกายเป็นเทพต่าง ๆ มีพระอิศวร พระนารายณ์ เป็นต้น ก็พร้อมกันอ่านโศลกคาถาอวยพร พราหมณ์เป่าสังข์ดุริยดนตรี ปี่พาทย์ ตีฆ้องชัย สมเด็จพระเจ้าปราสาททองเสด็จกลับพระราชมนเทียร

- ในวันรุ่งขึ้น สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดให้ทานแก่ผู้ยากจนรอบเมือง

^{๓๙} กรมศิลปากร, “เฉลิมพระเกียรติพระเจ้าปราสาททอง” วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๓๑), หน้า ๓๐-๓๑

พระราชพิธีอินทราภิเษกและพระราชพิธีลบศักราชข้างต้นตามที่กล่าวในพระราชพงศาวดาร เป็นพระราชพิธีที่กระทำในวันเดียว แต่ในกฎมนเฑียรบาล กำหนดว่าพระราชพิธีอินทราภิเษก จักกระทำต่อเนื่องเป็นเวลาหลายวัน ดังนี้

วันที่ ๑ เหล่าทหารมีศักดินาเดือนาตั้งแต่ ๑๒๐๐-๑๐๐๐๐ แต่งตัวประจำตำแหน่ง ถีอดอกไม้เงินดอกไม้ทอง เข้าตอกดอกไม้ถวายบังคม พราหมณาจารย์กระทำพิธีในราชวัตร

วันที่ ๒ การอธิษาศ (ตรงกับพิธีการบูชาเหล่าเทพซึ่งกล่าวในคำฉันท์)

วันที่ ๓ ราบอันก่อ (?)

วันที่ ๔ สร้างอันก่อ (?)

วันที่ ๕ จบสมิท (?)

วันที่ ๖ ชักตีกดาบรรรพ์ ทำนาค ๗ เคียรพันรอบเขาพระสุเมรุ ตำรวจ ๑๐๐ คน แต่งเป็นอสูรชกนาคทางหัว มหาดเล็ก ๑๐๐ คน แต่งเป็นเทวดาชกนาคทางหาง ทำท่าทางชกนาคไปมาเหมือนกับจะให้เขาพระสุเมรุนั้นหมุน

วันที่ ๗ ตั้งน้ำสุราอมฤต ๓ ตุ่ม ช้าง ม้า โค ครุฑ นางดารา เครื่องสรรพยุทธ เครื่องช้าง เชือกบาศ หอกไชย โตมร ของ้าว ให้คนแต่งตัวเป็นพระอิศวร พระนารายณ์ พระอินทร์ พระวิศวกรรม ถือเครื่องสำหรับเข้ามาถวายพระ

วันที่ ๘ พราหมณาจารย์ถวายพระพร

วันที่ ๙ ท้าวพญาถวายพระพร

วันที่ ๑๐ ถวายช้าง ม้า จตุรงค์พล

วันที่ ๑๑ ถวาย ๑๒ พระคลัง

วันที่ ๑๒ ถวายส่วย

วันที่ ๑๓ ถวายเมือง

วันที่ ๑๔ ถือน้ำสุราอมฤต

วันที่ ๑๕ ยกบ้านาญเทพยดา พระราชทานสิ่งของแก่ผู้ที่ตั้งตัวเป็นเทพยดา

วันที่ ๑๖ ยกรางวัลท้าวพญา

วันที่ ๑๗ ยกรางวัลลูกขุนหมื่น

วันที่ ๑๘ พระราชทานสิ่งของแก่พราหมณาจารย์

วันที่ ๑๙-๒๑ ชัตกรรมพฤกษ์ (เข้าใจว่า มีการสอยสิ่งของที่แขวนไว้ที่ต้นไม้ ซึ่งสมมติว่าเป็นต้นกล้วยพฤกษ์ในดาวดิงส์สวรรค์)

วันที่ ๒๒-๒๔ โปรยเงินทอง

วันที่ ๒๕-๒๘ เล่นการมหรสพ

เห็นได้ว่า พระราชพิธีอินทราภิเษกที่กล่าวในกฎมนเทียรบาล ได้ถือเอาการ ชัก นาคตั้งค้ำบรรพ์เป็นหลัก เรื่องชักนาคนี้ มีประวัติในเวทตำนานของพราหมณ์ว่า ครั้งหนึ่ง พระอินทร์ถูกฤๅษีทุรวาสาปให้พ่ายแพ้แก่อสูร พระอินทร์นำความไปกราบทูลขอวิธีการ แก่ไขคำสาปกะพระวิษณุผู้เป็นองค์นารายณ์อวตาร พระวิษณุก็ประทานคำแนะนำให้ทำ อูบายกวนสมุทรรทำน้ำอมฤต พระอินทร์ปฏิบัติตามคำแนะนำ ได้บอกอูบายแก่เหล่าเทพ แล้วชักชวนเหล่าอสูรให้เลิกทำสงครามกันชั่วคราว มาร่วมกันทำน้ำอมฤต ช่วยกันเก็บ พืชที่เป็นตัวยายอนลงในเกษียรสมุทรร แล้วเอามันทรสิงขรมาทำเป็นไม้กวน เอานาค มาทำเป็นเชือก พันรอบมันทรสิงขร แล้วเหล่าอสูรจับนาคตั้งชักทางหัว เหล่าเทพจับ นาคตั้งชักทางหาง ชักเขาหมนเวียน กวนเกษียรสมุทรร น้ำในสมุทรรและพีชยาผสม รวมตัวเป็นน้ำอมฤต มีน้ำนมและสุรา นอกจากนี้ยังเกิดต้นปาริชาติ นางอัปสร ดวงจันทร์ - พระศิวะเห็นได้คว้าเอาไปเป็นปิ่น หน้าพิช - งูรับสูบกิน งูจึงมีพิช และดอกบัวมีพระเว็ อยู่กลางดอก เหล่าเทพแปลงกายเป็นสตรีมาล่อเหล่าอสูรออกไป แล้วเทพก็พากันดื่มน้ำ อมฤตจนหมด มีกำลังฤทธิ์เดชสามารถต่อสู้ปราบปรามอสูรได้เหมือนเดิม^{๔๐}

ไทยเราได้นำเรื่องชักนาคกวนเกษียรสมุทรรนี้ เข้ามาเป็นหลักในการประกอบ พระราชพิธีอินทราภิเษก เพื่อแสดงอำนาจขององค์อมรินทราธิราชในการปราบปรามอสูร เป็นสัญลักษณ์ว่า พระเจ้าแผ่นดินผู้ผ่านกระบวณพิธีกรรม ได้รับการแต่งตั้งจากปวงเทพ ทั้งปวงให้ทรงฐานะประดุจองค์อมรินทราธิราช จักมีฤทธิ์ศักดิ์สามารถปราบปรามศัตรู และขจัดสิ่งชั่วร้ายให้หมดสิ้นไปได้เช่นเดียวกับองค์อมรินทราธิราชนั้น

พิธีต่าง ๆ ที่กระทำหลังจากการชักนาค เป็นพิธีเลียนแบบพระราชพิธีราชาภิเษก แต่ปรับเปลี่ยนมากระทำในลักษณะที่พระเจ้าแผ่นดินเป็นดั่งองค์อมรินทราธิราช เช่น

^{๔๐} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ลิลิตนารายณ์สิบปาง (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๙), หน้า ๒๘-๓๗.

แผนการตีมน้ำพิพัฒน์สัจจา ก็ตีมน้ำสุรามฤต และการแจกทานในพิธี มีการตั้งต้น กัลปพฤกษ์

ถ้าเรื่องการชกนาคศึกดำบรรพ์เป็นส่วนหนึ่งของพระราชพิธีอินทราภิเษก และมีการทำต่อเนื่องหลายวันตรงตามที่กล่าวในกฎมนเฑียรบาล พระราชพิธีอินทราภิเษก ก็เป็นพิธีใหญ่โตมีความสำคัญมาก พระราชพิธีนี้ได้กระทำในบางรัชกาลเท่านั้น ตามพระราชพงศาวดารที่ว่า พระราชพิธีนี้ทำในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิและสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้น พระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์ทรงเป็นผู้ได้รับการยกย่องทั้งจากภายในประเทศและนอกประเทศ สมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิทรงได้รับการยกย่องว่า เป็นพระเจ้าช้างเผือก เพราะในสมัยของพระองค์ได้พบช้างเผือกหลายเชือก แสดงถึงบุญญาธิการของพระองค์ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้น ในปีพ.ศ.๒๑๗๕ ได้โปรดให้ทรงสร้างพระมหาปราสาทขึ้นองค์หนึ่ง พระราชทานนามว่า ศิริโยโสธรรมหาพิมานบรรจง ในพระราชพงศาวดารเล่าว่า ในเวลากลางคืน พระองค์ทรงพระสุบินนิมิตว่า องค์อมรินทราธิราชได้เสด็จมาตรัสบอกให้ตั้งจักรพยุหะ เมื่อพระองค์นำความปรึกษากับเหล่าโหราจารย์ เหล่าโหราจารย์ได้พยากรณ์ว่า จักรพยุหะหมายถึงที่ตั้งใหญ่ในมหาพิชัยสงคราม อาจข่มเสียซึ่งปัจเจกมิตรทั้งปวงได้สมควรเปลี่ยนนามพระมหาปราสาทที่สร้างขึ้นใหม่นั้นเป็นจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท พระองค์ก็ทรงปฏิบัติตาม เปลี่ยนนามปราสาทเสียใหม่ เรื่องดังกล่าวนี้ แสดงถึงคติความเชื่อที่เชื่อมโยงสัมพันธ์พระเจ้าปราสาททองกับองค์อมรินทราธิราช พระราชพิธีอินทราภิเษกและพระราชพิธีลบกักราช ซึ่งมีการตั้งเขาพระสุเมรุ มีรูปองค์อมรินทราธิราชสถิตย์เหนือยอดเขาพระสุเมรุ อยู่หน้าพระจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาทนั้น น่าจะมีพื้นฐานแนวคิดต่อเนื่องกับเรื่องอินทเทพสังฆ์ขันธ์ข้างต้นด้วย อย่างน้อยก็แสดงถึงบุญญาธิการมีของพระเจ้าปราสาททองที่จะได้รับความช่วยเหลือจากเหล่าเทพโดยเฉพาะ องค์อมรินทราธิราช

๔. พระราชพิธีบุษยาภิเษก

พระราชพิธีบุษยาภิเษก เป็นพระราชพิธีหนึ่งในพระราชพิธี ๑๒ เดือน จัดทำในเดือนยี่ คือ เดือนมกราคม

คำว่า *บุษย* ตามตำราของพราหมณ์ ถ้าเริ่มนับดาวนักษัตรแรกตรงดาวลูกไก่ จะเป็นชื่อนักษัตรดาวที่ ๖ ถ้าเริ่มนับดาวนักษัตรแรกตรงดาวอัศวิน จะเป็นดาวนักษัตร

ที่ ๘ เป็นกลุ่มดาวฤกษ์มี ๕ ดวง คือ ดาวสมอลำเนา ดาวปุยฝ้าย ดาวพวงดอกไม้ ดาวดอกบัว ดาวโลง หรือดาวลิขยะ เป็นบริเวณที่ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์และดาวเคราะห์ ผ่านอยู่เสมอ เฉพาะดวงจันทร์ผ่านเดือนละครั้ง จันทร์เพ็ญจะผ่านในเดือนนี้^{๔๑} ตามประเพณีพราหมณ์ บุขยาภิเชก เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าบุขยสนาน เป็นพิธีสนานกาย คือ การอาบน้ำชำระมลทินบาปโทษต่างๆ ในโอกาสที่จันทร์เพ็ญเคลื่อนผ่านกลุ่มดาวบุขยะ ชื่อของพิธีนี้ได้กลายเสียงเป็น *บุขยาภิเชก* และ *บุขยสนาน*^{๔๒} หรือออกเสียงอย่างไทยเป็น *บุขยาภิเชก* และ *บุขยสนาน* ด้วย

ไทยเรารับชื่อของพิธีนี้มา แต่ได้เปลี่ยนแปลงแนวคิดและวิธีปฏิบัติเสียใหม่ กลายเป็นพระราชพิธีเฉพาะของพระเจ้าแผ่นดิน ในตำรับนางนพมาศ ได้กล่าวถึงพระราชพิธีนี้เพียงโดยชื่อ ในฐานะเป็นพระราชพิธีหนึ่งที่กระทำในเดือนนี้ ในกฎมนเฑียรบาลระบุนางนพมาศไว้ในกลุ่มของพระราชพิธีออกสนาม คือ ทำในสถานที่ที่เป็นลานกว้าง ซึ่งจัดขึ้นเป็นพิเศษ^{๔๓} ใน คำให้การชาวกรุงเก่า แสดงวิธีการปฏิบัติของพระราชพิธีนี้ไว้ว่า

“พระราชพิธีบุขยาภิเชก ตั้งพระมณฑป เอาดอกไม้ ๗ สีมาเรียงไว้ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาเสด็จประทับเหนือบัลลังก์ดอกไม้นั้น จำเริญพระนขา แล้วพราหมณ์จึงถวายมูรธาภิเชก”^{๔๔}

ใน โคลงทวาทศมาส ได้พรรณนาความรักกล่าวอ้างอิงถึงพระราชพิธี ดังนี้

“บุขยาภิเชกสร้อย

ศรีสวัสดิ

^{๔๑} สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑๗ (กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๔), หน้า ๑๐๕๔๔-๑๐๕๔๘.

^{๔๒} Sir Monier Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary* (London : Oxford University Press, 1974), p.640.

^{๔๓} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๓๔.

^{๔๔} คำให้การชาวกรุงเก่า....., หน้า ๒๖๑.

ว मुखทวิชาติเข้า	ถวายพร
โอมอ่านอาคมถวาย	เศกสร้าง
ถวายสังฆลาทร	นรนิติ
พานทำนุกทุกซ้อง	เหล่าถวาย
.....	
มนตรีมนตรีศรีเรื่อง	เรื่องยศ
ทุกหมื่นขุนหมื่นนาย	นอบเฝ้า
สมเด็จพระปิ่นเสาวคต	ยุพราช
ไอ้เอ็นดูเห็นหน้า	แม่ฝ้ายลงใน
.....	
อัมพรอาภทแจ้ง	จำจงาย
เดือนยี่จยจรส้ไกล	เกลศกลั่นน
มูรธาภิษิตถวาย	สังคีต
ยวรบ่านหมั่นน	หมื่นทวี
.....	
พระพลาไชยตั้งแต่ง	ตรูตรา
แสนล้ำษัตริย์ถวายกร	กราบเกล้า
เพี้ยมมาศเวียมาลา	มาลาศ
กรกอดคลีม้าเกล้า	กล่าวโค่น" ^{๔๕}

ตามหลักฐานข้างต้น สรุปลักษณะปฏิบัติพระราชพิธีบุษยาภิเษกในสมัยอยุธยาได้ว่า พระราชพิธีบุษยาภิเษกนี้เป็นพระราชพิธีในเดือนยี่ พราหมณ์เป็นผู้ประกอบพระราชพิธี เริ่มต้นด้วยการอ่านบทสวด แล้วถวายน้ำมูรธาภิเษกแด่พระเจ้าแผ่นดินผู้ซึ่งประทับอยู่บนกองหรือมณฑปดอกไม้ หลังจากนั้นเหล่าข้าราชการเสนามาตย์เข้าเฝ้าถวายพระพร แล้วมีการเฉลิมฉลอง

^{๔๕} ทวาทศมาส (พระนคร : คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๕), หน้า ๓๒-๓๔.

การที่ไทยได้เปลี่ยนรูปแบบวิธีการขนานชำระมลทินของพราหมณ์ มาเป็นการถวายน้ำมูรธาภิเษกแต่พระเจ้าแผ่นดินผู้ประทับบนมณฑปดอกไม้ เห็นจะเห็นด้วยการนำคำมาใช้สนองวัตถุประสงค์ที่จะเอาพิธีพราหมณ์มาใช้เฉพาะในกิจพิธีเพื่อการยกย่องพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดิน ในอินเดีย คำว่า *บุษยาภิเษก* กลายเสียงเป็น *บุปผาภิเษก* ไทยจึงตีความหมายของ บุษยาภิเษก เป็น บุปผาภิเษก ในความหมาย การอภิเษก-ถวายน้ำแต่พระเจ้าแผ่นดินผู้ประทับบนมณฑปดอกไม้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวิจารณ์ว่า พระราชพิธีบุษยาภิเษกนี้ “เป็นพระราชพิธีโทยมยานอย่างเชื่องเหมือนพิธีเจวียนพระโคกินเลี้ยงจึงได้สุญเร็ว”^{๔๖} โทยมยาน ในที่นี้มีความหมายว่า เหลวไหล

๕. พระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท และพระราชพิธีนารายณ์ประทมลินธุ์

พระราชพิธีราชาภิเษก ปราบดาภิเษก และบุษยาภิเษกที่กล่าวมาข้างต้นมีลักษณะร่วมกันที่สำคัญคือ การถวายน้ำมูรธาภิเษกแต่พระเจ้าแผ่นดิน ในที่นี้ จึงเห็นควรกล่าวถึงพระราชพิธีที่มีการถวายน้ำมูรธาภิเษกแต่พระเจ้าแผ่นดินอีก ๒ พระราชพิธีคือ พระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท และพระราชพิธีนารายณ์ประทมลินธุ์

ในกฎมนเทียรบาลได้จัดพระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท เป็นพระราชพิธีในเดือน ๗ คือเดือนมิถุนายน มีรายละเอียดดังนี้

- “ - เดือน ๗ ลูกขุนทูลน้ำล้างพระบาท ในรัตนสิงหาศาสนา ๙ ชั้น (ตักแต่งด้วยฉัตรทอง ฉัตรนาค ฉัตรเงิน ฉัตรเบญจรงค์)
- (พระเจ้าแผ่นดิน) เสตจบันเบญจา ๙ ชั้น
- แลชั้น ๗ (เหล่าขุนนางขึ้นถวายน้ำ) ฝ่ายซ้ายขุนราชแพทย ฝ่ายขวาสมุห-
 ปรธานนา ๑๐๐๐ หัวเมืองทั้ง ๔ ชั้นก่อน จิงนา ๑๐๐๐ จัตตมลงมาถึงนา ๑๖๐๐
 แลนา ๕๐๐๐ หลังเองกว่านั้น สมุหปรธานรับหลังนา ๑๐๐๐๐ (ผู้ถือ) กลออมทองนา
 ๕๐๐๐ นา ๓๐๐๐ กลออมนาค นา ๑๖๐๐ กลออมเงิน

^{๔๖} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชพิธีสิบสองเดือน* (คลังวิทยา : ๒๕๑๔), หน้า ๘๑.

- นอกราชวัตรนอกฉัตรชุดแห้วหมิ่นองค์ภคินีราย ผูกพระปรางพระ-
ชยานุภาพยื่นที่อ่างทองรองพระบาท

- ครั้นเสร็จทูลน้ำล้างพระบาทเสด็จออกเลี้ยง เฉากลอมน้ำตั้งศีศะผ้าพอก
โอบกัลลอมน้ำ ตรัสขึ้นหมาก ๓ คำ เอาศีศะรับ”^{๔๗}

ส่วนพระราชพิธีนารายณ์ประทมสินธุ์ ใน คำให้การชาวกรุงเก่า จัดเป็นพระราชพิธี
เดือน ๙ คือ เดือนสิงหาคม มีรายละเอียดดังนี้

“พระราชพิธีนารายณ์ประทมสินธุ์ มีกรรมทรมสพที่พระที่นั่งมหาปราสาท
ปัญญารัตน (เบญจรัตนมหาปราสาท) พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา
มูรธาภิเษกแล้วเปลื้องเครื่องทรงเมื่อทรงสงกรานต์แก่พราหมณ์”^{๔๘}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิเคราะห์ว่า พระราชพิธีทูลน้ำล้าง
พระบาท และพระราชพิธีนารายณ์ประทมสินธุ์ “ข้อความคล้ายคลึงกัน ลงที่ขุนหลวง
หาว่าดีให้การนั้นเป็นแต่จำไว้ด้วยใจเปล่า ๆ ไม่มีตำรับตำราค้น นับไขว้เดือนกันไปก็
เป็นได้” ดังนั้น ถ้าถือเอา “กฏมนเทียรบาลเป็นหลัก ยืน ทูลน้ำล้างพระบาทไว้เดือนเจ็ด
ยกนารายณ์ประทมสินธุ์มาไว้ในเดือนเจ็ดด้วย เพราะเห็นว่า เป็นพิธีเดียวกัน”^{๔๙}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิเคราะห์วิธีปฏิบัติของ พระราชพิธี
ทูลน้ำล้างพระบาท สรุปประเด็นสำคัญได้ดังนี้

๑) ที่เรียกว่า ทูลน้ำล้างพระบาท นั้น น่าจะเป็นแต่คำยกย่องให้สมควรแด่
พระเจ้าแผ่นดิน ทำนองเดียวกับคำว่า ฝ่าทูลละอองธุลีพระบาท ฝ่าละอองธุลีพระบาท
วิธีปฏิบัติ คงเป็นการถวายน้ำสรง

๒) สถานที่ประกอบพิธี คำว่า รัตนสิงหาสน์ หมายถึงมณฑปพระกระยาसन
คงจะตั้งอยู่หน้าปราสาทซึ่งเป็นชாலากว้าง ๆ หรือบางที่อาจจะเป็นมณฑปอยู่กลางสระ

^{๔๗} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๓๙.

^{๔๘} คำให้การชาวกรุงเก่า..... หน้า ๒๖๑.

^{๔๙} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า ๔๙๖.

๓) การพระราชพิธีนี้จัดคล้ายกับการบรมราชาภิเษก มีช้างพระที่นั่ง ม้าพระที่นั่ง ยืนประจำเกย และมีการสมโภชเลี้ยงลูกขุน^{๕๐}

ข้อควรสังเกตเพิ่มเติมคือ การปฏิบัติที่มีลักษณะเฉพาะพิเศษของพระราชพิธี ทูลเกล้าฯ พระบาทซึ่งไม่เหมือนกับพระราชพิธีราชาภิเษก คือ ผู้ที่ถวายน้ำมูรธาภิเษก ในพระราชพิธีราชาภิเษก พระสงฆ์ผู้ใหญ่และพราหมณ์จารย์เป็นผู้ถวาย ในพระราชพิธี บุษยาภิเษก พราหมณ์เป็นผู้ถวาย แต่ในพระราชพิธีทูลเกล้าฯ พระบาท เหล่าข้าราชการ จำนวนมากเป็นผู้ถวาย ตรงนี้น่าจะเป็นวัตถุประสงค์หรือพื้นฐานแนวคิดของพระราชพิธี นี้ คือมุ่งหมายให้เป็นพระราชพิธีที่เหล่าขุนมนตรีเสนามาตย์เป็นผู้ถวายน้ำ วิธีการ ถวายน้ำน่าจะเป็นการถวายน้ำที่พระบาทจริงตามชื่อที่เรียก เป็นการสร้างโอกาสการแสดง ความจงรักภักดีและการยกย่องพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นเทวราชาตามคติสมัยอยุธยาวิธีหนึ่ง

ถ้าเป็นไปตามข้อวิเคราะห์ข้างต้น พระราชพิธีนารายณ์บรมมสินธุ์ ก็น่าจะมีใช้ พระราชพิธีเดียวกันกับพระราชพิธีทูลเกล้าฯ พระบาท เพราะตามคำให้การชาวกรุงเก่า พระราชพิธีนารายณ์บรมมสินธุ์ซึ่งทำในเดือน ๙ นั้น พราหมณ์เป็นผู้ถวายน้ำมูรธาภิเษก ภายหลังพระราชพิธี พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานเครื่องทรงที่เปลื้องออกแก่พราหมณ์

แนวคิดพื้นฐานของพระราชพิธีนารายณ์บรมมสินธุ์ น่าจะมีที่มาจากประวัติ ของพระนารายณ์ตามเทวตำนานของอินเดีย โดยส่วนใหญ่ พระนารายณ์จักต้องทำหน้าที่ ปราบปรามขจัดความชั่วร้ายต่าง ๆ ต้องเสด็จจวตารและทำกิจต่าง ๆ เพื่อมวลมนุษย์เป็น อันมาก ในเวลาสันติที่ปราศจากความเดือดร้อนเหตุการณ์ร้ายแรงภัยพิบัติ พระนารายณ์ จักมีโอกาสพักผ่อน ประทับบรมมสินธุ์กลางมหาสมุทร การบรมมสินธุ์ของพระนารายณ์ จึงเป็นเครื่องหมายแห่งสันติภาพ^{๕๑} ไทยเรากงจะรับคตินี้มาจัดเป็นพระราชพิธีโดยมี จุดมุ่งหมายเพื่อสะเดาะเคราะห์ ยังให้เกิดสันติสุขความร่มเย็นแก่พระเจ้าแผ่นดิน และราชบัลลังก์อันจะมีผลนำไปสู่สันติสุขความร่มเย็นของปวงประชาและบ้านเมือง โดยส่วนรวม

^{๕๐} เรื่องเดิม, หน้า ๕๐๒-๕๐๖.

^{๕๑} สัมภาษณ์ รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ศรี แย้มนันทดา วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน ๒๕๓๓.

๖. พระราชพิธี พิธีและขนบธรรมเนียมประเพณีทางคชกรรม

ความรู้ความชำนาญในเรื่องคชกรรม เป็นคุณสมบัติสำคัญยิ่งประการหนึ่งของผู้ปกครอง ศิลปินวาทศิลป์ได้กล่าวถึงพ่อขุนนำถม บิดาของพ่อขุนผาเมือง ว่า “พ่อขุนนำถมรู้คุณอันพิเศษ คือ ..รู้วังช้างแก้วหาญ”^{๕๒} ท่านได้ชี้ช้างอีแดงพะเลิงทำการสงคราม พ่อขุนบางกลางหาวและพ่อขุนผาเมือง ได้ชี้ช้างต่อสู้กับขอมสมาดโหลณล่ำฟง ได้ชัยชนะสามารถสร้างรัฐไทยที่เป็นอิสระจากอำนาจการเมืองของขอม พ่อขุนรามคำแหงเมื่อมีพระชนมายุ ๑๙ พรรษา ได้ชี้ช้างเบกพลชนช้างกับขุนสามชนได้ชัยชนะ^{๕๓} ศิลปินกวีนิพนธ์ ได้กล่าวถึงพระปรีชาสามารถของพระมหาธรรมราชาลิไท พระปรีชาสามารถที่สำคัญประการหนึ่งคือ “รู้ศาสตร์... จตุรงค์กระทำยุทธชี้ช้าง... คล้องช้างเป็นพฤตวิภาคศาสตร์”^{๕๔}

ใน คำให้การชาวกรุงเก่า ได้กล่าวถึงการสร้างโรงช้างเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของแบบแผนการสร้างพระนครในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑^{๕๕} พระราชพงศาวดารได้บันทึกเรื่องการชนช้างและการคล้องช้าง การได้ช้างไว้เป็นเนื้อหาสำคัญเรื่องหนึ่งในขนบธรรมเนียมการบันทึกพงศาวดาร

หลักฐานเรื่องการชนช้างหรือการทำยุทธหัตถีในสมัยอยุธยา เช่น

- พ.ศ. ๑๙๖๗ เจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยาชนช้างกัน ถึงแก่พิราลัยทั้งสองพระองค์
- พ.ศ. ๒๐๐๖ สมเด็จพระบรมราชาชนช้างด้วยหมื่นนคร
- พ.ศ. ๒๐๓๑ (สมเด็จพระเจ้ายอดฟ้า) เสด็จออกสนามให้ชนช้าง
- เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเจ้าเสด็จออกไปรบศึกหงสา นั้น สมเด็จพระอัครมเหสี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระราชบุตร เสด็จทรงช้างออกไปโดยเสด็จด้วย

^{๕๒} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๖๒.

^{๕๓} เรื่องเดิม, หน้า ๘.

^{๕๔} เรื่องเดิม, หน้า ๓๖.

^{๕๕} คำให้การชาวกรุงเก่า....., หน้า ๕๖.

๖.๑ พระราชพิธีอาจารย์ยาเชก คชกรรมปฐมาภิเชก ปฐมกรรม มัชฌม- กรรม อุดมกรรม

พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ เป็นต้น ได้กล่าวถึง พระราชพิธี
อาจารย์ยาเชก ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ดังนี้

“ศักราช ๙๑๙ มะเส็งศก (พ.ศ. ๒๑๐๐) ...ในเดือน ๓ นั้นทำการ
พระราชพิธีอาจารย์ยาเชก และทำการพระราชพิธีอินทราภิเชกใน
วังใหม่”^{๖๐}

พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศได้กล่าวถึง พระราชพิธีปฐมาภิเชก ว่า
เป็นพระราชพิธีซึ่งกระทำก่อนพระราชพิธีราชาภิเชกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ใน
ลักษณะทำต่อเนื่องอย่างเป็งานคราวเดียวกัน ดังนี้

“พระมหาราชครู พระราชครู และปลัดพระราชครู ประพฤติการ
พระราชพิธีปฐมาภิเชกและพระราชพิธีราชาภิเชก และถวายนามกร
บวรพระราชศรีสวัสดิพิพัฒนามงคล ตามบูรพประเพณีพระมหา
กษัตริราชเจ้าแต่ก่อน”^{๖๑}

ในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ได้กล่าวถึงการประกอบ
พระราชพิธีปฐมกรรมและมัชฌมกรรมในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ และสมัยสมเด็จพระ
มหาจักรพรรดิ ดังนี้

“ศักราช ๘๕๙ มะเส็ง (พ.ศ. ๒๐๕๐) ท่าน (สมเด็จพระ
พระรามาธิบดีที่ ๒) ให้ทำการปฐมกรรม”

“ศักราช ๙๑๒ จอศก (พ.ศ. ๒๐๙๓) เดือน ๘ ขึ้น ๒ ค่ำ
ทำการพระราชพิธีปฐมกรรมสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเจ้าตำบลท่าแดง
พระกรรมวาจาเป็นพฤตนิบาต พระพิเชษฐุ์เป็นอักษฎาจารย์
พระอินโทรเป็นกรมการ”

^{๖๐} เรื่องเดิม, หน้า ๔๕๘.

^{๖๑} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)....., หน้า ๓๖๗.

“คักราช ๙๑๕ นลฺลฺก (พ.ศ. ๒๐๙๖) เดือน ๗ นั้น แรกทำการพระราชพิธีมัชฌมกรรม สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ตำบลชัยนาทบุรี”^{๖๒}

ในกฎมนเทียรบาล ได้จัดพระราชพิธี “คชกรรมประธมาภิเชก ประธมกรรม มัชฌมกรรม อุตมกรรม” ไว้ในกลุ่ม “พระราชพิธีแต่มีสนาม”^{๖๓}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงวิเคราะห์ถึงลักษณะพระราชพิธีอาจาริยาภิเชก ปฐมกรรม มัชฌมกรรม (รวมทั้งพิธีอินทราภิเชก) ซึ่งกล่าวในพระราชพงศาวดารว่า

“ที่ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ได้ทำการพระราชพิธีปฐมกรรม พิธีมัชฌม (กรรม) พิธีอาจาริยาภิเชก พิธีอินทราภิเชกเหล่านี้ ควรสังเกตว่า ไม่ได้ทำในที่แห่งเดียวกัน บางที่ขึ้นไปทำถึงเมืองชัยนาท เช่นนี้ด้วยเหตุใด เพราะการทำพิธีเหล่านี้ก็เกี่ยวข้องด้วยการพิชัยสงคราม ทั้งนี้ ถ้าจะว่าก็ทำนองอย่างเราฝึกซ้อมทุกวันนี้ แต่ในครั้งโน้น วิธีการและความเชื่อความนิยมผิดกัน พิธีจึงเจือไปข้างเวทมนตร์ ซึ่งอาจจะกระทำให้กล้าหาญแข็งแรงด้วยความเชื่อ”^{๖๔}

“พิธีปฐมกรรมที่ปรากฏว่าทำในครั้งนั้น รู้ได้เป็นแน่ว่าเป็นพิธีการข้างฝ่ายทหาร”^{๖๕}

เมื่อวิเคราะห์ดูหลักฐาน คือ

- ชื่อ คชกรรมประธมาภิเชก ในกฎมนเทียรบาล
- ลักษณะของพิธีปฐมกรรม ซึ่งกล่าวในพระราชพงศาวดารว่า มีพระกรรมวาจา

เป็นพฤษภาศ และ

^{๖๒} “พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์” คำให้การชาวกรุงเก่า..... หน้า ๔๕๒, ๔๕๗.

^{๖๓} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๓๔.

^{๖๔} พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑, หน้า ๕๕๖.

^{๖๕} เรื่องเดิม, หน้า ๔๗๗.

- ชื่อพิธีอุตมกรรม ซึ่งปรากฏในหลักฐานหลายแห่ง (ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป) ว่าเป็นพิธีตอนสุดท้ายของการจับช้าง

สามารถสรุปในเบื้องต้นได้ว่า พระราชพิธีปฐมภิเษก หรือคชกรรมปฐมภิเษก พระราชพิธีปฐมกรรม มัชฌมกรรม และอุตมกรรม ล้วนเป็นพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับช้าง และเป็นเรื่องสำคัญยิ่งเรื่องหนึ่งในการทหารหรือการพิชัยสงคราม และตามข้อวิเคราะห์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพิธีอาจารย์ภิเษก ก็น่าจะอยู่ในกลุ่มพระราชพิธีที่เนื่องกับการพิชัยสงครามด้วย

พระราชพิธีอาจารย์ภิเษก น่าจะเป็นพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ซึ่งเสริมให้พระเจ้าแผ่นดินมีลิตธิศักดิ์ฤทธิอำนาจและพระเดชานุภาพในการพิชัยสงคราม

พระราชพิธีปฐมภิเษก น่าจะเป็นพระราชพิธีเทิดพระเกียรติพระเจ้าแผ่นดินไว้ฐานะผู้เชี่ยวชาญในการคชกรรม พระราชพิธีนี้น่าเป็นพิธีที่ครูฤทธิบาทพร้อมใจกันทำถวายแต่พระเจ้าแผ่นดินผู้มีความสามารถในเรื่องคชกรรมเป็นพิเศษ กล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นพระราชพิธีที่กระทำเฉพาะพระเจ้าแผ่นดินบางพระองค์ มิใช่พระราชพิธีทั่วไป ในกรณีสมเด็จพระนารายณ์ พระองค์ทรงมีความชำนาญในการคล้องช้างและขี่ช้างมาก ในคำให้การขุนหลวงหาวัดได้ยกย่องพระองค์ว่า “อันการช้างของพระองค์นี้ทรงเป็นยอดยิ่งนักเป็นอัศจรรย์ในพงศาวดารไม่มีกษัตริย์องค์ใดในการวิชาช้างนี้จักได้เสมอพระองค์นี้หามิได้”^{๖๖} สมเด็จพระนารายณ์ทรงศึกษาและฝึกฝนวิชาคชกรรมมาแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทรงแสดงความชำนาญในวิชานี้เป็นที่ประจักษ์แก่บุคคลทั่วไป เมื่อเสด็จเสวยสิริราชสมบัติ จึงมีการประกอบพระราชพิธีคชกรรมปฐมภิเษกขึ้นเป็นพิเศษก่อนพระราชพิธีราชาภิเษก

พิธีปฐมกรรม มัชฌมกรรม อุตมกรรม น่าจะเป็นพิธีที่เนื่องกับการคล้องช้าง ถ้าสันนิษฐานโดยอาศัยหลักฐานว่า *อุตมกรรม* เป็นพิธีลาไพรตอนท้ายของแบบแผนขั้นตอนการคล้องช้าง *พิธีปฐมกรรมและมัชฌมกรรม* ก็น่าจะเป็นพิธีส่วนต้นและส่วนกลางของแบบแผนขั้นตอนการคล้องช้างนั้น แต่เมื่อพิจารณาหลักฐานจากพระราชนิพนธ์พงศาวดาร

^{๖๖} “คำให้การขุนหลวงหาวัด” คำให้การชาวกรุงเก่า..... หน้า ๓๒๙.

ว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงโปรดให้ทำพระราชพิธีปลุกเสกเครื่องหนึ่ง และพระราชพิธีมัทยมกรรมอีกครั้งหนึ่ง ต่างปีกัน พระราชพิธีซึ่งกระทำทั้งสองครั้งในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิดีก็จะเป็นพระราชพิธีที่มีลักษณะเฉพาะ บางทีจะมีลักษณะทำนองเดียวกับการ *สวมครอ* แก่ผู้แสดงโขน คือ ยกย่องให้ดำรงฐานะผู้นำในการคล้องช้าง รวมทั้งอาจเป็นพิธีกรรมที่เสมือนเป็นการประสาทพรให้พระเจ้าแผ่นดินผู้จักเสด็จไปคล้องช้างได้รับความสำเร็จ ได้ช้างดีตามตำรา และปลอดภัยจากภัยอันตรายต่าง ๆ

๖.๒ พิธีและขนบธรรมเนียมประเพณีการคล้องช้าง

หลักฐานแสดง (พระราชฯ) พิธีและขนบธรรมเนียมประเพณีการคล้องช้างมีอยู่ในกฎมนเฑียรบาล ดุษฎีสังเวยกล่อมช้างของเก่า ของขุนเทพกวี เมืองสุโขทัย ดุษฎีสังเวยกล่อมช้างของเก่าครั้งกรุงเก่า โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์ และสมุทโฆษคำฉันท์ ของพระมหาพรหมครู สมัยสมเด็จพระนารายณ์

การพบช้าง :

ในกฎมนเฑียรบาลกำหนดว่า เมื่อพบช้างสำคัญ (คือ ช้างซึ่งมีลักษณะดีตามตำราคชลักษณะ) ให้กราบทูลพระเจ้าแผ่นดินให้ทรงทราบ พระองค์จักพระราชทานรางวัลให้แก่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการนำข่าวมากราบทูลทุกคน ถ้าไม่พบช้างตามคำกราบทูล จักลงโทษผู้ที่เกี่ยวข้องให้เดินป่า ๓ ปี^{๖๗}

พิธีเบิกไพร :

เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงทราบข่าวว่ามีการพบแหล่งช้างแล้ว จะทรงโปรดให้ทำพิธีเบิกไพร เพื่อบูชาพระกรรมซึ่งนับถือกันว่าเป็นเทพผู้เป็นใหญ่แห่งคชกรรมทั้งปวง และขออนุญาตเทพดาเจ้าป่าเจ้าเขาที่จะเข้าไปในป่าเพื่อจับช้าง

ตามหลักฐานที่มีในสมุทโฆษคำฉันท์ พระเจ้าแผ่นดินจักโปรดให้หมอเฒ่าหรือพฤฒินาค ผู้เป็นหัวหน้าครุจับช้างเข้าไปทำพิธีก่อน หมอเฒ่าจักเลือกสถานที่ที่มีต้นไม้ซึ่งมีลักษณะงามใหญ่สมบูรณ์เป็นหลักของสถานที่ประกอบพิธี ในสมุทโฆษคำฉันท์กล่าวว่า หมอเฒ่าได้เลือกต้นมะตูม ถือว่าเป็นสัญลักษณ์แทนพระอุมา หมอเฒ่าตั้ง

^{๖๗} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๘๘-๘๙.

เครื่องบูชา สวดมนต์สรรเสริญต้นมะตูมนั้น อีกนัยหนึ่งสรรเสริญพระอุมา และสดุดีพระกรรม์ แล้วให้ไพร่พลทำเขตล้อมวังข้าง คือบริเวณที่ฝูงช้างอยู่ ในสมุทราโฆษคำฉันท์ ได้พรรณนาการทำพิธีของหมอเฒ่าในขั้นตอนนี้ไว้ดังนี้

“ ปางนั้น ๓ ใช้หมอ	สิทธิกรรมแก้วนกล
ให้เขายังไพร่สณ-	ทประสงค์จะเบิกไพร
หมอเฒ่าเอารัฟล	ศิษย์คนทั้งหลาย
เข้าในพนาไลย	และเลียบหาดูพฤษา
พบไม้หนึ่งงามสม	สุขรมยสมญา
สามารถหนักหนา	ศุภลักษณ์สามล
หมोजึงเอาพัสดรา	มานุ่งไม้อันนฤมล
สวดมนต์ละลายคน-	ธวิเลปนสรรพสม
ธงฉัตรภูษา	ประดับสรรพโดยอาคม
พนักโศรอันพาดสดมภ์	สำหรับรอบรเวียนกรรม์
บุชายธาคัก-	ดีและการยทุกอัน
ล้วนแล้วลอบบรร-	พประสงค์เบิกไพร
.....	
หมอเฒ่าถึงก่อนรัฟล	ยังต้นตุมตน
สำคัญแล้วเข้าบูชา	เหล่าเข้าเนื้อปลา
เทียนธูปธงฉัตรจมสลา	
ประดับด้วยภูษากาญจน์	
พาดพาวนักโศรโดยสาร	บังคับสบสสถาน
แลตั้งจิงเว็จรอบราย	
เข้าโอบเอาไม้มันหมาย	มนต์สังวิธยาย
ก็สร้างสรรเสริญพฤษา	
ไม้นี้คือองค์พระอุมา	อาตมาโสภา
คือองค์พระอิศวร	

จึงกล่าวป่าวพลมุลมวณ ไพร่พลยนิยวน
 แลแล่นรเวียนทุกพาย
 ตาเหลววังกันรอบราย หักไม้ไหล้หลาย
 แลปักเป็นเขื่อนขอบซัง”^{๖๘}

พิธีเบิกโขลนทวาร :

เมื่อเสร็จพิธีเบิกไพร่แล้ว หมอเฒ่าจกส่งคนไปกราบทูลพระเจ้าแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จมายังสถานที่ประกอบพิธี ทรงรับการเจิมและการสรงมูรธาภิเษกเพื่อทรงฐานะแห่งผู้ที่ จะทำการคล้องช้าง ทรงบูชาบวงสรวงเทพ คชชาติ และครูอาจารย์ขอเบิกโขลนทวาร คือเข้าสู่เขตวังช้างที่ล้อมไว้ ในสมุทรมโฆษคำฉันท์ ได้กล่าวถึงพิธีตอนนี ดังนี้

“ พระเสด็จถึงต้นตุมทอง	พฤตพิพรามณห์ทั้งผอง
ก็มาประชุมบริพาธ	
พระภูธรเสด็จถึงสถาน	กฤษณกาลการ
แสงสิทธิจรูญจรัส	
หัสตอาจารย์ถวายศิวภักดิ์	พระเจิมจรูญสวัสดิ-
ดิโนมคือพินทุศิขร	
สืบนิ้วคราสคนธกำจร	เทียนธูปบวร
แลเสร็จประการกระสุทธ	
ทวยทรงมณีมาลัยล้ำอุตม์	ถวายสมิทแลบุษย์
เปนกิริยาพระเพลิง	
แล้วให้วัตรครุแลดำเกิง	กรตั้งเกล้าเถลิง
แลนบทั้งเทพนิกร	

^{๖๘} กรมศิลปากร, “สมุทรมโฆษคำฉันท์” วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๓๐), หน้า ๓๖๗.

แลกระยาชบาศบวร
 ทำนุก่อารุงคือครู
 อาจารย์ประกอบพระภู
 พิเศษสิทธิสำเร็จ”^{๖๙}

ไทให้ไว้สาทร
 ธรรมราชดนู

ใน ดุษฎีสังเวยกล่อมช้างของเก่า ได้พรรณนาพิธีส่วนนี้ไว้อย่างละเอียดดังนี้

“ จึ่งสิทธิดาลพิสุทธิ์
 เฉพาะกิตยวาจมนะปราณ
 ยัชโญวิตมาประดิษ
 สวดมนตรเซียมรวมทา
 เนในสังวาลนพสุตร
 มลั้งบาบบาปเกลศกมล
 ยอกภักศมธารทรงศิพมนตร
 คชปนพิทธยาง
 ทำโดยพิธีการสนาน
 ยอกหัตถสมพรมามูล
 เทพอการกฤตยกรโล
 ฌายามสวาติไตรยคตา
 นำสวาติโดยบูรพโษษฐ
 เนในทฤไทยกมลสาน
 ครั้นเสร็จก็ไปยวไลยมาศ
 อากาศศุนยบรมทวา
 แล้วจึ่งตั้งกมลจิตร
 หุงการชาลอรรรคนิประไพ

หัตถบาทปรักสาร
 จมฉนำแลสนทยา
 รฐในหัตถชัยขวา
 สมเด็จให้ทั้งแก้ตน
 เสร็จแสดงตั้งใจดล
 พิโรธเบาบาง
 เบญจพรหมมางตศิวางต์
 คสำเร็จก็เจิมจรรณ
 อภิเชกบริบูรณ
 จพิสุตรอาตมา
 ภณเสร็จทำโบรา
 นุพระนบพระโองการ
 ดำเนินศิวัทธนาวาร
 ดินโรธศุนยา
 สุขชมสุขษมา
 ทศองคูลีไลย
 ประดิษฐก่าลุงใน
 ก็เฝ้าอาตมนิศสกนธ์

^{๖๙} เรื่องเดิม, หน้า ๑๔๐-๑๔๑.

แลตีกกษิรามฤตยอำ
 คิตจุตอาคมพระมนตรี
 จึงสรรคส์ฤษติศรีรคา
 เกิดภักตรเบญจทศสถาน
 เสรีจสรรคอาคมบริ
 มณทীরคือสุริยดยรยง
 เถพอพาหะสงเคราะห์สกน
 จับบาศยาตรคมนิเคา
 แล้วอัญจนอิศวรตำกล
 อุบัติในศิขรกลาง

พิสุริยจันทรมณฑล
 สฤษติด้วยพระโองการ
 พยพนั้นในกันดาร
 ตสำเร็จสำหรับองค์
 สุทธิแล้วก็ธารทรง
 ดกจันทรเสรีจเนา
 ธิแลพรธรนี้เคา
 รพิสุทชเบญจางค์
 ประกฤษนธิในปรางค์
 ศิริรัตนมณเทียร”^{๗๐}

โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์ พระรณนาพิธิเบิกไพรและพิธิเบิก
 โขลกนทวารต่อเนื่องเป็นพิธิเดียวกันดังนี้

“ จอมภพภูวนาถเกล้า
 เสด็จดำเนินยังพน
 ทำการเบิกไพรทนน
 โดยศาสตร์พระกรรมบัน
 ทัสดาจารย์ตั้งต่อ
 พฤฒิบาทบวงสรวงสา
 สมมุขบายบุชชา
 นรินรารมณณ์แล้ว
 เสรีจสรงอภิเชกด้วย
 ถวายสิ่งอาภรณ์พัสตร์
 เพี้ยสอองพิदानฉัตร
 อวยสังเวยพัสตร์แล้ว

สากล
 เวศนั้น
 ไชยบาศ
 บอกไว้เป็นเฉลิม
 อาพาท
 มารถแล้ว
 ชบโยค
 ผ่องน้ำใจกสานดี
 ชลรัตน์
 อาสน์แก้ว
 ฤชมาศ
 นอบนอ้มสดุดี

^{๗๐}กรมศิลปากร, “คำฉันท์ดุษฎีสังเวยกล่อมช้าง” วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๒, หน้า ๗๓๖-๗๓๗.

ทอดพริกสีเหลืองเล็ก	ดาลเกลิง
ซูซ่าโรมดาวเพลิง	เถือกถ้ำ
อวยบายบ่าบวงเถิง	เทเวศร์
ฝูงงูระรานท่วนหน้า	ปู่เจ้าจอมพนม
สวมพรพระผู้ก่อ	การคช
เจริญมิ่งมงคลยศ	เลิศแล้ว
ถวายสรรพคันธจรด	สิริภาษ
เสด็จสู่เกษเกล้าแก้ว	ล้นห้องไชยศรี” ๗๑

กฎหมายโบราณ ได้กำหนดวิธีปฏิบัติในตอนนีไว้ว่า ห้ามทำเสียงอึกทึก (เพราะข้างจักตื้น) และถ้าข้างหนึ่ออกทางใด ผู้รับผิดชอบดูแลทางนั้นจะได้รับโทษ ถ้าข้างที่หนึ่ออกไปเป็นข้างสำคัญ คือ ข้างที่มีคุณลักษณะดีตามตำรา ผู้รับผิดชอบต้องถูกประหาร ดังนี้

“อนึ่งเสด็จวังข้าง ให้ตั้งเขื่อนตั้งค่ายพราง แลข้างอยู่ในเล้าใช้ ให้ตั้งอาญาว่า ห้ามปีขลุ่ยทับโชนฆ้องกลองเซลาะเบาะเถียงกันตีดาฆ่าคน บ่าวไพร่ แลให้ร้องนี่นั่น แลให้เจาะปากเอาด้าหอกร้อยชาแลทเวนรอบค่ายทั้งบ่าวทั้งนาย อนึ่งถ้าค่ายทำแล้วมั่นคง แลข้างออกหน้าที่ใครให้ตะเวนเลียบเสีย ถ้าข้างสำคัญฆ่าเสียทั้งโคต” ๗๒

การคล้องช้าง :

หลังจากพระราชพิธีเบิกไพรแล้ว ก็ “เบิกโคลนทวารเข้าป่า” พระเจ้าแผ่นดินและพฤติบาททั้งหลายเข้าเขตวังข้างที่ล้อมเขตไว้เพื่อคล้องช้าง วิธีคล้องช้างนั้นมี ๒ วิธี

^{๗๑} กรมศิลปากร, “โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช, วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๒, หน้า ๖๖๐.

^{๗๒} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๘๘.

ช่วงการคล้องช้างนี้มีอันตรายมาก ในกฎมนเทียรบาลจึงได้กำหนดหลักการปฏิบัติเพื่อป้องกันมิให้มีอันตรายเกิดขึ้นแก่พระเจ้าแผ่นดิน เช่น

“ถ้าพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จเข้าต่อสู้ช้างเถื่อน ถ้าความท่ายช้างพระที่นั่งเห็นว่า ช้างเถื่อนเติบโตใหญ่กว่าช้างพระที่นั่ง ห้ามมิให้ส่งขอลงถวาย ถ้าจะทรงคล้องช้างเถื่อนที่เติบโตใหญ่กว่าช้างพระที่นั่ง ก็มีให้คนกลางช้างส่งเชือกบาตถวายเหมือนกัน แม้ทำเช่นนั้น พระเจ้าแผ่นดินจะกริ้วถึงพื้นด้วย พระแสงก็ให้ยอมให้พื้น ที่สุดถ้าพระเจ้าแผ่นดินยังขึ้นจะเสด็จเข้าต่อสู้หรือเข้าคล้อง ก็ให้ความทูลขอถวายชีวิตห้ามปราม และถ้ามีทรงฟังก็ให้เอาตัวลงนอนกลิ้งเข้าไปขวางที่หว่างงาช้างพระที่นั่ง ให้แทงตัวเสียให้ตาย”^{๗๕}

พิธีอุตมกรรม :

เมื่อคล้องช้างได้ทั้งหมดแล้ว ก็ทำพิธี อุตมกรรม หรืออุตมภิเษก หรือลาไพร ในดุขภูมิล่วงเวกกลมช้างของเก่า ได้กล่าวถึงพิธีนี้ในลักษณะที่เป็นพิธีบูชาพระอิศวร ที่ได้ช่วยปกป้องภัยและช่วยให้คล้องช้างได้ตามประสงค์ และกล่าวลาเพื่อเดินทางออกจากไพร ดังนี้

“ พิสุทธอุตมภิเษก	ล่ำฤทธิจึงเวียน
แวนทองประทักษิณแลเทียน	บริวัตรนาถา
ถวายภัทขโภชนแลเพ็ญ	ชนะบุษปนมสลา
เจิมจันทนเลปนสุธา	ทิพยคนธอบองค์
เสริจัญจนอิศวรบริพัตร	กฤษดาณชูลีล
เบญจางคประดิษฐศรตบ	กชบาทบาทา
ธรรมวัตรประณามคิวกบาท	ก็ถวายบังคมลา
สรวมสิทธิสรวมชยมทา	สุขสวัสดิสมบูรณ” ^{๗๖}

^{๗๕} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๘๖-๘๗.

^{๗๖} กรมศิลปากร, “โคลงเฉลิมพระเกียรติพระนารายณ์, วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๒, หน้า ๗๓๗.

นอกจากนี้ยังได้บูชาพระกรรม์ ลาเทพยดา และขอให้เทพยดาช่วยปกป้องรักษา

“ บ่งบ่งท่าทางเที่ยวธรร อันจรสบสถาน

ข้าขอลาพระไพโร

พระพนศบตีผจงสบไศล

ตูข้าตั้งใจ

ทำนุก่อารุงผดุงผด

เทียบรูปแลประทีปชวาลา

เครื่องโภชนกระยา

สังเวยประดับทุกพรรณ

กล้วยอ้อยพรว้าตาลสบสรรพ

ถวายแก่พระกรรม์

ประสิทธิพระไพโรพน

ลาเทพทั้งสิ้นไพโรสนท์

จงรักษาดำกล

ทฤไทยตั้งรักษา

อย่าได้เบียดเบียนปีศา

ภูธรประชา

ทั้งปักษ์ทั้งปวงเดินดง

.....

ขอเทพารักษ์ทุกสถาน

จงช่วยบริบาล

สถิตย์ทั่วทั้งสรรพางค์

ฤาษีสถิตสถิตย์บาศอย่าวาง

ทั้งสี่ในปาง

นี้หนอจงช่วยรักษา”^{๗๗}

การพระราชทานบำเหน็จรางวัล :

ใน โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์ ได้พรรณานว่า เมื่อเสร็จการคล้องช้างแล้ว สมเด็จพระนารายณ์ได้พระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่ผู้กระทำความชอบในการคล้องช้างนั้น สิ่งของที่พระราชทานมีทั้งอาหาร เงินทอง และข้าวของเครื่องใช้^{๗๘}

^{๗๗} เรื่องเดิม, หน้า ๗๓๕.

^{๗๘} กรมศิลปากร, “โคลงเฉลิมพระเกียรติพระนารายณ์” วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๒, หน้า ๖๖๓.

๖.๓ พระราชพิธีคเชนทรสนาน

พระราชพิธีคเชนทรสนาน เป็นพระราชพิธีออกสนามใหญ่ ทำในเดือน ๕ พระราชพิธีนี้เกิดขึ้นจากความต้องการทำพิธีทอดเชือกตามเชือกของพราหมณ์พฤติบาต อันเป็นส่วนหนึ่งของขนบธรรมเนียมประเพณีทางคชกรรม เป็นการสร้างความสวัสดิมงคล แก่ช้างซึ่งเป็นพาหนะสำคัญของพระมหากษัตริย์และเหล่าทหาร รวมทั้งเป็นสวัสดิมงคล แก่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการช้างด้วย เพื่อให้เกิดประโยชน์ยิ่งขึ้น ก็ได้ขยายพระราชพิธีให้ เป็นที่รับรู้และมีส่วนร่วมกว้างขวางขึ้น คือ จัดให้มีกระบวนแห่ช้าง รวมทั้งกระบวนแห่ ม้า ให้พระเจ้าแผ่นดินทอดพระเนตร เป็นการตรวจตรากำลังพล ความเข้มแข็งและความ พร้อมของกองทัพ และยังได้ขยายประโยชน์ขึ้นอีกชั้นหนึ่งคือ เชื้อเชิญเจ้าประเทศราช แม่ทัพนายกองจากหัวเมืองต่าง ๆ เข้ามาร่วมชุมนุม แสดงความจงรักภักดีต่อพระเจ้า แผ่นดิน สร้างความสามัคคี รวมทั้งสร้างความมั่นใจในพระบรมเดชานุภาพของพระเจ้า แผ่นดินและความมั่นคงของกองทัพให้เกิดแก่เจ้าประเทศราช แม่ทัพนายกอง และประชาชน

วัตถุประสงค์ดังกล่าว เป็นพื้นฐานแนวคิดที่ทำให้พระราชพิธีคเชนทรสนานมี การปฏิบัติเป็น ๓ ขั้นตอน ดังนี้

การเบิกเจ้าประเทศราชและเหล่าทหารถวายบังคม :

มีรายละเอียดกล่าวถึงใน ตำรับนางนพมาศ^{๑๙} ดังนี้

“เดือน ๕ ถึงการพระราชพิธีสนามใหญ่ ประชุมหมู่ขุนมาตยาฝ่ายทหาร
พ่อเรือนท้าวพระยาพระหลวง ผู้รั้งเมืองครองเมืองเอกโทตรีจัตวา
และช่วงเมืองกิ่งเมืองปากใต้ฝ่ายเหนือ บรรดาเป็นเมืองขึ้นออก แล
เศรษฐีมีหน้ามีทรัพย์ในตระกูลต่าง ๆ มากกราบถวายบังคมสมเด็จ
พระร่วงเจ้าพร้อมกัน ต่างถวายเครื่องราชบรรณาการ เป็นต้นว่า
ดอกไม้ทองเงินสรรพสิ่งของอันประณีตแลเป็นแก่นสาร

^{๑๙} กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์” วรรณกรรมสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๘), หน้า ๓๐๓-๓๐๖.

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เสด็จออก ณ มุข
 เสด็จพระที่นั่งอินทราภิเษก ชาวพนักงานก็ประโคมแตรสังข์กลอง
 มโหรีทีก

จึงพระศรีมหาเศวตฉัตรขึ้นน้อยนี้ ท่านแต่งกรัชกายตามตำแหน่ง
 ยศบรมหงส์ขึ้นสถิตนั่งเหนือตั้งอันหุ้มด้วยแผ่นเงิน น้อมเศียรศรีโรตม์
 กราบบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทูลเบิกนามท้าวพระยาพระหลวง
 ในกรุงนอกกรุงและเสนาบดีที่บรรดาถวายเครื่องราชบรรณาการ ให้
 สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงทราบได้พระบาททรงกษ แล้วก็รับพระราช
 ปฎิภาณฉลองพระโอษฐ์โดยข้อพระราชประดิษฐ์การปราศรัยเสวภาคมายด์
 หั่งมวลสิ้นวาระสามคาบ

ครั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชดำเนินขึ้นแล้ว ขณะนั้นชาว
 พนักงานระเบงก็รำขบร้องให้ท้าวพระยาทั้งหลายทอดทศนาคัน
 เพลาเลี้ยง เป็นประเพณีพิธีสนามใหญ่”

การเบิกเจ้าประเทศราชและเหล่าทหารในกรุงนอกกรุงเข้าเฝ้าถวายบังคมและ
 ถวายเครื่องราชบรรณาการมีดอกไม้เงินดอกไม้ทองตามลักษณะข้างต้น เป็นแบบแผน
 ธรรมเนียมประเพณีการเข้าเฝ้าถวายบังคมในพระราชพิธีต่าง ๆ ด้วย นางนพมาศได้เล่าว่า
 ในครั้งนั้น ชาวพระสนมกำนัลได้ร้อยมาลัยเป็นรูปต่าง ๆ ใส่เมี่ยงหมากถวายพระร่วงเจ้า
 ให้พระราชทานบรรดาผู้มาประชุมกัน นางนพมาศได้ “เลือกพรรณบุปผชาติที่มีสีอันเหลือ
 มีดอกการะเกดแลดอกกรรณิกา เป็นต้น มาคิดกรองร้อยเป็นรูปพานสองชั้นรองชั้น
 แล้วก็ซ้อนสลัประดับดอกไม้สีแดงสีขาและสีต่าง ๆ แก่อ่อนประสานกันเป็นระย้าระบาย
 จึงแต่งเมี่ยงหมากอบรมด้วยเครื่องหอม ใส่ลงในขันมีตาข่ายดอกไม้ปักคลุม” สมเด็จพระ
 พระร่วงเจ้าทรงพอพระทัย มีพระราชดำรัสว่า “แต่นี้สืบไปเบื้องหน้า... แม้ผู้ใดจะทำ
 การรับแขกเป็นการสนานใหญ่ มีการอวาทวิวาทมงคล เป็นต้น จะร้อยกรองบุปผชาติ
 ใส่เมี่ยงหมากสู่แขก ก็ให้ร้อยกรองเป็นพานชั้นหมากดั่งนี้ หรือจะเอาสิ่งใด ๆ กระทำใส่
 เมี่ยงหมากก็ดี ก็จงกระทำเป็นพานมีชั้นสองรองชั้น ให้เรียกนามว่า พานชั้นหมาก”

เพราะเหตุที่นางนพมาศได้ประดิษฐ์พานชั้นหมากในครั้งนั้น “เหตุดังนี้ พระมหากษัตริราชเจ้าสืบ ๆ กันมา จึงได้มีพานชั้นหมากเป็นเครื่องต้น และมีพานชั้นหมากสำหรับรับแขกต่างเมือง ฝ่ายตระกูลนรชนชาติประชาชายหญิงทั้งหลาย มีคหบดีแล เศรษฐีพราหมณาจารย์ เป็นต้น ผู้ใดกระทำการอวาหวิวาหมงคลก็ย่อมตกแต่งเมี่ยงหมากแลของบริโภคร่าง ๆ ใส่พานใส่เตียบนับด้วยลิลิตด้วยร้อยไปประชุมรับแขก แลบวงสรวยเลี้ยงดูกันก็เรียกนามตามราชบริหารสรรพว่ากระทำชั้นหมาก จนเท่าถึงกาลทุกวันนี้”

พิธีบูชาพระเทวกรรมและทอดเชือกตามเชือก :

ใน ตำรับนางนพมาศ กล่าวถึงพิธีในขั้นตอนนี้ว่า

“ครั้นเพลาย่ำสายแสงในวันนั้น พระมหाराชครูปราหมณ์พฤฒินิภาตราชบรมหงส์ ก็ประชุมหมู่พราหมณ์พฤฒินิภาตในสถานพระเทวกรรม บันลือเสียงสังข์ บูชาธนูชัยบาตบวงสรวย พร้อมด้วยพระยาพระหลวงนายทหารช้างทหารม้า ต่างไปรยปรายข้าวตอกดอกไม้สมมติสังเวทพระเทวกรรม อังกุษาวุธ และบ่วงบาต โดยตำรับพระคชกรรมคเชนทรสนาน”

ในพิธีดังกล่าว มีการทอดเชือกตามเชือกเป็นส่วนสำคัญของพิธี คำว่า *ทอดเชือก* มีความหมายว่า คลี่เชือก คือ เชือกบาศที่สำหรับคล้องช้างวางเป็นขด ๆ อยู่ ก็จับขึ้นทั้งขดแยกออกเป็นสองส่วนตั้งกางไว้ คำว่า *ตามเชือก* มีความหมายว่า ขดเชือก คือเอาเชือกที่กางไว้้นั้นกลับพับลงวางเป็นขด ๆ ตามเดิม การทอดเชือกตามเชือกนี้ เป็นการตรวจดูความเรียบร้อยของเชือกบาศซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญในการจับช้าง

สถานที่ที่ประกอบพิธีนั้น ตามตำรับนางนพมาศเล่าว่า ทำที่เทวสถานของพราหมณ์แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ ทำที่หอเชือก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสันนิษฐานว่าไว้ใน พระราชพิธีสิบสองเดือนว่า การทำพิธีทอดเชือกตามเชือกที่หอเชือกนี้คงมีมาแต่สมัยอยุธยา ทรงแสดงรายละเอียดของพิธีซึ่งคงเป็นแบบที่ทำในสมัยรัตนโกสินทร์ สมควรนำมาเสนอไว้ในที่นี้ เพื่อให้เห็นว่า แบบแผนการประกอบพระราชพิธีส่วนนี้ ดังนี้

“การในโรงพิธีนั้นตั้งเตียงเทวรูปและตั้งกลศสังข์เป็นบันไดสามชั้น ตามแบบพิธีพราหมณ์ทั้งปวง เตียงเพดานชั้นต้นตั้งรูปพระอิศวร พระนารายณ์ มหาวิฆเนศวร เตียงลดลงมาตั้งกลศสังข์เบญจคัพย์ ที่หน้าเทวรูป ตั้งเตียงวางเชือกบาตที่ปิดทองสามเตียง เชือกบาต ปิดเงินเตียงหนึ่ง มีเครื่องกระยาบวชที่หน้าเตียงทั้งสี่ ตรงหน้าเตียง เชือกบาตทั้งสิ้นนี้ออกมา มีอีกเตียงหนึ่งวางเครื่องช่างชนักขอเชือก รำพัดชา ตรงหน้าเตียงนั้นออกมา มีบายศรีแว่นเวียนเทียน เวลาค่ำ ไทรต้องหาฤกษ์เวลาที่จะลงมือทำพิธีทุกครั้ง

(การพิธี) เริ่มแต่กระสุทธี อัถมสุทธี บูชาเบญจคัพย์ บูชากลศบูชาสังข์ตามแบบแล้ว จนถึงสร่งน้ำพระ ประโคมพิณพาทย์ เชิญพระขึ้นภัทรปิฐ จุดแว่นเวียนเทียน สม่โภชเจิมพระเทวรูปแล้ว จึงได้รดน้ำสังข์บรรดาผู้ซึ่งไปประชุมอยู่ในโรงพิธีนั้น แล้วอ่านเวทพรมน้ำเชือกบาต เวลานั้นประโคมพิณพาทย์สาธุการถึงเจ็ดลา แล้วตัวพระครู พุทธิบาทและเจ้ากรมปลัดกรม กรมช่างเข้าประจำหน้าเตียงเชือก ลูกเขยยกเชือกบาต กางไว้เป็นทอดเชือก ต่อขึ้นไปให้นายท้ายช่างคนหนึ่งมาหมอบที่กลางโรง พระครู พุทธิบาทซึ่งเป็นหมอเฒ่าจึงเอาชนักมาวางคร่อมหลัง เอาด้ามขอสอดในพรมชนัก ปลาย ด้ามขอขึ้นข้างบน นายท้ายช่างที่หมอบนั้นก่ายนขอไว้ จึงให้พราหมณ์พุทธิบาทสองคน อ่านดุขฎีสังเวยอย่างเก่าขึ้นว่า อัญชยมบังคมภูสวะเป็นต้น จบลาหนึ่งเป่าสังข์ ในเวลา เมื่ออ่านจบดุขฎีเป่าสังข์นั้น บรรดาผู้ซึ่งประชุมในที่นั้นไปรอยข้าวตอกดอกไม้ อย่างเช่น ไหว้ครูละคอน ข้าวตอกดอกไม้ นั้นมีพานทองสองพาน พานเงินสองพาน พานทองนั้น เป็นของสำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงไปรอย พานเงินเป็นของข้าราชการ ว่าเป็นธรรมเนียม มีมาแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เพราะท่านเสด็จเสมอไม่ขาด ถึงว่า พระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์จะไม่เสด็จ ก็ยังมีพานข้าวตอกดอกไม้ทองคู่หนึ่ง เงินคู่หนึ่ง อยู่ดังนี้เสมอไม่ได้ขาดจนถึงทุกวันนี้

ครั้นดุขฎีสังเวยจบสามลาแล้ว จึงสมมติเจ้ากรมปลัดกรมกรมช่างคนใดคนหนึ่ง ซึ่งเป็นคนรำพัดชาเป็นคล่องแคล่วชำนาญ ว่า เป็นพระนารายณ์เมื่อแปลงพระพักตร์ เป็นช่างลงมาสอนวิชาชกกรรมให้แก่คนสี่คนเมื่อไปปราบช้างเอฆันต์แล้วมานั้น เมื่อ

เสด็จมาชม พร้อมด้วยท้าวพระยาทั้งฝ่ายทหารพลเรือน ตลอดจนราษฎร ขบวนแห่นี้มีทั้งขบวนช้างและขบวนม้า มีความงดงามน่าตื่นตาตื่นใจ ดังคำพรรณนาว่า

“พระครูพรหมณ์พฤทธิบาทก็เบิกโหล่นทวาร เดินขบวนแห่ช้างอันทรงพระเทวกรรมนำริ้วมาตามวิถีที่ท้องสนามหญ้าหน้าพระที่นั่ง ทหารเดินแห่ ล้วนแต่ใส่เสื้อหมวกสีต่างๆ ถือธงฉานธงชายไม้เส้าล้อมธนูศร เสียงกลองอินทเทรีเตรสังข์ตั้งเสนาะสนั่นเดียดาษด้วยกระซิงกลิ้งกลด เครื่องคชาเฉลิมพระเกียรติ พระยาข้างระวางต้นเดินสนามงามด้วยลักษณะรูปมีเผือกสามตระกูลเนียมสามตระกูลสมพงศ์สุประดิษฐ์ตามพะจุมปราสาทอำนวยการกมุทบุษปะหันท์ไอยรา ทั้งสารทรงพระคชาธารที่นั่งเคนตะพัด ล้วนประดับด้วยเครื่องคชาภรณ์สุพรรณพิจิตร อันนายจ่านำประจำชี่คชพลายพั้งหังมวลห่มเสื้อสีแดง แต่งตัวสง่างามโอโงง ถือขอเกราะง่าวขอไม้เท้าขอกละเม็ด ขบวนสารชัยมันมีช้างนำช้างแทรก ช้างผะชดชาย ให้บำรุงสู้ง่ามัดพาฟ้อแพนถวายหน้าพระที่นั่ง

แล้วก็เดินแห่ม้าระวางต้นมาเป็นขบวน ล้วนประดับด้วยเครื่องอาชาสุวรรณวิไล มีจ่านำประจำจูงประจำชี่ แต่งตัวใส่เสื้อสีแดง โปกผ้าขลิบถือนทวนทองเกาทัณฑ์เส้าหอกซัด บ้างก็ชี่ให้พยศย่าง บ้างก็ชี่ขับควบ อันว่าคชสารและอัศวรถแต่ละตัวย่อมงามรูปและงามเครื่อง แต่งจำเรียมตายเป็นนัก

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทอดพระเนตรขบวนคเชนทรสนามสำราญมหุทัย ทั้งพระอัครชายาบรมวงศาพระสนมกำนัล ท้าวพระยาข้าเฝ้าชาวพระราชาราษฎรทั้งหลาย ต่างเร็นรีนชื่นชมพระบรมโพธิสมภาร”

การแห่ขบวนคเชนทรสนามนี้ มี ๓ วัน :

- วันแรก เดินพระยาช้างและม้าระวางต้น
- วันที่สอง เดินช้างม้าระวางวิเศษ
- วันที่สาม เดินช้างม้าระวางเพรียว

ในเวลาบ่ายและกลางคืนของงานแต่ละวัน ที่หน้าพระเทวสถานหลวง ชาวพนักงานพากันเล่นเพลงโก่ป่า ช้างหงส์ และหนังรำ มีการจุดดอกไม้พุ่มพะเนียงพลุระทากระถางเป็นการมหรสพสมโภชพระเทวกรรม

ในกฎมนเฑียรบาล ได้กำหนดเรื่องสถานที่ในช่วงการชมขบวนแห่ช้างไว้ว่า

“ในพระบันชรสิงขมนั้นตั้งเสาศัตรี ๙ ชั้น ๗ ชั้น ๖ ชั้น ๕ ชั้น ๓ ชั้น ๒ ชั้น แลชั้นหนึ่ง บัวหยาดันทองคำนาก

ที่นั่งสมเด็จพระพุทธเจ้าเลี้ยงฝ้ายซ้าย

ที่นั่งสมเด็จพระอุปราชหน้าทิมดาบสูงสองศอก หลังคาลัยชกมามีม่าน ๔ ลาดพนัก

พระราชกุมารกินเมือง สูงศอกคืบหลังคาลัยลาด (?)

พระราชกุมารเยาวราชเตี้ยสูงคืบหนึ่ง

พระราชนัดดาทั้งปวงหน้าหลัง พระอลักษณ์ยืนเตี้ยสูง ๑๐ ศอก

วงฝ้ายดับต ส่นองพระโอบษุฐนึ่งถัดอลักษณ์

ขุนราชนั่งฉานหว่างเปล่า หัวพันทั้ง ๔ นั่งหว่างหัวทิมดาบต่อกัน”^{๑๑}

ในกฎมนเฑียรบาล ได้กล่าวถึงกระบวนแห่ช้างม้าและการมหรสพในพระราชพิธีคเชนทร์ศวสนาน ดังนี้

“เมื่อแรกเสด็จออกพ่อช้าง รันแทะวัวชน กระบือชนชุมพาชนช้าง

ชนคนชนปรบไก่ คลีซงโคนปล้ำมวยตีตั้งฟันแย่งเชิงแวงเล่นกล

คลีม้า รุ่งแล้วนาลิกาหนึ่งช้างเข้ายืนกระบวนในสนาม สองนาลิกา

เอาช้างเข้าที่บรามลูกขุนชุมตีทริกลาหนึ่ง เอาช้างออกยืนที่เบ็กลูกขุน

ทั้งพระลำอาง ๓ นาลิกาตีทริก ๒ ลา เสด็จหอบพระเบ็ก พระราช

กุมารพระราชนัดดาเรียกพระราเชนทร ๔ นาลิกาตีทริก ๓ ลา

เสด็จถึงพระที่นั่ง พระอลักษณ์ขึ้นส่นองพระโอบษุฐ ขุนราชหัวพัน

เข้านั่งที่ ชนกลอนสนามห้ามผู้คน เชิญเสด็จพระพุทธเจ้าเสด็จ

^{๑๑} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๓๖-๑๓๗.

พระที่นั่ง ตีห้าลา เสด็จออกเบ็กราชกุลถวายบังคม ตี ๗ ลาเรียก
ม้าพ่อช้าง ระเบงซ้ายขวา รำดาบซ้ายขวา ระบำออกหม่งครุ่ม พันพาน
นำหม่งครุ่มหน้ากลองตีไม้ฟุ้งหอก เล่นแพนยงธนูปลายไม้ลอดบ่วง
ใต้เลือกหนัง ตีทริกเก้าลายก้างเลี้ยงหม่งครุ่ม ชมแม่แล้วคลีซงโค
ถ้ามีแขกเมืองเฝ้าแลเสด็จทรงคลีม้าใช้ สมเด็จพระพุทธเจ้า
สมเด็จพระพรรณเมศวรเจ้าพระราชมารนา ๑๐๐๐๐ เอกโกนา ๕๐๐๐
หัวเมืองราชกุล ขุนม้าทั้ง ๔ ขุนราชชักโค่น ถ้าทรงคลีเจ้าพญา
ชักโค่น”^{๔๒}

เห็นได้ว่า ภาษาและการลำดับเนื้อความในกฎมนเทียรบาลส่วนนี้ยากและสับสน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิจารณ์ว่า “ข้อความที่ว่าไว้นั้นมีว ๆ ราง ๆ
ดูว่าย่นไปย่นมา ... ครั้นจะแปลหรือพิจารณาข้อความในกฎมนเทียรบาลลงให้ชัดเจน
ก็จะเสียเวลาและผิด ๆ ถูก ๆ เพราะรว ๆ ราง ๆ เป็นโคลงจิ้นทีเดียว”^{๔๓}

อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบคำพรรณนาใน ตำรับนางนพมาศ กับในกฎ
มนเทียรบาล พอเห็นได้ว่า การแห่ขบวนช้างม้าและการมหรสพตามที่กล่าวในตำรับ
นางนพมาศ มีลักษณะเด่นในด้านความวิจิตรงดงาม ส่วนในกฎมนเทียรบาลเน้นลักษณะ
เด่นที่การแสดงความสามารถในการขี่ช้างม้าและการต่อสู้ของเหล่าทหารหาญ มีการขี่ช้าง
ชนขี่ม้าคลีไล่กัน มีการเล่น (แข่งขัน) ปล้ำมวย รำดาบ หม่งครุ่ม ตีไม้ ฟุ้งหอก ยิง
ธนู ลอดบ่วง และใต้เลือกหนัง เป็นต้น

ใน ตำราราชพิธีเก่า ได้กล่าวถึงพระราชพิธีคเชนทร์ศวันาน แสดงวิธีการปฏิบัติ
ที่เป็นหลักตรงกับที่กล่าวใน ตำรับนางนพมาศ คือ มีพิธีทอดเชือกตามเชือก พิธีแห่
ขบวนช้างม้า และการสระสนานช้างต้นม้าต้น รายละเอียดที่แตกต่างออกไป คือ ในตำรา
ราชพิธีเก่า เรียกพระราชพิธีนี้ว่า พระราชพิธีคเชนทร์ศวันาน ให้ความสำคัญแก่ช้าง
โดยตรง แต่ในการปฏิบัติก็มีการส่นานม้าต้นด้วย ดังมีคำพรรณนา ดังนี้

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๗-๑๓๘.

^{๔๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า ๓๐๒.

“เดือน ๕ เดือน ๑๑ ตั้งโรงราชพิธีคเชนทร์สนาน ทอดเชือกตามเชือก ขึ้น ๒ ค่ำ ๓ ค่ำ เดือน ๕ และโรงราชพิธีมีราชวัติฉัตรธง ต้นกล้วยต้นอ้อยประดับเรียงราย แล้วให้ชีพอพรหมณ์เชิญพระอิศวร พระนารายณ์เจ้ามาตั้งเป็นประธาน มีบายศรี ๒ ลำรับ เครื่องบายศรี และเครื่องนมัสการเข้าตอกดอกไม้รูปเทียน เครื่องประโคมมโหรี ปี่พาทย์แตรสังข์ มีจิงทุก ๆ พิธีทั้ง ๑๒ เดือนเหมือนกัน จึงเอาผ้าขาวปูรองเชือกคลุมเชือก แล้วให้หมอช่างหมอเฝ้าเอาขอมาวาง มานั่งพร้อมกันในโรงราชพิธี

ครั้นได้ฤกษ์ดี ประโคมปี่พาทย์ฆ้องชัย แล้วให้กรมช่างถือเชือกรำพัดชา ทอดเชือกตามเชือก ทำ ๓ วันเป็นประเพณี

ครั้นได้ฤกษ์ดี ให้สระสนานข้างต้นม้าต้น ๓ วัน เป็นระวางในระวางกลางระวางนอก ให้เจ้าพระยาและพระยาซึ่งข้างจันทน์แต่งตัวโอโถง เมื่อจะผัดข้างนั้น ให้ชีพอพรหมณ์ไปตั้งโรงราชพิธี เอาน้ำสังข์ น้ำกลตรดข้างต้นม้าต้นตามประเพณีบูรณสืบ ๆ กันมา เพื่อจะให้เจริญสิริสวัสดิ์ที่พัฒนมังคลชนมสุข แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน”^{๔๔}

เมื่อกล่าวถึงขนบธรรมเนียมประเพณีด้านคชกรรม ซึ่งเป็นเรื่องที่มีความสำคัญในด้านการพิชัยสงครามและความมั่นคงของประเทศแล้ว ก็ควรจะได้กล่าวถึงขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับการทหารและการสงครามต่อเนื่องกันไป

๗. พิธีและการปฏิบัติเนื่องในการทหารและการสงคราม

ในข้างต้น ได้กล่าวถึงประเพณีที่เนื่องกับการทหารและการสงครามไปแล้ว คือประเพณียุทธหัตถี ต่อไปนี้จะกล่าวถึงพิธีและการปฏิบัติที่เนื่องกับการทหารและสงคราม ๒ พิธี คือ

^{๔๔} ตำราพระราชพิธีเก่า (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๖), หน้า ๔๐๕.

- พิธีและการปฏิบัติเพื่อเสริมกำลังใจในการสงคราม และ
- พิธีปลุมนักรรรม

๗.๑ พิธีและการปฏิบัติเพื่อเสริมกำลังใจในการสงคราม

ในสมัยอยุธยา มีการสงครามหลายครั้งทั้งที่เป็นการสงครามป้องกันบ้านเมือง และการสงครามแผ่ขยายแสนยานุภาพ การที่จะได้ชัยชนะในการสงคราม นอกจากความสามารถในการสู้รบ ความรอบรู้ในกระบวนพิชัยยุทธ และความเพียบพร้อมของจำนวนทหารและเครื่องศาสตราวุธแล้ว ขวัญและกำลังใจของเหล่าทหารก็เป็นสิ่งสำคัญยิ่ง จึงเกิดการทำพิธีและการปฏิบัติเพื่อเสริมกำลังใจในการสงครามขึ้น ตัวอย่างเช่น ในการยกทัพทางบกและทางเรือในสมัยสมเด็จพระนเรศวร มีรายละเอียดในพระราชพงศาวดารดังนี้

“เถิง ณ วันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้น ๕ ค่ำ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๕ บาท สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ทรงเครื่องอาภรณ์ วิจิตรอลังการประดับสำหรับพิชัยยุทธเสร็จ ครั้นได้เพชรฤกษ์มงคล อันประเสริฐ พระโหราลั่นฆ้องชัย ชีพ้อพรหมณ์ถวายเสียงสังข์ สมเด็จพระนเรศวรบรมเชษฐาธิราชเจ้าทรงพญาไชยานุภาพเป็น พระคชาธาร สมเด็จพระเอกาทศรถทรงพญาปราบไตรจักรเป็น พระคชาธารเข้าโขนทวาร พระสังฆราชพนรัตน์ประน้าพระพุทธมนต์ พระยานนันทัดไม้ข่มนามโดยสาตรา พร้อมด้วยเสนามาตย์นิกรทวยหาญ แทนแทนโดยกระบวนพยุหยาตราเป็นชนิด แสงเอกฉัตรชুমชัยขวา วาลวิชนีบังพระสุริยาลังการโกลาหล คัพภ์สำเนียงแตรสังข์ฆ้องกลอง อึงอลวนเสร็จ เสด็จกรีธาพลเดินโดยสถลมารคทางด้านพระจาร์ึก”^{๔๕}

“ครั้งเถิง ณ วันเสาร์ เดือน ๓ ขึ้นค่ำหนึ่ง เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ได้มหาอุตมฤกษ์ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ก็ทรง เครื่องอลังการ สรรพอาภรณ์วิชัยยุทธสรรพเสร็จ เสด็จลงสู่พระที่นั่ง

^{๔๕} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)....., หน้า ๒๑๖.

กนกรัตน์วิมานมทานาวา อัครจนาด้วยกาญจนบริบูรณ์ มณีซัชชवाल
 ทั้งคู่คูพันลึก อธิกด้วยเรือจ่านำ ท้าวพระยาสามนตราชฝ่ายทหาร
 พลเรือนประจำจับฉลากสลอนสลับคับคั่งโดยกระบวนพยุหยาตรา
 พระโหราราชครูธิบตีศรีทิจาจารย์ก็ลั่นฆ้องชัยให้คลายเรือพระที่นั่ง
 สุวรรณหงส์ อันทรงพระพุทธรูปปฏิมากรทองนพคุณ บรรจุพระสารี-
 ริกธาตุ ถวายพระนามสมญาพระชัยนั้นก่อนแล้ว เรือกระบวนหน้า
 ทั้งปวงเดินโดยลำดับ เรือพระที่นั่งและเรือแห่ซ้ายขวากระบวนหลัง
 ทั้งปวง ก็โดยเสด็จตาตบในวณ ณ พระมทานทีธาร”^{๔๖}

จากตัวอย่างข้างต้น อาจนำมาสรุปได้ว่า พิธีและการปฏิบัติเพื่อเสริมกำลังใจ
 ที่เป็นขนบธรรมเนียมประเพณีในสมัยอยุธยา นั้น มีทั้งพิธีและการปฏิบัติทางโหร
 พราหมณ์ ความเชื่อดั้งเดิม และพระพุทธรศาสนา

พิธีและการปฏิบัติทางโหร : คือการคำนวณฤกษ์ยาม ฤกษ์ยามที่ดีในการ
 สงคราม คือเพชรฤกษ์ โหราจารย์จึงมีความสำคัญมากต้องเดินทางมาพร้อมกับกองทัพ
 กำหนดกำหนดเวลาการเคลื่อนทัพ การเดินทาง การเข้าโจมตีข้าศึก เมื่อถึงฤกษ์ที่จะ
 เคลื่อนทัพ โหราจารย์จะเป็นผู้ตีฆ้องชัย

พิธีและการปฏิบัติทางพราหมณ์ : เมื่อโหราจารย์ลั่นฆ้องชัยให้เคลื่อนทัพแล้ว
 พราหมณ์จักเป่าสังข์ การเป่าสังข์ของพราหมณ์นี้เป็นการถวายเสียงบูชาพราหมณ์เทพนิกร
 และเป็นการขอให้เหล่าพราหมณ์เทพได้เข้ามาช่วยพิทักษ์ปกป้องขจัดอุปสรรคต่าง ๆ

พิธีและการปฏิบัติทางพุทธ : เช่น

- การประพรมน้ำพระพุทธรมนต์ ในสมัยสมเด็จพระนเรศวร สมเด็จพระ
 พระสังฆราชพนรัตน์ได้ทรงประพรมน้ำพระพุทธรมนต์แก่เหล่าทหารด้วยพระองค์เอง
 นับเป็นการให้ขวัญและกำลังใจที่สำคัญ เป็นการนำอำนาจธรรมเข้ามาช่วยพิทักษ์ส่งเสริม
 ป้องกันและปราบปรามอำนาจอธรรม เป็นการปฏิบัติธรรมในระดับศีลธรรม คือ นำ

^{๔๖} เรื่องเดิม, หน้า ๒๖๖.

ธรรมมาใช้เพื่อความสุขสวัสดิ์ปลอดภัยของบุคคล เพื่อประโยชน์ของสังคม และเพื่อความมั่นคงของชาติและแผ่นดิน

- การนำพระพุทธรูปที่มีความหมายแห่งชัยชนะติดไปกับกองทัพ เช่น สมเด็จพระนเรศวร ทรงนำพระพุทธรูปทองบรรจุพระสารีริกธาตุ นามว่าพระชัย สถิตินในเรือพระที่นั่งเพื่อเป็นสิริมงคล เป็นเครื่องคุ้มครอง

- การสวดมนต์ขออำนาจธรรมคุ้มครอง มีการสวดบทพาหุ มหาชัย มหาสวาง เป็นต้น (รายละเอียดเรื่องบทสวดมนต์กล่าวไว้ในบทที่ ๔)

พิธีและการปฏิบัติทางความเชื่อดั้งเดิม : ที่ปรากฏหลักฐานเด่นสำคัญคือ พิธีตัดไม้ข่มนาม มีหลักฐานกล่าวถึงในพระราชพงศาวดารหลายครั้ง มักเป็นการระบุเพียงว่ามีการทำพิธีดังกล่าว ที่แสดงรายละเอียดมีครั้งเดียว คือ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาพรรณนาไว้ดังนี้

“สมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า... ตรัสให้กระทำมงคลแต่งใส่รั้วพลทั้งปวง เป็นสำคัญ แล้วให้เอาใบสะเดาเป็นประเจียดสำหรับเมื่อยุทธนั้น เพราะเหตุว่าสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราชไชร์ พระชนมวารวันศุกร์ และใบสะเดานั้นเป็นนามพุท และศุกร์ไชร์สิ้นกำลังในพุทนาม เพื่อจะประหารนามแห่งอริราช”^{๗๗}

ในผลงานเรื่อง เกร็ดโบราณคดีประเพณีไทย สมบัติ ปลายน้อย ได้แสดงรายละเอียดของวิธีปฏิบัติพิธีตัดไม้ข่มนาม โดยอาศัยหลักฐาน *ตำหรับพระราชพิธีตัดไม้ข่มนาม* ซึ่งพระยาสรรพลัทธิเรียบเรียงขึ้น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เข้าใจว่า วิธีปฏิบัติที่กล่าวถึงในตำหรับดังกล่าว จะเป็นแบบแผนการปฏิบัติในสมัยอยุธยา มาแต่แรกๆ เพราะพิธีการเหล่านี้ถือเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ จึงมักรักษาและสืบทอดแบบแผนไว้อย่างคงที่ เพื่อให้เรื่องพิธีตัดไม้ข่มนามซึ่งเป็นพิธีที่มีหลักฐานกล่าวถึงบ่อยครั้งในสมัยอยุธยามีความสมบูรณ์ จึงควรนำรายละเอียดของการประกอบพิธีดังกล่าวตามที่สมบัติ ปลายน้อย เรียบเรียงจาก *ตำหรับพระราชพิธีตัดไม้ข่มนาม* มาเสนอไว้ดังนี้

^{๗๗}พงศาวดารฉบับราชหัตถเลขา เล่ม ๒, (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๒๖.

“ก่อนที่จะเสด็จพระราชดำเนินไปปราบข้าศึก ๔ วัน ๔ ราตรี ให้ตั้ง
 โรงพระราชพิธีสามห้องมีเฉลียงรอบ ยกพื้นให้สูงกว่าเฉลียงรอบนอก
 และมีราชวัติฉัตรธง ผูกต้นกล้วยต้นอ้อยโดยรอบโรงพระราชพิธี
 มีไม้พรหมโองการปักบนราวสี่ทิศ ผูกม่านขาวรองใน ปูเสื่อเต็มโรง
 พระราชพิธี แล้วให้ไม่ต้องนามของข้าศึกกับต้นกล้วยตานียอดม้วน
 ที่งามต้นหนึ่ง (หมายถึงต้นกล้วยตานีที่มีใบอ่อนยังมีม้วนอยู่)...

เมื่อได้ไม่ต้องนามของข้าศึกและต้นกล้วยตานีมาแล้ว ก็ให้หมอ
 ที่ชำนาญการเลขยันต์ นั่งขวามือขวา มาทำพิธี ให้เอาดินใต้สะพาน
 สามแห่ง ดินทำน้ำสามแห่ง ดินป่าช้าสามแห่ง มาประสมปั้นเป็นรูป
 ข้าศึกนั้นให้มีจนครบ แล้วให้เขียนนามข้าศึกลงยันต์พุทธเจ้าประลัยจักร
 ทับนามลงประจูดล้อมรอบยันต์นั้นอีกชั้นหนึ่ง แล้วเอายันต์นี้
 ใส่ในอกรูปดิน ให้นำผ้าห่มผ้าตามแบบอย่างภาษาของข้าศึก แล้วเอา
 ดินที่ปั้นกับต้นกล้วยเข้าไปไว้ในมณฑลพิธีที่จัดไว้ ทำการปลุกเสก
 สามวันสามราตรี

เมื่อเสร็จพิธีปลุกเสกแล้ว จึงเอารูปใส่ในต้นกล้วย เอาสายสิญจน์
 ผูกสามแห่ง แล้วจึงขุดหลุมปักไม้สามต้นปักกับต้นกล้วยลงในหลุม
 เดียวกัน ที่หน้าโรงพระราชพิธีมีราชวัติฉัตรธงปักกรอบ เพล่าบาย
 สามโถง ซี่พ้อพราหมณ์เข้าโรงพระราชพิธี ตั้งน้ำวงด้ายรอบแล้วพาด
 สายสิญจน์ ผูกไม้สามต้นปักกับต้นกล้วยนั้น ในโรงพระราชพิธีให้ตั้ง
 เตียงสามเตียง ปูผ้าขาวทั้งสามเตียง เชิญพระอิศวร นารายณ์
 พระวิฆเนศ พรหมธาดา ตั้งเตียงหนึ่ง กับตั้งเตียงเนาวเคราะห์
 เตียงหนึ่ง และตั้งเบญจครรรถอีกเตียงหนึ่ง แล้วจึงเบิกเครื่อง
 อัญมณีมาบูชาพระเป็นเจ้า...

เมื่อการจัดสถานที่และเตรียมของที่จะใช้เสร็จเรียบร้อยแล้ว
 พระครูที่จะเข้าทำพิธีก็ร่ายพระเวทบูชาเทวดา แล้วจึงแบ่งน้ำใน
 เบญจครรรถออกเป็น ๓ ส่วน ส่วนหนึ่งให้บูชาพระเป็นเจ้า อีกส่วนหนึ่ง
 ให้ใช้โหมพระเพลิง และอีกส่วนหนึ่งให้ใส่สังข์และกลศทูลเกล้าถวาย

และให้บูชาพระเป็นเจ้าตามทิศต่าง ๆ เช่น ทิศบูรพาบูชาพระอินทร์
ทิศอาคเนย์บูชาพระอิศวร ทิศทักษิณบูชาพระยม ทิศหรดีบูชายักษ์
ประจำทิศ ทิศประจิมบูชาพระพิรุณ ทิศพายัพบูชาพระพาย ทิศอุดร
บูชาพระไพศภ ทิศอีสานบูชาพระอิศวร เป็นต้น

หนึ่ง เมื่อเข้ามณฑลพิธีแล้ว ให้พระครูพิธีจัดใบสมิทตามมีใน
ตำรับ (คือ กิ่งแห่งของต้นไม้บางชนิด เช่น ต้นโพ ใช้เป็นเชื้อไฟ
ในพิธีโหมกฐน) บังคับใส่พานแว่นฟ้าเข้าไปทูลเกล้าทูลกระหม่อม
ถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงจบพระหัตถ์อธิษฐานแล้วเอา
น้ำนั้นมาชุบโหมกฐน พระครูพิธีสถาปนาเข้าเฝ้า ครั้นจวนจะได้
มหาพิชัยฤกษ์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการตรัสเหนือเกล้า
เหนือกระหม่อมจะให้ผู้ใดผู้หนึ่งแทนพระองค์ออกมา แต่ผู้นั้นจะต้อง
ได้จัดตรงโคศก ทั้งชื่อก็ให้ชื่อนามข้าศึกที่จะไปรบนั้น และให้แต่งตัว
ใส่เสื้อครุฑนุ่งสมปักลาย จึงพระราชทานพระธำมรงค์นาวรัตน์
พระแสงดาบต่อพระหัตถ์ แล้วแห่ออกมายังโรงพระราชพิธี พระครู
พิธีแลพราหมณ์มีชื่อเอาน้ำกลศ น้ำสังข์ ออกจากโรงพระราชพิธี
คอยให้น้ำกลศ น้ำสังข์ ไบมะตูม แล้วถวายให้พรแก่ผู้แทนพระองค์
แต่ต้องให้ไกลจากต้นกล้วยต้นอ้อยที่ฝังไว้ ๕ วาเศษ ครั้นได้พระฤกษ์
ให้เจ้าพนักงานกลองแขกมาตีเมื่อจะรำดาบฟันไม้ ผู้แทนองค์พระ-
มหากษัตริย์ถอดพระแสงดาบอย่างสามชুমไปที่ต้นกล้วย เมื่อถึงจึง
ฟันต้นไม้สามศตวรรษที่ต้นกล้วยให้ต้องรูปต้องนามข้าศึกให้ขาด ๓ ที่
แล้วเหยียบกระบี่สามที”^{๘๘}

จากรายละเอียดข้างต้น เห็นได้ว่า พระราชพิธีตัดไม้ช่มนาม ได้ประสานคติ
ความเชื่อดั้งเดิม คติพราหมณ์ และคติพุทธ เข้ามาประกอบเป็นรูปแบบวิธีปฏิบัติ ทั้งนี้
ทุกคติได้ดัดแปลงให้สอดคล้องสวมรับส่งเสริมกันบนรากฐานของคติไสยเวท เช่น ด้าย

^{๘๘} สมบัติ พลายน้อย, *เกร็ดโบราณคดีประเพณีไทย* (พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๑๓), หน้า

สายลัญจณ์ถูกใช้มาเป็นพลังอำนาจผูกไม้นามข้าศึกกับต้นกล้วยไว้ด้วยกันเพื่อที่จะเข้าสู่พิธีทำลายต่อไป การเปลี่ยนคติพราหมณ์และพุทธมาเป็นอำนาจรองรับพิธีกรรมซึ่งเป็นเรื่องการทำลายล้างประหัตประหารเช่นนี้ ก็ด้วยความมั่นใจว่า ในการทำสงครามนั้น ฝ่ายผู้ทำพิธีเป็นฝ่ายธรรม ฝ่ายข้าศึกเป็นฝ่ายอธรรม ดังนั้น จึงเป็นการชอบธรรมที่จะอาศัยอำนาจธรรมมาช่วยปราบอำนาจอธรรม เพื่อประโยชน์แก่การรักษาความมั่นคงของประเทศ

๗.๒ พิธีปลุกกรรม

พิธีปลุกกรรม เป็นพิธีประหารชีวิตเจ้าผู้ครองนครกระทำการอันก่อเกิดผลร้ายแรงต่อแผ่นดิน หลักฐานเรื่องพิธีปลุกกรรมมีในสมัยสมเด็จพระนเรศวร ครั้นนั้นพระยาละแวกได้กระทำการที่ก่อความเดือดร้อนแก่อาณาจักรอยุธยาหลายครั้ง เมื่อใดที่ทางฝ่ายอยุธยามีสงครามกับพม่า พระยาละแวกก็จะถือโอกาสยกทัพตีหัวเมืองต่างๆ เพราะเห็นว่าทางฝ่ายอยุธยาไม่อาจป้องกันหัวเมืองเหล่านั้นได้ ในปี พ.ศ. ๒๑๒๗ สมเด็จพระนเรศวรได้ยกทัพตีเมืองเขมร จับตัวพระยาละแวกได้ สมเด็จพระนเรศวรมีรับสั่งถึงโทษของพระยาละแวกว่า

“ท่านเป็นกษัตริย์ขัตติยราชบำรุงแผ่นดินกรุงกัมพูชาธิบดี มีกูรราชฎี
เป็นแว่นแคว้นชัณฑเสมา ฝ่ายกรุงพระมหานครศรีอยุธยาก็มี
ปัจฉินตชนบทเป็นแว่นแคว้น และสองพระนครนี้ก็เป็นราชธานีใหญ่
ถ้าจะใคร่ได้สมบัติในพระนครศรีอยุธยาแผ่เสมาณฑลให้กว้างขวาง
เหตุไหนจึงมียกเป็นพยุหโยธาไปกระทำสงครามให้ต้องทำนองขัตติย-
ราชธณยุทธ์อันเป็นที่บันเทิงหฤทัยกษัตริราชแต่ก่อน จึงคอยแต่
ข้าศึกหงสาวดีมาตีตพระนครศรีอยุธยาครั้งใดก็มีแต่ยกพลไปพลอย
ซ้ำเติมตีเอาเมืองชนบทประเทศ กวาดเอาอพยพมาเมืองทุกครั้ง ทำ
ดุจกาอันลอบลักฝูงสุกณาปีกษา ฉะนั้นควรด้วยราชประเพณีและ
หรือประการใด”^{๔๔}

^{๔๔} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)....., หน้า ๒๔๒.

พระยาละแวกได้ยอมรับความผิด และขอพระราชทานอภัยโทษ สมเด็จพระนเรศวรตรัสว่า “เราได้ออกวาจาไว้แล้วว่า เราจะทำ พิธีปลงกรรมเอาโลหิตท่านล้างบาป เสียให้จงได้ ท่านอย่าอาลัยแก่ชีวิตเลย” พระราชพงศาวดารได้แสดงรายละเอียดของการประกอบพิธีปลงกรรมในครั้งนั้นไว้ดังนี้

“สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว... มีพระราชบริหารแก่มุขมนตรี ให้ตั้งการพิธีปลงกรรมโดยสาตรา พระโหราธิบดีชีพอพราหมณ์ ก็จัดแจงการนั้นเสร็จ จึงเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเกย เจ้าพนักงานองครักษ์เอาตัวพระเจ้าละแวกเข้าใต้เกย ตัดศีรษะเอาถาดรองโลหิตขึ้นไปชำระพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว พระโหราธิบดีลั่นฆ้องชัยชีพอพราหมณ์เป่าสังข์ประโคมดุริยดนตรี ถวายมุรธาภิเษกทรงอาเศียรภาพโดยสาตราพิธี”^{๙๐}

๘. พระราชพิธีและพิธีสัตยา

สัตยา - ความซื่อสัตย์ จริงใจ มีไมตรีต่อกัน เป็นสิ่งสำคัญที่ร้อยรัดความสัมพันธ์ของบุคคลในชุมชน ทั้งชุมชนขนาดเล็ก ชุมชนระดับประเทศและระหว่างประเทศ เพื่อสร้างความสัมพันธ์ดังกล่าวให้แนบแน่นมั่นคง จึงได้เกิดพิธีสร้างสัตยาสัตญาณความซื่อตรงต่อกันขึ้น จากหลักฐานที่ปรากฏพบว่า ในสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยา - ถึงรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง มีพิธีที่เป็นการสร้างสัตยา ๕ พิธี คือ

- พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา
- พิธีสัตยาธิษฐานระหว่างเมือง
- พิธีสัตยาธิษฐานหลังอุทกธารประกาศอิสรภาพ
- พิธีสัตยาธิษฐานพิสูจน์ดำนํ้าลุยเพลิง
- พิธีสัตยาธิษฐานตามพระไอยการลักษณะพยาน
- การทำสัตยาธิษฐานเลี้ยงบารมี

^{๙๐} เรื่องเดิม, หน้า ๒๔๓.

គណៈកម្មាធិការជាតិរៀបចំការបោះឆ្នោត
លេខ១៤៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣

គណៈកម្មាធិការជាតិរៀបចំការបោះឆ្នោត

(១២៧)

២៧៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣ លេខ១៤៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣

គណៈកម្មាធិការជាតិរៀបចំការបោះឆ្នោត
ក្រសួងមហាផ្ទៃ លេខ១៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣

១១. ក្រសួងមហាផ្ទៃ លេខ១៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣

១២. ក្រសួងមហាផ្ទៃ លេខ១៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣

គណៈកម្មាធិការជាតិរៀបចំការបោះឆ្នោត

លេខ១៤៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣

- ១៣. ក្រសួងមហាផ្ទៃ លេខ១៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣
- ១៤. ក្រសួងមហាផ្ទៃ លេខ១៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣
- ១៥. ក្រសួងមហាផ្ទៃ លេខ១៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣
- ១៦. ក្រសួងមហាផ្ទៃ លេខ១៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣
- ១៧. ក្រសួងមហាផ្ទៃ លេខ១៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣
- ១៨. ក្រសួងមហាផ្ទៃ លេខ១៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣
- ១៩. ក្រសួងមហាផ្ទៃ លេខ១៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣
- ២០. ក្រសួងមហាផ្ទៃ លេខ១៧ ក្រុងភ្នំពេញ ថ្ងៃទី១៧ ខែសីហា ឆ្នាំ២០១៣

และเอาน้ำตระพังโพยศรีมาตั้งบูชาโดยถือพิธีกรรมเป็นน้ำสัตยาธิษฐาน
และเอาพระศรีรัตนตรัยเจ้าเป็นประธาน ให้ท้าวพระยาเสนามนตรี
มุขอำมาตย์ทหารทั้งหลายกินน้ำสัตยา”^{๑๐๙}

เห็นได้ว่า การถือน้ำพิพัฒน์สัตยาในครั้งนั้น เป็นการตม้หน้าสาบานแสดงความจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดินและประเทศชาติที่จะเสียสละแม้ชีวิตในการสงคราม นอกจากนี้ยังเป็นการสร้างขวัญกำลังใจความอาจหาญความเข้มแข็ง เหตุว่าได้ตม้หน้าสัตยาที่มาจากบ่อเมืองสุโขทัย เข้าใจว่าจะมีความเชื่อกันว่าน้ำในบ่อดังกล่าวเป็นน้ำที่ดีเป็นมงคล มีความศักดิ์สิทธิ์เหมาะแก่การนำมาเป็นน้ำพิพัฒน์สัตยาหรือน้ำสาบานของเหล่าทหารหาญ

ข้อควรสังเกต คือ พิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาในกองทัพครั้งนั้น น่าจะทำอย่างง่าย ๆ แต่มีความขลังศักดิ์สิทธิ์ตรงที่มาของน้ำที่นำมาใช้ในพิธี การประกอบพิธีกรรมแบบพราหมณ์ และที่สำคัญซึ่งเห็นในพระราชพงศาวดาร คือ การประกอบพิธีต่อหน้าพระรัตนตรัย ในที่นั้นคงจักได้นำพระพุทธรูปมาตั้งเป็นประธาน เป็นการสร้างความศักดิ์สิทธิ์แห่งพิธีด้วยการทำสัตย์สาบานต่อหน้าองค์พระ อนึ่ง การถือพระรัตนตรัยเป็นประธานยังอาจมีความหมายลึกซึ้งไปถึงการถือเอาอำนาจธรรม คือ ความซื่อสัตย์จริงใจ ความจงรักภักดีอันบริสุทธิ์ในจิตใจมาเป็นหลักเป็นประธานที่แท้จริงของการทำสัตย์สาบานด้วย

๘.๑.๔ พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาในทางการเมือง

มีตัวอย่างคือ คราวหนึ่งเกิดความไม่สงบเรียบร้อยทางหัวเมืองเหนือเนื่องจากเมืองต่าง ๆ หลายเมืองได้รวมตัวกันคิดจะตีเชียงใหม่ สมเด็จพระนเรศวรทรงโปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถนำทัพเดินทางขึ้นไปประสานไมตรี สมเด็จพระเอกาทศรถสามารถทำให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าเชียงใหม่ ได้มีการจัดพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาขึ้นเพื่อให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ได้ประกาศความซื่อสัตย์และความอ่อนน้อมต่อพระเจ้าเชียงใหม่ มีข้อความในพระราชพงศาวดารดังนี้

^{๑๐๙} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)..... หน้า ๑๔๙.

“พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ตรัสให้พระราชโอรสโดยยุตติธรรม สามัคคีรส พระเจ้าเชียงใหม่กับพระรามเดโชก็สิ้นเวรพยาบาทกัน ครั้นรุ่งขึ้นก็เสด็จพระราชดำเนิน พอพระเจ้าเชียงใหม่และท้าวพระยาลาว ทั้งปวง กระทำสัตย์ปฏิญาณ (ท้าวพระยาลาวทั้งปวง) ถือน้ำพระพิพัฒน์ ต่อพระเจ้าเชียงใหม่ ๆ ก็ถวายสัตย์ต่อสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว จำเพาะ พระพักตร์พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า”^{๑๑๐}

เห็นได้ว่า การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในครั้งนี้ เป็นพิธีที่ช่วยประสานไมตรีและช่วยสร้างความมั่นคงทางการเมืองของบรรดาหัวเมืองเหนือ โดยเฉพาะแก่เมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็นเมืองหลักปกครองเมืองต่างๆ ในภาคเหนือ วิถีปฏิบัติ ได้เน้นความสำคัญที่การได้ทำพิธีต่อหน้าพระรัตนตรัย

๘.๒ พิธีสัตยาณูสัตย์ระหว่างเมือง

๘.๒.๑ พิธีสัตยาธิษฐานระหว่างพระยาผู้ปู่กับพระยาผู้หลาน

การทำสัตยาธิษฐานระหว่างพระยาผู้ปู่-เจ้าเมืองน่าน กับพระยาผู้หลาน-พระยาหล่อไทย เจ้าเมืองสุโขทัย มีหลักฐานในจารึกปูชนียจิตขุนจวด จารึกเมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๕ พบที่เมืองสุโขทัย และจารึกคำปฐกถา จารึกในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ พบที่เมืองน่าน^{๑๑๑}

พิธีสัตยาธิษฐาน ตามที่วิเคราะห์ได้จากจารึก กระทำกันอย่างเรียบง่าย คือเจ้าเมืองทั้งสองฝ่ายกระทำ คำสภ หรือ คำสาบาน ต่อกัน ต่อหน้าสมเด็จพระมหาเถรสังฆราชรัตนวงศาจารย์ และพระมหาเถรธรรมเสนาบดี ผู้เป็นพยาน แล้วได้จารึกบันทึกประกาศคำสภสาบานหรือคำสัตยาธิษฐานที่ให้ไว้ต่อกัน

เนื้อความ คำสภสาบาน ตามที่ปรากฏในจารึกปูชนียจิตขุนจวด มีสาระสำคัญคือ

๑) การอัญเชิญ “วงศาน” บรรพบุรุษแห่งราชวงศ์สุโขทัยผู้ล่วงลับ และเสด็จสวรรคตแล้ว พร้อมทั้ง “ผีอารักษ์ทั้งหลายอันมีในน้ำในถ้ำ ... ทั้งเลื่อนใหญ่

^{๑๑๐} เรื่องเดิม, หน้า ๒๙๘-๒๙๙.

^{๑๑๑} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๒๐-๑๒๗, ๑๗๘-๑๗๙.

เขาพู่คา เขาผาดาน ผาแดง แผงแม่พระศักดิ์พระสอเลื้อยทนายอานพานสถาน ปู่พระหมื่นหมื่นห้วยแสนดง ทั้งปู่เจ้าพระขงเขายรรยง พระศรี ผีบางพระศักดิ์ อารักษ์ทุกแห่ง แต่งตาดูสองปู่หลานรักกัน”

๒) คำสาปแช่ง ผู้ “บชื้อ” ให้ได้รับทุกข์ภัยต่าง ๆ อันถือเป็นภัยพิบัติร้ายแรงของชีวิตตามคติพระพุทธศาสนา กล่าวคือ

- ให้ผีบรรพบุรุษ และผีอารักษ์ทั้งหลาย “หักก้าน้ำคอ”
- มิให้ครอบครองราชสมบัติยั่งยืนนาน
- ให้ “ตกอบายเวทนาเสวยมหาวิบาก” “ตกเวจีเพื่อนเทวทัต...

ด้วยพุทธานุชาตวิภังค์ (คือกับปีที่วางจากพระพุทธเจ้า)”

- “อย่าได้คาดได้พบพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์สักคาบ”

๓) คำสรรเสริญยกย่อง ผู้ “จ่านงจชื้อ” “ให้ได้ตั้งสัมฤทธิ์ ปรารถนาในชั่วนี้ชั่วหน้าเท่าฟ้าปรโลกโมกษนิรพานสถานวิสุทธิ”

๔) ข้อตกลงหรือคำสาบานที่ให้ต่อกัน กล่าวคือ ทั้งสองฝ่ายจะรักกันด้วยใจจริง เมือง ๔ เมือง คือ สุโขทัย แพร่ น่าน และพัว จักมีความสามัคคีกัน ถ้าเมืองใดเมืองหนึ่งมีอันตรายใด ๆ เกิดขึ้น เมืองอื่นนอกนั้นจักให้ความช่วยเหลือ

๕) การขอการพิทักษ์ปกป้องรักษา จากอำนาจต่าง ๆ ได้แก่

- อำนาจธรรม ได้แก่ พระมหาธาตุ พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันต์ และกฎแห่งกรรม

- อำนาจพรหมณฑเทพนิกร ได้แก่ พระกัมมะ พระอรชุน พระยุดิษธิระ พระราม พระลักษมณ์ พระเพลิง พระวรุณ พระอุมา

- อำนาจพุทธเทพนิกร ได้แก่ พระยม ท้าวจตุโลกบาล เทพดาในพรหมโลก ๑๖ และเทพดาในกามาวจร ๖

- อำนาจจอมมนุษย์ทั้งหลาย ได้แก่ ครุฑ กิณนร กิณรี ยักษ์^{๑๒}

^{๑๒} ร.ต.พิชัย รัตนานา, “เทพเจ้าและอมมนุษย์ในวรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒพิชญ์โลก, ๒๕๓๑), หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

๘.๒.๓ พิธีสัตยาธิษฐานระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระไชย- เชษฐาธิราช

พิธีสัตยาธิษฐานระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แห่งกรุงศรีอยุธยา กับพระไชยเชษฐาธิราช แห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต (ล้านช้าง) กระทำเมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๓ เป็นการตกลงปักปันเขตแดนกัน และสัญญาเป็นไมตรีต่อกันให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น “เพื่อประโยชน์แก่แผ่นดินทั้งสองพิภพ” รายละเอียดของพิธีสัตยาธิษฐานครั้งนั้นบันทึกประกาศ ในจารึกพระเจดีย์ศรีสองรักษ์ พบที่เมืองค่านซ้าย จังหวัดเลย^{๑๑๔} สรุปได้ดังนี้

ผู้เข้าร่วมพิธี :

มีพระภิกษุสงฆ์ทั้งสองเมือง เมืองละ ๑๐ รูป และมหาอำมาตย์ของ ทั้งสองเมือง

วิธีปฏิบัติ :

- พระภิกษุสงฆ์และหลวงราชามาตย์ เอน้ำสัจจาในกระออมแก้ว ของพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองเจือกันเป็นกระออมแก้วอันเดียว เอน้ำสัจจาในกระออมทอง ของพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองเจือกันเป็นกระออมทองอันเดียว เอน้ำสัจจาในกระออมน้ำ ของพระมหาอุปราชเจ้าทั้งสองเมืองเจือกันเป็นกระออมน้ำอันเดียว เอน้ำสัจจาใน กระออมเงินของมหาอำมาตย์ทั้งสองเมืองเจือกันเป็นกระออมเงินอันเดียว

- ต่อจากนั้น อ่านประกาศคำสัตยาธิษฐาน กำหนดเขตแดน สัญญา เป็นไมตรีต่อกัน “ลูกเต้าหลานเหลนอย่าได้ชิงช่วงล่วงแดนแสนหมื่น”

- เสร็จแล้ว พระภิกษุสงฆ์และอำมาตย์ หลังน้ำสัจจาลงสู่พื้นดิน เป็น เครื่องหมายประกาศคำสัตย์ว่า “เท่าสิ้นมหาปฐพี (นครทั้งสอง) บ่มีพันธพิโรธแก่กันเลย”

- สร้างแปลงอุทิศเจดีย์ศรีมหาธาตุ ณ ที่ต่อแดนเป็นเอกสีมาเดียวกัน ของทั้งสองเมือง

- ได้สร้างพระเจดีย์ศรีสองรักษ์เป็นอนุสรณ์แห่งไมตรีที่ทั้งสองเมือง มีต่อกัน ในปี พ.ศ. ๒๑๐๖ คณะสงฆ์ พระอุปราชและเสนาอำมาตย์ของทั้งสองเมือง ได้มาร่วมกันเฉลิมฉลองพระเจดีย์นั้น

^{๑๑๔} กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕....., หน้า ๒๘๐-๒๘๕.

๘.๒.๔ พิธีสัตยาธิษฐานระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระเจ้าหงสาวดี

พิธีสัตยาธิษฐานระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระเจ้าหงสาวดีกระทำเมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๖ ครั้งนั้น พระเจ้าหงสาวดีได้ยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงปฏิเสธไม่ถวายช้างเผือกให้ตามคำขอ ทัพของพระเจ้าหงสาวดีผ่านเข้ามาทางเหนือ สามารถยึดหัวเมืองเหนือได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเห็นว่าจักต้านทานกองทัพของพระเจ้าหงสาวดีไว้ไม่ได้ จึงขอทำพระราชไมตรี

พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ฉบับพันจันทนุมาศ และคำให้การชาวกรุงเก่า ได้กล่าวถึงพิธีสัตยาธิษฐานกระทำพระราชไมตรีในครั้งนั้น^{๑๑๕} สรุปลักษณะปฏิบัติได้ดังนี้

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้ปลูกพลับพลาขึ้นที่ทุ่งมโนรมย์ ณ ที่ซึ่งวัดพระเมรุราชิการามกับวัดหัดดาวาสต่อกัน ตั้งพระพุทธรูปเป็นประธาน ตั้งราชบัลลังก์ที่ประทับ ๒ พระที่นั่ง สูงเสมอกัน ระหว่างพระที่นั่งห่างกัน ๔ ศอก เมื่อถึงศฤงคารพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์เสด็จมาถึงพลับพลา ประทับบนพระราชบัลลังก์ เหล่าทหารทั้งสองฝ่ายไม่ถืออาวุธ “เชิญพระศรีรัตนตรัยออกไว้เป็นประธาน” พระเจ้าแผ่นดินทั้งสองทรงกระทำปฏิสันถารทางพระราชไมตรี แล้วกระทำสัตย์ต่อกัน พระเจ้าหงสาวดีตรัสขอช้างเผือกเพิ่มจากที่เคยมีพระราชสาสน์มาขอ ๒ เชือก เป็น ๔ เชือก และขอพระรามศวรร พระยาจักรี และพระสุนทรสงคราม กลับไปหงสาวดี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงรับคำและขอให้พระเจ้าหงสาวดีปล่อยตัวทหารและพระราชราษฎรที่กองทัพพม่าจับไว้ พระเจ้าหงสาวดีก็ตรัสรับคำ ต่อจากนั้น พระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์ทรงหลั่งน้ำขมิ้นทก เป็นเครื่องหมายกระทำสัญญาเป็นไมตรีต่อกัน

“ครั้นแล้ว ทั้ง ๒ กษัตริย์ก็ให้จารึกศิลาประกาศทางพระราชไมตรีมีใจความว่า พระเจ้ากรุงหงสาวดีกับพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยามีพระราชไมตรีต่อกันแล้วตั้งแต่นี้ไปให้อาณาประชาราษฎรทั้งปวงรักษาไมตรีต่อกัน ที่สุดแต่หญ้าเส้นหนึ่งก็อย่าให้

^{๑๑๕} คำให้การชาวกรุงเก่า....., หน้า ๔๕๙, ๘๓-๘๔.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)....., หน้า ๗๗-๗๘.

- พระรัตนตรัย - มีการตั้งพระพุทธรูปเป็นประธาน พระภิกษุสงฆ์ของทั้งสองฝ่ายเข้าร่วมเป็นภยาน
- คุณธรรมคือความจริงใจ ความซื่อตรงของผู้ร่วมทำสัตยาธิษฐานทั้งสองฝ่าย
- คำสาปแช่งที่ให้ผู้ไม่ซื่อสัตย์ต่อคำมั่นสัญญาประสบภัยพิบัติต่างๆ ในทางธรรม เช่น ตกบាយภูมิ มิได้พบพระรัตนตรัย
- อำนาจอมนุษย์ที่ช่วยพิทักษ์ธรรม โดยเฉพาะอมนุษย์ที่สามารถลงโทษผู้คิดมิซื่อได้อย่างรุนแรง ได้แก่ ผีต่างๆ

เมื่อทำความตกลงกำหนดข้อสัญญาต่อกันแล้ว ได้หลั่งน้ำเป็นเครื่องหมายประกาศยืนยันการให้คำมั่นสัญญาที่จะปฏิบัติตามข้อตกลงนั้นด้วยความซื่อสัตย์ จริงใจ ตามพิธีสัตยาธิษฐานระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกรุงศรีสัตนาคณหุต น้ำที่ใช้หลั่งลงสู่พื้นดินนั้นเป็นน้ำที่มาจากหร่าน้ำสัตยาของผู้ทำสัตยาธิษฐานทั้งสองฝ่ายมารวมเข้าเป็นเนื้อเดียวกัน หลังจากนั้นได้จารึกเรื่องการทำสัตยาธิษฐานลงในจารึกหรือสุพรรณบัฏเพื่อประกาศให้ทราบทั่วกัน ผู้ที่เกี่ยวข้องทุกฝ่ายจักได้ร่วมมือปฏิบัติตามอย่างถูกต้อง บางครั้งมีการอุปสมบทพระภิกษุเป็นบุญมงคลที่กระทำร่วมกัน หรือสร้างธรรมอนุสรณ์ เช่น เจดีย์ เป็นต้น

๘.๓ พิธีสัตยาธิษฐานหลังอุทกธารประกาศอิสรภาพ

การทำสัตยานุสัตย์ระหว่างเมืองดังกล่าวข้างต้น ในสมัยอยุธยาได้ใช้วิธีการหลั่งน้ำลงสู่พื้นดิน ประกาศสัตยานุสัตย์ที่ให้ไว้ต่อกัน ยังได้ปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดาร กล่าวถึงพิธีการหลั่งน้ำเพื่อประกาศความเป็นอิสระของบ้านเมืองแยกตนจากอำนาจทางการเมืองการปกครองของบ้านเมืองอื่นด้วย นั่นคือ พิธีการหลั่งอุทกธารประกาศอิสรภาพของกรุงศรีอยุธยาจากอำนาจการปกครองของกรุงหงสาวดี พิธีการดังกล่าวนี้ถึงแม้ว่า จะมีหลักฐานการกระทำเพียงครั้งเดียวเพราะเป็นเหตุการณ์เฉพาะ ก็แสดงถึงขนบธรรมเนียมประเพณีไทยในการใช้พิธีการหลั่งน้ำลงสู่พื้นดิน ประกาศสัตยาธิษฐานยืนยันสัจจะที่สำคัญในระดับการเมืองการปกครอง ในพระราชพงศาวดารได้พรรณนาไว้ดังนี้

“สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็ตรัสแก่มุขมาตยาโยธาทหารทั้งปวงว่า เราหาความผิดมิได้ ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีคิดร้ายต่อเราก่อนนั้น อันแผ่นดินพระมหานครศรีอยุธยา กับแผ่นดินเมืองหงสาวดี ขาดจากทางพระราชไมตรีกัน เพราะเป็นนอกศุลกธรรมเนียม สำหรับที่จะให้สมณพราหมณาประชาราษฎร์ได้รับความเดือดร้อน ตรัสแล้ว พระหัตถ์ขวาทรงพระสุวรรณภิงคาร หลังอุทกธารลงเหนือพื้นพลูชาติล จึงออกพระโอษฐ์ตรัสประกาศแก่เทพเจ้าทั้งหลาย อันมีมหิทธิฤทธิ์ และที่ทิพจักขุทิพโสต ซึ่งสถิตอยู่ทุกทิศานุทิศจงเป็นทิพพยาน ด้วยพระเจ้าหงสาวดีมิได้ตั้งอยู่ในคลองสุจริตมิตรภาพชัตติยราชประเพณี เสียสามัคคีธรรม ประพฤติพาลทุจริตคิดจะทำอันตรายแก่เรา ตั้งแต่ วันนี้ไปกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยากับเมืองหงสาวดี มิได้เป็นสุวรรณปฐพีเดียวดุจหนึ่งแต่ก่อน ขาดจากกันแต่วันนี้ไปตราบเท่า กัลปาวสาน”^{๑๑๗}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า การหลังน้ำของสมเด็จพระนเรศวรในครั้งนั้น เหมือนกับการกรวดน้ำภายหลังการทำบุญในพระพุทธศาสนา คือ อยู่ในความหมายของการสละให้เป็นสิทธิ์ “สมเด็จพระนเรศวรทรงกรวดน้ำตัดทางไมตรีกัน ก็คือปฏิญญาจนถึงเทวดาอารักษ์เหมือนอุทิศพระองค์เป็นสิทธิ์ขาดที่จะต่อสู้เพื่อบ้านเมืองให้จงได้”^{๑๑๘}

๘.๔ พิธีสัตยาธิษฐานพิสูจน์ดำนําลุยเพลิง

ใน กฎหมายตราสามดวง^{๑๑๙} ได้กล่าวถึงพิธีสัตยาธิษฐานพิสูจน์ดำนําลุยเพลิง ซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ได้โปรดให้กำหนดขึ้นเป็นพระราชบัญญัติเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๙ มีรายละเอียดดังนี้

^{๑๑๗} เรื่องเดิม, หน้า ๑๔๓.

^{๑๑๘} สารนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เล่ม ๒๒ (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๗๗.

^{๑๑๙} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒ (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๕), หน้า ๑๐๕-๑๒๒.

การเตรียมตัว :

ก่อนจะเข้าสู่พิธี คู่ความทั้งสองฝ่ายจะต้องนุ่งขาวห่มขาวอยู่กรรมในตระลาการ ๓ วัน ในการมาอยู่ จัดต้องเตรียมสิ่งของต่าง ๆ ได้แก่ ไก่ สีส้ม ด้ายดิบ ผักส้มป่อย ผลมะกูด หม้อข้าวหม้อแกง และผ้านุ่ง ผ้าห่ม ของกินของใช้เหล่านี้ต้องมาจากที่แห่งเดียวกัน

การเตรียมพิธี :

- ถ้าพิธีจันดำน้า ให้ตระลาการปักหลักห่างกัน ๖ ศอก ถ้าพิธีจันลุยเพลิงให้ ขุดรางเพลิงยาว ๖ ศอก กว้าง ๑ ศอก ลึก ๑ ศอก ถ่านเพลิงหนา ๑ คืบ

- สร้างศาลาบวงสรวงเทพยดา และแต่งเครื่องบวงสรวง ถ้าพิธีจันดำน้าเครื่อง บวงสรวงประกอบด้วย ผ้าขาว ๕ คืบ ๒ ผืน เบ็ด ๒ ตัว ไก่ผู้ ๒ ตัว หม้อข้าวใหม่ ๔ ใบ หม้อแกงใหม่ ๔ ใบ เครื่องบายศรี ถ้าพิธีจันลุยเพลิง จัดเตรียมกระแจะข้างละ ๒ ผืน ผ้าขาวนุ่งห่มข้างละสำหรับ ผ้าขาวข้างละผืน ไก่ตัวผู้รุ่นประจายามข้างละตัว ไก่บั้งสกุล ไหว้เทพารักษ์ข้างละ ๒ ตัว เหล้าไหว้เทพารักษ์ข้างละ ๒ ราง เหล้าเลี้ยงตระลาการ ข้างละ ๒ ราง ข้าวเจ้าข้างละ ๒ แล่ง ข้าวเหนียวข้างละ ๒ แล่ง หม้อข้าวหม้อแกงใหม่ ข้างละสำหรับ กัลลอมใหม่ใส่น้ำข้างละใบ ครก สาก กระเบื้อง จะหวัค กระบาย ข้างละ สำหรับ จอกรองเหล้าข้างละใบ สีส้ม ด้ายมงคล พริก กระเทียม หอม ตะไคร้ ข่า กระชายสำหรับทำไก่ หมากพลู ยาสูบ ทีวีสาบผมข้างละอัน น้ำมันกระแจะจวงจันทร์ ไม้เล้า ไม้ราวกระแจะ

- เวลาบ่าย ๒ โมง คู่ความมาพร้อมกันที่มณฑล

- ตระลาการอ่านคำสัตย์ธาธิษฐาน ๒ ฉบับ

ฉบับแรกมีเนื้อความกล่าวนมัสการพระรัตนตรัย ไหว้เทพยดาทั้งหลาย ถวาย เครื่องบูชาเทพยดา และใจทจําเลยขอถวายคำสัตย์ตามสำนวน ข้อความในบทกล่าวนำนี้ สะท้อนให้เห็นพื้นฐานแนวคิดในเรื่องการขออำนาจต่าง ๆ เข้ามาช่วยในพิธี และวิธีการ ปฏิบัติในการบวงสรวงเทพารักษ์ สมควรนำข้อความมาแสดงไว้ทั้งหมดดังนี้

“ศรีสวัสดิบังคมคัล อภิวันท์รัตนไตรยางค์โดยปัญจางคสโมสร ยอกร

อภิบาทในบางบาทยุคคัล วิมลเรณุมฤตสุทธราลักษณ์ บวรอัคศาสดา

อันกอบด้วยทวดตั้งชมหาบุรุษลักขณา และอสีตียนเพี้ยญชนะ
 แปดสิบห้า ขอถวายนมัสพระธรรมคำภีร์แปดหมื่นสี่พันพระธรรมชั้นตรี
 คือพระสุตันตตะอภิธรรมวินัยา แล้ววันทาแห่งพระสงฆ์ เมืองคوریเย
 ทั้งแปดแปดประทาน แลเฮอร์สาจารย์ไนโรส อันครองพจนโอาวาท
 แล้วขอประกาศไหว้เทเวศ ท้าวตรีเนตรพรหมโคฟีส ท้าวทธรฐวิรุฬ
 ทกวิรุฬปักขกุเวรราช อิศรานารถอมามีฤทธาวรณารายณ์ ทั้งพระพาย
 ฤทธิเดช วิศนุเวศนาคา ยมราชาท้าวเวสุธิน ระวิจันทรอังกคาร พุทธิ
 วารสุภระนั้น เสารันพระเกษราหู นพเคราะห์ผู้ทรงสิทธิ์ศักดิ์
 ภูमारักษอัคนิเวศ วรุทธะเดชครุฑกุ่มภันท เทวาชั้นฉะกามา
 นางเมขลาเจ้าแดนสมุทร จงประมุทขบวิริรักษ ธรณีอัคเทพี เจ้าศิริ
 แลถ้ำเถื่อน เทวาเลื่อนถ้วนแสนโกฏิ จักรวาทไสตสปรสร วันทนการ
 สัพเสรจ์ สำเร็จท้าวหนันตจักรวาท

แล้วนมัสการถวายเครื่องสรรพสิ่ง อันใจทจำเลยเคยประพฤติ
 แต่โบราณ คือพริ้วตาลมธุรส กล้วยอ้อยสดแลถ้วงา อิกปว้าต้ม
 แต่งขาว ตั้งเป็นราวดูตระการ สุราบานเครื่องพลีกรรม ไก่บั้งมันขอ
 บุษบา แลเครื่องสุคนธารายรส กระแจะสดแบ่งจรวงจันทร์ อิกน้ำมันหอม
 ขวยไซด เข้าน้ำโภชนสูบเพี้ยญณ์ หมากพลูเทียนโดยยะถา รศมลา
 ดอกไม้ถวาย สิ่งทั้งหลายขอบูชาแก่เทวาผู้สิทธิ์ศักดิ์ ภูमारักษพยาบาล
 หนัที่ธารแลรุกขชาติ มรคาวาสเจตียในศิริแลนัคครา ทุกถานาอัน
 ศักดิ์สิทธิ์ เลื้อเมืองฤทธผู้วิเศศ ขอส่งเนตรพร้อมเลงญาณ รับ
 พลีการเครื่องบูชา อันแต่งมาตั้งเหนือสาร ดูตระการบันจงถวาย
 เชิญภูกบายโดยสุพจิตร โจทจำเลยประดิดแกลั้งบังคม โดยนิยม
 ข้าสุพา ขอถวายคำสัจตามท้องสำนวน”

ฉบับที่ ๒ อ่านโองการดำน้ำ หรือโองการลุยเพลิง มีเนื้อหา ๓ ส่วน คือ

๑) ขอกการปกป้องรักษา ขอเทพยดาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พระเลื้อเมือง พระทรงเมือง
 พระหลักเมืองมาช่วยดูแลพิทักษ์ความถูกต้อง

๒) *สาปแช่งผู้ผิด* ให้ได้รับทุกข์โทษภัยต่าง ๆ อย่างรุนแรงประจักษ์ทันตาเห็นในปัจจุบัน และในปรโลก ขอให้ตกรอก มิได้พานพบพระศรีอริยเมตไตรย

๓) *สรรเสริญผู้ถูก* ขอให้เทพดาช่วยปกป้อง ให้ได้รับความสุขความเจริญ ไม่ประสบเภทภัยใด ๆ

๔) *คำลงท้าย* ขอให้การพิสูจน์นี้ประจักษ์ผลตามความจริง ในการดำเนิน "ผู้เท็จให้แพ้อัปรี ผู้จริงจะมีไชยศรี ผู้เท็จกระตี่ พิฆาฏด้วยพระคง" ในการลุล่วง "แม้ว่าเข้าในอัคคี ผู้เทว้อปรี พระเพลิงจงเร่งสังหาร ให้ไหม้พุงอย่างนาน ถ้อยคำเกี่ยวพาลเอาเท็จมากล่าวมุขฯ ของงท่านท้าวเวหา อารักษ์มหา จงเร่งมาช้อย่านาน ขอแต่อย่าให้สิ้นสุดปรอายุ ขอพระปราภิวาร ให้เหนประจักษ์แก่ตาโลกยทั้งหลายเถิด"

- ต่อจากนั้น ลูกความทำการดำเนินหรือลุล่วง ในกรณีดำเนิน ผู้ใดผิดขึ้นก่อนเป็นผู้แพ้ ในกรณีลุล่วง เมื่อลุล่วงแล้ว ให้ตระลาการผู้อ่านคำสัตยาธิษฐานดูรอยบาดแผลฟกช้ำ จดไว้ แล้วรออีก ๓ วัน ๗ วัน จึงให้คู่ความล้างเท้า มาตรวจดูลักษณะบาดแผลอีกครั้งหนึ่ง ผู้ใดเท้าฟกช้ำมีบาดแผลฟกช้ำมากก็เป็นผู้แพ้ ค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ในพิธีดำเนินลุล่วงนี้ คู่ความทั้งสองจะต้องจ่ายให้แก่ตระลาการ มีการกำหนดบัญชีรายการซึ่งทำให้เป็นกระบวนการของพิธีได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

	เสมียนอ่านสำนวน	๓	}
	อาลักษณ์อ่านสัจจาธิษฐาน	๓	
	หลัก	๓	
	ที่นั่ง	๑๒	
โจทจำเลย	} กลัง	๑	
จะต้องเสีย		๑	
ค่าทำเนียมดำเนิน	ผู้คุม	๓	
	ใส่คราด	๑๑	} ๖๒

	ตีฆ้อง	๑	}	๙
	ปี่มคอ	๑		
	ปลุกเสกเทพารักษ์	๑	}	๒
	ผ้าขาวนุ่งห่ม	๑		
	เปิด ๒ ตัว	๒		
	ไก่ ๒ ตัว	๒		
	เครื่องใบศรี ๒ สำหรับ	๑		
สมุณ	ทูปเทียนมะกรูดสัมปอย	๑	}	๑
	ม้อ	๑		
	เข้าใหม่ ๔	}	}	๑
	แกงใหม่ ๔			
	ข้าที่นึ่ง	๒	}	๖
	คำอาลักษณ์อ่านสัจจาธิษฐาน	๓		
	คำอ่านสำนวน	๓		
ศรีคำทำเนียบ	ผู้คุม	๓		
ลุยเพลิง	ใบศรี	๑		
	หน้าพระกาล	๑	}	๒
	ใส่ศราท	๑		

เห็นได้ว่า แนวคิดพื้นฐานของการดำเนินกลยุทธ์พิสูจน์ความถูกต้องของคุณ
ได้วางแนวปฏิบัติ บนรากฐานความมั่นใจอย่างสูงในอำนาจธรรม ธรรมคือความจริง
จะเป็นตัวพิสูจน์ และเพื่อให้เกิดความมั่นใจยิ่งขึ้น ก็ได้อาศัยอำนาจเทพดาและผีอารักษ์
เข้ามาช่วยพิทักษ์ความถูกต้อง ในทัศนะของคนปัจจุบัน วิธีการดำเนินกลยุทธ์
ความถูกต้องนี้จะเป็นเรื่องเหลวไหล แต่เมื่อพิจารณาพื้นฐานแนวคิดในครั้งนั้น ก็แสดง
ถึงการให้คุณค่าความหมายต่อธรรมและความเคารพในธรรมอย่างสูงของคนไทยในสมัยนั้น
ผู้ที่มีความมั่นใจในเรื่องสิ่งจะ - ความจริงของการกระทำ ความจริงของคำพูดและ
ความจริงของใจว่าจะมีผลในทางดีงาม และถ้าไม่จริงก็จะมีผลในทางชั่วร้ายต่อชีวิต ทั้ง
ในปัจจุบันชาติและในชาติต่อ ๆ ไปตามอำนาจกฎแห่งกรรม

๘.๕ พิธีสัตยาธิษฐานตามพระโอัยการลักษณะพยาน

พระโอัยการลักษณะพยาน ในกฎหมายตราสามดวง ซึ่งออกเมื่อ พ.ศ. ๒๐๗๕^{๑๒๐}
ได้กำหนดว่า เมื่อผู้พิพากษาจะเชิญพยานขึ้นมาเป็นพยานในศาล ให้ผู้พิพากษาอ่านประกาศ
คำสัตยาหรือคำสาบาน เนื้อความประกอบด้วย

๑) การขอการปกป้องคุ้มครองความถูกต้อง กล่าวขอพระพุทฺธ พระธรรม
พระสงฆ์ เทพยดา คือ พระพรหม พระยมราช ท้าวจตุโลกบาล พระจันทร์ พระอาทิตย์
และเทพอารักษ์ผู้รักษาเสวตฉัตร มาปกป้องรักษาความถูกต้อง

๒) คำสาปแช่ง ถ้าพยานกล่าวเท็จ ขอให้ได้รับโทษภัยต่าง ๆ เช่น

“ซึ่งหมี่รู้ว่ารู้ นั้น นายนิริยบาลเอากายขึ้นวางเหนือแผ่นเหล็กแดง
แล้วเอาเหล็กแดงตรึงสี่ศะ ตรึงเท่าไว้แล้วเอาขวานผ่าอกตัดตีนสิ้นมือเสีย

ซึ่งหมี่ได้ยินว่าได้ยินนั้น นายนิริยบาลเอากายขึ้นวางเหนือแผ่น
เหล็กแดง แล้วเอาทอกอันใหญ่แทงหูขวาตะหลอดหูซ้ายแทงหูซ้าย
ตะหลอดหูขวา

^{๑๒๐} เรื่องเดิม, หน้า ๗๑-๗๒.

ซึ่งหมิได้เห็นว่าได้เท่านั้น นายนิริบาลเอากายขึ้นวางเหนือแผ่น
เหล็กแดง เอาขอเกี่ยวตาซ้ายขวาคร่าออกมา

แลคนผู้ทำควมสังฆมิได้นั้นกลัวไทยแล่นลงไปยังชุมคูชนรกอัน
เต็มไปด้วยลามกอาจมเดือดพล่านวายอยู่ มีตัวอันสลายไปแล้วเกิดขึ้น
มาเสวยทุกขเวทนาอีกเล่า ครั้นจตุตจากนรกแล้ว จักเกิดเป็นสุนัขที่
เรื้อนเป็นสัตว์เดียดกึ่งก็ ถ้าเกิดเป็นมนุษย์จะเป่งน้อยเปลี้ยแต่ในครรภ์
แลตานั้นบอดทูนั้นทวนก เป็นคนเตี้ยค่อมบ้าใบ้แต่กำเนิด เกิด
วิบัติสรรพต่าง ๆ แลไทยอันตรายซึ่งกล่าวมาทั้งนี้ จงได้แก่พญาน
อันหาควมสังฆมิได้นั้น”

๓) คำสรรเสริญ ขอให้พยานผู้กล่าวคำสัตย์ได้รับความสุขความต้งามต่าง ๆ
ตามคติพระพุทธศาสนา กล่าวคือ

“ถ้าแลผู้เป็นสักขีพยานกล่าวแต่ตามสังฆตามจริงใช้ แลเกิดมาในภพ
ใด ๆ ถ้าเป็นบุรุษจะบริสุทธไปด้วยรูปโฉมพรรณสัณฐานอันประเสริฐ
บังเกิดเป็นนักปราชขอปรด้วยปรีชาชาญ ถ้าเป็นสตรีจะมีพรรณสัณฐาน
อันไพบุรณ แลผลแห่งตนอันมีความสังนั้นไปในอนาคตจะ
ทรงพระไตรยปฏิภกธรรม อันเป็นที่ยกเอตตะทักคะในพระพุทธศาสนา
สมเด็จพระศรีอาริยเมตไตรยเจ้าอันจะมาตรัสในภพภาคหน้า แลจะ
บายหน้าเขี้ยวอมตะมหานครนฤพานนั้นแล”

เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบพิธีสัตยาธิษฐาน ๕ พิธีข้างต้น จะเห็นว่าพิธีเหล่านี้
มีลักษณะร่วมที่สำคัญ คือ

๑) การถือเอาอำนาจธรรม คืออำนาจพระรัตนตรัยและอำนาจกฎแห่งกรรม
เป็นหลักควบคุมความถูกต้องของการทำสัตยา

๒) เนื้อความของคำสัตยา ประกอบด้วยการอ้างถึงอำนาจธรรม และอำนาจ
อื่น ๆ การสาปแช่งผู้กระทำผิดสัตยา และการสรรเสริญผู้รักษาสัตยา บทลงโทษผู้ทำผิด
และความดีที่ผู้ทำถูกจักได้รับ เป็นไปตามคติพระพุทธศาสนา

พิธีเหล่านี้มีความแตกต่างกันในเรื่องอำนาจอื่น ๆ ที่นำมาเน้นประกอบ กล่าวคือ

- พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา โดยเฉพาะที่ทำประจำปี มีลักษณะผสมผสานคติเรื่องอำนาจต่าง ๆ ไว้ทุกอำนาจ คือ ทั้งอำนาจธรรม อำนาจพราหมณ์เทพนิกร อำนาจพุทธเทพนิกร อำนาจอมนุษย์และอำนาจผู้ปกครองรัฐ เมื่อประกอบกับถ้อยคำและลีลาการอ่านโองการแข่งน้ำและรูปแบบพิธีกรรม ก็ทำให้พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยามีความขลังและศักดิ์สิทธิ์ แสดงลักษณะพุทธเทวราชาของราชอาณาจักรอยุธยาอย่างชัดเจน

- พิธีสัตยาธิษฐานระหว่างเมือง ในกรณีที่เป็นเมืองภายในอาณาจักรเดียวกัน ผู้ทำสัตยามีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ดังกรณีการทำสัตยาธิษฐานระหว่างพระยาผู้บุกับพระยาผู้หลาน มีการอ้างเอาผีบรรพบุรุษมาช่วยปกป้องรักษาความถูกต้องด้วย ในกรณีที่เป็นการทำสัตยาธิษฐานระหว่างอาณาจักร ดังกรณีการทำสัตยาธิษฐานระหว่างอยุธยากับหงสาวดี และระหว่างอยุธยากับกรุงศรีสัตนาคนหุต ได้ถือเอาพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้นำทั้งสองฝ่ายเคารพสูงสุดมาเป็นหลักเป็นพยานของการทำสัตยา มิได้อ้างอิงถึงอำนาจอื่น

- พิธีสัตยาที่เป็นของประชาชน คือ พิธีสัตยาพิสูจน์ดำนํ้าลุยเพลิง และพิธีสัตยาตามพระไอยการลักษณะพยาน อ้างอำนาจเทพนิกรและอมนุษย์ตามคติพุทธศาสนา มิได้มีคติพราหมณ์ทั้งในส่วนของความเชื่อและในส่วนพิธีกรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง

- พิธีสัตยาธิษฐานในระดับผู้ปกครอง คือ พิธีสัตยาธิษฐานถือน้ำพิพัฒน์สัตยา พิธีสัตยาธิษฐานระหว่างเมือง และพิธีสัตยาธิษฐานประกาศอิสรภาพ ได้ใช้นํ้าเป็นสื่อสำคัญของพิธี ส่วนพิธีสัตยาธิษฐานในระดับประชาชน คือ พิธีสัตยาธิษฐานพิสูจน์ดำนํ้าลุยเพลิง และพิธีสัตยาธิษฐานตามพระไอยการลักษณะพยาน มิได้ใช้นํ้าเป็นสื่อ ไม่ว่าจะเป็นการดื่มนํ้าหรือการหลั่งนํ้า

๘.๖ การทำสัตยาธิษฐานเสี่ยงบารมี

นอกจากการทำสัตยาธิษฐานที่แสดงออกในรูปพิธีดังที่กล่าวมา ยังมีการทำสัตยาธิษฐานที่เป็นเรื่องส่วนบุคคล ขณะเดียวกันก็มีความเกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองของประเทศ นั่นคือ การทำสัตยาธิษฐานเสี่ยงบารมี

ในพระราชพงศาวดาร ได้เล่าถึงการทำสัตยาธิษฐานเสี่ยงบารมีที่เนื่องกับการเมือง การปกครอง ครั้งที่สำคัญคือ การทำสัตยาธิษฐานเสี่ยงเทียนของพระเพ็ชรราชาในคราว คียดยัตราชสมบัติจากขุนวรวงศาธิราช ได้กระทำที่วัดราชประดิษฐาน กล่าววจีสัตยา ธิษฐานจำเพาะพระพักตร์พระพุทธรูปปฏิมากรว่า “ข้าพระพุทธเจ้ากระทำสัตย์เสี่ยงเทียน ของข้าพระองค์เล่มหนึ่ง ของขุนวรวงศาธิราชเล่มหนึ่ง ถ้าข้าพระองค์จะสมสู่มนโรถ ความปรารถนาด้วยบุญญาธิการโบราณ และปัจจุบันกรรมควรจะได้มหาเวทมนตร์ สกัรฐฐาธิปไตย อันจะได้ระงับทรยศยุคเข็ญเป็นจลาจล แห่งสมณพราหมณ์ เสนาบดี ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ได้รับความเดือดร้อน และได้เป็นมหาอัครทานหายอุปถัมภ์ภก พระบวรพุทธศาสนาในราชัยศวรรษสาบไป ขอให้เทียนขุนวรวงศาธิราชดับก่อน ถ้า มิสมสู่มนโรถปรารถนาแล้ว ขอให้เทียนข้าพระองค์ดับก่อน ขอพระบวรคุณานุภาพ และความสัตย์ทั้งสองแห่งข้าพระพุทธเจ้า จงมาตัดความสงสัยให้ปรากฏตามเสี่ยง วจีสัตยาธิษฐาน อันข้าพระพุทธเจ้าอุทิศเสี่ยงเทียนสองเล่มนี้เป็นพุทธสักการบูชา และ เสี่ยงกระทำด้วยสัตยเคารพนี้เถิด”^{๑๒๑}

ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง พระองค์ทรงกระทำการเสี่ยงทายบารมีของ พระราชโอรสว่า ในบรรดาพระราชโอรสทั้ง ๗ พระองค์นั้น ผู้ใดจักเป็นผู้มีบุญญาธิการ ครองราชธานีต่อจากพระองค์ วิธีการที่ทรงกระทำคือ ให้พระราชโอรสทั้ง ๗ เลือก หยิบพระขรรค์ พระนรินทกุมารก็เลือกหยิบพระขรรค์ที่เป็นอันเสี่ยงทายได้ พระเจ้า ปราสาททองทรงเสี่ยงทายบารมีอีกครั้ง ให้พระราชโอรสเลือกข้างพระที่นั่ง พระนรินท- กุมารก็เลือกได้ข้างพระที่นั่งที่เป็นตัวเสี่ยงทายอีก^{๑๒๒}

การเสี่ยงทายบารมีตามหลักฐานข้างต้น ถึงแม้ว่าจักเป็นการกระทำที่เป็นการ เฉพาะส่วนบุคคล ก็มีความเกี่ยวเนื่องกับการเมืองการปกครองของประเทศ ที่สำคัญ ได้สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อและธรรมเนียมการปฏิบัติ ในเรื่องการเสี่ยงทายบารมี

^{๑๒๑} คำให้การชาวกรุงเก่า..... หน้า ๗๓. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)..... หน้า ๒๗๘.

^{๑๒๒} คำให้การชาวกรุงเก่า..... หน้า ๑๐๓-๑๐๔, ๓๒๔-๓๒๕.

(๖) อันหนึ่งกระทำด้วยกายแล บำเรอแก่พ่อแม่ครูบาอาจารย์ แลกवादวัด บัดแผ้วแผนดินที่พระพุทธรูป แลที่สถูป พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์

(๗) อันหนึ่งกระทำบุญด้วยกาย คือว่ายำแยงพ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่แลครูบาอาจารย์ แลมิได้ประมาทท่านสักอัน

(๘) อันหนึ่งเทศนาธรรมสั่งสอนท่าน

(๙) อันหนึ่งหมั่นฟังพระธรรมเทศนา อันใดอันตนกระทำบำเพ็ญบิณฑิให้ หมั่นถามท่านผู้รู้ผู้หลักโสด

(๑๐) อันหนึ่งเอาใจลงปลงใจเชื่อแก่พระพุทธพระธรรมพระสงฆ์ พ่อแม่ ครู อาจารย์เจ้าไท้ผู้ได้เลี้ยงตนด้วยใจอันซื่อตรง”^๒

บุญกิจดังกล่าวนี้ เป็นแนวทางปฏิบัติตนของพุทธศาสนิกชนไทยแต่สมัยสุโขทัย ดังปรากฏในศิลาจารึกวัดศรีชุม กล่าวถึงวัตรปฏิบัติของสมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชา จุฬามณีว่า

“พระมหาเถรศรีศรัทธาราชาจุฬามณีหลานพ่อขุนผาเมืองนั้น ผู้เชื่อ มักกระทำบุญกระทำกรรม มักโอบทานทุกเมื่อ...ปลุกพระศรีมหาโพธิ์ กระทำพุทธปฏิมาทุกแห่งทุกพาย เลิกศาสนาพระมหา...อันตรายบิให้ ฉิบ บิให้หายสักแห่ง พระมหาเถรศรีศรัทธาราชาจุฬามณีนั้นผู้เชื่อ... ก็ดีบิมีเคียด ตอบกระสานตีไม่ตรีรูปร่างนี้คุณ (ดู) สัตว์ทั้งหลายโปรด สราย บิให้สม บิให้ตาย... ดังอัน รู้บุญรู้คุณ ท่านเสงี่ยมมรรยาทอาจ สั่งสอนตนสั่งสอนคนทั้งหลายให้รู้ละอายรู้กลัวบาป กลัวผิดผู้เฒ่าผู้แก่ ครูอุปัชฌาย์มีตรสหายทั้งหลาย”^๓

บุญกิจดังกล่าวนี้ นำไปสู่การปฏิบัติที่เป็น “ประเพณีแห่งสาธุศตบรูช” หรือ ขนบธรรมเนียมประเพณีทางพระพุทธศาสนาของไทยในช่วงสมัยสุโขทัยและอยุธยา ขนบธรรมเนียมประเพณีเหล่านี้ มีแกนหลักอยู่ที่การเคารพบูชาและทำนุบำรุง แก้ว ๓ ประการ ดังมีรายละเอียดดังนี้

^๒ เรื่องเดิม, หน้า ๔๒.

^๓ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๖๕-๖๖.

๑. การนมัสการพระรัตนตรัย

การน้อมนมัสการพระรัตนตรัย - พุทธรัตนะ ธรรมรัตนะ สังฆรัตนะ ในฐานะสิ่งสูงสุดในการนำแนวทางชีวิตอันประเสริฐ ในฐานะที่พึ่งอันเกษม เป็นวัตรปฏิบัติเบื้องต้นของพุทธศาสนิกชน ก่อนสมัยสุโขทัย ได้มีจารึกกล่าวนมัสการและสรรเสริญคุณพระรัตนตรัยหลายหลัก เช่น จารึกเนินสระบัว จังหวัดปราจีนบุรี พ.ศ. ๑๓๐๔ จารึกพระพิมพ์ดินเผา วัดโคกไม้เดน จังหวัดนครสวรรค์ ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ ในสมัยสุโขทัยและอยุธยา มีจารึกจำนวนมากกล่าวนมัสการและสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย เช่น จารึกวัดบางสนุก จังหวัดแพร่ พ.ศ. ๑๘๘๒ จารึกฐานพระพุทธรูปนั่ง จังหวัดสุโขทัย ราว พ.ศ. ๑๙๐๐ จารึกวัดพระยืน จังหวัดลำพูน พ.ศ. ๑๙๑๓ จารึกวัดช้างล้อม พ.ศ. ๑๙๒๗ จารึกวัดตาเถรชิงหนิง จังหวัดสุโขทัย พ.ศ. ๑๙๔๗ จารึกลานทองคำวัดส่องคบ จังหวัดชัยนาท พ.ศ. ๑๙๕๑ จารึกที่ฐานพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ จังหวัดสุพรรณบุรี พ.ศ. ๒๐๒๗ จารึกจังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๐๓๑ จารึกวัดพระเชตุพน จังหวัดสุโขทัย พ.ศ. ๒๐๕๗ จารึกอักษรขอมโบราณ จังหวัดสุโขทัย พ.ศ. ๒๐๗๑ จารึกวิหารหลวงวัดมหาธาตุ และจารึกวัดตระพังนาถ จังหวัดสุโขทัย ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นต้น

เป้าหมายของการไหว้พระ :

เป้าหมายของการนมัสการพระรัตนตรัย นอกจากเป็นการแสดงความเลื่อมใสในคุณอันประเสริฐ “มีใจคารบในพระศรีรัตนตรัยแก้วทั้งสามประการ” และเป็นการประพฤติบุญ ตามวิถีปฏิบัติที่ดีของพุทธศาสนิกชนแล้ว บางครั้งยังหวังให้อำนาจธรรมแห่งองค์พระรัตนตรัยและอานิสงส์แห่งการนมัสการเป็น “มงคลบนนเทาสรรพพานตราย” “พึงกระทำความสำเร็จ” ช่วยให้ “ศัตรูทั้งปวงจงพินาศ” “สวัสดิ์มีชัย” และ “เจริญด้วยเดช”^๔ ช่วยปกป้องคุ้มครองคนดี และพิทักษ์รักษาความถูกต้องของกิจกรรมหรือการทำงานที่ปฏิบัติ

^๔ เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๐, ๓๕๘.

กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม...๕*, หน้า ๖๒.

คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดีสำนักนายกรัฐมนตรี, *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔* (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓), หน้า ๑๗, ๗๘.

โอกาสการนมัสการ :

การนมัสการพระรัตนตรัย นอกจากการปฏิบัติในลักษณะที่เป็นกิจกรรมเฉพาะตนแล้ว ข้อความในจารึกข้างต้น รวมทั้งหลักฐานอื่นๆ เช่น วรรณกรรมทางพุทธศาสนา ทั้งที่เป็นภาษาบาลีและภาษาไทย และรายละเอียดของการประกอบพิธีต่างๆ ทั้งที่เนื่องกับพระพุทธศาสนาโดยตรงและแม้ที่มีใช้พิธีทางพระพุทธศาสนา แสดงให้เห็นถึงขนบธรรมเนียมประเพณีไทยในการแสดงความเคารพบูชาพระรัตนตรัยเป็นหลักนำในการประกอบกิจต่างๆ ทั้งนี้มีข้อควรสังเกตว่า การแสดงการนมัสการพระรัตนตรัยนำกิจกรรมโดยเฉพาะที่เป็นเรื่องทางพระพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยา นั้น มีใช้เป็นเพียงธรรมเนียมประเพณีที่พึงปฏิบัติเท่านั้น แต่เป็นขนบประเพณีที่ต้องกระทำ ดังเช่น เป็นชนบของการแต่งวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เป็นต้น

สาระของการนมัสการ :

เนื้อหาสาระของการนมัสการพระรัตนตรัย คือ การสรรเสริญคุณอันประเสริฐของรัตนะทั้งสาม จารึกวัดตระพังนาค พบที่สุโขทัย ประมาณว่าจารึกในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เนื้อความเป็นเสมือนแบบเรียนอ่านเขียนอักขระเบื้องต้นของคนไทย มีข้อความนมัสการพระรัตนตรัยด้วยการยกข้อความแสดงพุทธคุณซึ่งขึ้นต้นว่า “อิติปิโส ภควา...” ธรรมคุณซึ่งขึ้นต้นว่า “สวากขาโต ภควตา ธมโม...” และสังฆคุณซึ่งขึ้นต้นว่า “สุปฏิปันโน ภควโต สวากสงโฆ...” จากพระไตรปิฎกมาเป็นคำกล่าว ข้อความดังกล่าวน่าจะเป็นคำนมัสการที่ผู้เรียนจะต้องสวดนำก่อนการเรียนหนังสือแต่ละครั้ง และน่าจะเป็นคำสวดที่ใช้ในการนำกิจกรรมอื่นๆ ด้วย^๕

อย่างไรก็ตาม ดังที่กล่าวข้างต้นแล้วว่า การนมัสการพระรัตนตรัยของคนไทย นอกจากจะเป็นการปฏิบัติตามความเลื่อมใสหรือการทำหน้าที่อันดีงามของพุทธศาสนิกชนแล้ว ยังมีความมุ่งหมายหวังให้อำนาจพระรัตนตรัยช่วยปกป้องคุ้มครองและอำนวยสวัสดิ

^๕ กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕...*, หน้า ๕๘-๖๒.

สุภาพพรรณ ฦ บางช้าง, *วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : จารึก ตำนาน พงศาวดาร สำนั ประศาสตร์* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๒๙), หน้า ๑๘๓-๑๘๔.

มงคลด้วยเพื่อสนองความมุ่งหมายในส่วนนี้ให้เกิดกำลังใจและความมั่นใจที่ชัดเจน ได้มีการแต่งบทสวดสรรเสริญพุทธคุณขึ้นเป็นพิเศษ เช่น บทสวดพาหุ สันนิษฐานว่าน่าจะแต่งในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เพื่อใช้สวดเป็นกำลังใจแก่เหล่าทหารที่ไปทำสงคราม เนื้อหาของบทสวดได้ยกคุณของพระพุทธเจ้าในการปราบอธรรมต่าง ๆ เช่น พระยาราสตีมารองคูลีมาล ช้างนาฟ้าคีรี และนางฉัญจมานวิกา เป็นต้น ในแต่ละบท ได้ลงท้ายขอให้เกิดความสวัสดีมงคลด้วยอำนาจของพระพุทธเจ้านั้น^๖

สาระการกล่าวนมัสการพระพุทธรัตนะนั้น นอกจากการนมัสการพระพุทธเจ้าสมณโคดม - พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันแล้ว ยังกล่าวนมัสการพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทั้งที่มีมาแล้วในอดีต และพระพุทธเจ้าในอนาคต คือ พระศรีอริยเมตไตรย และยังได้นมัสการสิ่งที่แทนหรือเนื่องกับพระพุทธเจ้าด้วย ดังเช่น จารึกคาถานมัสการพระบรมสารีริกธาตุภาษาบาลี พบที่วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ผู้แต่งกล่าวไว้ในตอนท้าย ความว่า ได้แต่ง ตามความประสงค์ของชนทั้งหลาย เนื้อหาในจารึก เมื่อได้กล่าวนมัสการพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็ได้กล่าวนมัสการพระธรรม ถึงแม้ว่าจักไม่มีคาถานมัสการพระสงฆ์ ก็เห็นได้ว่า ผู้แต่งมุ่งแสดงการนมัสการพระรัตนตรัย โดยนมัสการพระบรมสารีริกธาตุในลักษณะเป็นการนมัสการพระพุทธเจ้า^๗

ในจารึกวัดตาเฒ่าซึ่งหนึ่ง ได้กล่าวไว้ว่าพระพุทธเจ้าเป็นลำดับแรก พระธรรมเป็นลำดับสอง พระสงฆ์เป็นลำดับสาม และอาจารย์เป็นลำดับสี่^๘ การผนวกรับให้ครูอาจารย์ในลักษณะเป็นผู้เคารพเพียงในฐานะผู้นำชีวิตอันประเสริฐต่อจากพระรัตนตรัยนี้เป็น การกระทำตามค่านิยมในบุญกิริยาของไทย และเมื่อพิจารณาถึงบุญกิริยาที่เน้นย้ำในไตรภูมิพระร่วง ก็อาจสันนิษฐานได้ว่า นอกจากการไหว้ครูอาจารย์แล้ว คนไทยแต่สมัยสุโขทัยยังได้มีธรรมเนียมประเพณีน้อมรำลึกบูชาบิดามารดาในการไหว้ลำดับที่สี่ต่อจากการไหว้พระรัตนตรัยนี้พร้อมไปกับการไหว้ครูบาอาจารย์ด้วย

^๖ ดูรายละเอียดในงานนี้ เรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องด้วยธรรม-การสวดมนต์ บทที่ ๕ หน้า ๑๖๗-๑๖๘.

^๗ กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕...* หน้า ๑๐๙-๑๑๒.

^๘ กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๒๔.

วิธีการปฏิบัติ :

การนมัสการพระรัตนตรัยของคนไทย แสดงออกได้หลายวิธี ได้แก่ การเขียน การสวด และการแสดงท่าทาง

ท่าแสดงการนมัสการของคนไทย คือ ทำเบญจางคประดิษฐ์ มีหลักฐานกล่าวถึงแต่สมัยสุโขทัย เช่น

- ในจารึกวัดบางสนุก พ.ศ. ๑๘๘๒ กล่าวถึงการถวายพระพิมพ์ พระธาตุ และสิ่งของต่าง ๆ แก้ววัด กล่าวถึงท่าการถวายว่า “ค่อมตน นบบาท เบญจางคทั้งนั้นเวนให้ เป็นพุทธรูชา ธรรมบุชา ลังฆบุชา”^๙

- ในจารึกวัดศรีชุม พ.ศ. ๑๙๑๐ กล่าวถึงท่าการนมัสการพระธาตุของพระศรีศรัทธาธาซุพามุณีเถระ และชาวสิงหลซึ่งเข้ามาอยู่ที่กรุงสุโขทัยว่า “พระศรีศรัทธาธาซุพามุณียินศรัทธาน้ำตาถึงตกหนักหนา บุชาทั้งตน ออก เข่า ซองทั้งหลายบมีว่าถี้เลย ชาวสิงหลทั้งหลายเห็นอัศจรรย์ดังอัน เขาจึงชันตน ทอดไหว้คันทพัดเบญจางคนอนพักชันดิน พระศรีศรัทธาธาซุพามุณี (และ) คนทั้งหลาย ไหว้คัลเต็มแผ่นดิน อุปมาดังเรียงท่อนอ้อยไว้มากตาเซเต็มทีสถานนั้นแล”^{๑๐}

- ในศิลาจารึกบ้านางคำเยี้ย พ.ศ. ๑๙๒๒ กล่าวถึงบ้านางคำเยี้ยน้อมนมัสการพระพุทธรูปว่า “จึงถวายเบญจางคประดิษฐ์”^{๑๐}

ในสมัยอยุธยา ตัวอย่างเช่น ในพระราชพงศาวดาร ฉบับพันจันทนุมาศ กล่าวว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทอดพระเนตรเห็นพระบรมสารีริกธาตุแสดงปาฏิหาริย์ลอยผ่านกองทัพ ก็ “ทรงพระปิติโสมนัสถวายทักษ์ชลโมธานเหนือพระสิโรตม์ด้วยเบญจางคประดิษฐ์”^{๑๑}

ลักษณะการน้อมนมัสการพระรัตนตรัยด้วยท่า เบญจางคประดิษฐ์ นี้ เป็นท่าทางการแสดงออกของคนไทย พุทธศาสนิกชนในประเทศอื่นมีท่าทางการนมัสการแตกต่างกันออกไป ท่าเบญจางคประดิษฐ์ของไทยนั้น เป็นท่าการกราบโดยให้อวัยวะทั้งห้า คือ เข่า

^๙ เรื่องเดิม, หน้า ๗๗.

^{๑๐} เรื่องเดิม, หน้า ๓๑๒.

^{๑๑} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)..., หน้า ๒๔๙.

ทั้งสอง มือทั้งสอง และหน้าผาก จดลงกับพื้น ผู้โหว่น้อมตัวลงกับพื้น มีลักษณะ นอน
 พกชันดิน คือ น้อมตัวก้มนอนเอาตัวราบ ยกเท้าตั้งขึ้น เป็นการแสดงการน้อมไหว้ ทั้งตน
 ละวางอัตตาตัวตน น้อมนมัสการด้วยใจฟ่องแผ้วเลื่อมใส นับเป็นท่าประดิษฐ์ของคนไทย
 ที่แฝงภูมิปัญญาแห่งการเข้าถึงพระรัตนตรัยผ่านทางที่ทำให้จิตใจเกิดความสงบ ขจัดกิเลส
 พื้นฐานที่สำคัญ คือ ความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนไว้ชั่วคราว แล้วใกล้ชิดสัมผัสศุภคุณแห่งความ
 สะอาด สงบ สว่างของพุทธ-รัตนะ ธรรมรัตนะ และสังฆรัตนะ ด้วยชีวิตทั้งกายและใจ

ในการน้อมนมัสการพระรัตนตรัย ได้มีการถวายเครื่องบูชาด้วย จากจารึกต่าง ๆ
 ตำรับนางพมผาศ และวรรณคดีสมัยสุโขทัยและอยุธยา สรุปได้ว่า เครื่องบูชาพระรัตนตรัย
 ที่เป็นของประจามี ๓ ชนิดคือ ดอกไม้ รูป เทียน ดอกไม้มักจัดลงขันหรือพาน และมัก
 ประกอบด้วยดอกไม้หลายชนิด พร้อมไปกับขันดอกไม้ ก็อาจมีขันข้าวตอก และน้ำมันหอม
 ดังเช่น

“ขันข้าวตอกดอกไม้ได้เทียนรูป จันทน์ (น้ำ) มันหอม ค่อมตน
 นบบาทเบญจางค์ทั้งนั้นเวนให้”

“จึงประดับชฎา ที่รูปคันธมาลา เขาจึงนบพระมหา...ธาตุ”

“ย่อมตั้งกลีบพฤกษาใส่รมยวลดอกไม้ตามได้เทียนประทีปเผา
 รูปหอมตระหลบ”

“ถือกระทงข้าวตอกดอกไม้ได้เทียน”

“ปลุกพระโพธิ์พันต้น บูชาดอกไม้ต่างต่างสิ่ง ได้สอง...สามร้อย
 แปรดลสิ่งกว่านั้นบ่คนนาเลย แต่ทวลประทีปเหนือหัวได้พันคืนสกล
 ราตรี”^{๑๒}

ดอกไม้ รูป เทียน เป็นสิ่งของบูชาที่ใช้ในศาสนาพราหมณ์ พุทธศาสนิกชนได้นำ
 มาใช้ด้วย ถ้าพิจารณาเทียบเคียงกับหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา สิ่งของเหล่านี้อาจใช้
 เป็นเครื่องหมายแห่งธรรมปฏิบัติ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ได้ กล่าวคือ

ดอกไม้ เป็นธรรมชาติที่สวยงาม บางชนิดมีกลิ่นหอมจรุงใจ ให้ความชื่นบาน
 เย็นตาเย็นใจ มีพุทธภาษิตว่า ผู้มีศีลมีกลิ่นหอมเหมือนกลิ่นดอกไม้ทวนลม

^{๑๒} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๒๔, ๘๗, ๙๖, ๑๘๘, ๒๓๕.

รูป/ มีกลิ่นหอมเย็น มีวันลอยเห็นเป็นกระแสน้ำขึ้นสู่เบื้องบนแล้วกลับไป ก่อให้เกิดบรรยากาศสงบสงัด เย็นสบายภายในขึ้นเป็นพิเศษ มีลักษณะนำไปสู่สมาธิได้

เทียน มีแสงสว่าง เป็นเครื่องหมายแห่งปัญญา

ประเทศต่าง ๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนา ได้ใช้ ดอกไม้ รูป เทียน เป็นเครื่องบูชาพระรัตนตรัยด้วยกันทั้งนั้น การนำสิ่งของเหล่านี้มาเป็นเครื่องบูชาจะเป็นการรับทอดวัฒนธรรมของอินเดีย แต่ แต่ละประเทศและแต่ละบุคคลก็อาจมีคติหรือการให้คุณค่าความหมายเป็นการเฉพาะแตกต่างกันไป ศาสตราจารย์ Lily de Silva ได้อธิบายว่า ชาวลังกาได้ใช้สิ่งของเหล่านี้ เพราะเป็นของที่มีความงดงามมีกลิ่นหอมแต่เสื่อมสลายได้ง่าย นอกจากเป็นการมอบน้อมนำสิ่งดีงามมาเป็นเครื่องบูชาพระรัตนตรัยอันประเสริฐแล้ว ยังเป็นเครื่องสอนใจให้เห็นสังขารแห่งไตรลักษณ์ - อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วย และเพื่อให้เห็นสังขารดังกล่าวชัดเจน ชาวลังกาจึงเลือกใช้ของที่เสื่อมสลายเร็ว เช่น ดอกไม้ จักใช้ดอกไม้ที่บอบบางไม่คงทน รูป เทียนก็จะทำขนาดเล็กบาง^{๑๓}

ไม่ปรากฏหลักฐานทางฝ่ายไทย ถึงเหตุผลของการเลือกใช้สิ่งของดังกล่าวเป็นเครื่องบูชา เข้าใจว่า จักเป็นการปฏิบัติตามอย่างชาวอินเดียและลังกา โดยมีคติว่าสิ่งของเหล่านั้นเป็นของสวยงามและดีงาม เพื่อให้สวยยิ่งขึ้น นอกจากดอกไม้ตามธรรมชาติแล้ว ก็ยังได้นำดอกไม้ธรรมชาติมาประดิษฐ์จัดเป็นรูปร่างที่วิจิตรขึ้น เช่น นางนพมาศ ประดิษฐ์โคมลอยกระทงอย่างงดงาม มีคำพรรณนาว่า

“ข้าน้อยก็กระทำโคมลอยคิดตกแต่งให้งามประหลาดกว่าโคมพระสนมกำนัลทั้งปวง จึงเลือกภกาเกสรศรีต่างๆ ประดับเป็นรูปดอกกระมุทบานกลีบรับแสงพระจันทร์ใหญ่ประมาณเท่ากงระแทะ ล้วนแต่พรรณดอกไม้ซ้อนสีสลับให้เป็นลวดลาย แล้วก็เอาผลพฤษชาติมาแกะจำหลักเป็นรูปมยุระคณานกวิหคหงส์ ให้จับจิกเกสรบุปผชาติอยู่ตามกลีบดอกกระมุทเป็นระเบียบเรียบเรียงวิจิตรไปด้วยสีย้อมสดควรจะทอดทัศนายิ่งนัก ทั้งเสียบแซมเทียนรูปและประทีปน้ำมันเปรียบเจือด้วยไขข้อพระโค”^{๑๔}

^{๑๓} คำอธิบายของ Dr.Lily de Silva แก่ผู้เขียน เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๙.

^{๑๔} กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์” วรรณกรรมสมัยสุโขทัย, หน้า ๒๙๗.

พื้นฐานแนวคิดที่มุ่งมอบสิ่งที่สวยงามดังกล่าว ทำให้เกิดการประดิษฐ์สร้างสรรค์สิ่งวิจิตรบรรจงในการประกอบกิจกรรมทางพุทธศาสนาหลายอย่างหลายประการ ส่วนพื้นฐานแนวคิดที่มุ่งมอบสิ่งที่ดีงาม ก็ทำให้คนไทยเลือกสิ่งของที่คงทนอยู่ได้นานและมีความหมาย เช่น ดอกไม้ใช้ดอกบัว ดอกกรัก ดอกบานไม่รู้โรย ฐูป ของคนไทยมีขนาดใหญ่กว่าฐูปของอินเดียและลังกา และมีกลิ่นหอมกว่า เทียน ของไทยนอกจากขนาดเล็กแล้ว ก็ยังทำขนาดใหญ่ที่ใช้ได้นาน เป็นได้เทียน ทั้งนี้คนไทยจักประสานแนวคิดในเรื่องความสวยงามและความดีงาม ๒ ประการเข้าในสิ่งของเดียวกัน ทำให้สิ่งของต่าง ๆ ที่คนไทยเลือกมาใช้หรือประดิษฐ์ขึ้นมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว อนึ่ง การมุ่งมอบเครื่องบูชาที่จัดแต่งหรือประดิษฐ์อย่างสวยงาม ยังเนื่องมาจากพื้นฐานความศรัทธาที่แน่นแฟ้นในพระพุทธศาสนา และความหวังในผลบุญด้วย

การบูชาด้วย ข้าวตอก ดอกไม้ ฐูป เทียน ของคนไทย มิได้จำกัดเฉพาะในกิจทางพระพุทธศาสนา ในสมัยอยุธยา มีหลักฐานว่าได้ใช้สิ่งของเหล่านี้ในพิธีกรรมที่เนื่องกับศาสนาพราหมณ์และไสยเวทด้วย จัดเป็นของบูชาแก่ผู้ที่ควรบูชา

นอกจากการถวายดอกไม้ ฐูป เทียน ข้าวตอก น้ำมันจันทน์หอมแล้ว มีหลักฐานว่า แต่สมัยสุโขทัยได้มีการถวาย *บิณฑบาตพระ* หรือ *เครื่องสำรับ* เพื่อเป็นเครื่องบูชาพระพุทธเจ้าด้วย ในศิลาจารึกเจ้าธรรมรังสี พ.ศ. ๒๐๕๗ ได้กล่าวว่า เจ้าธรรมรังสีภิกษุได้สร้างพระพุทธรูป “ไว้แต่งให้คนและเทพดา อาริยสงฆ์ทั้งหลายอันสืบสายประเพณีแห่งพระพุทธเจ้า ทุกค่าเช่า นมัสการไหว้นบถารบูชาด้วยคันธมาลา บิณฑบาตพระและพระพุทธานะ”^{๑๕} ในศิลาจารึกวัดเขมา พ.ศ. ๒๐๗๙ มีข้อความกล่าวถึงการแต่งเครื่องสำรับถวายพระพุทธเจ้า คือ ไว้ที่หน้าพระพุทธรูปปฏิมากรในพระวิหารและที่พระเจดีย์ ดังนี้

“แต่เนี้เจ้าเทพจูจี้แต่งเครื่องสำรับไว้กับพระพุทธเจ้าในพระพิหาร...
ถ้วยโคมลายดวงหนึ่ง ถ้วยบริพันเล็กสิบดวง เป็นสำรับกับลงพานแต่ง
เป็นบายศรีบูชาพระเจ้า ตเลิงทองเหลืองดวงหนึ่งค่าห้าสลึง แต่งใส่
หมากบูชาพระเจ้า เลียนทองสัมฤทธิ์ดวงหนึ่งมีฝา ค่าบาทหนึ่ง แต่งใส่
น้ำบูชาพระเจ้า

^{๑๕} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๓๖๖.

แต่นี้เครื่องสำรับกับพระเจดีย์ ลางพานเทศดวงหนึ่ง หน้าศอก
หนึ่ง ค่าสองตำลึง ถ้วยโคมลายดวงหนึ่ง ถ้วยบริพันเล็กสิบดวง กับสำรับ
ลางพานแต่งเป็นบายศรีบูชาพระเจ้า น้ำเต้าทองสัมฤทธิ์ดวงหนึ่ง มีฝา
ค่าบาทหนึ่งใส่น้ำมันเบื่อดวงหนึ่ง ค่าสามสลึง ใส่มาก เลียนเทศดวง
หนึ่ง ใส่มากเครื่องสำรับนี้แต่งเป็นบายศรีกับพระเจดีย์”^{๑๖}

เครื่องสำรับ ซึ่งประกอบด้วยอาหาร น้ำ หอมก ฌียง เป็นต้นนี้ ในปัจจุบันชาวบ้าน
เรียกว่า สำรับพระพุทธ หรือ ข้าวพระพุทธ พื้นฐานแนวคิดของการปฏิบัติดังกล่าวอาจมา
จากคติเรื่องกาลเวลาแห่งพระพุทธศาสนาของพระสมณโคดม ๕,๐๐๐ ปี ซึ่งทำให้เกิดความ
คิดความรู้สึกเหมือนกับว่า พระพุทธเจ้ายังดำรงอยู่ ความดำรงอยู่ของพระพุทธเจ้า เป็น
ภาวะร่วมสมัย มิใช่เป็นเรื่องอดีตที่ห่างไกลกัน

๒. ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับพระพุทธ

ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับพระพุทธในช่วงสมัยสุโขทัยและอยุธยา ตาม
ที่มีหลักฐาน มีการสร้างพระพุทธรูป การสร้างพระพิมพ์ การสร้างสถูปเจดีย์บรรจุพระธาตุ
การปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์ การสร้างพระพุทธรูปบาท การปฏิสังขรณ์ การนบพระ การฉลอง
พระ และพิธีจองเปรียง

๒.๑ การสร้างรูปพระ

มีธรรมเนียมการสร้างหลายลักษณะดังนี้

๒.๑.๑ การสร้างพระพุทธรูป - พระสมณโคดม

สร้างในกรณีต่าง ๆ ที่มีหลักฐานทั้งในสมัยสุโขทัยและในสมัยอยุธยาคือ

๑) สร้างเพื่อเป็นหลักในการตั้งมั่นและพัฒนาบ้านเมือง ดังมีกล่าวในศิลาจารึก
หลักที่ ๑ ว่า “กลางเมืองสุโขทัยนี้มีพิหาร มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัญญาส มีพระพุทธรูป
มีพระพุทธรูปอันใหญ่ มีพระพุทธรูปอันราม” และ “ในกลางอรัญญิก มีพิหารอันหนึ่งมนใหญ่
สูงงามแก่กม มีพระอัญญาสอันหนึ่งลุกยืน”^{๑๗} ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ก็ได้โปรดให้

^{๑๖} เรื่องเดิม, หน้า ๒๑๓-๒๑๔.

^{๑๗} เรื่องเดิม, หน้า ๑๓-๑๔.

“สถาปนาพระพุทธเจ้าปางแฉ่งเชิง” และสร้าง “พระพุทธรูปปฏิมากรประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถและวิหารในอารามต่าง ๆ เป็นอันมาก”^{๑๘} สมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมื่อได้กอบกู้เอกราชแล้ว “ได้ยกกำแพงก่อออกมาให้ถึงขอบริมน้ำทั้งรอบกรุง แล้วพระนเรศวรจึงสร้างพระองค์หนึ่ง จึงถวายนามเรียกพระบรมไตรโลกนาถ สมานิน้ำตัก ๒ ศอก...แล้วจึงทำการฉลองเป็นหนักหนา”^{๑๙} การสร้างพระพุทธรูปนี้ถือเป็นกิจสำคัญประการหนึ่งของการบำรุงพุทธจักร ซึ่งจักต้องกระทำควบคู่กับการบำรุงอาณาจักร

๒) สร้างพร้อมกับการสร้างวัด เพื่อเป็นองค์ประกอบหลักของวัด เช่น พระมหาสุมนเถระได้ริเริ่มสร้างพระพุทธรูปยืนเพื่อประดิษฐานในพระวิหารที่ท้าวสองแสนนาทรงสร้างถวาย^{๒๐} พนมไสดำ เมื่อออกบวช ได้ “ยกเรือนตนเป็นพระวิหาร” แล้วได้สร้างพระพุทธรูปเพื่อประดิษฐานในพระวิหารนั้น^{๒๑} สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ เมื่อโปรดให้สร้างวัดโอสากรามแล้ว ก็ได้โปรดให้สร้างพระพุทธรูปเพื่อประดิษฐาน ณ ที่นั้นด้วย^{๒๒} สมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อได้โปรดให้สร้างวัดวรเชษฐเป็นอนุสรณ์แด่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชแล้ว ได้โปรด “ให้หล่อพระพุทธรูปใหญ่สูง ๑๘ ศอก พระองค์หนึ่ง หุ้มด้วยทองคำหนัก ๑๗๙ ชั่ง ถวายพระนามว่า พระศรีสรเพ็ชญ์”^{๒๓}

๓) สร้างตามความศรัทธา เช่น สมเด็จพระศรีศรัทธาราชจุฬามณีได้ “กระทำพุทธปฏิมาทุกแห่งทุกพาย” “กระทำมหาพุทธรูป” “ฉลักพระพุทธรูปได้ตันไม้อินทนิล”^{๒๔} กรณีที่มีหลักฐานเฉพาะในสมัยอยุธยา คือ

๔) สร้างเป็นพระประจำตน หลักฐานที่เก่าที่สุดของคดีนี้คือ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เมื่อทรงมีพระชนมายุ ๒๕ พรรษา ได้โปรดให้สร้างพระวิหารพระศรีสรเพ็ชญ์ และ

^{๑๘} “พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์” คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๔๓๓.

^{๑๙} “คำให้การขุนหลวงหาวัด” คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๓๑๑.

^{๒๐} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๙๗.

^{๒๑} เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๑.

^{๒๒} เรื่องเดิม, หน้า ๓๒๒.

^{๒๓} คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๙๘.

^{๒๔} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๖๕.

ให้หล่อพระศรีสรรเพชญ์ขึ้นเป็นพระประจำพระองค์ หรือพระประจำรัชกาล “คณา
พระพุทธรูปเจ้าหนั้น แต่พระบาทถึงยอดรัศมี สูงได้ ๘ วา พระพักตร์นั้นยาวได้ ๔ ศอก โดย
กว้างได้ ๓ ศอก พระอุระกว้างได้ ๑๑ ศอก และทองหล่อพระพุทธรูปเจ้าหนั้น ๕,๓๐๐ ชั่ง ทองคำ
หุ้มนั้นหนัก ๒๘๖ ชั่ง ข้างหน้านั้นทองเนื้อ ๗ ชั้น ๒ ขา ข้างหลังนั้นทองเนื้อ ๖ ชั้น ๒ ขา”^{๒๕}

เมื่อเปรียบเทียบลักษณะของพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัยกับสมัยอยุธยาแล้ว พบ
ว่าการสร้างพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัย ถึงแม้ว่าจะได้รับอิทธิพลจากลังกา ก็มีลักษณะ
เป็นของตนเองและมีความงามยิ่ง นักโบราณคดีทั้งหลายมีความเห็นพ้องต้องกันว่า “ศิลปะ
แบบสุโขทัยจัดได้ว่าเป็นศิลปะไทยที่งดงามที่สุดและมีลักษณะเป็นของตนเองมากที่สุด โดยเฉพาะ
ในการทำพระพุทธรูป”^{๒๖} พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยที่แสดงความงามแลคุณลักษณะ
เฉพาะของตนเองชัดเจน คือ พระพุทธรูปปางลีลา ลักษณะของพระพุทธรูปปางนี้สะท้อน
ให้เห็นถึงความเจริญทางจิตใจและวิถีการดำเนินชีวิตบนรากฐานแห่งธรรมของชาวสุโขทัย
มีลักษณะของความกระตือรือร้น การรักความก้าวหน้า ความอ่อนโยนและละเอียดประณีต
ดังมีข้อวิเคราะห์ของ ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส ว่า

“ความนิยมของช่างไทยในการที่ทำรูปของพระพุทธรูปปางลีลา
คือ พระเดิม นั้น เห็นจะไม่ใช่เป็นโดยบังเอิญ คือใน พ.ศ. ๑๗๕๐-๑๘๕๐
ไทยเป็นชาติที่กำลังเดินหน้า คือ ขยายอาณาเขตออกไปกว้างขวาง ได้
ปราบปรามประเทศระหว่างอินเดียนกับจีนตอนกลางให้อยู่ในอำนาจ และ
ไทยในสุโขทัยก็ทำการขับไล่พวกขอมออกไปจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
และได้ตั้งหลักพระพุทธศาสนาลงยังประเทศเหล่านั้น ส่วนไทยที่เชียงใหม่
และเชียงใหม่ก็ได้ขับไล่พวกขอมออกไปจากลุ่มแม่น้ำปิงเหมือนกัน ทาง
สุโขทัย พระเจ้ารามคำแหงมหาราชและผู้สืบสันตติวงศ์จากพระองค์

^{๒๕} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)... หน้า ๑๗.

^{๒๖} ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, “พุทธศิลป์ในประเทศไทย” ตำนานพระพิมพ์ พระพุทธรูปสมัย
ต่างๆ ในประเทศไทย พุทธศิลป์ในประเทศไทย (พระนคร : โรงพิมพ์จำลองศิลป์, ๒๕๑๐), หน้า ๕๗.
(อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพขุนสันธานธนากรักษ์ [นายชัยประสิทธิ์ สันธานธนา] ณ วัดธาตุทอง
๒๐ กรกฎาคม ๒๕๑๐.

ได้สร้างพระพุทธรูปลีลาขึ้นเป็นจำนวนมากมากเกินไปจนนับ พระเจ้ามังราย ซึ่งได้ชำนะพระเจ้ามอญที่เมืองลำพูนแล้ว และสร้างเมืองเชียงใหม่ขึ้น ก็ได้ทรงหล่อรูปพระลีลาขึ้นมากเหมือนกัน ตัวอย่างของพระลีลาอันสวยงามที่พระเจ้ามังรายสร้างขึ้นในเมืองกุมกามนั้นอยู่ในอุโบสถวัดกาลกอดที่เมืองเชียงใหม่เดี๋ยวนี้ ความจริงตามความคิดของไทยในสมัยนั้น ไม่มีอะไรเป็นเครื่องเปรียบเท่ากับพระพุทธรูปลีลาหรือพระเดิน ที่ข้าพเจ้าเข้าใจเช่นนี้ก็โดยมีพระพิมพ์ลีลาซึ่งไทยได้สร้างขึ้นในสมัยนั้นเป็นจำนวนมากและเป็นท่าที่งดงามมากด้วย”^{๒๗}

พระพุทธรูปในสมัยอยุธยาในระยะแรก เป็นแบบที่เรียกว่า พระพุทธรูปแบบอุทอง มีอิทธิพลของศิลปะเขมรอยู่มาก ดูหนา หนัก ไม่ดูเบา คล่องแคล่ว งดงามอย่างพระพุทธรูปสุโขทัย ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้รับลักษณะศิลปะแบบสุโขทัยเข้ามาผสมผสาน แต่ส่วนมากไม่งามเท่าแบบสุโขทัย ความแตกต่างที่สำคัญคือผู้มีชีวิตจิตใจน้อยกว่า ลักษณะดังกล่าวนี้ได้ส่งผลกระทบต่อกลับไปสุโขทัย พระพุทธรูปสุโขทัยในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ในสมัยที่เสียเอกราชแก่กรุงศรีอยุธยาแล้ว มีลักษณะที่มีชีวิตจิตใจน้อยลงมากในสมัยอยุธยาตอนปลาย ได้นิยมสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่อง ประดับประดาแต่งองค์พระด้วยเครื่องประดับที่ทำให้ดูหรูหรา มีลักษณะห่างไกลจากคุณลักษณะของพระพุทธรูปเจ้าผู้วิมุติหลุดพ้นจากกิเลส ความสำคัญจึงไปอยู่ที่การแสดงอำนาจทางสังคมและเศรษฐกิจของผู้สร้าง และสะท้อนคติทางพุทธศาสนาที่ออกไปในแนวลังการและปาฏิหาริย์

คติพื้นฐานประการหนึ่งที่มีอยู่ในการสร้างพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัยและอยุธยา คือ คติในเรื่องมหาปุริสลักษณะของพระพุทธเจ้า ๓๒ ประการ มีหลักฐานในศิลาจารึกเจ้าธรรมรังสี พ.ศ. ๒๐๕๗ กล่าวว่า เจ้าธรรมรังสีภิกษุ “มีใจศรัทธา ทำรูปพระศาสดาจารย์บพิตร พระวิวิธนาถด้วยยอสีตานพัญชนะทั้ง ๓๒”^{๒๘} คติมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ มีกล่าวอยู่ในมหาปทานสูตร และลักษณะสูตร ที่ฉนิกาย พระสุตตันตปิฎก ดังนี้คือ

^{๒๗} ยอช เซเดส์, “ตำนานพระพิมพ์” เรื่องเดิม, หน้า ๑๔.

^{๒๘} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๓๖๖.

- ๑) มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน
- ๒) ลายพื้นพระบาทเป็นจักร
- ๓) มีเส้นพระบาทยาว
- ๔) มีนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทยาวเรียบ
- ๕) ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม
- ๖) ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีลายจุดตาข่าย
- ๗) มีพระบาทเหมือนสังข์คว่ำ อัญช้อพระบาทตั้งลอยอยู่หลังพระบาท กลับกลอกได้คล่อง เมื่อทรงดำเนินผิดกว่าสามัญชน
- ๘) พระขงฆ์เรียวดุจแข้งเนื้อทราย
- ๙) เมื่อยืนตรง พระหัตถ์ทั้งสองถึงขานู
- ๑๐) มีพระคุษหะเร็นอยู่ในฝัก
- ๑๑) มีฉวีวรรณดุจสีทอง
- ๑๒) พระฉวีละเอียด ชูลิละอองไม่ติดพระกาย
- ๑๓) มีเส้นพระโลมาเฉพาะชุมละเส้น
- ๑๔) เส้นพระโลมาดำสนิทเวียนเป็นทักษิณาวฏ มีปลายอนขึ้นข้างบน
- ๑๕) พระกายตั้งตรงดุจท้าวมหาพรหม
- ๑๖) มีพระมังสะอุมเต็มในที่ ๗ แห่งคือ หลังพระหัตถ์ทั้ง ๒ หลังพระบาททั้ง ๒ พระอังสาทั้ง ๒ กับลำพระศอก
- ๑๗) มีส่วนพระสรীরกายบริบูรณ์ คือ ลำพี ดุจกิ่งท่อนหน้าแห่งพญาราชสีห์
- ๑๘) พระปฤษฎางค์ราบเต็มเสมอกัน
- ๑๙) ส่วนพระกายเป็นปริมณฑล ดุจปริมณฑลแห่งต้นไทร
- ๒๐) มีลำพระศอกกลมงามเสมอตลอด
- ๒๑) มีเส้นประสาทสำหรับรับรสพระกระยาหารอันดี
- ๒๒) มีพระหนุดุจคางแห่งราชสีห์
- ๒๓) มีพระทนต์ ๔๐ ซี่ (ข้างละ ๒๐ ซี่)
- ๒๔) พระทนต์เรียบเสมอกัน
- ๒๕) พระทนต์เรียบสนิทมิได้ห่าง

- ๒๖) เขี้ยวพระหนัดทั้ง ๔ ขาวงามบริสุทธิ์
- ๒๗) พระชีวหาอ่อนและยาว
- ๒๘) พระสุรเสียงดุจท้าวมหาพรหม ตรัสมีสำเนียงดุนกการเวก
- ๒๙) พระเนตรดำสนิท
- ๓๐) ดวงพระเนตรแจ่มใสดุจลูกตาโคเพลิงคลอด
- ๓๑) มีอุณาโลมระหว่างพระโขนง เวียนขวาเป็นทักษิณวัฏ
- ๓๒) มีพระเศียรงามบริบูรณ์ดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์^{๒๙}

อย่างไรก็ตาม คติดังกล่าวดังที่ปรากฏกล่าวถึงในจารึกเจ้าธรรมรังสีนั้น คงเป็นเพียงคติทางความคิดที่ว่า พุทธลักษณะที่สมบูรณ์พร้อมจักต้องประกอบด้วยลักษณะตามที่กล่าวในพระไตรปิฎก แต่ในการถ่ายทอดคติออกมาเป็นรูปธรรม คือเป็นองค์พระพุทธรูปนั้นจักไม่สวยงาม เพราะลักษณะหลายประการที่กล่าวไว้มีลักษณะแตกต่างไปจากรูปลักษณะปรกติของมนุษย์ทั่วไปมาก น่าจะเป็นสัญลักษณ์แทนภาวะธรรมของพระพุทธร่องค์มากกว่าการบ่งบอกลักษณะรูปธรรมของพระพุทธร่องค์โดยตรง

๒.๑.๒ การสร้างพระบฏ

พระบฏ คือแผ่นผ้าที่มีรูปพระพุทธรเจ้าหรือเรื่องราวของพระพุทธรเจ้า การสร้างพระบฏนี้มีมาแต่สมัยสุโขทัย ดังปรากฏหลักฐานในจารึกวัดช้างล้อม พ.ศ. ๑๙๒๗ กล่าวถึงการสร้าง พระบฏเงิน และ “พระบฏอันหนึ่งด้วยสูงได้ ๑๔ ศอก กระทำบุญไปแก่สมเด็จพระมหาธรรมราชา”^{๓๐} ขนาดของพระบฏที่ระบุว่า สูง ๑๔ ศอกนั้น นับว่ามีขนาดสูงใหญ่มาก คงจะมีคติที่จะสร้างให้สูงเสมอการสร้างพระพุทธรูป สามารถขึงติดที่ผนังวิหารเป็นที่สักการบูชาได้ ส่วนคำว่า พระบฏเงิน น่าจะแสดงให้เห็นว่า มีคติการสร้างพระบฏตามแบบการเขียนภาพลงบนผืนผ้าของชาวจีนด้วย การรับอิทธิพลจากจีนนี้ มิใช่เรื่องแปลกในสมัย

^{๒๙} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพฯ : มหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๒๑๙-๒๒๐.

^{๓๐} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๓๖๖.

สุโขทัย เพราะครั้งนั้น ทางสุโขทัยได้มีการติดต่อทำการค้าและสร้างสัมพันธไมตรีทางการเมืองกับประเทศจีน^{๓๑}

๒.๑.๓ การสร้างรูปพระโพธิสัตว์

จารึกวัดศรีชุม ประมาณ พ.ศ. ๑๙๐๐ สมัยสุโขทัย ได้กล่าวถึง การสร้างเจดีย์ใหญ่ และ “รอบนั้นฉลักรหินทำร้อยชาติ” ปัจจุบันที่วัดศรีชุม ยังมีภาพจำหลักลายเส้นบนแผ่นศิลาเล่าเรื่องชาดกต่าง ๆ ประดับอยู่ที่เพดานภายในอุโมงค์ ได้แก่ละภาพมีจารึกเล่าเรื่องชาดกนั้น ๆ อย่างสั้น ๆ ในจารึกฐานพระพุทธรูปศิลาเขียววัดข้าวสาร จังหวัดสุโขทัย ประมาณว่าจารึกในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ มีคำจารึกได้ฐานรูปพระนั้นซึ่งแสดงว่า รูปพระนั้นคือรูปพระเวสสันดรโพธิสัตว์ พระเทพอิธราชเป็นผู้สร้าง^{๓๒} ในสมัยอยุธยา สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ “ให้บุณพระศาสนาบริบูรณ์และหล่อรูปพระโพธิสัตว์ ๕๐๐ ชาติ”^{๓๓} ในสมัยอยุธยา นี้ ยังนิยมสร้างภาพจิตรกรรมฝาผนังแสดงเรื่องพระโพธิสัตว์โดยเฉพาะเรื่องทศชาติ ในบรรดาเรื่องทศชาติ นิยมสร้างภาพเรื่องพระเวสสันดรเป็นสำคัญ

๒.๑.๔ การสร้างรูปพระพุทธรูปเจ้าหลายพระองค์

รูปพระพุทธรูปเจ้าหลายพระองค์ ปรากฏในภาพจิตรกรรมในวัดหลายวัดในสมัยอยุธยา เช่น ภาพจิตรกรรมฝาผนังในกรุปรังค์ประธานวัดราชบูรณะ แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้า ๒๔ พระองค์ จิตรกรรมฝาผนัง วัดมหาธาตุ มีภาพพระพุทธรูปเจ้า ๓๐ พระองค์ ภาพพระพุทธรูปเจ้า ๒๔ พระองค์ หมายถึงพระพุทธรูปเจ้าในอดีตก่อนสมัยพระพุทธรูปเจ้ามหาสมณโคดม ส่วนภาพพระพุทธรูปเจ้าที่มากกว่า ๒๔ พระองค์ บางที่จะหมายถึงทั้งพระพุทธรูปเจ้าในอดีตพระมหาสมณโคดม และพระพุทธรูปเจ้าในอนาคต^{๓๔}

^{๓๑} กรมศิลปากร, *พระบรมมหาราชวังและศิลปกรรมไทย* (ม.ป.ท.), หน้า ๒๘.

^{๓๒} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๒๐๔.

^{๓๓} “พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์” *คำให้การชาวกรุงเก่า...*, หน้า ๔๔๘.

^{๓๔} สนั่น สีมมาตรัง, “ปัญหาการศึกษาภาพพระพุทธรูปเจ้าจำนวนมากที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังสมัยสุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์” เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง *กรุงศรีอยุธยา : อู่อารยธรรมไทย*, หน้า ๒๙-๓๙.

๒.๑.๕. การสร้างพระพุทธรูปเครื่องประจุพระ

ในการสร้างเจดีย์พระธาตุ ภายในเจดีย์ นอกจากจะบรรจุพระธาตุแล้ว ยังได้บรรจุพระพุทธรูปขนาดเล็ก สร้างด้วยทองคำ เงิน สัมฤทธิ์ ดีบุก และบรรจุพระพิมพ์ไว้ด้วย ในจารึกวัดส่องคบ พ.ศ. ๑๙๗๖ เรียกพระพุทธรูปและพระพิมพ์เหล่านี้ว่า เครื่องประจุพระ คติการสร้างและถวายเครื่องประจุพระนี้ปรากฏมากในหลักฐานสมัยอยุธยา^{๓๕}

๒.๑.๖ การสร้างพระพิมพ์

พระพิมพ์เป็นรูปพระที่สร้างขึ้นตามแบบแม่พิมพ์ ทำด้วยดิน การสร้างพระพิมพ์เป็นพุทธบูชาที่มีหลักฐานแต่สมัยทวารวดี ศรีวิชัย ลพบุรี พระพิมพ์แบบทวารวดีมักเป็นรูปมหาปาฏิหาริย์ ณ เมืองสวตถิติ พระพิมพ์แบบศรีวิชัยเป็นรูปพระโพธิสัตว์ พระพิมพ์แบบลพบุรีเป็นรูปพระพุทธเจ้าตามคติมหายาน พระพิมพ์สมัยสุโขทัยโดยมากเป็นพระพุทธรูปเดินหรือที่เรียกกันว่า พระลีลา พระพิมพ์สมัยอยุธยาเป็นรูปพระพุทธเจ้ามีท่าตามปางต่างๆ อยู่ในกรอบเล็กๆ ที่เรียกว่า เรือนแก้ว^{๓๖}

เนื่องจากพระพิมพ์ทำด้วยดิน ค่าใช้จ่ายการลงทุนไม่มากและสร้างขึ้นด้วยแม่พิมพ์ การสร้างพิมพ์แต่ละครั้งจึงสร้างเป็นจำนวนมาก เช่น

- ในจารึกวัดบางสนุก พ.ศ. ๑๘๘๒ “เจ้าเมืองตรอกสลอบแลแขวงนแฝใจรักมักบุญธรรมเป็นขุนผู้ใจดี ชวนลูกเจ้าลูกขุนมนนายไพรไทย ทั้งชาวแม่ชาวเจ้าทั้งหลายพิมพ์รูปพระด้วยเหล็กด้วยดินได้หมื่นพันร้อยแปดอัน”^{๓๗}

- ในจารึกแผ่นดีบุกวัดมหาธาตุ พ.ศ. ๑๙๑๗ กล่าวถึงการสร้างพระพิมพ์จำนวนเท่าวันเกิด “พ่ออายุได้เจ็ดสิบห้าปี วันได้ฉับหมื่นเจ็ดพันห้าร้อยวัน กระทำพระถ้วนวันเท่าตั้งนี้ อันนี้ ส่วนแม่เนาได้เจ็ดสิบห้าปี วันไช้ฉับหมื่นเจ็ดพันห้าร้อยวัน กระทำพระถ้วนวันตั้งนี้”^{๓๘}

^{๓๕} กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕..., หน้า ๑๗๗, ๑๘๔, ๑๙๐.

^{๓๖} ยอช เซเดส์, “ตำนานพระพิมพ์” ตำนานพระพิมพ์, หน้า ๔๒-๔๓.

^{๓๗} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๒๔.

^{๓๘} เรื่องเดิม, หน้า ๑๐๗.

ข้อควรสังเกตคือ การสร้างพระพิมพ์ในสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยา มักกระทำ เพื่อเป็นเครื่องประจุพระไว้ในเจดีย์พระธาตุ พร้อมกับบองค์พระธาตุและพระพุทธรูปขนาดเล็ก

๒.๒ การนำพระพุทธรูปมาประดิษฐาน

นอกจากการสร้างพระพุทธรูปขึ้นใหม่แล้ว ยังมีธรรมเนียมประเพณีอันเชิฐญ พระพุทธรูปที่เป็นของเก่าหรือที่นิยมนับถือมาประดิษฐานด้วย เช่น ในสมัยสุโขทัย สมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาธรรมาธิบดีได้ก่อพระมหาธาตุหลวง แล้วได้ “ไปสืบค้นหาเอาพระพุทธรูปหินเก่าแก่แต่โบราณด้วยไกล ชั่วสองสามคืน เอามาประดิษฐานไว้ในมหาพิหาร ลางแห่งได้คอคได้ตน ลางแห่งได้ผมได้แขนได้ออก ลางแห่งได้ตักไกลแลสี่คนหาม เอามาจึงได้ ลางแห่งได้แข้งได้ขา ลางแห่งได้มือได้ตีนยอมพระหินอันใหญ่ ชักมาด้วยล้อด้วยเกวียน เข็นเข้าในมหาพิหาร เอามาต่อติดประกิตด้วยปูน มีรูปโฉมอันงามพิจิตรดั่งอินทรมิตเอามาประกิตชิดชนเป็นตนพระพุทธรูป... เอามาไว้เต็มในมหาพิหารเรียงหลายถ่อง ช่องงามหนักหนาแก่ม”^{๓๙} ใน พ.ศ. ๒๐๗๑ มหาสัทธาบุญญ์ ได้เชิญพระพุทธรูปจากพิษณุโลก ๔ องค์มาประดิษฐานในวิหารที่สร้างขึ้น^{๔๐}

ในสมัยอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรโปรดให้เชิญพระพุทธรูปสุรินทร์ผืนใหญ่มาจากเมืองเชียงใหม่ มีความเชื่อว่าพระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระสำหรับขอฝน จักช่วยให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล พิษณุพนธ์ัญญาทหารสมบูรณ นำไปสู่ความเจริญทางเศรษฐกิจของบ้านเมือง^{๔๑}

๒.๓ การสร้างสถูปเจดีย์บรรจุพระธาตุ

ในสมัยสุโขทัย มีคตินิยมเรื่องการสร้างเจดีย์พระศรีรัตนมหาธาตุมากดังหลักฐาน เช่น พ่อขุนรามคำแหง “ให้ขุดเอาพระธาตุออก...เอาลงฝังในกลางเมืองศรีสัชชนาลัย ก่อพระเจดีย์ เหนือหอเข้าจึงแล้ว ตั้งเวียงผาล้อมพระมหาธาตุ”^{๔๒} ในประมาณ พ.ศ. ๑๙๐๐ “ศรีสุริยพงษ์มหาธรรมราชาธิราช (คือพระมหาธรรมราชาลิไท) หากเอาพระศรีรัตนมหาธาตุ

^{๓๙} เรื่องเดิม, หน้า ๗๔.

^{๔๐} เรื่องเดิม, หน้า ๒๗๒.

^{๔๑} คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า

^{๔๒} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๙.

อันนี้มาสถาปนาในเมืองนครชุมนี้”^{๔๓} และสมเด็จพระมหาเถรศรีศรีทวารวดีฯ ได้
 “ก้อพระทันตธาตุสุคนธ์เจดีย์มีสามอัน มียอดอันหนึ่ง...ประดิษฐานพระศรีรัตนมหาธาตุ
 ไกลฝั่งน้ำ”^{๔๔} ใน พ.ศ. ๑๙๔๒ สมเด็จพระราชเทพศรีจุฬาลักษณ์ “ท่านจึงประดิษฐาน
 พระสถูปไว้ในวัดโสมการาม ท่านเอาพระมหาธาตุเจ้าสององค์มาแต่เมืองบน องค์หนึ่งราม
 เท่าเมล็ดข้าวสารหักครึ่ง พรรณดังพลีกรัตน องค์หนึ่งน้อย...พรรณดังพิบูล ท่านประดิษฐาน
 (พระมหาธาตุไว้ในสถูปนั้น)”^{๔๕} ในจารึกวัดหินตั้งอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ได้กล่าว
 ถึง “กล่อมมหาธรรมราชาผู้บุกระทำหามาพักพระมหาธาตุ”^{๔๖}

แนวคิดพื้นฐานของการสร้างพระเจดีย์บรรจุพระธาตุในสมัยสุโขทัย เห็นได้ใน
 ศิลากาญจนนครชุม พระมหาธรรมราชาลิไท โปรดให้เอาพระศรีรัตนมหาธาตุมาประดิษฐาน
 ในนครชุม พร้อมทั้งปลุกปั้นพระศรีมหาโพธิ มีการกล่าวถึงคุณค่าความหมายของพระศรี-
 รัตนมหาธาตุและพระศรีมหาโพธิไว้ในจารึกว่า

“ผู้ใดได้ให้วันบกระทำบูชาพระศรีรัตนมหาธาตุและพระศรี-
 มหาโพธิ์นี้ว่าไซรั มีผลอันสงฆ์พร่ำเสมอตั้งได้นบตนพระเป็นเจ้าบังแล
 ความดังนี้เราบมิหากกล่าว คำพระพุทธเจ้า เราทรงบอกไว้เองไซรั”^{๔๗}

ตามคติข้างต้น พระศรีรัตนมหาธาตุเป็นส่วนแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
 การนบบูชาพระธาตุจึงเสมือนกับการนบบูชาขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อนึ่ง สมเด็จพระ
 สัมมาสัมพุทธเจ้าได้เสด็จดับขันธสัมพินิพพานแล้ว แต่พระธาตุของพระองค์ยัง
 คงมีอยู่ เป็นสัญลักษณ์แห่งการดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนา และเป็นสัญลักษณ์แห่งความ
 บริสุทธิของธรรม การประดิษฐานพระศรีรัตนมหาธาตุ นอกจากจะก่อเกิดอันสงฆ์แก่
 ผู้สร้างผู้บูชาแล้ว จึงเป็นเครื่องหมายแห่งการตั้งมั่นของพระพุทธศาสนาและความเจริญ

^{๔๓} เรื่องเดิม, หน้า ๒๙.

^{๔๔} เรื่องเดิม, หน้า ๖๑.

^{๔๕} เรื่องเดิม, หน้า ๓๒๒.

^{๔๖} เรื่องเดิม, หน้า ๑๙๑.

^{๔๗} เรื่องเดิม, หน้า ๓๑-๓๒.

แห่งธรรมที่ถูกต้องในสังคมนั้น ด้วยเหตุนี้ ผู้ปกครองสังคมในสมัยสุโขทัย ทั้งที่สุโขทัย และเมืองต่าง ๆ จึงมีคติร่วมกัน เกิดเป็นธรรมเนียมประเพณีในการสร้างเจดีย์พระศรีรัตนมหาธาตุไว้กลางเมืองหรือในที่สำคัญและเหมาะสมของเมือง เป็นเสมือนศูนย์กลางของจิตวิญญาณอันบริสุทธิ์ที่ดั่งงามของสังคม เป็นศูนย์กลางแห่งการรวมใจของคนทุกคนในสังคม ให้เข้ามาประสานสามัคคีร่วมกันกระทำคุณงามความดีในกระแสธรรมอันบริสุทธิ์ พระศรีรัตนมหาธาตุนี้จักดำรงอยู่ตราบที่พระพุทธศาสนาดำรงอยู่ ในจารึกนครชุมได้กล่าวถึงวันสิ้นพระศรีรัตนมหาธาตุและพระพุทธศาสนา และความสำคัญของการปฏิบัติตามแนวทางพระพุทธศาสนาว่า

“จึงจักกาลไฟไหม้พระธาตุทั้งอันสิ้นแล เปลวพุ่งขึ้นคองพรหมโลก
ศาสนาพระพุทธจักสิ้นในวันดังกล่าวอันแล แต่นั้นเมื่อหน้า ผูกคนอัน
จักรู้บุญธรรมหามิได้หลายเลยย่อมจักกระทำบาป แลจักเอาตนไปเกิด
ในนรกไซ้”

แต่นี้เมื่อหน้า ผูกสาธุสัตว์บุรุษทั้งหลายจูงเร่งกระทำบุญธรรมใน
ศาสนาพระพุทธเมื่อยังมีเท่าวัน ชั่วเราบัดนี้มีบุญหนักหนา จึงจักได้มา
เกิดทันศาสนาพระเป็นเจ้าไซ้” จูงทั้งหลายหมั้นกระทำบูชาพระสถูป
เจดีย์ พระศรีมหาโพธิ อันเสมอตั้งตนพระเจ้าเรา

ผีผู้ใดได้ปรารถนาด้วยใจศรัทธาดังอันชื่อ จักปรารถนาไปเกิดใน
เมืองฟ้า...ตลอด พระศรีอารยไมตรีลงมาเป็นพระพุทธ เยี่ยมมาเกิดใน
เมืองดินนี้คาบเดี๋ยวก็ได้”^{๔๘}

คติเรื่องพระธาตุนี้ ทางสุโขทัยรับมาจากลังกา จึงได้เกิดคติการนำพระธาตุมา
จากลังกา ในจารึกนครชุมได้ย้าว่า พระธาตุซึ่งพระมหากษัตริย์ราชสีห์ทรงนำมาประดิษฐาน
ที่นครชุมนั้น “อันนี้ไซ้ธาตุอันสามานย์ คือพระธาตุแท้จริงแล เหาลูกแต่ลังกาทวีปพื้น”^{๔๙}
ในศิลาจารึกวัดเขากบ อายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ได้กล่าวถึงการเดินทางไปแสวงหา

^{๔๘} เรื่องเดิม, หน้า ๓๐-๓๑.

^{๔๙} เรื่องเดิม, หน้า ๒๙.

พระมหาทันตชาติถึงลังกาทวิป แล้วเดินทางกลับมา ได้ “ผสมแต่ก่อกษัตริย์พระศรีรัตน-
ชาติ” ขึ้น^{๕๐}

ลักษณะการเก็บรักษาพระบรมธาตุไว้ในสถูปเจดีย์ในสมัยสุโขทัยนั้น เป็นการ
ทำกรุฝังพระบรมธาตุไว้ในแผ่นดิน แล้วสร้างพระสถูปเจดีย์ครอบเป็นเครื่องหมายที่ฝัง
พระบรมธาตุ ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ได้พรรณนาว่า “เอาลงฝังในกลางเมืองศรีสัชชนาลัย
ก่อกษัตริย์เหนือหูกเข้าจิ้งแล้ว”

ในสมัยอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระเจ้าอู่ทอง ได้สืบคิดข้างต้น โปรด
ให้สร้างพระรัตนมหาธาตุ พระเจดีย์ใหญ่ เข้าใจว่าคือ พระเจดีย์ใหญ่วัดชัยมงคล^{๕๑} อย่างไร
ก็ตาม ในสมัยอยุธยา นี้ ได้มีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องคติพระธาตุและธรรมเนียมประเพณี
การสร้างเจดีย์บรรจุพระธาตุ ๓ ประการ กล่าวคือ

๑) ในเรื่องคติพระธาตุ ได้เปลี่ยนจากการเป็นสิ่งบริสุทธิที่สำคัญทางพระศาสนา
ตามคติในสมัยสุโขทัย มาเป็นสิ่งปาฏิหาริย์ซึ่งบงกอบบุญญาบารมีของพระเจ้าแผ่นดิน ช่วย
ยืนยันสิทธิธรรมทางการเมือง คือ แสดงว่าพระองค์เป็นผู้ควรเสวยสิริราชสมบัติเพื่อจัก
เข้ามาทำนุบำรุงพระศาสนา และเป็นกำลังใจว่าพระองค์จักประสบความสำเร็จในกิจกรรม
ที่กำลังกระทำอยู่นั้น ดังเช่น

- สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเห็นพระสารีริกธาตุ ๔ ครั้ง ครั้งแรกเมื่อเสด็จ
ขึ้นไปจัดเตรียมกองทัพที่เมืองพิษณุโลก “ครั้นศักราช ๙๓๖ ปีจอฉอดก วันอาทิตย์ เดือน ๓
แรม ๖ ค่ำ เพลา ๑๑ ทุ่ม ๙ บาท ประกอบด้วยเพชรฤกษ์ เสด็จทรงเครื่องพิชัยภูษาแล้ว
เสร็จ ทรงพระคชาธารพร้อมด้วยพลพยุหแสนยากกร ทอดพระเนตรเห็นพระบรมสารีริกธาตุ
ปาฏิหาริย์แต่บูรพทิศ ผ่านพระคชาธารไปยังประตูชัยแสน” ครั้งที่ ๒ ภายหลังการประกาศ
อิสรภาพ เมื่อจะเสด็จยกทัพออกจากเมืองแครง “ทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุเสด็จ
ปาฏิหาริย์มาแต่ประจิมทิศ ผ่านพระคชาธารไปข้างบูรพทิศ” ครั้งที่ ๓ ภายหลังการสงคราม
ปราบเมืองสวรรค์โลก ทรง “เห็นพระสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์แต่ตะวันตก ผ่านข้าง

^{๕๐} เรื่องเดิม, หน้า ๑๘๘.

^{๕๑} คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๒๐๓.

พระที่นั่งมาตะวันออกโดยทางที่เสด็จมานั้น เท่าผลหมากพร้าวปอก” ครั้งที่ ๔ เมื่อเสด็จยกทัพปราบเมืองตะนาวศรี “พระบรมสารีริกธาตุใหญ่เท่าผลส้มเกลี้ยง เสด็จผ่านด้านตะนาวศรี มาแต่ทิศอุดรไปเฉียงอากาศเนย์ พระรัศมีสว่างวาบไปทั้งอากาศและปฐพี”^{๕๒}

- เจ้าพระยาโกษาธิบดีโสมสวลีฯ เมื่อจกนำขุนนางเข้าชิงราชสมบัติจากสมเด็จพระเชษฐาธิราช ได้ “ตั้งสัจจาธิษฐานว่า ข้าพเจ้าปรารถนาพระโพธิญาณ ถ้าจะเสร็จแก่พระพุทธสมบัติเป็นแท้ จะยกเข้าไปล้างผู้แสจขอให้สำเร็จดังปรารถนา เสร็จอธิษฐานแล้ว เพลาพลบค่ำจึงมาตั้งชุ่มพลอยู่ ณ วัดสุทธาวาส ครั้นเพลาค่ำ ชุ่ม นั่งคอยฤกษ์พร้อมกันเห็นพระสารีริกธาตุเสด็จมาแต่ประจิมทิศผ่านไปปราจีนทิศ ได้นิมิตเป็นมหามงคลฤกษ์อันประเสริฐ”^{๕๓}

๒) ได้เกิดการสร้างเจดีย์ที่มีเครื่องประจุพระ ลักษณะการเก็บรักษาพระธาตุในสมัยอยุธยาแตกต่างไปจากสมัยสุโขทัย คือ มีได้ฝังพระธาตุลงในแผ่นดิน แต่ประดิษฐานไว้ในองค์พระสถูปให้คนเข้าไปบูชาได้ (สาสน์) การเปลี่ยนลักษณะการเก็บรักษาพระธาตุดังกล่าวนี้ ทำให้เกิดธรรมเนียมประเพณีถวายเครื่องประจุพระไว้ในพระเจดีย์ที่บรรจุพระธาตุ เครื่องประจุพระนี้ประกอบด้วยพระพุทธรูป พระพิมพ์ เงินทอง และสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ ได้แก่ เสื้อผ้า ผ้าเช็ดหน้า ตลอดจนเครื่องประดับ เช่น แหวน สิ่งของเหล่านี้จะมีมากมายเพียงใดขึ้นอยู่กับศรัทธา กำลังทรัพย์ และกำลังความสามารถในการจัดหา เมื่อเกิดธรรมเนียมประเพณีการสร้างเจดีย์ที่มีไขเจดีย์บรรจุพระธาตุ (ดังจะได้กล่าวต่อไป) ก็ยังนิยมถวายเครื่องบรรจุพระไว้ในเจดีย์ การถวายเครื่องประจุพระนี้ เป็นที่นิยมกันโดยทั่วไปในชุมชนทุกระดับ เพราะสิ่งของที่จักถวายมีขนาดเล็ก และอาจถวายมากน้อยตามกำลังได้ บางทีก็ใช้วิธีรวมกลุ่มคนในครอบครัว หมู่ญาติ หรือชุมชนที่ใกล้ชิดร่วมกันจัดสร้างจัดทำ การที่มีการถวายเงินทอง สิ่งของเครื่องใช้ และเครื่องประดับด้วยนั้น เข้าใจว่า เพราะมีพื้นฐานแนวคิดที่หวังในอาณิสย์ให้ ได้มีสิ่งเหล่านั้นบริบูรณ์ในชาติต่อไป ดังตัวอย่างเช่น พ่อยี่ตัดผะและแม่สร้อย “มีใจศรัทธาก่อพระเจดีย์อันตนหนึ่งได้ ๕ วา ๒ คอก เจริญประเพณีมิให้หมองในคลองธรรมนี้แล แต่เครื่องประจุพระ พระทอง ๒๑ พระเงิน

^{๕๒} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)... หน้า ๑๓๙, ๑๔๔, ๑๕๒, ๒๔๘.

^{๕๓} เรื่องเดิม, หน้า ๓๓๗.

๒ ตน พระตีบุก ๑๖๑ เงินทองผ้าผ่อน... ผ้าเช็ดหน้าตน ๒ ผืน ผ้ากระแสด ๑ ผืน” และได้ตั้งความปรารถนา “ทำบุญทั้งนี้ปรารถนาเกิดมาชาติใดก็ดีขอให้มี อาจให้ทานจาคีลภาวนา ขอลูกเฝ้าโสดาปัตติผลหมายเข้าไปนิพพานเทอญ... ขอจงได้ทันพระศรีอาริย์ไม่ตรีแล ขอมีปรีชญา ขอมีข้าวของเงินทอง ขอมีโฉมงาม ขอมีอาหารกิน ขอมีพ่อแก้วแม่แก้ว ขอมีปากหอมตันทอม”^{๕๔} เจ้าเมืองกำแพงเพชรได้ตั้งความปรารถนาขออานิสงส์แห่งการประดิษฐานพระรัตนธาตุ “ขอให้งามยืนแรง ขอหลัก ขอชานะในสงคราม ขอมีตาทิพย์ ใจทิพย์ หูทิพย์ ขอมีขุมเงินขุมทอง อาจให้ทาน ขอมีเมียแก้ว ลูกแก้ว หลานแก้ว มนตรีแก้ว ช้างแก้ว โยธาแก้ว ชินอนโนไสยสณฑ์ อย่าได้เห็นคราบเลย จงได้ไปเสวยมทาบโทมกษนครนิพพาน”^{๕๕}

๓) ได้เกิดคติการสร้างเจดีย์บรรจุอัฐิธาตุของบุคคลขึ้น โดยเฉพาะในระดับผู้ปกครอง คตินี้เริ่มขึ้นในล้านนา ใน พ.ศ. ๑๙๙๐ พระเจ้าติโลกราชได้จัดการปลงพระศพพระเจ้าสามฝั่งแกน ณ ป่าแดงหลวง แล้วสถาปนาพระสถูปบรรจุอัฐิธาตุไว้ภายใน การปฏิบัตินี้เป็นการทำตามแบบอย่างพระยามหันตยศ เมื่อทรงจัดการถวายพระเพลิงพระศพพระนางจามเทวี ได้โปรดให้ก่อพระเจดีย์บรรจุพระอัฐิ เรียกว่า สุวรรณคีรีจิงโกฏ ณ เมืองทริภุญชัย ทางอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ได้ทรงปฏิบัติตามแบบอย่างพระเจ้าติโลกราช ใน พ.ศ. ๒๐๓๕ ได้โปรดให้สร้างพระเจดีย์ ๒ องค์ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ องค์ตะวันออกบรรจุพระบรมอัฐิของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระบรมชนก องค์กลางบรรจุพระอัฐิของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ พระบรมเชษฐาธิราช (พชท ๑๐๗) ในสมัยต่อมาได้มีการสร้างพระเจดีย์องค์ที่ ๓ บรรจุพระอัฐิของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ต่อแต่นั้นได้เกิดธรรมเนียมประเพณีบรรจุอัฐิผู้ตายในพระเจดีย์ขึ้น ไม่ใช่แต่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตัวอย่างเช่น

- สมเด็จพระบรมราชาที่ ๒ โปรดให้ขุดเอาพระศพเจ้าอ้ายพระยา เจ้ายี่พระยา ไปถวายพระเพลิง ที่ถวายพระเพลิงนั้นให้สถาปนาพระเจดีย์บรรจุพระอัฐิของเจ้าอ้ายพระยา และเจ้ายี่พระยา^{๕๖}

^{๕๔} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕...*, หน้า ๓๓๗.

^{๕๕} เรื่องเดิม, หน้า ๑๗๐.

^{๕๖} *พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)...*, หน้า ๔๗๗.

– สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดให้ก่อพระเจดีย์บรรจุพระอัฐิสมเด็จพระศรีสุริโยทัยซึ่งเสียดชะพระชนม์ชีพป้องกันพระองค์ในคราวทำสงครามกับพม่า สถานที่นั้นมีชื่อเรียกต่อมาว่า ตำบลเนินเจ้า^{๕๗}

เพื่อให้เจดีย์บรรจุอัฐิธาตุของบุคคล เป็นศาสนสถานอันควรสักการบูชาด้วยบางครั้ง ก็ได้บรรจุพระบรมสารีริกธาตุเป็นหลัก แล้วบรรจุอัฐิบุคคลเป็นส่วนประกอบ ดังปรากฏว่า ในพระเจดีย์องค์แรกที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ ได้พบพระบรมสารีริกธาตุบรรจุอยู่ในพระสถูปแก้วผลึก มีพระสถูปทองคำเงินและสัมฤทธิ์ครอบสวมเป็นลำดับอยู่ด้วย รวมทั้งหมด ๗ ชั้น คือองค์สถูปแก้วผลึกบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ องค์แก้วผลึกนี้อยู่ในองค์ทองคำ ๆ อยู่ในองค์เงิน ๆ อยู่ในองค์สัมฤทธิ์ ๆ อยู่ในเขี้ยวหลอม ๆ อยู่ในองค์ศิลา ๆ อยู่ในองค์สถูปใหญ่^{๕๘}

นอกจากเจดีย์อนุสรณ์ที่บรรจุอัฐิของบุคคลแล้ว ยังมีการสร้างเจดีย์อนุสรณ์ในลักษณะเป็นเจดีย์เฉลิมพระเกียรติ ตัวอย่างคือ เมื่อพระเจ้าหงสาวดีตีกรุงศรีอยุธยาได้สร้างพระเจดีย์ภูเขาทองขึ้นไว้เฉลิมพระเกียรติ ครั้นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชรบชนะหงสาวดี กลับตั้งตัวเป็นอิสระได้ตั้งแต่ก่อน น่าเดาว่า สมเด็จพระนเรศวรคงทรงปรารถนาจะรื้อเจดีย์ที่ข้าศึกสร้างข่มไว้ แต่สมเด็จพระวันรัตน์ว่า รื้อพระเจดีย์มีบาปกรรม สร้างพระเจดีย์เฉลิมพระเกียรติขึ้นใหม่จะดีกว่า จึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์ขึ้นใหม่ที่วัดเจ้าพระยาไทยอันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระวันรัตน์ และได้ทำขนาดใหญ่เสมอหรือใหญ่ยิ่งกว่าภูเขาทองของพระเจ้าหงสาวดี คราวเดียวกับสร้างพระเจดีย์ที่ประยูรทศทัตติ ที่ตำบลหนองสาหร่าย แขวงสุพรรณ วัดเจ้าพระยาไทยจึงเป็นวัดใหญ่โต ราษฎรเรียกกันว่า วัดใหญ่สี่ปมา^{๕๙} การสร้างพระเจดีย์เฉลิมพระเกียรตินี้ น่าจะมีพื้นฐานแนวคิดมาจากลังกา ในคัมภีร์มหาวงศ์กล่าวว่า เมื่อพระเจ้าพุทธคามณียกทัพต่อสู้กับพระยาเอฬาระ กษัตริย์ทมิฬได้ชัยชนะ พระยาเอฬาระสิ้นชีพนบคอช้าง ก็ได้โปรดให้สร้างพระเจดีย์องค์หนึ่งขึ้นตรงที่ชนช้างชนะนั้น^{๖๐}

^{๕๗} คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๘๑.

^{๕๘} หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, ชุมชุมโบราณคดี (พระนคร : เขษมบรรณกิจ), หน้า ๓๔๘.

^{๕๙} สาส์นสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๖๒.

^{๖๐} สาส์นสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๒๘๑.

๒.๔ การปลุกตันพระศรีมหาโพธิ

พระศรีมหาโพธิ คือ ต้นโพซึ่งพระพุทธเจ้าประทับนั่งใต้ต้นในวันตรัสรู้ที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา นับเป็นต้นโพธิ-ต้นไม้มงคลแห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ เมื่อพระมหินทเถระขอให้พระสังฆมิตตาเถรี ผู้เป็นน้อง มาช่วยอุปสมบทพระภิกษุณีในลังกา พระสังฆมิตตาเถรีได้นำหน่อพระศรีมหาโพธิมาปลูกในลังกาในครั้งนั้นด้วย คัมภีร์อรรถกถาได้พรรณนาถึงอานิสงส์และวิธีการบูชาพระศรีมหาโพธิไว้เป็นอเนกประการ ชาวลังกาได้ถือคติบูชาพระศรีมหาโพธิตามที่กล่าวในคัมภีร์อรรถกถา

ชาวสุโขทัยได้รับแนวคิดเรื่องการบูชาพระศรีมหาโพธิจากลังกา ความสำคัญของการบูชาพระศรีมหาโพธิตามความเข้าใจของชาวสุโขทัย สรุปแก่นสารไว้ในจารึกนครชุมว่า “ผิผู้ใดได้ให้วันบกระทำบูชาพระศรีรัตนมหาธาตุและพระศรีมหาโพธินี้ว่าไซ้ให้มีผลอานิสงส์ดังได้บนตนพระเป็นเจ้าบ้างแล” การกล่าวถึงการบูชาพระศรีรัตนมหาธาตุควบคู่ไปกับการบูชาพระศรีมหาโพธิในจารึกนครชุมนี้ สะท้อนคตินิยมของชาวสุโขทัยในการปลุกตันพระศรีมหาโพธิพร้อมไปกับการสร้างเจดีย์พระศรีรัตนมหาธาตุ เพื่อจักได้เป็นสิ่งบูชาคู่กันไป คติและแนวปฏิบัติดังกล่าวปรากฏในจารึกหลายหลักในสมัยสุโขทัย กล่าวคือ

- ในจารึกวัดศรีชุม กล่าวว่า สมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาธรรมาธิบดี “เทียรปรารธนาโพธิสมภาร...ก่อพระเจดีย์ ปลุกพระศรีมหาโพธิ กระทำพุทธประวัติมาทุกแห่งทุกพาย... พระศรีมหาโพธินครสิงหลนั้นก็ดี สมเด็จพระมหาเถรเป็นเจ้า เอามาปลูกเหนือดิน จึงอริษฐาน ผิว่า (เราจักได้เป็น) ...พระพุทธเจ้าจึงว่าไซ้ จุงให้เป็น อย่าได้เหี่ยวล้าอัน ครั้นอริษฐานตั้งอันชื่อใบหนึ่งแห่ง...จึงขึ้นเป็นใบเขียวงามหนักหนาแก่กมเป็นต้นใหญ่ ต้นหลวงสูงงามหนักหนา เป็น...หลายกิ่ง”^{๖๑}

- ในจารึกนครชุม กล่าวว่า เมื่อคราวที่พระมหาธรรมราชาลิไทโปรดให้นำพระมหาธาตุมาจากลังกานั้น ได้โปรดให้ “เอาทั้งพืชพระศรีมหาโพธิ อันพระพุทธเจ้าเราเสด็จอยู่ใต้ต้น และผจญขุนมาราธิราช ได้ปราบแก้สัพพัญญุตญาณเป็นพระพุทธ มาปลูกเบื้องหลังพระมหาธาตุนี้”^{๖๒}

^{๖๑} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๖๕-๖๖.

^{๖๒} เรื่องเดิม, หน้า ๒๙.

คือต้นซึ่งได้กิ่งมาจากลังกาหรือซึ่งสืบต่อพันธุ์จากกิ่งที่นำมาจากลังกา แต่เป็นต้นโพทั่วไป ซึ่งยกย่องให้เป็นต้นไม้ชนิดพิเศษ คือเป็นต้นโพธิ์ การปลูกต้นโพธิ์หรือโพธิ์ในวัดได้นิยมปฏิบัติสืบต่อมาในสังคมไทย เป็นสัญลักษณ์แทนต้นพระศรีมหาโพธิ์ซึ่งหาหน่อหรือกิ่งมาปลูกได้ยาก

๒.๕ การสร้างพระพุทธรูป

คตินิยมเรื่องพระพุทธรูปนั้นมีในลังกา คัมภีร์บาลีของลังกา มีคัมภีร์ที่ปวงส์ และคัมภีร์มหาวงส์ เป็นต้น ได้กล่าวว่า ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้เสด็จด้วยฤทธิมายังลังกา ทวีป และได้เหยียบรอยพระบาทไว้ที่เขาสุมนกภูฏ ชาวลังกาให้คุณค่าแก่รอยพระพุทธรูปนั้นมาก ด้วยความเชื่อว่าเป็นรอยพระบาทอันแท้จริงของพระพุทธเจ้า ถือกันว่า เป็นหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของพุทธศาสนิกชนชาวลังกาที่จักต้องไปนมัสการพระพุทธรูปอย่างน้อยก็ ๑ ครั้งในชีวิต เกิดมีประเพณีการไปนมัสการพระพุทธรูปประจำปีขึ้น

ไทยเรารับคตินิยมเรื่องรอยพระพุทธรูปจากลังกา ในสมัยสุโขทัย พระมหาธรรมราชาลิไทได้โปรดให้พระภิกษุไปพิมพ์ (คือลอกแบบ) รอยพระพุทธรูปมาจากลังกา และโปรดให้สร้าง หรือ จำลองรอยพระพุทธรูปขึ้นบนยอดเขาในเมืองต่าง ๆ ๔ แห่ง เพื่อให้ประชาชนได้มีโอกาสนมัสการพระพุทธรูป ได้ทำหน้าที่ของพุทธศาสนิกชน และได้รับผลบุญที่พึงควรได้รับ การไปพิมพ์รอยพระพุทธรูปแล้วนำมาสร้างนี้ ถือเป็นการนำมาประดิษฐาน ดังมีข้อความในจารึกนครชุมดังนี้

“พระบาทลักษณะนั้นไฉรั พระยาศรรณมิกราชาให้ไปพิมพ์เอารอย
ดิน...พระเป็นเจ้าถึงลึงหลอันเหยียบเหนือจอมเขาสุมนกภูฏบรรพต ประมาณ
เท่าใดเอามาพิมพ์ไว้จูงคนทั้งหลายแท้...อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมือง
ศรีสัชชนาลัย เหนือจอมเขา...อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมืองสุโขทัย
เหนือจอมเขาสุมนกภูฏ อันหนึ่งประดิษฐานไว้ในเมืองพาน เหนือจอม
เขานางทอง อันหนึ่งประดิษฐานไว้เหนือจอมเขาที่ปากพระบาง จารึก
ก็ยงไว้ด้วยทุกแห่ง”^{๖๗}

^{๖๗} เรื่องเดิม, หน้า ๓๙.

ลักษณะสำคัญของรอยพระพุทธรูปบาทตามคตินิยมคือ มีลายมงคล ๑๐๘ ตามที่ระบุไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ดังมีคำพรรณนาในจารึกเขาสุมนกูฏ พ.ศ. ๑๙๑๒ ว่า

“เขานันนี้ชื่อสุมนกูฏบรรพต...เรียกชื่อดังอัน เพื่อไปพิมพ์เอา
รอยตีนพระพุทธรเจ้าเราอันเหยียบเหนือจอมเขาสุมนกูฏบรรพต...ใน
ลังกาทวีปพื้น มาประดิษฐานไว้เหนือจอมเขานันนี้แล้วให้คนทั้งหลาย
ได้เห็น รอยฝ่าตีนพระพุทธรเป็นเจ้าเรา นี้ มีลายอันได้ร้อยแปดสี่สอง
ให้ฝูงเทพดาและ (ชน)...ทั้งหลายได้ให้วันบทำบูชา”^{๖๘}

ในศิลาจารึกรอยพระพุทธรูปบาทยุคลพบุรี ได้กล่าวถึงการสร้างรอยพระพุทธรูปบาทในสมัยพระมหากษัตริย์ราชที่ ๔ เมื่อพ.ศ. ๑๙๗๐ วิธีการสร้างเป็นการจำลองหรือเลียนแบบลักษณะรอยพระบาทในลังกา และเน้นถึงความสมบูรณ์ของลายมงคล ๑๐๘ อันเป็นลักษณะของการสร้างพระพุทธรูปบาทในสมัยสุโขทัย มีความดังนี้

“พระสังฆนายกผู้ใหญ่ฝ่ายอรัญญวาสี มีนามว่าสิริสุเมธังกร... ได้
อาศัยราชพลาณภาพแห่งพระศรีสุริยวงศ์บรมपालมทาทรรมราชาธิราช...
ให้จำลองรอยพระบาททั้งคู่อันประดิษฐานไว้ชิดกันของสมเด็จพระสรรเพชญ์
พุทธองค์อันบริบูรณ์ไปด้วยบรมมงคลร้อยแปดประการ รุ่งเรืองไป
ด้วยพระจักรลักษณะอันวิจิตรงดงามมีประการต่าง ๆ ทำความเป็นที่
พึงใจเป็นอย่างยิ่ง ปานกันกับประมาณแห่งบรรตณเจดีย์ที่สมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถทรงสำแดงไว้แลเหนือยอดพระยาเขาสมันตกูฏ อัน
เป็นรัตนมกุฏแห่งลังกาทวีป”^{๖๙}

เรื่องลายมงคล ๑๐๘ นี้ ในสมัยสุโขทัย ได้มีผู้สร้างจารึกเพื่อระบุชื่อลายเหล่านั้นไว้ ได้แก่จารึกภูเขาไกรลาส พ.ศ. ๑๙๒๒ ด้านหน้าเป็นอักษรไทย ภาษาไทย กล่าวถึงการทำบุญของบ้านคำเยี้ย ด้านหลังเป็นอักษรขอม ภาษาบาลี แต่งเป็นปฏิญญาวัตรคาถา ๑๓ บท พรรณนาลายพระพุทธรูปบาทไว้ ๑๐๕ ลาย

^{๖๘} เรื่องเดิม, หน้า ๘๔.

^{๖๙} เรื่องเดิม, หน้า ๒๖๗-๒๖๘.

นอกจากตัวพระพุทธรูปบาทและลายมงคลแล้ว บางครั้งได้มีการจารึกข้อความแสดง
 สาระธรรมไว้ด้วย ดังในจารึกกรอยพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า จารึกกรอย
 พระพุทธรูปวัดเสด็จ จารึกในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ บนขอบรอยพระพุทธรูปบาทตาม
 ด้านยาว บรรทัดที่ ๑ ได้จารึกพระนามพระพุทธรูปเจ้าในอดีต ๑๓ พระนาม คือ พระปฐมุตตระ
 พระนารทะ พระปฐมุ พระพุทธรูปโหมทัสสี พระพุทธรูปโสภิต พระพุทธรูปเรวัต พระสุมนธิระ
 พระพุทธรูปสุมงคล พระโกณฑัญญะ พระทีปังกร พระสรณังกร พระพุทธรูปเมธังกร พระพุทธรูป-
 ตัณฑนกร บรรทัดที่ ๒ บอกชื่อผู้สร้าง บรรทัดที่ ๓ จารึกชื่อพระสาวกในสมัยพุทธกาล
 ๒๐ ชื่อ และด้านข้าง จารึกชื่อพระสาวกในสมัยพุทธกาลอีก ๘ ชื่อ พร้อมไปกับชื่อได้จำ
 หลักภาพพระพุทธรูปเจ้า ภาพพระสาวก และภาพแสดงการนบบูชาพระพุทธรูปบาท ทั้งหมดได้
 ประสานสื่อความหมายแห่งพระรัตนตรัย คือพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ ไว้โดยสมบูรณ์^{๗๐}

คติเรื่องพระพุทธรูปบาทได้ปรากฏสืบเนื่องในสมัยอยุธยา ในคำให้การชาวกรุงเก่า
 ได้เล่าว่า พระอินทราชา พระราชบิดาของพระเจ้าอู่ทองได้เสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปบาท
 ณ ยอดเขาสุวรรณบรรพตในแดนเมืองลพบุรี พระเจ้าอู่ทองเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ ณ
 กรุงศรีอยุธยาแล้ว ได้ทรงบริจาคพระราชทานทรัพย์เป็นอันมากปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงมณฑป
 พระพุทธรูปบาท ณ ยอดเขาสุวรรณบรรพตนั้น เมื่อการซ่อมแปลงเสร็จแล้ว พระองค์ได้
 เสด็จไปนมัสการ^{๗๑} สมเด็จพระเอกาทศรถได้เสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปบาทที่เขารังรุ้ง^{๗๒}
 เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๖ ในเดือน ๑๒ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงเห็นว่าพื้นที่กาลราชฐาน
 เกี้ยวข้าวแล้ว ก็เสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปบาท ณ ธารทองแดง^{๗๓}

ไม่ปรากฏหลักฐานเรื่องลักษณะของพระพุทธรูปบาทตามคตินิยมสมัยอยุธยา เข้าใจว่า
 จะได้สืบทอดวิธีการสร้างแบบจำลองลักษณะพระพุทธรูปบาทของลังกา และการแสดงลาย
 มงคล ๑๐๘ เพราะมีจารึกมงคลกรอยพระพุทธรูปบาท อักษรขอมอยุธยา ภาษาบาลี แสดงชื่อ
 ลายมงคลพระพุทธรูปบาทไว้ ๕๑ ชื่อ^{๗๔} และการแต่งคัมภีร์พรรณนาความหมายทางธรรม

^{๗๐} เรื่องเดิม, หน้า ๒๐๘-๒๐๙.

^{๗๑} คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๔๗, ๖๐.

^{๗๒} เรื่องเดิม, หน้า ๙๙.

^{๗๓} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)... หน้า ๓๔๕.

^{๗๔} กรมศิลป์ากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕... หน้า ๑๒๐-๑๒๓.

ของลายพระพุทธรูป ๑๐๘ มงคล ชื่อว่า *คัมภีร์พุทธรูปมงคล* สันนิษฐานว่าแต่งในสมัย สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม ได้พบรอยพระพุทธรูปที่เขาแห่งหนึ่งของเมืองสระบุรี มีความเชื่อว่า พระพุทธรูปนั้นเป็นรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธรูปเจ้าทรงประทับไว้เมื่อครั้งที่เสด็จมา ณ ที่นั้น ด้วยความเชื่อนี้ จึงให้ความสำคัญต่อการนมัสการพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรี เกิดธรรมเนียมประเพณีการนมัสการพระพุทธรูป ณ ที่นั้นขึ้น ความนิยมในการนมัสการพระพุทธรูปจำลองที่มีมาแต่เดิมก็ลดลงจนที่สุดหมดความสำคัญไป

๒.๖ การปฏิสังขรณ์

นอกจากการสร้างสิ่งต่าง ๆ ที่เนื่องกับพระพุทธรูปดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังได้มีธรรมเนียมประเพณีการปฏิสังขรณ์สิ่งเหล่านั้นด้วย ดังตัวอย่างเช่น

- ในสมัยสุโขทัย นางมิ่งได้ทำบุญ มีการสร้างพระพุทธรูป ปลุกพระศรีมหาโพธิ์ และ “ปั้นอิฐซ่อมพระเจ้า” เป็นต้น^{๗๕}

- ในสมัยอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระเจ้าอู่ทอง ได้ทรงบริจาคทรัพย์เป็นอันมากปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงมณฑลพระพุทธรูป ณ ยอดเขาสุวรรณบรรพต ในแดนเมืองลพบุรี^{๗๖}

- พ.ศ. ๒๐๕๓ เจ้าพระยาเมืองกำแพงเพชร ได้ “ซ่อมแปลงพระมหาธาตุและวัดบริวารในเมืองนอกเมือง”^{๗๗}

- พ.ศ. ๒๒๖๐ พระมหาพุทธรุ พระครูเมืองชัยนาท พระสงฆ์เมืองชัยนาทและประชาชน ได้ชักชวนกัน “ปฏิสังขรณ์พระบรมธาตุ และได้ก่อกำแพงล้อมพระมหาธาตุนั้น”^{๗๘}

- สมเด็จพระเอกาทศรถทรงบริจาคพระราชทรัพย์ปฏิสังขรณ์พระเจดีย์และพระพุทธรูปที่เมืองหาง^{๗๙}

^{๗๕} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๑๙๒.

^{๗๖} *คำให้การชาวกรุงเก่า...*, หน้า ๖๐.

^{๗๗} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๑๗๓.

^{๗๘} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕...*, หน้า ๑๓๕.

^{๗๙} *คำให้การชาวกรุงเก่า...*, หน้า ๙๙.

ในคำให้การชาวกรุงเก่า ได้ระบุนายจ่ายพระราชทรัพย์ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาทรงจ่ายประจำปี มีรายการปฏิสังขรณ์ว่า พระราชทานเป็นเงินอุทิศในการปฏิสังขรณ์ พระอารามที่สลักหักพังปีละ ๑๐๐ ชั่ง ในการปฏิสังขรณ์วัดพระมหาธาตุเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก และเมืองนครศรีธรรมราช ปีหนึ่งแห่งละ ๓ ชั่ง รวม ๙ ชั่ง และในการปฏิสังขรณ์ พระพุทธรูปปีละ ๑๐๐ ชั่ง^{๘๐}

ในกรณี que สิ่งนั้น ๆ ซ้ำรดทรดโทรมจนยากแก่การปฏิสังขรณ์ ก็อาจสร้างใหม่ในลักษณะคงเค้ารูปเดิมและอาจมีการพัฒนาให้ดีขึ้น ดังตัวอย่างเช่น สมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิได้โปรดให้สร้างพระสถูปบรรจุพระสารีริกธาตุไว้ ต่อมาพระสถูปนั้นชำรุดทรุดโทรมลง พระราชโอรสของพระองค์จึงได้ปฏิสังขรณ์ จึง “ทรงให้สร้างอีกตามเค้าเดิม ให้สูงยิ่งกว่าพระสถูปองค์เดิม”^{๘๑} พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้โปรดให้ปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปที่เขาสุวรรณบรรพตซึ่งพระเจ้าอยู่หัวองค์ก่อนได้เคยโปรดให้ปฏิสังขรณ์มาแล้วครั้งหนึ่ง พระพุทธรูปนั้นมีสภาพทรุดโทรมมาก จึงโปรดให้ “ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ทั้งสิ้น”^{๘๒}

ข้อควรสังเกตคือ การปฏิสังขรณ์ หรือการสร้างใหม่ตามเค้าเดิมนั้น นอกจากทำด้วยความศรัทธาแล้ว ยังเป็นการทำตามธรรมเนียมประเพณีของการทำนุบำรุงสืบต่อศาสนสมบัติที่บรรพบุรุษในวงศ์ตระกูลได้สร้างไว้ด้วย ตัวอย่างเช่น สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ โปรดให้สร้างสถูปบรรจุพระบรมธาตุขึ้นที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองสุพรรณบุรี อุทิศผลบุญให้แก่พระยาอยู่ทองผู้เป็นพระราชบิดาของพระอัครมเหสีของพระองค์ ต่อมา สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ได้โปรดให้ปฏิสังขรณ์พระสถูปนั้น ในฐานะที่เป็นสถูปที่สมเด็จพระชนกได้สร้างขึ้นถวายพระเจ้าตา และต่อมา สมเด็จพระบรมราชาที่ ๒ ก็โปรดให้ปฏิสังขรณ์พระสถูปนั้นอีก^{๘๓}

^{๘๐} เรื่องเดิม, หน้า ๒๘๒.

^{๘๑} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕...*, หน้า ๑๖๒.

^{๘๒} *คำให้การชาวกรุงเก่า...*, หน้า ๑๕๒.

^{๘๓} พระบริหารเทพธานี, *พงศาวดารชาติไทย...*, หน้า ๓๒, ๕๑, ๖๓.

๔) **การนบพระตามโอกาสอันควร** เช่น เลือกช่วงเวลาที่เหมาะสมแก่การเดินทาง และความสะดวกของผู้ที่เกี่ยวข้อง เช่น พระอินทราชา - พระราชาบิดาของพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูป ณ ยอดเขาสุวรรณบรรพตเมื่อ “ถึงฤดูแล้งมรรคาเดินสะดวกแก่ชนทั้งปวง”^{๘๘} สมเด็จพระเจ้าปราสาททองเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปเมื่อพ้นเทศกาลราษฎรเกี่ยวข้าวแล้ว^{๘๙} สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม “ทรงพระอุตสาหะเสด็จขึ้นไปนมัสการพระพุทธรูปไม่ไค้ขาด ครั้นต่อมา ทรงเห็นว่าลำบากแก่ข้าราชการนัก นาน ๆ จึงจะเสด็จครั้งหนึ่ง”^{๙๐}

วิธีการแสดงการนบพระในสมัยสุโขทัย มีลักษณะเป็นการปฏิบัติกิจทางศาสนา โดยตรงตามความเลื่อมใส เช่น การนบพระของพ่อขุนรามคำแหงดังกล่าวข้างต้น หรือในจารึกวัดพระยืน จังหวัดชัยนาท กล่าวถึง การนบพระธาตุของท้าวสองแสนนาว่า “แลจึงสร้างพระธาตุเป็นเจ้าด้วยน้ำสุคนธ์ศรีสินธุธารา แลแล้วจึงบูชาพระธาตุเป็นเจ้าด้วยเครื่องบูชาทั้งหลายอันพิเศษหนักหนาและครบถ้วนสามวัน”^{๙๑} ส่วนวิธีการปฏิบัติในสมัยอยุธยา นอกจากจะเป็นการแสดงความศรัทธาแล้ว ยังเป็นการแสดงพระราชอำนาจและพระเดชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินด้วย คือ มักแสดงการสักการบูชาด้วยเครื่องราชูปโภค เช่น

- ในการนมัสการพระพุทธรูปชินศรีและพระพุทธรูปชินราช สมเด็จพระนเรศวร “ทรงพระราชูทิศศรัทธา เปลื้องเครื่องสุวรรณลงกาขัตติยาภรณ์ออก กระทำการสักการบูชา” สมเด็จพระเอกาทศรถ “ตรัสให้เอาทองนพคุณเครื่องราชูปโภคมาสำหรับเป็นทองประทาศี จึงเสด็จไปปิดพระพุทธรูปภูมิตามพระชินราชด้วยพระหัตถ์เสริจบริบูรณ์ก็แต่งการฉลอง”^{๙๒}

- เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงยกทัพตีเมืองทางใต้ ที่เมืองทางนั้นมีรอยพระพุทธรูปบนยอดเขาร้างร้าง “พระนเรศวรจึงทำพิธีเข้าเหยียบกรุงจกัให้รุ่งเรืองเดชา อันที่พระพุทธรูป

^{๘๘} คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า ๔๗.

^{๘๙} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)... หน้า ๓๔๕.

^{๙๐} คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า ๑๐๑.

^{๙๑} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

^{๙๒} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)... หน้า ๑๔๖, ๓๐๓.

นั้นก็เสด็จไปนมัสการ พระองค์จึงเปลื้องเครื่องทรงทั้งสังวาลและภูษาและทรงไว้ในรอยพระพุทธรูป แล้วทำสักการบูชาด้วยธูปเทียนข้าวตอกดอกไม้ไม่มีเครื่องตั้งปวงเป็นอันมาก”^{๓๓} สมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อเสด็จนมัสการพระพุทธรูปที่เขาจริงจึง “ทรงพระราชศรัทธาถวายพระมหามงกุฎกับสังวาลของพระนเรศวรเป็นพุทธรูป”^{๓๔}

ในเอกสารสเปนซึ่งพรรณนากรุงศรีอยุธยาในปลายรัชสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาและต้นรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ได้เล่าถึงการเสด็จไปนมพระโดยขบวนพยุหยาตราทางสถลมารค ภาพกระบวนเรือพระที่นั่งเป็นภาพอันตระการตายิ่ง มีรายละเอียดถึงการนมพระที่พระอารามว่า

“เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินถึงพระอาราม พระองค์ได้รับเสด็จ (เข้าไป) ถวายเครื่องราชสักการะแต่พระปฏิมากรทั้งหลาย และหลังจากนั้น พระองค์ได้เสด็จลงทรงสนานกลางสระน้ำใสในบริเวณชลของพระอาราม บรรดาเจ้าพนักงานภูษามาลาและชาวที่ ได้อัญเชิญน้ำสรงปริมาณหนึ่งไว้เพื่อสักการบูชา และพวกเขาได้อยู่งานถวายพระมุรธาภิเษก จนกระทั่งพระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินกลับสู่พระราชวัง”^{๓๕}

รายละเอียดของการปฏิบัติ โดยเฉพาะการเสด็จลงทรงสนานและการถวายพระมุรธาภิเษก ณ พระอาราม ดังที่กล่าวข้างต้นนี้ ยังเป็นเรื่องที่ควรพิจารณาหาความถูกต้องต่อไป

๒.๘ ประเพณีจองเปรียง

ประเพณีจองเปรียง ในสมัยสุโขทัยและอยุธยา เป็นประเพณีทางพระพุทธศาสนา เป็นวิธีการนมพระวิธีหนึ่ง แต่มีลักษณะเฉพาะ คือมีการชักโคมเหมือนดุดจะฉายแสง ประทีปไปบนบูชาพระศรีรัตนมหาธาตุ ณ เจดีย์จุฬามณีบนดาวดึงส์สวรรค์ และมีการลอยโคมเหมือนดุดจะให้โคมลอยไปสู่แม่ให้นมมทานที่เพื่อนบูชาพระพุทธรูปซึ่งตั้งบนฝั่งแม่น้ำนั้น

^{๓๓} เรื่องเดิม, หน้า ๓๑๔.

^{๓๔} คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า ๙๙.

^{๓๕} จันทรฉาย ภัก่อธิคม, กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน (กรุงเทพฯ: บริษัทประชาชน จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

พิธีจองเปรียง เป็นพิธีเดือน ๑๒ คำว่า จอง ในที่นี้น่าจะมีความหมายว่า ผูก คำว่า เปรียง หมายถึง น้ำมัน โดยเฉพาะน้ำมันไขข้อของวัว เป็นเครื่องใช้สำคัญในการจุดประทีปบูชา ลักษณะสำคัญของพิธีจองเปรียงคือ มีการผูกโคม จัดทำโคม ซึ่งมีประทีปที่จุดจากน้ำมันเปรียง ในตำรับนางนพมาศ^{๔๖} กล่าวว่า “พอถึงการพระราชพิธีจองเปรียงในวันเพ็ญเดือน ๑๒ เป็นนักษัตรฤกษ์ชั้โคมลอยโคม” ข้อความดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า พิธีจองเปรียงเดือน ๑๒ แต่เดิมนั้น มีการปฏิบัติ ๒ อย่าง คือ การชั้โคม และการลอยโคม

การชั้โคม :

มีคำพรรณนาในตำรับนางนพมาศว่า

“บรรดาประชาชนชายหญิงต่างตกแต่งโคมชั้โคมแขวนโคมลอยทุกตระกูลทั่วทั้งพระนคร แล้วก็ชวนกันเล่นมหรสพล้านสามราตรีเป็นเยี่ยงอย่างแต่บรรดาข้าเฝ้าฝ่ายราชบุรุษนั้น ต่างก็ทำโคมประเทียบบริวารวิจิตรด้วยลวดลายวาดเขียนเป็นรูปและลัทธิฐานต่างๆ ประกวดกัน มาชั้มาแขวนเป็นระเบียบเรียบร้อยตามแนวโคมชัยเสาระหงตรงหน้าพระที่นั่งชลพิมาน ถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงพระราชทานอุทิศสักการบูชาพระมหาเศวตฉัตรจุฬามณีในชั้นดาวดึงส์... หน้าบ้านร้านแพเหล่าตระกูลทั้งหลายก็ตกแต่งห้อยแขวนโคมประทีปพวงบุปผามาลัยผู้กระใบศรีต่างๆ ตั้งโต๊ะแต่งเครื่องสักการบูชาประกวดกันทั้งสองฟากฝั่งนที แสงสว่างดุจทิวาวัน”

ใน คำให้การชาวกรุงเก่า กล่าวเฉพาะการชั้โคมว่า

“พระราชพิธีจองเปรียง ตามประทีป (ชั้โคม) ในพระราชวัง และตามบ้านเรือนทั้งในพระนครนอกพระนครทั่วกัน กำหนด ๑๕ วัน”^{๔๗}

^{๔๖} กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์” วรรณกรรมสมัยสุโขทัย, หน้า ๒๙๗-๓๐๑.

^{๔๗} คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า ๒๖๘.

ใน โคลงทวาทศมาส สมัยอยุธยา ได้พรรณนาเทียบความรักความอาวรณ์กับ
ประเพณีชักโคมไว้หลายบท ดังเช่น

“กรรตึกเดือนตั้งแต่่ง	โคมถวาย
ทุกทวยหญิงชายแสวง	ล่องเหล่าน
ขบขบซอปีแคนหลาย	เพลงพาทย
ตั้งตั้งนี้วน้ำวเต้น	ร้อนรำ
.....	
เสาคอมสรวาสราดขึ้น	แขวนถวาย
ใจพี่แขวนขวญจ	ไปม้วย
ไฟกามกำเดาตาย	ดกกด่าว ดยวแม่
นุชบแรมร้อนด้วย	พี่เลอย
.....	
ถวายบุญแบ่งแกลิ่งกล่าว	ผลเผยอ
ถวายพระปรยงพลางบน	บ่น้อง
โคมทองรงรงเลอ	แขแข่ง
บุญกุศลรมพร้อง	พรำถวาย
.....	
สายโคมราวรย้า	รงรย
คือกงหนนหนนลม	รอร้อง
สรวโคมปนนขวัญหาย	ทาแม่
สยงรอรากพาลต้อง	โตรดตรอม”๙๘

๙๘ ทวาทศมาส, หน้า ๒๗-๒๘.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิเคราะห์ว่า พิธีชกโคมหรือยกโคมขึ้นบูชานี้เดิมเป็นพิธีของพราหมณ์ แล้วไทยเรามาเปลี่ยนเป็นพิธีทางพระพุทธศาสนา ดังมีพระราชธิบายว่า

“การที่ยกโคมขึ้นนั้น ตามคำโบราณกล่าวว่า ยกขึ้นเพื่อบูชาพระเป็นเจ้าทั้งสาม คือพระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหม การซึ่งว่าบูชาพระเป็นเจ้าทั้งสามนี้เป็นต้นตำรับแท้ในเวลาถือไสยศาสตร์ แต่ครั้งเมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงนับถือพระพุทธศาสนา ก็กล่าวว่าบูชาพระบรมสารีริกธาตุ พระจุฬามณีในดาวดึงส์ภพ”^{๙๙}

การลอยโคม :

พร้อมไปกับการชกโคม ก็มีการลอยโคมอย่างที่เรียกกันในปัจจุบันว่า การลอยกระทง ใน ตำรับนางนพมาศ พรรณนาถึงการลอยโคมว่า

“ฝ่ายพระสนมกำนัลก็ทำโคมลอยร้อยด้วยบุปผชาติเป็นรูปต่าง ๆ ประกวดกันถวายให้ทรงอุทิศบูชาพระบรมพุทธรูปที่ประดิษฐานยังนมมทานที”

ข้อความข้างต้น ทำให้เห็นจุดมุ่งหมายของการชกโคมและลอยโคมชัดเจนว่า การชกโคม เป็นการยกโคมขึ้นบนเสาสูง แต่งโคมจุดประทีปบูชาพระบรมสารีริกธาตุ ณ เจดีย์จุฬามณีบนดาวดึงส์ ส่วนการลอยโคม เป็นการแต่งโคมจุดประทีปบูชาลอยตามน้ำเสมือนจกให้ลอยไปถึงแม่น้ำนมมทานทีเพื่อบูชาพระพุทธรูปที่ประดิษฐานบนฝั่งน้ำนั้น

รายละเอียดของพิธีลอยโคมในช่วงสมัยสุโขทัยและอยุธยา มีหลักฐานเพียงในตำรับนางนพมาศ ในคำให้การชาวกรุงเก่า และโคลงทวาทศมาศ กล่าวเฉพาะการชกโคมในกฎมนเทียรบาล กล่าวชื่อว่า “เดือน ๑๒ การพิธีตรองเปรี๊ยะ ลดชุดลอยโคมลงน้ำ”^{๑๐๐} แล้วกล่าวรายละเอียดเฉพาะพิธีลงน้ำ คือ พิธีส่งน้ำ เท่านั้น

^{๙๙} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า ๑๐.

^{๑๐๐} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๔๑.

๒.๙ การฉลองพระ

การฉลองพระ คือ การทำบุญสมโภชมีงานเฉลิมฉลองพระ คือ พระพุทธรูป พระธาตุ พระศรีมหาโพธิ์ พระพุทธรูป ในโอกาสการสร้าง ปฏิสังขรณ์ หรือการไปนบบูชา สิ่งเหล่านั้น ในโอกาสพิเศษเฉพาะ รวมทั้งในโอกาสที่ปรารถนาจะทำตามความศรัทธา เช่น

- ในปี พ.ศ. ๑๙๐๔ ภายหลังจากการออกพรรษา พระมหาธรรมราชาลิไทได้โปรดให้ฉลองพระพุทธรูปสัมฤทธิ์กลางเมืองสุโขทัย พระศรีรัตนมหาธาตุ และได้ทำบุญต่อพระมหาสังฆราชผู้ซึ่งพระองค์นิมนต์มาจากนครพินให้มาอยู่จำพรรษาที่วัดป่ามะม่วง ในจารึกได้แสดงรายละเอียดของการฉลองพระครั้งนั้นว่า

“เมื่อแล้วออกพรรษา จึงกระทำมหาทานฉลองพระสัมฤทธิ์อัน
 หล...ตนพระพุทธเจ้าเราอันประดิษฐานกลางเมืองสุโขทัย ซึ่งล่วงตะวันออก
 พระศรีรัตนมหาธาตุนั้น ฉลองสดับธรรมทุกวัน ถ้วนร้อยวัน แล้ว
 กระจายทานคานนั้นทองหมื่นหนึ่ง เงินหมื่นหนึ่ง เบี้ยลิบล้าน หมา
 ลิบล้าน ผ้าจิวร้อย บาตรร้อย หมอนนั่งร้อย หมอนนอนร้อย
 พุก...เครื่องกระยาบูชาทั้งหลาย จักนับก็แลมิถ้วน แต่อันฝูงลูกบ้าน
 ลูก...มาช้อย จักนับแลมิได้ แต่อันเครื่องกระทำบูชาพระสังฆราช จัก
 นับก็แลมิถ้วน”^{๑๐๑}

- ใน พ.ศ. ๑๙๑๒ พระมหาธรรมราชาลิไท ได้โปรดให้มีการฉลองพระพุทธรูป ณ เขาสุมันตกุฎ มีรายละเอียดในจารึกดังนี้

“ดับหนทางแต่เมืองสุโขทัยมาถึงจอมเขานี้งามหนักหนาแก่กมสอง
 ขอกหนทาง ย่อมตั้งกัลปพฤกษ์ใส่รมยวลดอกไม้ตามได้เทียบประทีป
 เภารูปหอมตระหลบทุกแห่ง ปลุกธงปฎากทั้งสองปลากหนทาง ย่อม
 เรียงชั้นหมากชั้นพลูบูชาพิลมะระบำเต้เล่นทุกฉัน... ด้วยเสียงอันสำคัญการ
 อีกรุริยางค์พิณฆ้องกลองเสียงดังลือพอดังดินจักหล่มอันไซรั”^{๑๐๒}

^{๑๐๑} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๔๙.

^{๑๐๒} เรื่องเดิม, หน้า ๘๗.

สมเด็จพระเอกาทศรถทรงมีพระราชโองการให้พระยาจักรีแต่งการพระราชพิธีใส่เรือแห่แทนพระพุทธรูปให้ประชาชนได้นมัสการ พระราชพงศาวดารได้พรรณนาไว้อย่างละเอียดดังนี้

“ถึงเดือนอ้ายขึ้น ๑๓ ค่ำ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ให้เอาเรือชัยสุพรรณหงษ์พยุหยาตรา และวรสุพรรณหงษ์พยุหยาตรามาประทับชานาน และให้เอาเรือพระครุฑพาทะออกตั้งฉาน และให้เทียบเรือต้นศรีสามารถชัย ไกรสรมุขพินามชัย ไกรสรจักรรัตน์และเรือต้นทั้งปวงโดยชบวนแห่แล้วก็เทียบเรือจ่านาท้าวพระยา ลูกขุนทั้งปวงตั้งแห่โดยชบวนสรรพ จึงอัญเชิญพระพุทธรูปปฏิมาทองนพคุณทรงเครื่องนั้นขึ้นข้างต้นพระมหาคชาธารราชสีห์ และเชิญพระพุทธรูปปฏิมาทองนพคุณองค์หนึ่งเล่าขึ้นข้างต้นพระศรีชัยศักดิ์ และพระคชาธารทั้งสองนี้ประดับด้วยเครื่องคชาภรณ์ และผูกเครื่องสำหรับพิชัยสงคราม จึงรับพระพุทธรูปปฏิมาทั้งสององค์ แต่หน้าพระราชวังไปลงเกย และเอาเรือวรสุพรรณหงษ์พยุหยาตราเลื่อนเข้ามารับพระพุทธรูปปฏิมาทั้งสองพระองค์ ออกไปตั้งชลมาศเสร็จ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็เสด็จลงเรือชัยสุพรรณหงษ์พยุหยาตรา ครั้นได้อุดมเพลาก็คลายเรือพระที่นั่งชัยสุพรรณหงษ์ออกจากชานาน และเรือวรสุพรรณหงษ์ซึ่งรับพระพุทธรูปปฏิมานั้นไปเป็นหน้าและประดับด้วยเรือแห่อันรงนาดาดาชโดยชบวนหน้าหลังพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพยุหยาตราลงไปประทับชานานไปบางกระดาน ดำรัสให้เลื่อนท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายเสร็จก็ให้เอาเรือบรรดาเข้าชบวนใส่ทั้งปวงออก จับชบวนโดยขนาด และเรือบรรดาแห่พระพุทธรูปเจ้าทั้งปวงนั้นไว้ให้แห่พระพุทธรูปเจ้าขึ้นมา ครั้นถึงเพลาชายแล้ว ๒ นาฬิกา ๕ บาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องสุวรรณภรณ์ บวรวิภูษิตากาญจน์เสร็จแล้วเสด็จทรงพระที่นั่งบุษบกรัตนมหาพินาม อันอลังการกลางเรือชัยสุพรรณหงษ์พยุหยาตราคลาเคลื่อนโดยชบวนเสร็จประเวศมาประทับท่าชานานมหาวาสูกรี คอยทอดพระเนตรชบวนแห่พระพุทธรูปปฏิมากร อันมหาพาราตีเรกด้วยเรือต้น

ทั้งปวงนั้น ครั้นเรือพระพุทธปฏิมากรบันทึบขนานแล้วก็เชิญพระพุทธปฏิมากรเสด็จลงพระคชาธารแห่กลับไปประดิษฐานไว้ ณ พระศรีสรรเพชญ์ตำราญ แล้วให้แต่งการสมโภชเล่นมหรสพ ๗ วัน เป็นมโหฬารยิ่งนัก”^{๑๐๙}

๓. ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับพระธรรม

ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับพระธรรม จัดจำแนกได้เป็น ๒ กลุ่มใหญ่คือ ที่เนื่องกับการศึกษาและการเผยแผ่ธรรม และที่เนื่องกับการปฏิบัติธรรม

๓.๑ ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับการศึกษาและเผยแผ่ธรรม

ปรัชญาการศึกษาของไทย แต่สมัยสุโขทัยถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ก่อนที่จะมีการจัดการศึกษาแบบโรงเรียนรัฐ ตั้งอยู่บนนิยาม *ความรู้คือคุณธรรม* หมายความว่า ความรู้กับคุณธรรมนั้นมีความสัมพันธ์เป็นเนื้อเดียวกัน นั่นคือ การที่จะมีคุณธรรมได้อย่างมั่นคงแม้ในระดับศีลธรรมเบื้องต้น จำเป็นต้องมีความรู้ในเรื่องโลกและชีวิตตามธรรมเป็นฐาน และคนไทยได้เลือกความรู้ในเรื่องกรรม อันจกตา เป้าหมายชีวิตตามขั้นตอน และคุณแห่งพระรัตนตรัยมาเป็นบาทฐาน สร้างสำนึกความละอายชั่วกลัวบาป นำไปสู่การปฏิบัติทางคุณธรรมและยังได้นำคติความเชื่อที่เนื่องกับพระพุทธเจ้า ได้แก่ คติพระโพธิสัตว์ คติพระธาตุ คติพระศรีมหาโพธิ คติพระบาท และคติพุทธกาล ๕,๐๐๐ ปี เข้ามาเสริมสร้างศรัทธาปสาทะ

เพื่อสร้างความรู้ที่เป็นบาทฐานทางคุณธรรมให้เกิดขึ้นในสังคม ได้เกิดการปฏิบัติที่กระทำสืบเนื่องกันมาจนเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีทางการศึกษาและการเผยแผ่ธรรมขึ้นในสังคมไทย

การศึกษาและการเผยแผ่ธรรมในสังคมไทยช่วงหนึ่ง ๆ จะมีมากน้อยและมีอย่างถูกต้องเพียงใดขึ้นอยู่กับผู้นำทางสังคม คือ พระเจ้าแผ่นดิน - ผู้นำฝ่ายอาณาจักร และพระภิกษุหรือพระสงฆ์ผู้ใหญ่ - ผู้นำฝ่ายพุทธจักร นับเป็นบุญอันประเสริฐของคนไทยที่

^{๑๐๙} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)... หน้า ๓๒๕-๓๒๖.

ชาติไทยได้เริ่มต้นสร้างความเป็นชาติอย่างแท้จริงภายใต้การปกครองของผู้นำผู้เป็น *ปราชญ์* *รัฐธรรม* พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ได้อำศัยคุณธรรมของพระองค์นำไทยให้เป็นอิสระ และ นำทางแห่งชีวิตคนไทยสู่วิถีทางและเป้าหมายเพื่อ *การเกิดขึ้นแห่งความสุข* ร่วมกันของ ชนในชาติ พ่อขุนรามคำแหงทรงวางรากฐานความสุขอันแท้จริงตามธรรม ทั้งธรรมส่วน วัตถุ ธรรมส่วนจิตใจและธรรมส่วนวิถีชีวิตวัฒนธรรม รากฐานที่พระองค์ทรงปฏิบัติให้ เห็นเป็นแบบอย่างที่สำคัญยิ่งส่วนหนึ่งคือ การส่งเสริมให้ประชาชนได้รับการศึกษาธรรม และมีการปฏิบัติธรรมร่วมกัน วิธีการต่าง ๆ ที่ทรงกระทำเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้าง ขนบธรรมเนียมประเพณีไทยในด้านนี้ ซึ่งมีวิวัฒนาการต่อมาตามสมัย

๓.๑.๑ การแสวงหา สร้างและส่งเสริมผู้มีความรู้ทางธรรม

มีการจัดหาผู้มีความรู้ทางธรรม ทั้งในส่วนปริยัติและปฏิบัติ มาเป็นหลักของสังคม เช่น พ่อขุนรามคำแหงได้นิมนต์ “มหาเถรสังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตร หลวกกว่าปู่ครู ในเมืองนี้ ทุกคนลูกแต่เมืองศรีธรรมราชมา”^{๑๑๐} พระมหาเถรได้อยู่ที่อรัญญิกซึ่งตั้งอยู่ ทางตะวันตกของกรุงสุโขทัย การนิมนต์พระมหาเถรสังฆราชผู้รู้พระไตรปิฎกอย่างแตก ฉานมาเป็นหลักนำเช่นนี้ นับว่าเป็นแบบอย่างที่ดียิ่ง เพราะทำให้เกิดศูนย์กลางการปฏิบัติ ธรรมที่มีความถูกต้องตรงตามคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นการปฏิบัติที่มีพระปริยัติรองรับ และทำให้เกิดการศึกษาและปฏิบัติธรรมควบคู่กันไป ในสมัยพระมหา ธรรมราชาลิไท พระองค์โปรด “ให้ไปอัญเชิญมหาสามีสังฆราชมีศีลาจารและรู้พระปิฎกไตร... นักฟุ้งมหาสามีอันอยู่ใน...ลังกาทวีป อันมีศีลาจารดั่งฟุ้งกษิณาศรชั่วก่อนแต่นครพัน”^{๑๑๑} สมเด็จพระราชาเทพศิรีจุฬาลักษณ์เมื่อทรงสร้างถาวรวัตถุหลายประการในวัดอโศการามแล้ว “ท่านจึงล่ำดับปิฎกไตรถ้วนล่ำรับกับธรรมกถึกสององค์ องค์หนึ่งชื่อเจ้าญาณวังสราชบัณฑิต องค์หนึ่งชื่อเจ้าศรีวัง มีทั้งสมวัตธรรมตน ให้ชื่อเจ้าสังขสร”^{๑๑๒}

^{๑๑๐} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๑๓-๑๔.

^{๑๑๑} เรื่องเดิม, หน้า ๔๖.

^{๑๑๒} เรื่องเดิม, หน้า ๓๒๒-๓๒๓.

๓.๑.๒ การส่งเสริมการศึกษาธรรมแก่พระภิกษุสงฆ์

เช่น ในจารึกวัดกำแพงงาม ได้กล่าวถึงเจ้าไท่อกบวชในพระพุทธรูปศานาระหว่างที่บวชอยู่ ๘ พรรษานั้น “ก็สวดเรียนธรรมพระปิฎกตรัย” ในจารึกนครชุมกล่าวไว้ว่า พระมหาธรรมราชาลิไททรงส่งเสริมให้มีการศึกษา “พระปิฎกไตรอาจเบรียนภิกษุทั้งหลายให้... มุดเป็นเถรมหาเถร”^{๑๑๓} ในสมัยอยุธยา พระเจ้าแผ่นดินทรงถือเอาการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม โดยเฉพาะพระไตรปิฎก เป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญประการหนึ่ง ถ้าพระเจ้าแผ่นดินมีความสนใจในทางธรรมมาก ก็จะมีการส่งเสริมมากเช่น สมเด็จพระเอกาทศรถ “ได้จัดให้พระสงฆ์เล่าเรียนพระปริยัติธรรม ส่วนพระองค์ก็ได้ทรงเล่าเรียนพระกรรมฐานมิได้ขาด”^{๑๑๔} สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม “พระองค์ชำนาญในการพระธรรมและคัมภีร์วิปัสสนาธุระ ทั้งพระสูตรและพระปรมัตถ์... ในพระวัสสาสามเดือนนั้น เสด็จออกไปบอกหนังสือพระสงฆ์มิได้ขาด อันนอกพระวัสสานั้น แต่ (คือเฉพาะ) วันพระ”^{๑๑๕}

๓.๑.๓ การจัดหาและสืบต่อคัมภีร์ธรรม

ดังเช่น สมเด็จพระราชเทพศรีจุฬาลักษณ์ทรง “ลำดับปิฎกไตรถ้วน” ไว้ในวัดโสมการาม มหาสัทธาบุญญสร้าง “หอพระปิฎกธรรม” แม้การถวาย “ผ้ารองคัมภีร์” อันเป็นส่วนที่จะช่วยรักษาคัมภีร์ก็เป็นธรรมเนียมของการทำบุญอย่างหนึ่ง^{๑๑๖} นอกจากการจัดหาเก็บรักษาไว้ในหอพระเพื่อให้พระภิกษุสงฆ์ได้ศึกษาเล่าเรียนแล้ว ยังมีธรรมเนียมการทำบุญด้วยการจารหรือส่งเสริมให้มีการจารคัมภีร์ธรรมเพื่อการสืบต่อพระธรรมคำสอนในพระพุทธรูปศานาดด้วย นอกจากการจารลงบนใบลาน ในสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยาตอนต้น มีการคัดเลือกข้อความจากพระไตรปิฎก เป็นต้น มาจารึกไว้ เช่น จารึกวัดกำแพงงาม แสดงชื่อเทวดาภูมิและนิพพาน จารึกภูเขาไกรลาสและจารึกมงคลรอยพระพุทธรูป แสดงชื่อลายมงคลของพระพุทธรูป จารึกเจดีย์วัดมหาธาตุ แสดงข้อความจากมคติกขาของคัมภีร์มัหมสังคณี พระอภิธรรมปิฎกสลับกับข้อความปฎิจสมุปบาท บัญญัติ ๖ ชั้น ๕ อายตนะ ๖

^{๑๑๓} เรื่องเดิม, หน้า ๓๐๕, ๓๔.

^{๑๑๔} คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า ๔๙.

^{๑๑๕} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)..., หน้า ๓๒๒.

^{๑๑๖} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๒๑๔.

ธาตุ ๓ อนุสัย ๒ ยมก ๓ และปัจจัย ๒๔ จาริกวิมาน แสดงข้อความปฏิเสธสมุปปาทจาก พระไตรปิฎก

ใน คัมภีร์สังฆมสังคหะ ของพระธรรมกิตติมหาสามี แต่งในสมัยพระบรมราชา ได้เน้นอานิสงส์ของการจดจารพระไตรปิฎกไว้ความว่า

“พระพุทธองค์ตรัสว่า หลังพุทธปรินิพพานแล้ว พระธรรมแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์จะเป็นศาสดาแทนพระองค์ พระธรรมขันธ์เหล่านี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า เป็นธรรมาภยของพระองค์ เพราะฉะนั้น บุคคลผู้เขียนหรือจารึกพระไตรปิฎก หรือเป็นเหตุให้มีการเขียน จารึก ย่อมเป็นเมธี ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าผู้เป็นบรมศาสดา บุคคลผู้เขียน หรือจารึกพระไตรปิฎก บำเพ็ญกุศลให้บริบูรณ์ กำจัดทุกข์ได้ทุกประการ ย่อมได้รับชื่อเสียงถึงความมั่งคั่ง รุ่งเรือง และบรรลุนิพพาน และย่อมบรรลुได้แม้กระทั่งความเป็นพระพุทธเจ้า”^{๑๑๗}

อนึ่ง คัมภีร์ดังกล่าวยังได้แสดงคาถาว่า

“อักษริ เอกเมกั พุทธรูปสมั ลียา
ตสฺมา ทิ ปณฺสีโต โปโส ลิกฺเขยฺย ปิฎกตฺตย.”^{๑๑๘}

- อักษรหนึ่งอักษรพึงเสมอการสร้างพระพุทธรูปหนึ่งองค์ เพราะเหตุหนึ่ง บุคคลผู้เป็นบัณฑิตพึงจารพระไตรปิฎกไว้เถิด

ข้อความข้างต้น สะท้อนแนวคิดพื้นฐานของคนไทย ในเรื่องธรรมเนียมการทำบุญด้วยการจารหรือส่งเสริมการจารคัมภีร์บาลี โดยเฉพาะคัมภีร์พระไตรปิฎก อนึ่ง การมีคัมภีร์ธรรมสมบุรณ์ ย่อมเป็นรากฐานของการตั้งมั่นคงของพระพุทธศาสนา เมื่อราชทูตจากลังกามาติดต่อขอให้ไทยไปช่วยฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในลังกาซึ่งประสบปัญหาหนักถึงขนาดไม่มีพระภิกษุสงฆ์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ นอกจากทรงส่งคณะสงฆ์ไปช่วยแล้ว ยัง

^{๑๑๗} พระธรรมกิตติมหาสามี, สหम्मสังคโท (นครหลวงกรุงเทพธนบุรี: สภาการศึกษามหา-
มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า (๒๐).

^{๑๑๘} เรื่องเดิม, หน้า ๖๑.

โปรดให้นำคัมภีร์บาลีทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาและปกรณ์ต่างๆ ไปเป็นส่วนสำคัญ ส่วนหนึ่งของการช่วยฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในลังกานี้ครั้งนั้น เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งที่ ๒ คัมภีร์ธรรมเหล่านี้ได้ถูกเผาและสูญหายไปเป็นจำนวนมาก สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเมื่อทรงกอบกู้เอกราชได้ ได้ปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณีดังกล่าวนี้ ได้โปรดให้มีการรวบรวมคัมภีร์ธรรมและจารีตสืบต่อไว้ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและในรัชกาลต่อมา ก็ทรงถือปฏิบัติเรื่องการรวบรวมและจารีตคัมภีร์เป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญประการหนึ่งสืบเนื่องกันมา จนถึงสมัยที่มีการพิมพ์เผยแพร่จึงเปลี่ยนไปใช้ระบบการพิมพ์แทน

๓.๑.๔ การแต่งหรือส่งเสริมการแต่งหนังสือธรรม

นอกจากการจัดหาเก็บรักษาและจารแล้ว ยังมีธรรมเนียมการทำนุด้วยการแต่งหรือส่งเสริมการแต่งหนังสือธรรม

ที่เป็นภาษาบาลี เช่น สัทธัมมสังคหะ ญาณทัชยปกรณ์ พุทธบาทมงคล บทสวดพาหุ พาหุฎีกา มาเลย์ยเวทเตรวัตถุ มาเลย์ยวัตถุทีปนีฎีกา ปรีตตสังเขป ชาดกบางเรื่อง ในปัญญาสาชดก ธนัญชัยบัณฑิตชาดก รวมทั้งจารึก เช่น จารึกธรรมกาย ผลงานเหล่านี้ล้วนแต่งในสมัยอยุธยา^{๑๑๙}

ที่เป็นภาษาไทย เช่น

- ไตรภูมิพระร่วง หรือ เตภูมิกถา พระมหาธรรมราชาลิไททรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๘

- มหาชาติคำหลวง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ โปรดให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๕

- กาพย์มหาชาติ พระเจ้าทรงธรรมโปรดให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งขึ้น ระหว่าง พ.ศ. ๒๑๔๕ จน พ.ศ. ๒๑๗๐

^{๑๑๙} สุภาพรณ อนุบางช้าง, วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : กองทุนเฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓).

- มหาชาติกลอนเทศน์ มีหลายสำนวน แต่งกันมาตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

- นันทโศภนัทสูตรคำหลวง และ พระมัลลย์คำหลวง พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์

นอกจากนี้มีการนำชาดกบาลี เช่น จากปัญญาสชาดก มาแต่งเป็นบทละครบ้าง นิทานพื้นบ้านบ้าง เช่น บทละครเรื่องนางมโนห์รา บทละครเรื่องสังข์ทอง และมีการแต่งกลอนสวด นำเรื่องในคัมภีร์บาลีมาแต่งบ้าง และแต่งเองขึ้นใหม่บ้าง เพื่อใช้อ่านสวดในวันพระ เป็นต้น

เมื่อพิจารณาถึงสาระของผลงานเหล่านี้ เห็นได้ว่า ถึงแม้ว่าในสมัยสุโขทัย จักมีผลงานเพียงเรื่องเดียวคือ *ไตรภูมิพระร่วง* ก็เป็นงานที่มีความสำคัญยิ่ง เพราะเป็นงานที่วางพื้นฐานแนวคิดทางธรรมที่มีผลต่อวิถีชีวิตของคนไทยสืบเนื่องเรื่อยมา ผลงานในสมัยอยุธยา ในส่วนที่เป็นภาษาบาลี ส่วนหนึ่งเป็นการพยายามอธิบายความหมายทางธรรมของเรื่องราวทางพุทธศาสนาที่เป็นคติความเชื่อของคนไทย เป็นการสื่อธรรมด้วยกระบวนการปัญญา เช่น คัมภีร์พุทธบาทมงคล คัมภีร์พาหุฎีกา และจารึก เช่น จารึกธรรมกาย ผลงานเหล่านี้ แต่งในช่วงต้นสมัยอยุธยา อีกส่วนหนึ่งขยายความส่วนที่เป็นคติความเชื่อเป็นการสื่อธรรมด้วยกระบวนการศรัทธา เช่น มาลัยยวัตถุทีปนีฎีกา ผลงานเหล่านี้แต่งในช่วงกลางและปลายสมัยอยุธยา ในส่วนที่เป็นภาษาไทยส่วนใหญ่ เป็นการให้สาระที่เป็นการสนองตอบคติความเชื่อและประเพณีของประชาชน ได้แก่ เรื่องพระเวสสันดร เรื่องพระมัลลย์

๓.๑.๕ การสื่อธรรมผ่านงานศิลปะ

นอกจากการสื่อธรรมผ่านเขียนแล้ว ยังมีการสื่อธรรมผ่านงานศิลปะด้วย ในสมัยสุโขทัย มีการจำลองภาพชาดกไว้ภายในอุโมงค์วัดศรีชุม ในสมัยอยุธยา ภาพจิตรกรรมฝาผนังในวัดต่างๆ ได้สื่อแสดงสาระและเรื่องราวทางธรรม ได้แก่ สาระและโครงสร้างไตรภูมิ พุทธประวัติ และเรื่องพระเวสสันดร เป็นต้น การสื่อสารและเรื่องราวเหล่านี้ มีขนบธรรมเนียมประเพณีการสื่อ เช่น ภาพสาระและโครงสร้างไตรภูมิจักกวาดไว้ที่ฝาผนังหลังองค์พระประธาน เพื่อแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้อยู่เหนือกระแสแห่งไตรภูมิ

๓.๑.๖ การเทศน์และการสวดธรรม

มีธรรมเนียมประเพณีการเสนอและการสวดธรรมในโอกาสวันพระ วันสำคัญทางศาสนา ในโอกาสที่มีกิจกรรมทางศาสนาเป็นพิเศษ โอกาสช่วงประเพณีการฟังธรรมนั้นๆ และโอกาสเฉพาะของบุคคล ตัวอย่างเช่น พ่อขุนรามคำแหงทรงโปรดให้ปลูกทำดงตาล และโปรดให้สร้างขดานหินตั้งไว้ ณ กลางดงตาลนั้น “วันเดือนเต็ม เดือนบ่างแปดวัน ผูกปูกูญู เถร มหาเถร ขึ้นนั่งเหนือขดานหินสวดธรรมแก่อุบาสก ผูกช่วยจำศีล” ในการจัดงานฉลองการก่อพระเจดีย์ ปลูกต้นมหาโพธิ์ และสร้างพระพุทธรูปที่เขาสุมนภูฏ ได้จัดให้มีการ “สวดธรรม”^{๑๒๐} ในการจัดงานสมโภชพระบรมธาตุที่เมืองชัยนาท มีการแสดงธรรมทุกวัน คือ “มีแจ่งสังคายนาวันหนึ่ง มีพระไตรปิฎกวันหนึ่ง มีพระมหาชาติวันหนึ่ง”^{๑๒๑} การแจ่งสังคายนาวันนั้น น่าจะเป็นการแสดงประวัติพระศาสนา และประวัติการสืบต่อพระไตรปิฎก การแสดงพระไตรปิฎก เป็นการแสดงธรรมสารที่เป็นแก่นสาร เช่น เรื่อง อริยสัจ เป็นต้น การแสดงพระมหาชาติเป็นการเสนอเรื่องพระเวสสันดรโศภิต์ซึ่งน่าจะเป็นการเสนอตามแบบประเพณีการเทศน์มหาชาติ ในจารึกแผ่นดีบุกวัดมหาธาตุ ได้กล่าวถึงการทำบุญวันเกิด มีการ “ฟังพระสวดปกรณ์อิทธิธรรม” เป็นต้น^{๑๒๒}

รายละเอียดของขนบธรรมเนียมประเพณีการเทศน์ การสวด ซึ่งควรกล่าวในที่นี้ คือ การสวดปริตร การสวดทศชาติ การสวดและการเทศน์มหาชาติ การสวดพระมาลัย การอ่านสวดกลอนเทศน์ และการสวดอื่นๆ

การสวดปริตร การสวดปริตร เป็นการสวดเพื่อคุ้มครองป้องกันภัยอันตรายและเพื่ออำนวยการสวัสดิมงคล บทสวดปริตรนำมาจากพระสูตรที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก การสวดบทเหล่านั้นมีหลักฐานว่ากระทำกันแต่ในสมัยพุทธกาล ประมาณ พ.ศ. ๕๐๐ ในสมัยพระเจ้าอุปติสสะ คณะสงฆ์ลังกา มีพระเรวัตเป็นประธานได้รวบรวมบทสวดปริตรมาจัดเรียบเรียงเป็นคัมภีร์ชื่อว่า คัมภีร์จตุภาณวาร ประกอบด้วยบทสวด ๒๕ บท จัดกลุ่มเป็น ๔ ภาณวาร ต่อมา พระอโนมาทสสีได้แต่งคัมภีร์สารัตถสมุจจัย เป็นอรรถกถาอธิบายคัมภีร์จตุภาณวาร

^{๑๒๐} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๑๘๑.

^{๑๒๑} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕...*, หน้า ๑๓๘.

^{๑๒๒} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๑๐๕.

นั้น ในการสวดได้เลือกบทสวดบางบทจากคัมภีร์ภาณวารและบทสวดอื่น ๆ มาจัดเป็นแบบแผนการสวดปริตรในโอกาสต่าง ๆ^{๑๒๓}

ในประเทศไทย นอกจากคัมภีร์ภาณวารแล้ว ยังมีคัมภีร์ราชปริตร ซึ่งมี ๒ ชุด คือ ชุดสัตตปริตร และชุดมหาวาสปริตร หรือราชปริตร ๗ ตำนาน และราชปริตร ๑๒ ตำนาน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิเคราะห์ว่า

“พระปริตรอย่าง ๗ ตำนาน และ ๑๒ ตำนานก็เกิดขึ้นในลังกาทวีป แต่จะเกิดขึ้นเมื่อใดไม่มีหลักฐานที่จะกำหนด ได้แต่สันนิษฐานว่า คงจะเกิดภายหลังแต่งคัมภีร์สารัตถสมุจจัย สันนิษฐานว่า คงเกิดขึ้นโดยพระราชประสงค์ของพระเจ้าแผ่นดิน จึงได้เรียกนามตามภาษาบาลีว่า ราชปริตต”^{๑๒๔}

ผลงานวิจัยในเรื่องปริตรของศาสตราจารย์ Lily de Silva ได้แสดงให้เห็นว่า ทางลังกามีแต่คัมภีร์จตุภาณวาร ในฐานะที่เป็นคัมภีร์ประมวลบทสวดปริตรของลังกา มิได้กล่าวถึงคัมภีร์สัตตปริตรและมหาวาสปริตร ดังนั้น คัมภีร์และการสวดสัตตปริตร และมหาวาสปริตร จึงน่าจะเป็นผลงานการประมวลและธรรมเนียมประเพณีการสวดที่พัฒนาขึ้นในประเทศไทย ได้อาศัยคัมภีร์ภาณวารเป็นหลัก แต่ตัดทอนให้สั้นลง คือ จาก ๒๔ พระสูตร เหลือไว้เพียง ๗ สูตรสำหรับคัมภีร์สัตตปริตร และ ๑๒ สูตรสำหรับคัมภีร์มหาวาสปริตร นำมาจัดลำดับใหม่ และได้แต่งบทชุดตำนานเป็นบทนำแต่ละบทสวดหรือแต่ละพระสูตร คั่นหรือขัดเป็นตอน ๆ ไป

ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ได้กล่าวว่า “วันเดือนดับเดือนอิกแปดวัน วันเดือนเต็มเดือนบังแปดวัน ผุงปู่ครู เถร มหาเถร ขึ้นนั่งเหนือชานหินสุทธธรรม ผุงท่วยจำศีล” ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร มีความเห็นว่า

^{๑๒๓} Lily de Silva, *Paritta : The Buddhist Ceremony for Peace and Prosperity in Sri Lanka* (Colombo : The Department of Government Printing, 1981), 3-6.

^{๑๒๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ตำนานพระปริตร* (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒), หน้า ๓๔-๓๕.

“คำว่าสุทธธรรมก็คือสวดมนตร์หรือสวดปริตร ได้แก่ สวดเจ็ดตำนานนั่นเอง แต่จะสวดในคราวเดียวกันครบ ๗ บท หรือบทใดบทหนึ่งนั้นสุดแต่โอกาสหรือความต้องการ และคำว่าสุทธธรรมนี้ไม่ใช่เทศนาธรรม เพราะการเทศนามีคำที่พอจะเทียบได้จากภาคเหนือ เขาว่าเทศน์ธรรม คือทางเชียงรายและเชียงใหม่ ผู้เฒ่าผู้แก่ยังพูดกันว่า ตีเจ้าสุทธธรรม ตีเจ้าเต็ดธรรม คำนี้ยังมีผู้พูดกันกระทั่งทุกวันนี้ สุทธธรรมหมายถึงสวดปริตร และเต็ดธรรมหมายถึงแสดงธรรมเทศนา ข้อความในศิลาจารึกนั้นจึงถือเป็นหลักฐานได้ว่า พ่อขุนรามคำแหงได้นิมนตร์พระภิกษุสงฆ์มาสวดเจ็ดตำนานทุก ๆ วันพระ”

ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร ได้แสดงเหตุผลเพิ่มเติมว่า ทางเชียงใหม่มีการสวดปริตร ดังมีหลักฐานในชินกาลมาลีปกรณ์ เช่น “จึงนิมนต์พระภิกษุ ๑๒๐ รูป มาสวดมงคลปริตร ธรรมจักรกัปวัตตนสูตร และมหาสมัยสูตร ๓ วัน” “ในวันบรรจุพระบรมสารีริกษัตุนั้น ฯลฯ ให้สวดพระปริตในทวยอดนั้น การสวดพระปริตสิ้นลงในวันอุโบสถ” “ให้สวดพระปริตตอนเช้ารอบสระโบกขรณี” ดังนั้น “เมืองเชียงใหม่เปรียบเหมือนศิขัยสุขุขัยเปรียบเหมือนอาจารย์ เมื่อทางเชียงใหม่มีสวดพระปริต ทางสุขุขัยก็ต้องมีสวดพระปริตมาแล้ว”^{๑๒๕}

ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร ได้เสนอข้อวิเคราะห์ข้างต้นในการสัมมนาเรื่อง “โบราณคดี สมัยสุขุขัย” ซึ่งกรมศิลปากรจัดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ในการเสนอนี้มีผู้เข้าร่วมการสัมมนาแสดงความไม่เห็นด้วยหลายท่าน คือ เห็นว่า สุทธธรรม ในที่นี้น่าจะเป็นการแสดงธรรมหรือการเทศนาธรรม เหตุผลที่คัดค้านสรุปอยู่ในข้อวิเคราะห์ของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช กล่าวคือ

^{๑๒๕} ความเป็นบัณฑิตของ ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร เปรียญ และพระภิกษุสงฆ์สมัยสุขุขัยสวดเจ็ดตำนานหรือไม่ (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวพร, ๒๕๑๗), หน้า ๑๒๑-๑๒๕. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร เปรียญ ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (ศ.บ.โบราณคดี) จ.ม., ป.ช., ร.ด.ม. (ศ) ณ ฌาปนสถานคุรุสภา วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร ๒๐ เมษายน ๒๕๑๗).

“ที่ว่าเอาพระสงฆ์ขึ้นไปนั่งสวดบนชะดาดหินคือพระแท่นมนังคศิลา ถ้าเอาพระสวดก็คงสวดองค์เดียว เพราะชะดาดหินเล็กมากสวดได้อย่าง มากก็เพียง ๒ องค์ ถ้าสวดองค์เดียวก็ขัดตำนานไม่ได้ ถ้านั่งองค์เดียว แล้วเทศน์ภาษาไทยให้คนฟังจะมีเหตุผลมากกว่า พุทธศาสนาที่สุโขทัย รุ่งเรืองมากเขาคงนิมนต์พระไปสวดเจ็ดตำนานที่บ้านหรือไปฟังสวดที่วัด ไม่น่าจะไปฟังที่ใต้ต้นไม้ ถ้าไปฟังเทศน์ก็อาจจะเป็นได้ พระปริตถือ ว่าเป็นมงคล น่าจะนิมนต์พระไปสวดที่บ้านมากกว่าที่ใต้ต้นไม้”^{๑๒๖}

ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร ยืนยันว่า เมื่อศิลาจารึกว่า สุต ก็ต้องมีความ หมายถึง สวด จะมีความหมายว่า แสดง หรือเทศน์ไม่ได้ และในเมืองเหนือมีการสวดเจ็ด ตำนานที่มีพระสวดองค์เดียวด้วย

เมื่อพิจารณาถึงลักษณะการเข้าถึงพระพุทธรูปศาสนา ด้วยกระบวนการปัญญาใน สมัยพ่อขุนรามคำแหง ผู้วิจัยเห็นว่า สุตธรรม ในจารึกนั้น โดยรูปศัพท์คือ การสวดธรรม ในการปฏิบัติ ก็คงมีการสวดธรรม น่าจะเป็นการสวดนมัสการพระรัตนตรัย สวดรับศีล และสวดบทต่าง ๆ โดยอาจเลือกบทสวดหรือพระสูตรในคัมภีร์ภาณวารมาสวด ตามอย่าง การสวดปริตรแบบสวดช่วงของลังกา และมีการแสดงธรรมอธิบาย อุบาสกอุบาสิกาที่มา รับศีล ฟังการสวด และฟังเทศนาธรรม เป็นกิจกรรมในวันพระ การคัดเลือกบทสวด หรือพระสูตรจากคัมภีร์ภาณวารมาสวดเช่นนี้ อาจเป็นแนวทางที่ทำให้เกิดการสวดแบบ ๗ ตำนานและ ๑๒ ตำนานขึ้น การเทศนาธรรมหรืออธิบายธรรมในบทสวดซึ่งอาจกระทำ นำก่อนการสวดแต่ละบท ก็อาจเป็นแนวทางของการเกิดแต่งบทขัดตำนานนำบทสวดแต่ละบท เพื่อให้เข้าใจคุณค่าความหมายของบทปริตรนั้น ๆ ลักษณะการฟังธรรมและฟังการสวด ต่อเนื่องกันไปได้กระทำสืบกันมา ดังปรากฏหลักฐานกล่าวไว้ตำรับนางนพมาศ ถึงกิจกรรม ในช่วงเข้าพรรษาว่าประชาชนสมათานอุโบสถศีล และ “สดับฟังพระธรรมกถึกสำแดง ธรรมเทศนาแลพระภิกษุสงฆ์สาธยายพระปริตรในที่นั้น ๆ เสมอเป็นนิจทุกวันมิได้ขาด”^{๑๒๗}

^{๑๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๔.

^{๑๒๗} กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์” วรรณกรรมสมัยสุโขทัย, หน้า ๓๑๑.

การสวดปริตรในสมัยอยุธยา นอกจากเป็นการสวดเพื่อสืบทอดธรรม ศึกษาธรรม และปฏิบัติธรรมตามแนวทางพระพุทธศาสนาโดยตรงแล้ว ยังได้ปรับมาใช้เพื่อเป็นขวัญ กำลังใจและเป็นสิริมงคล กลายเป็นเรื่องพิธีกรรมเน้นความขลังความศักดิ์สิทธิ์ ตัวอย่าง เช่น

ก. การสวดปริตรอย่างรามัญในพระราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงพระราชอัธยาศัยไว้ว่า

“ในพระราชนิเวศน์เวียงวังของพระเจ้าแผ่นดินสยาม ตามแบบแผนบูรพประเพณีสืบมา พระสงฆ์รามัญได้สวดพระปริตตามแบบอย่างข้างรามัญถวายน้ำพระพุทธมนตร์เป็นน้ำสำหรับสรงพระพักตร์ แลน้ำสรงพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน แลประพรมเป็นทักษิณาวรรตรอบขอบในจังหวัดพระราชมณเฑียรนี้ทุกวัน เป็นการพระราชพิธีมีสำหรับบรมราชตระกูลสืบมาแต่โบราณ พระสงฆ์อื่น ๆ แม้จะมีถือนครยศปรากฏด้วยเกียรติคุณ คือเรียนรู้พระคัมภีร์ที่เป็นพระราชอาณาประยูร หรือที่เป็นอาจารย์บอกภาวนาวีธี หรือพระสงฆ์ที่รู้ประกอบวิद्याคมมนตรี เป็นที่นับถือของคนเป็นอันมากก็ดี ก็ไม่มีพระราชบัญญัติ ที่จะได้รับวาระผลัดเปลี่ยนมาสวดพระปริตถวายน้ำพระพุทธมนตร์เลย”

ประวัติการสวดพระปริตรตามแบบอย่างรามัญดังกล่าว ไม่มีหลักฐานแน่ชัด มีแต่เล่าต่อ ๆ กันมา “บางพวกว่า เมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเจ้านั้นทรงนับถือพระมหาเถรคันฉ่อง (พระมหาเถรคันฉ่อง) ว่าเป็นครูอาจารย์มาแต่เมืองหงสาวดีและได้มีความชอบมาก จึงพระราชทานถาดนาคให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช แล้วทรงนับถือพระสงฆ์รามัญมาก แต่นั้นมาจึงได้จะเพาะให้อาราธนาแต่พระสงฆ์รามัญสวดปริตในพระราชวัง ดังนี้บ้าง”^{๑๒๘}

^{๑๒๘} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๒ ทมวดราชประเพณีไทย (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๓), หน้า ๓๒-๓๕. (สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า โปรดให้พิมพ์เป็นมิตร์พลีขึ้นปีใหม่ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๗๓).

วิธีการปฏิบัติ พระครูปริตรมอญ ๒ รูป เข้ามาสวดพระปริตรและทำน้มนต์ที่หอศาลศรารามในพระบรมมหาราชวัง น้มนต์พระปริตรนั้น แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน

- ส่วนหนึ่ง แบ่งส่งไปสำหรับเป็นน้ำสรงพระพักตร์ และน้ำสรงของพระเจ้าแผ่นดิน
- อีกส่วนหนึ่ง ใส่บาตร ๒ ใบ ให้เจ้าหน้าที่มนเทียรบาลถือตามพระครูปริตรทั้ง

๒ รูป เดินประพรมน้มนต์ด้วยหญาภาในเขตพระบรมมหาราชวัง

เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินไปประทับแรม ณ ตำบลใด อันเป็นทางไกล เช่น เสด็จไปทำสงคราม หรือเสด็จไปจับช้าง พระมอญที่ทำหน้าที่สวดพระปริตรนี้ ก็จักต้องตามเสด็จไปทำหน้าที่สวดพระปริตรและทำน้มนต์ด้วย

การทำน้มนต์เป็นส่วนหนึ่งของการสวดปริตรดังกล่าวข้างต้น ได้ก่อให้เกิดขนบธรรมเนียมประเพณีว่า เมื่อมีการสวดพระปริตรเมื่อใด ให้ตั้งบาตรหรือหม้อใส่ น้ำมีเทียนติดไว้ และผูกด้ายสายสิญจน์ล่ามมาให้พระภิกษุสงฆ์ทั้งปวงถือในขณะสวดพระปริตร เมื่อพระสงฆ์สวดปริตรทั้งหมด ถึง สกกตวา แล้ว ประธานสงฆ์ก็ปลดเทียนมาเวียนปากบาตรหยดขี้ผึ้งลงในน้ำ พอจบบทสวดสุดท้าย ก็เอาเทียนจุ่มน้ำที่ในบาตรดับไฟ

ข. การสวดปริตรป้องกันผีและขจัดปัญหาตามกฎหมาย ในกฎหมายเบ็ดเสร็จของกฎหมายตราสามดวง ได้ระบุว่า ถ้าผู้ใดเอาผีไปไว้ในบ้านเรือน จะทำพิธีพิส ในพิธีนั้นให้น้มนต์พระภิกษุสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ คือ สวดพระปริตร ดังมีข้อความในตัวกฎหมายว่า

๑๕๒ มาตรการหนึ่ง ผู้ใดเอาผีไปไว้ใน

บ้าน	}	ท่าน
เรือน		ให้พลีบ้าน

 เรือนท่านเล่าทามหนึ่ง หัวหมูเมียงหมากพลุกกล้วยอ้อย ให้หมอลีเสียดียอดจันไร แลนั้นมีได้เลย เปนกำมแก่ผู้ตายนั้น เทวดายังรู้จักดี มนุษย์ทญจะอยู่ได้

๑๕๘ มาตรการหนึ่ง ผู้ใดจะให้ผู้อื่นพิศวงงงวยในตนแลปรกอบกฤตยาคุณเปนยาแฝดด้วยสิ่งใด ๆ ให้ท่านกินก็ดี ใส่ให้ท่านด้วยประการใด ๆ ก็ดี แลปั้นรูปผึ้งรูปด้วยวิหยาคุณประการใด ๆ ก็ดี พิจารณาเปนสัจให้ทวน ๖๐ ทีเอาขึ้นหาหย่างประจารแล้วทเวณ

๒๓	}	วัน			
เรือ ๓		แล้วฆ่ามันเสีย ถ้าทำให้ <table style="display: inline-table; vertical-align: middle;"> <tr> <td style="border: none;">ผู้</td> <td style="font-size: 2em; vertical-align: middle;">}</td> <td style="border: none;">มันกินรู้ด้วยประการใด ๆ พิจารณา</td> </tr> </table>	ผู้	}	มันกินรู้ด้วยประการใด ๆ พิจารณา
ผู้	}	มันกินรู้ด้วยประการใด ๆ พิจารณา			

๓ รอบเดือน ถ้าจะไถ่ชเรื่อนวงละ ๑ ไปศรีเปดโกได้แก่ เจ้าเรือน

หน้าที่ เงินติดเทียนได้แก่หมอซึ่งบัดเสียดจันไรนั้น^{๑๒๙}

เห็นได้ว่า การสวดปริตรในพิธีพลีขังตัน มีพื้นฐานผลานระหว่างเรื่องอำนาจธรรมที่จะมาจากการสวดปริตรของพระภิกษุสงฆ์กับความเชื่อในผีและอำนาจไสยเวท นับเป็นตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นถึงการผสมผสานคติความเชื่อทางพุทธศาสนาและคติความเชื่ออื่น ๆ ที่สอดคล้องยอมรับร่วมกันทั้งในระบบรัฐและในวิถีชีวิตของประชาชน

การสวดทศชาติ ทศชาติ คือ เรื่องของพระพุทธเจ้าในสมัยที่เป็นพระโพธิสัตว์ ๑๐ พระชาติสุดท้าย แต่ละเรื่องแสดงคุณธรรมหรือการบำเพ็ญบารมีอย่างใดอย่างหนึ่งของพระโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นแบบอย่างของการปฏิบัติธรรมในระดับที่อยู่ร่วมในสังคม อาศัยความเกี่ยวข้องกับผู้อื่นและการทำหน้าที่ในสังคมเจริญคุณธรรมในระดับนี้ให้สมบูรณ์พร้อมต่อการเลื่อนระดับชีวิตจากชีวิตพระโพธิสัตว์สู่ชีวิตพระพุทธรูป เรื่องทั้ง ๑๐ ในทศชาติคือ

๑) เรื่องพระเทมีย์โพธิสัตว์ ผู้ทรงบำเพ็ญเนกขัมมบารมี ทรงมีความตั้งใจในการออกบวชอย่างแน่วแน่มั่นคง เมื่อถูกราชบุรุษกลั่นแกล้ง ก็ทรงควบคุมตนนิ่งเฉยได้ด้วยกำลังความตั้งใจที่จะออกบวชได้อย่างน่าอัศจรรย์

๒) เรื่องพระมหาชนกโพธิสัตว์ ผู้ทรงบำเพ็ญวิริยบารมี ทรงมีวิริยะในการนำราชสมบัติซึ่งพระองค์ควรได้รับตามสิทธิกลับคืน เช่น ระหว่างการเดินทาง เรือแตก พระองค์ทรงพากเพียรว่ายน้ำในท่ามกลางมหาสมุทรอยู่ ๗ วัน ๗ คืนอย่างไม่ย่อท้อ

๓) เรื่องพระสุวรรณสามโพธิสัตว์ผู้ทรงบำเพ็ญเมตตาบารมี ทรงดูแลบิดามารดาผู้ตาบอดอย่างดียิ่งด้วยความเมตตา

๔) เรื่องพระเจ้าเนมิราชโพธิสัตว์ ผู้ทรงบำเพ็ญอธิษฐานบารมี ทรงตั้งจิตอธิษฐานที่จะกระทำความดีด้วยพระองค์เองเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก ท้าวสักกะได้พาพระองค์ขึ้นไปชมดาวดึงส์และเชิญชวนพระองค์ให้เสวยทิพยกามารมณ์ในดาวดึงส์นั้น พระองค์ตรัสปฏิเสธยืนยันความตั้งใจที่จะทำความดีด้วยพระองค์เอง เมื่อเสด็จกลับมาสู่พระนคร ทรง

^{๑๒๙} ฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๑๘๑-๑๘๓.

บริจาคทาน มั่นคงในศีล สำรวมฝึกฝนตน และสั่งสอนประชาชนให้ตั้งมั่นในศีลธรรม

๕) เรื่องพระมหโสด ผู้ทรงบำเพ็ญปัญญาบารมี ทรงใช้ปัญญาช่วยทำนุบำรุงและสร้างเสริมความเจริญมั่นคงแก่บ้านเมืองเป็นอันมาก เมื่อมีข้าศึกศัตรูมารุกราน ก็ทรงใช้ปัญญาป้องกันรักษาบ้านเมืองไว้ได้

๖) เรื่องพระภูริทัตตนาถ ผู้ทรงบำเพ็ญศีลบารมี ทรงมีความมั่นคงในการรักษาศีลมิให้ต่างพร้อย แม้เมื่อถูกพราหมณ์จับทำร้ายและทรมาน ก็มิได้โกรธตอบหรือตอบโต้ เพราะไม่ต้องการให้เสียความปรกติทางใจ กาย วาจา และไม่ต้องการสร้างเวรต่อกัน

๗) เรื่องพระจันทรกุมาร ผู้ทรงบำเพ็ญขันติบารมี ทรงเจริญขันติข่มใจอดทนต่อการกระทำของพราหมณ์ผู้กลั่นแกล้งพระองค์

๘) เรื่องพระนารถโพธิสัตว์ ผู้ทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี ทรงเจริญอุเบกขา คือวางจิตเพ่งใกล้ต่อความเป็นไปของบุคคลต่าง ๆ เมื่อยังไม่มีโอกาสช่วยเหลือ ก็วางเฉย เมื่อมีโอกาส ก็ทำการช่วยเหลือ

๙) เรื่องพระวิชรบัณฑิตโพธิสัตว์ ผู้ทรงบำเพ็ญสังขยบารมี ได้ยอมลำบากแม้จะต้องสละชีวิตเพื่อช่วยให้พระเจ้าธัญชัยรักษาสัจจะที่ได้ตกลงแก่บุณณกษัตริย์

๑๐) เรื่องพระเวสสันดรโพธิสัตว์ ผู้ทรงบำเพ็ญทานบารมี ทรงสละทุกอย่างเป็นทาน รวมทั้งพระราชบุตร พระราชธิดา และพระมเหสี อันเป็นเรื่องที่กระทำได้ยากยิ่ง แต่ทรงจำเป็นกระทำ เพื่อเห็นแก่พระโพธิญาณความเป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคต ซึ่งจักมีคุณแก่สรรพชีวิตเป็นอเนกประการ

ประเพณีการสวดทศชาติ มีแต่ในสมัยสุโขทัย มีหลักฐานในจารึกบ้านกำแพงเพชร พ.ศ. ๑๙๒๒ ดังนี้

“ในปีมะแม มหาศักราชได้ ๑๓๐๑ ปี จุลศักราชได้ ๗๔๑ ปี เดือน ๑๑ แรม ๒ ค่ำ หนขอมวันพุททหนไต้หวันเบิกสัน อันดีหนักหนา กาลได้ฤกษ์ดี ให้ลุงขุน แลบ้านกำแพงเพชรเจ้าศรีทราหนักหนายอศาสนาในพระเป็นเจ้า ทั้งภิกษุสงฆ์ทรงจันทน์แห่งท่านชื่อเถรธรรมวิสาร...สักวัน แล้วจึงหาพระภิกษุสงฆ์เถรานุเถรทั้งเมืองหน้าคนมาไหววันหนึ่ง ในอวาสองค์กาล จันทน์ฉลองโอยทานไตรจีวรเลื่องค์บริหารถ้วนสรรพ สดับพระธรรม ทั้งทสชาติอันไพเราะหนักหนา หา...พาทย์พิณแตรสังข์พัลลว”^{๑๓๐}

^{๑๓๐} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๓๑๓.

การสวดการฟังทศชาติในครั้งนั้น จัดขึ้นอย่างเป็นทางการใหญ่ มุ่งหมายถวาย
 จงหัน คือ ภัตตาหาร แต่พระภิกษุสงฆ์จำนวนมาก หลังการถวายภัตตาหาร พระภิกษุสงฆ์
 นั้นเรียบร้อยแล้ว ในช่วงบ่าย เป็นการ “สดับพระธรรมทั้งทศชาติ” ในจารึกได้ระบุว่า พระ-
 ธรรมทั้งทศชาตินั้น ไพเราะหนักหนา ประกอบกับมีพาทย์พิณไตรสังข์และพัลลว คือ พลุ
 ทำให้เข้าใจว่า จะมีการแสดงธรรม เทศน์นำก่อน แล้วจึงมีการสวดทศชาติ หรือมีการเทศน์
 และการสวดประสานกันเป็นเรื่อง ๆ ไปจนครบ ๑๐ เรื่อง แต่ละเรื่องน่าจะเทศน์และสวด
 แสดงเฉพาะสาระที่เป็นแก่นสารหรือหัวใจของเรื่อง

นอกจากจารึกข้างต้นแล้ว ก็ไม่มีหลักฐานเรื่องการสวดทศชาติในที่อื่น สันนิษฐาน
 ว่าน่าจะมีการปฏิบัติสืบต่อมา เพราะในสมัยอยุธยา โดยเฉพาะสมัยอยุธยาตอนปลาย ได้มี
 ความนิยมสร้างภาพจิตรกรรมเรื่องทศชาติไว้ในโบสถ์และพระวิหาร

การสวดการเทศน์มหาชาติ เรื่องมหาชาติ คือ เรื่องพระโพธิสัตว์สมัยที่เสวย
 พระชาติเป็นพระเวสสันดร เป็นพระชาติที่สำคัญ นอกจากจะเป็นพระชาติสุดท้ายแห่ง
 กระแสความเป็นพระโพธิสัตว์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราแล้ว การปฏิบัติบำเพ็ญ
 บารมีในพระชาตินี้ เป็นเรื่องที่ประทับใจ สะเทือนใจ ปลุกสำนึกความตระหนักรู้ในคุณ
 ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า กว่าที่จะมาเป็นพระพุทธรูป เป็นพระศาสดาของโลกได้
 พระองค์จำเป็นต้องบำเพ็ญบารมี คือ คุณธรรมซึ่งเป็นองค์ประกอบรองรับความเป็นพุทธะ
 ให้สมบูรณ์ คุณธรรมที่ยิ่งใหญ่ในพระชาติสุดท้าย คือ การให้หรือการสละสิ่งซึ่งผูกพัน
 ชีวิตระดับศีลธรรมหรือชีวิตทางสังคมมากที่สุดออกไป นั่นคือการสละความผูกพันใน
 บุตรและภรรยา เป็นสายใยความผูกพันที่เหนียวแน่นที่สุดท้ายที่พระองค์สลัดออกไป
 เป็นการบำเพ็ญบารมีที่ทำได้ยาก แต่ก็ เป็นบารมีที่ชีวิตระดับพระโพธิสัตว์ต้องกระทำจึงจะ
 เลื่อนเข้าสู่ชีวิตระดับพุทธะได้ เนื่องจากเรื่องมหาชาติมีคุณค่าความสำคัญยิ่งเช่นนี้ และ
 เป็นเรื่องที่สร้างความรู้สึกสะเทือนใจได้ยิ่งกว่าเรื่องพระชาติอื่น ๆ จึงได้มีการนำเรื่องดัง
 กล่าวนี้มาสวดมาเทศน์เป็นพิเศษ เกิดเป็นธรรมเนียมประเพณีการสวดการเทศน์มหาชาติ
 ขึ้นในสังคมไทย นับเป็นภูมิปัญญาของการเลือกสรรและสร้างสรรค์ของคนไทย เพราะ
 ในลังกามีได้มีประเพณีการสวดการเทศน์หรือหีบยกเรื่องพระเวสสันดรขึ้นมาเป็นมหาชาติ
 ที่สำคัญยิ่งในสังคมไทย

ประเพณีเรื่องมหาชาติของไทย น่าจะเริ่มจากประเพณีการสวด ในจารึกนครชุมม กล่าวถึงปัญจอันตราธานในคราวที่พระศาสนาจักสิ้นสุดลงว่า

“อันว่าพระปิฎกไตรนี้จักหายแล ทาคนจักรู้แท้มิได้เลย ยังมีคน
รู้คั่นสเล็กสน้อยไซริ้ ธรรมเทศนาอันเป็นต้นว่าพระมหาชาติทาคนสวด
แลมิได้เลย”^{๑๓๑}

คำว่า *ธรรมเทศนา* ในที่นี้หมายถึงการแสดงธรรม เป็นคำที่มีความหมายกลางๆ ส่วนคำว่า *สวดแล* น่าจะหมายถึงรูปแบบวิธีการสวดมหาชาติ บางทีจะหมายถึงการสวด ทำนองเดียวกับการสวดมหาชาติคำหลวง คือ ยกข้อความภาษาบาลี แล้วมีคำแปลภาษาไทย เป็นตอนๆ คำแปลภาษาไทยนั้นลงท้ายข้อความด้วยคำว่าแล ดังตัวอย่างในมหาชาติคำหลวงเช่น

“ทาทติ โส ธกัให้อ้อมอก ปุน ทาน ซึ่งสวดสวดกมทาทาน นั้นน
สวดแล”

- “โส อิทฺ เอรูรูปฺ ทุกขํ ลินเนทน โทเสน ชาตํ อันว่าพระโพธิสัตว์
รำพึงดงนี้ อันว่าทุกขํ อนนบมิบังควร กำสวญเวอยยอยู่บรมม ปรรามกั
เกอดแก่กูนัก เพราะเหตุกูรักพระราชากุมารทงสอง สวดแล”^{๑๓๒}

ลักษณะการสวดเช่นนี้ อาจเริ่มขึ้นแต่สมัยสุโขทัย แต่ยังไม่มีการสวดที่เป็นหลัก ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จึงได้โปรดให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตช่วยกัน แต่งมหาชาติคำหลวงให้เป็นหลักของการสวดมหาชาติ การสวดมหาชาตินี้ นักสวด ผู้เป็นคฤหัสถ์เป็นผู้สวด

อย่างไรก็ตาม นอกจากหลักฐานในจารึกวัดศรีชุมแล้ว หลักฐานเรื่องมหาชาติอีก หลักฐานหนึ่งในสมัยสุโขทัย คือ ในจารึกวัดหินตั้ง ก็มีได้บ่งวิธีการ กล่าวถึงเพียงว่า “กลอยสดับพระมหาชาติแล้ว...”^{๑๓๔}

^{๑๓๑} เรื่องเดิม, หน้า ๓๑

^{๑๓๒} กรมศิลปากร, “มหาชาติคำหลวง” *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑*, หน้า ๗๗, ๑๘๔.

^{๑๓๔} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๑๔๒.

ใน พ.ศ. ๒๑๔๕ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้โปรดให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่ง กาพย์มหาชาติ สำหรับให้พระเทศน์ให้ประชาชนเข้าใจเรื่องง่ายขึ้น วิธีการแต่ง ยกข้อความบาลี ขึ้นตั้งอย่างสั้น ๆ แล้วพรรณนาขยายความเป็นภาษาไทย มิใช่เป็นการแปลภาษาบาลีเป็น ภาษาไทยวรรคต่อวรรคอย่างในมหาชาติคำหลวง

ในช่วงดังกล่าว ได้มีคติการฟังเทศน์มหาชาติจบภายในวันเดียวเพื่อเป็นอานิสงส์ ให้ได้พบพระศรีอริยเมตไตรย กาพย์มหาชาติ ซึ่งแต่งในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มี ขนาดยาว จึงมีการแต่งมหาชาติกลอนเทศน์ขึ้นหลายสำนวน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้กล่าวถึงต้นฉบับของผลงานเหล่านี้ที่ตกทอดมาว่า

“แต่หนังสือมหาชาติที่มีอยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ เดียวนี้ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์สุปรีชา ได้เคยลองตรวจดูที่สำนวน ต่าง ๆ กัน กัณฑ์ศุภจะมี ๘ สำนวน กัณฑ์หิมพานต์มี ๑๐ สำนวน กัณฑ์ ทานกัณฑ์มี ๗ สำนวน กัณฑ์วนประเวศน์มี ๑๓ สำนวน กัณฑ์ชูชกมี ๑๔ สำนวน กัณฑ์จุลพนมี ๑๖ สำนวน กัณฑ์มหาพนมี ๘ สำนวน กัณฑ์ กุมารมี ๖ สำนวน กัณฑ์มัทรีมี ๑๑ สำนวน กัณฑ์สักกบรรพมี ๙ สำนวน กัณฑ์มหาธาตมี ๗ สำนวน กัณฑ์ฉกษัตริย์มี ๕ สำนวน กัณฑ์นครกัณฑ์มี ๗ สำนวน เป็นสำนวนเก่าบ้างใหม่บ้าง แต่สังเกตว่ามีสำนวนครึ่งกรุงเก่า ทุกกัณฑ์”^{๑๓๕}

หลักฐานเรื่องการเทศน์มหาชาติจบภายในวันเดียวในสมัยอยุธยา มีอยู่ในจารึก วัดพระบรมธาตุชัยนาท พ.ศ. ๒๒๖๐ ได้กล่าวถึงงานฉลองพระบรมธาตุ ในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ถึงวันแรมค่ำหนึ่ง เดือน ๑๒ ในแต่ละวันมีการแสดงธรรม คือ “มีแจงสังคายนาวันหนึ่ง มีพระไตรปิฎกวันหนึ่ง มีพระมหาชาติวันหนึ่ง”^{๑๓๖}

^{๑๓๕} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “อธิบายเรื่องหนังสือกาพย์สักกบรรพ” กาพย์มหาชาติ (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๙๔.

^{๑๓๖} กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕..., หน้า ๑๓๘.

คติเรื่องการฟังเทศน์มหาชาติให้จบภายในวันเดียวเพื่อเป็นอาณิสย์ให้ได้พบพระศรีอาริยมุตไตรยนี้ มาจากเรื่องพระมาลัย คำเรื่องพระมาลัย คือ เรื่องพระมาลัยย เทวเถระขึ้นไปพบพระอินทร์และพระอาริยมุตไตรยโพธิสัตว์บนดาวดึงส์ มีอยู่ในคัมภีร์บาลีของลังกาถึง ๓ คัมภีร์ คือ คัมภีร์สหัสสวัตถุปรกรณ์ รสวาทีนี้ และลัทธัมมาลังการแต่ในคัมภีร์ของลังกา ไม่มีเรื่องพระศรีอาริยมุตไตรยโพธิสัตว์แนะนำ ให้ผู้ที่ปรารถนาจะได้พบพระองค์ในสมัยที่พระองค์ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ฟังเทศน์มหาชาติจบทั้งหมดภายในวันเดียวพร้อมทั้งบูชาด้วยสิ่งต่าง ๆ อย่างละพัน เรื่องพระมาลัยซึ่งมีคติเรื่องการฟังเทศน์มหาชาติจบภายในวันเดียวนี้ น่าจะได้พัฒนาขึ้นในประเทศพม่า G.H. Luce ได้พบจารึกภาษาพม่าที่เมืองมะละแหม่ง ข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึง การเทศนาเรื่องพระมาลัยในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เทศนาเวสสันดรชาดกในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ และเทศนาธัมมจักรกัปปวัตนสูตรในวันแรม ๑ ค่ำ ในเดือนอ้าย พ.ศ. ๑๗๔๔ คติดังกล่าวเผยแพร่เข้ามาสู่ไทย ผ่านทางล้านนา ได้มีการแต่งคัมภีร์มาลัยยเทวตเถรวัตถุขึ้นในล้านนาเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๑ คัมภีร์นี้เป็นคัมภีร์หลักในเรื่องพระมาลัยและเรื่องคติการฟังเทศน์มหาชาติจบภายในวันเดียว ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ได้มีการเพิ่มเติมขยายเนื้อคัมภีร์มาลัยยเทวตเถรวัตถุฉบับแรก คัมภีร์มาลัยยเทวตเถรวัตถุฉบับเพิ่มเติมเนื้อหานี้เป็นฉบับที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์น่าจะได้ใช้เป็นหลักในการทรงนิพนธ์ พระมาลัยคำหลวง^{๑๓๗}

วิธีปฏิบัติในการฟังเทศน์มหาชาติ ตามคติในเรื่องพระมาลัยมีหลักใหญ่ ๒ ประการ คือ ฟังมหาชาติทั้ง ๑,๐๐๐ คาถาให้จบภายในวันเดียว และบูชาด้วยสิ่งของต่าง ๆ มีดอกบัวปทุม บัวเผื่อน อินทนิล มณฑา ประทีป เทียน ธง อย่างละพัน ดังพรรณนาเป็นถ้อยคำของพระศรีอาริยมุตไตรยโพธิสัตว์ ไว้ในพระมาลัยคำหลวงดังนี้

^{๑๓๗} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วรรณการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย, หน้า ๓๔๒.

“เธอจงแจ้งแก่เวไนย แม้นผู้ใดจะใคร่พบ จงเคารพตามโอวาท ให้ท่ามหาชาติเนืองนิตย์ เครื่องสิ่งละพันจงบูชา ให้จบในทิวาวันนั้น ตั้งประทีปพันบุชา ดอกปทุมมาถ้วนพัน บัวเดือนผันอินทนิลา ดอกมณฑาโดยจงเทียบแลธงฉัตรฯ เครื่องบูชาทั้งนี้ จงถ้วนถึสิ่งละพัน คนทลิตนั้นตามสม โดยนิยมจะบูชา พระคาถาถ้วนพัน ให้สดับธรรม์ เคารพ จนจวนจบอุทธารณ์พระเวสสันดรนฤบาล ปัจฉิมกาลสมโพธิ สมภารโสถอันอุดม เป็นที่สุดสมในชาตินั้น บูชาพระธรรมจครบ จึงจะได้ประสบบองค์ข้า เมื่อจะลงมาอุบัติจะได้ดำรงพระโพธิญาณ อันโอฬารอลังการ อันผู้มनुสสาเหล่านั้น เขาจึงจะทันศาสนา เฉพาะพักตรา วิมลพรรณ ก็จะได้ถึงอรหันต์ธรรมวิเศษ โดยประเภททุกศลา อันเขาส่ำสมมานั้นแลฯ”^{๑๓๘}

การที่มีคติฟังมหาชาติครบ ๑,๐๐๐ คาถาและบูชาด้วยสิ่งของต่าง ๆ อย่างละพัน มาจากการถือเอาจำนวน ๑,๐๐๐ คาถาของเรื่องพระเวสสันดรในพระไตรปิฎก คติและการปฏิบัตินี้ ทำให้มีชื่อเรียกการเทศน์มหาชาตินี้อีกชื่อหนึ่งว่า *เทศน์คาถาพัน*

ข้อควรสังเกตคือ การถวายสิ่งของบูชาอย่างละพันนั้น ตามพระมัลลย์คำหลวง กล่าวว่า “คนทลิตนั้นตามสม โดยนิยมจะบูชา” คำกล่าวนี้น่าจะมีความหมายว่า ผู้ที่ยากจนไม่อาจจัดของบูชาครบถ้วนพันได้ ก็ทำตามความเหมาะสมของตน แต่คนทั้งหลายคงจะได้ยึดถือว่า จักได้อานิสงส์สมบูรณ์เมื่อถวายของบูชาจำนวนพันครบถ้วน ในสมัยพระบาทสมเด็จพะพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้หยิบยกเรื่องนี้ขึ้นมาอธิบายเพื่อให้เกิดการปฏิบัติที่ถูกต้องดังนี้

^{๑๓๘} กรมศิลปากร, “พระมัลลย์คำหลวง” วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓, หน้า ๑๖๗.

“ถึงเครื่องสักการบูชาที่กำหนดมากมายสิ่งละพัน ๆ นั้น ก็ตรัสเฉพาะบุคคลที่มีกำลังทรัพย์กำลังกายสมควรจะกระทำได้ ถ้าบุคคลนั้นเป็นคนซื่อใจหาสิ่งใดบมิได้เหมือนดังกำหนดนั้น ได้แต่น้อย ๆ ก็ดี มาตราแม้ว่าคอยฟังกับท่านที่มีพระมหาชาตินั้นก็ดี เมื่อมีจิตเลื่อมใสศรัทธาปล้นนาการ สดับตรับฟังโดยเคารพก็อาจได้ประสบพบเห็นองค์สมเด็จพระศรีอริยเมตไตรย สำเร็จได้ดังมโนปณิธาน”^{๑๓๙}

เรื่องมหาชาติเป็นเรื่องที่ลือสารธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง ประทับใจ แต่วิธีการเทศน์มหาชาติแก่ชาวบ้านแต่ในสมัยอยุธยา คงจะได้มีการสอดแทรกเรื่องและถ้อยคำให้เป็นที่สนุกชวนใจ บางครั้งก็เลยไปถึงความสนุกแบบคะนอง จนดูไม่เหมาะสมแก่การปฏิบัติประเพณีในพระพุทธศาสนา ลักษณะดังกล่าวนี้สะท้อนอยู่ในพระราชกำหนดซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดให้ประกาศใช้ เพื่อควบคุมมิให้มีการเทศน์มหาชาติที่ตลกหยาบคนอง ดังข้อความดังนี้

“สมเด็จพระศรีอริยเมตไตรยเจ้าก็ตรัสสั่งมาแก่พระมาโดยทเวเถรเจ้าให้ฝูงสัตว์ทั้งปวงคำรบฟังพระมหาเวศสันดรชาฎก อันประดับด้วยพระคาถาพันหนึ่งนั้น จึงจะได้พบพระองค์ในอนาคต

แลทุกวันนี้อนาประชาราษฎรทั้งปวงลงบางให้มีพระเวศสันดรชาฎกนี้ มิได้มีความสังเวทเลื่อมใสเป็นธรรมการระวะ ฟังเอาแต่ถ้อยคำตลกขะนองอันทผลประโยชน์มิได้ พระสงฆ์ผู้สำแดงนั้น บางจำพวกมิได้เล่าเรียนพระไตรปิฎก ได้แต่เนื้อความแปลร้อยเป็นกาพย์กลอนแล้วก็มาสำแดงถ้อยคำตลกขะนองหยาบช้า เทนแต่ลาภสการเลี้ยงชีวิต มิได้คิดที่จะร่ำเรียนสืบไปทำให้พระศาสนาพันเพื่อนเลื่อมสุนชวนกันประมาทในพระธรรมเทศนา จะได้เสวยทุกข์เวทนาในจตุรบายภูมเป็นช้านาน จะมีได้พบพระพุทธรูปศาสดาพระศรีอริยเมตไตรยเจ้าในอนาคต...

^{๑๓๙} พระยาธรรมปริชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉนยกถา เล่ม ๑, หน้า ๗๐

แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ให้พระสงฆ์ผู้ล่าแดงพระธรรมเทศนา แล
 ราษฎรผู้จะฟังพระมหาชาติชาฎกนั้น ล่าแดงแลฟังแต่ตามวาระพระบาท
 แลบรรณกถาฎีกาให้บริบูรณ์ด้วยผลอันสงนั้นก็จะได้พบสมเด็จพระศรี
 อาริยเมตไตรในอนาคต ตามเทวราชโองการเขตรัสสั่งมาแก่พระมาโดย
 เทวเถรนั้น ห้ามอย่าให้เทศนาแลฟังเทศนาเป็นกาพย์กลอน แลกกล่าว
 ถ้อยคำตลกขบขันเป็นการเล่นหัวร่อขึ้นชมด้วยกัน ประมาทให้ผิดจาก
 พระวินัยเป็นอันขาดทีเดียว”^{๑๔๐}

ตามจารึกพระบรมธาตุ จังหวัดชัยนาท การเทศน์มหาชาติทำในเดือน ๑๒ ช่วง
 เวลาดังกล่าวใกล้เคียงกับช่วงการเทศน์มหาชาติที่กล่าวถึงในจารึกของพม่า และตรงกับ
 การปฏิบัติที่สืบเนื่องกันมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ดังมีคำอธิบายของ เสฐียรโกเศศ ในเรื่องเวลา
 การเทศน์มหาชาติและเหตุผลที่รองรับว่า

“งานมีเทศน์มหาชาติตามประเพณีมักทำกันเมื่อออกพรรษา
 ฟันหน้ากฐินแล้วทำกันในวันกลางเดือน ๑๒ หรือจะทำกันในวันแรม ๘ ค่ำ
 ก็ได้ วันพระกลางเดือนอ้ายก็มีทำกันบ้าง แต่เห็นกันว่าทำลำไป เดือน ๑๒
 เสร็จหน้าแล้วหมดภาระงานที่ต้องทำ เพราะปักดำเสร็จแล้ว คอยเวลา
 ข้าวสุกจะเก็บเกี่ยวเท่านั้น กลางเดือน ๑๒ ถือได้ว่าพ้นเทศกาลทอดกฐิน
 ไปแล้ว ประกอบทั้งฤดูกาลในเดือนนี้ เป็นเวลาน้ำเริ่มลด ถือกันว่า
 หน้าข้าวหน้าปลาอุดมด้วยอาหารการกิน ควรจะทำบุญทำทาน แล้ว
 สุนัขกินรื่นเริงกันเสียทีเพราะชีวิตของชาวชนบทติดกับชาวกรุง จะ
 มีสุนัขรื่นเริงกันได้ทุกวันหาได้ยากเพราะเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมบังคับ
 ทางภาคอีสานกำหนดมีงานเทศน์มหาชาติ เรียกว่า บุญพระเวส ในเดือน ๔
 ซึ่งเสร็จจากการทำบุญลานเอาข้าวเข้ายุ้งแล้ว ในภาคกลางกลางท้องถิ่น
 ทำในเดือน ๕ ต่อเดือน ๖”^{๑๔๑}

^{๑๔๐} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, หน้า ๑๖๘-๑๖๙

^{๑๔๑} เสฐียรโกเศศ, เรื่องเกี่ยวกับประเพณีไทย เนื่องในเทศกาลตรุษสารท (พระนคร: โรงพิมพ์
 แพร่การช่าง, ๒๕๐๔), หน้า ๒๓๕. (พิมพ์เป็นบรรณาการในงานฌาปนกิจศพ นางพิมพ์ ทวีสิน ณ เมรุวัด
 ยานนาวา วันที่ ๑๑ มีนาคม ๒๕๐๔).

การสวดอ่านกลอนสวด การสวดอ่านกลอนสวด เป็นการสวด คือ อ่านหนังสือซึ่งเรียกว่า หนังสือกลอนสวด ให้ฟังในวันพระและวันสำคัญทางศาสนาซึ่งมีกิจกรรมการรับศีลฟังธรรมที่วัด การสวดอ่านกลอนสวดนี้ คฤหัสถ์เป็นผู้อ่านในช่วงเวลาที่ไม่มีภาระพิเศษเป็นการใช้เวลาการมาอยู่ถือศีลอุโบสถที่วัดให้มีคุณค่าความหมายทางธรรมยิ่งขึ้น นอกจากนี้ตามบ้านหรือหมู่บ้าน ก็ยังมีธรรมเนียมการสวดอ่านกลอนสวดให้ฟังกัน เป็นวิธีการสอนธรรมสอนเรื่องชีวิต ปลูกฝังสำนึกและการรู้จักแนวทางการดำเนินชีวิตที่ดีตามทำนองคลองธรรม เรื่องที่นำมาสวดอ่านกัน ได้แก่ เรื่องที่นำมาจากพระสูตรในพระไตรปิฎก มหาชาติ พระมาลัย ชาดกต่าง ๆ และนิทานธรรมที่แต่งขึ้นใหม่เพื่อเป็นเรื่องสอนใจ หนังสือกลอนสวดที่รวบรวมอยู่ที่แผนกเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ มีอยู่ประมาณ ๑๔๑ เรื่อง

- เรื่องที่นำมาจากพระสูตร เช่น คิริमानนท์ อนิจจสัญญา พระเจ้านิพพาน ปฐมสมโพธิ ลักกปัญหาคำกาพย์
- เรื่องนำมาจากตำนานพระพุทธศาสนา เช่น ประวัติพระแก้วมรกต พระพุทธโฆษาไปลังกา พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์
- เรื่องที่นำมาจากนิบาตชาดก เช่น มหาชาติ กากี พระมโหสถ พระเตมีย์
- เรื่องที่นำมาจากชาดกนอกนิบาต เช่น จันทสุริยคาถ พระสี่เส้า วรเนตรสังข์ทอง สรรพสิทธิ์ สุธนู พระสุชน พระระถ สุวรรณวงศา ศรีวิชัยชาดก
- เรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ ที่แต่งขึ้นเลียนแบบชาดกนอกนิบาต เช่น กฤษณวงค์ ชินราชวรลักษณ์ จินดาวงศ์ หอยทอง นางอุทัย
- เรื่องนิทานท้องถิ่น เช่น จำปาสีตัน นางแดงอ่อน ศรีธัญไชย ปลายูทอง

นอกจากการใช้หนังสือกลอนสวดเพื่อสวด คือ อ่านสำหรับสอนธรรมแก่ชาวบ้านแล้ว ยังมีธรรมเนียมปฏิบัติใช้หนังสือกลอนสวดเป็นแบบเรียนสอนอ่านสำหรับเด็กเพื่อให้อ่านหนังสือแตกฉานด้วย เพราะหนังสือกลอนสวดแต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทกาพย์และแต่งโดยผู้รู้ระดับชาวบ้าน จึงมักใช้คำไทยเป็นพื้น อ่านง่ายและจดจำได้รวดเร็ว หนังสือกลอนสวดจึงจัดเป็นวรรณกรรมของวัดและของประชาชน^{๑๔๒}

^{๑๔๒} ตรีศิลป์ บุญขจร, “วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง : การศึกษาเชิงวิเคราะห์” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๑๐๔-๑๑๐.

การสวดอ่านกลอนสวดของคฤหัสถ์นี้ บางเรื่องได้มีพัฒนาการวิธีการอ่านจนทำให้เกิดแบบแผนธรรมเนียมขึ้นเป็นการเฉพาะ กล่าวคือ การสวดอ่านเรื่องมหาชาติได้มีพัฒนาการส่วนหนึ่งไปเป็นการสวดไอ้เอว้หาราย และการสวดอ่านเรื่องพระมาลัยได้มีพัฒนาการเป็นการสวดพระมาลัยซึ่งมีลักษณะเฉพาะ

การสวดไอ้เอว้หาราย การสวดไอ้เอว้หารายมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา น่าจะมีเหตุสืบเนื่องมาจากการที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้โปรดให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งมหาชาติคำหลวงขึ้นสำหรับให้คฤหัสถ์ใช้สวด จึงเกิดประเพณีการซ้อมสวดมหาชาติคำหลวงหลายสำรับ แล้วเลือกสำรับที่ดีเด่นเป็นสำรับหลวงเข้าไปสวดถวายพระเจ้าอยู่หัวในพระวิหารใหญ่แห่งวัดพระศรีสรรเพชญ์ ประเพณีนี้สืบต่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นหน้าที่ของขุนหินบรรณการ ขุนธำรงกันัน กับผู้ช่วยอีก ๒ คน ขึ้นนั่งเตียงสวดในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สวดมหาชาติคำหลวงโดยทำนองอย่างเก่าภายในเวลาเสด็จพระราชดำเนินไปบำเพ็ญพระราชกุศลในเวลานักขัตฤกษ์ เช่น ในวันเข้าพรรษา เป็นต้น^{๑๔๓}

การสวดพระมาลัย ภาพจิตรกรรมในสมุดข่อยสมัยอยุธยา เช่น ที่พบที่วัดเกาะสุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี เป็นต้น มีภาพที่แสดงให้เห็นถึงธรรมเนียมประเพณีการสวดพระมาลัยในสมัยอยุธยา

การสวดพระมาลัย เดิมสวดในงานมงคล คือ งานแต่งงาน เรียกว่า มาลัยกล่อมหอ และในงานอวมงคล คือ งานศพ จุดมุ่งหมายในการสวดพระมาลัยเพื่อสั่งสอนให้รู้จักบาปบุญคุณโทษ เพราะในเรื่องจักมีการกล่าวถึงผลแห่งการทำชั่วในตอนที่พระมาลัยเดินทางไปนรก และกล่าวถึงผลแห่งการทำความดีประกอบกรกุศลต่างๆ ในพระศาสนา ในตอนที่พระมาลัยเดินทางไปดาวดึงส์ นับว่ามีสาระที่แสดงแนวทางการดำเนินชีวิตระดับการอยู่ร่วมในสังคม จึงเป็นสาระที่เหมาะสมแก่คฤหัสถ์ เสฐียรโกเศศได้อธิบายเรื่องประเพณีการสวดมาลัยกล่อมหอไว้ดังนี้

^{๑๔๓} เรื่องเดิม, หน้า ๔.

“ระหว่างเจ้าบ่าวนอนผ้าห่ออยู่ บิดามารดาฝ่ายเจ้าบ่าวและเจ้าสาว ช่วยกันจัดหาบัณฑิตผู้รอบรู้ฝ่ายละ ๒ คน มาสวดมาลัยสูตรให้ฟัง การสวดเป็นทำนองลำต่าง ๆ อย่างโอตครวญโหยหวนอย่างที่นิยมกันว่า ไพเราะน่าฟัง การสวดมาลัยสูตรมีข้อความเป็นคำสั่งสอนเจ้าบ่าวให้ประพฤติกิริยามารยาทและวาจาเข้าใจให้งามบริสุทธิ์ รัฐบาลบุญคุณโทษ ดังที่มีพรรณนาไว้ในบทสวดอยู่ที่เรือนหอทุกคืน เวลาได้ยามหนึ่งก็เล็ก”^{๑๔๔}

การสวดพระมาลัยในงานศพนั้น ได้มีการดัดแปลงลีลาและสาระการสวดให้ สนุกสนานคล้ายมหรสพ เพื่อให้คนคลายความโศกและอยู่เป็นเพื่อนศพ วิธีการสวด พระมาลัยที่กระทำสืบต่อกันมานั้น ในภาคกลาง คฤหัสถ์เป็นผู้สวดมีจำนวน ๔-๘ คน จะเริ่มสวดหลังสวดพระอภิธรรมแล้ว สวดไปจนรุ่งสว่าง ผู้สวดจะแบ่งบทบาทไปตาม ความเหมาะสม และมีการโต้ตอบทำนองบูชา-วิไลชชนาหรือสวดเป็นทำนองเล่าเรื่อง บทบาทที่สำคัญ มีพระศรีอาริย์เมตไตรย พระอินทร์ พระมาลัย และเทพบุตรต่าง ๆ ขณะสวด ผู้สวดจะถือตาลปัตรกระทุ้งจังหวะไปด้วย ทำให้การสวดพระมาลัยมีบรรยากาศ สนุกสนานมาก การสวดพระมาลัยในลักษณะนี้มีในภาคใต้ด้วย เรียกว่า กาทลอ วิธีการ สวด เริ่มแสดงเรื่องพระมาลัยเป็นเรื่องแรก เรื่องต่อ ๆ ไปอาจตัดตอนมาจากวรรณคดีที่ ได้รับความนิยม เช่น ไกรทอง เป็นต้น^{๑๔๕}

เมื่อได้กล่าวถึงเรื่องการสวดแล้ว ควรเพิ่มว่า นอกจากการสวดเพื่อการสอนธรรม ดังกล่าวแล้ว ในสมัยอยุธยาได้มีการแต่งบทสวดขึ้นใหม่เพื่อใช้สวดปกป้องคุ้มครองภัย ที่เด่นชัด คือ บทสวดพาหุ และบทสวดในคัมภีร์ทิพมนต์

บทสวดพาหุ สันนิษฐานว่าน่าจะแต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เพื่อเป็นกำลังใจขอพรพระ คืออำนาจธรรมแห่งพระพุทธเจ้ามายังให้เกิดสิริมงคล บทสวด

^{๑๔๔} เสฐียรโกเศศ, ประเพณีปลูกเรือน แต่งงาน (พระนคร:บรรณาคาร, ๒๕๑๒), หน้า ๓๕๓-๓๕๔.

^{๑๔๕} ตรีศิลป์ บุญขจร, “วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง...”, หน้า ๕.

พาหุนี้แบ่งเป็นคาถามีบทหลัก ๘ บท และบทสรุปร้อยอีก ๑ บท เป็น ๙ บท สารหลักอยู่ที่ การสรรเสริญการใช้คุณธรรมต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้าในการปราบปรามบุคคลและสัตว์ ที่จักทำร้ายพระองค์ เป็นเครื่องสอนใจและเป็นกำลังใจให้เรารู้จักพัฒนาคุณธรรมมาเป็น เครื่องมือแก้ไขอุปสรรคต่าง ๆ ของชีวิตได้ ตัวอย่างเช่น

“พาหุ สทสสมภินิมิตตาวุทธนต์ คิริเมขล อุกิตโฆรสเสนามาร
ทานาทิธมฺมวธิณา ชิตวา มุณีโนโท ตนเตชสา ภวตุ เต”

- พระพุทธเจ้าผู้เป็นใหญ่กว่ามุนีทั้งหลายทรงชนะแล้วซึ่งพระยามารผู้เนรมิต แขนพั้นหนึ่ง ถืออาวุธครบมือ ชีข้างคิริเมขลก่อปรด้วยเสนามารอันบังเกิดพิลึกสะพรึง กลัวเป็นกำลัง ได้ด้วยธรรมวิธี มีทานบารมี เป็นต้น ขอชัยมงคลจงมีแต่ท่านด้วยเดช แห่งชัยชนะของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

คนไทยมีคติความเชื่อว่าการสวดบทพาหุแต่ละบท จะช่วยขจัดปัญหาและเกิด สวัสดิมงคลต่าง ๆ ดังนี้คือ

- บทที่ ๑ ใช้ภาวนากันศัตรูมีอาจทำอันตรายเราได้
- บทที่ ๒ ใช้เสกยารับประทานและยาทาแก้โรครภัยไข้เจ็บทั้งปวง เสกน้ำมันต์ก็ได้
- บทที่ ๓ ใช้ภาวนากันเสือช้าง สัตว์เขี้ยวงาทุกชนิด
- บทที่ ๔ ใช้เสกน้ำล้างหน้าจะเกิดสวัสดิมงคล
- บทที่ ๕ ถ้าจะแก้ยาแฝดให้หาผักส้มป่อย ๗ ผัก ผักละ ๗ ช่อ ใส่ น้ำมันต์เสกแล้ว รดตัว
- บทที่ ๖ ใช้ภาวนาในเวลาเกิดทุกข์ภัยทั่วไป
- บทที่ ๗ กันสารพิษสัตว์กัดต่อย บัดเป่าดับพิษ
- บทที่ ๘ ภาวนากันโรคระบาด
- บทที่ ๙ เสกทำน้ำมันต์แก้โรครภัยไข้เจ็บได้ตั้งใจปรารถนา^{๑๔๖}

บทสวดในคัมภีร์ทิพมณฑล ประกอบด้วยบทสวดมหาทิพมณฑล ชัยมงคล มหาชัย อุนทิสวิชัย และมหาสาวิ น่าจะแต่งในล้านนา หลักฐานเก่าที่สุดที่ปรากฏคือ ใช้สวดใน

^{๑๔๖} เรือง อรรถวิบูลย์, ประเพณีสงฆ์, หน้า ๑๖๑-๑๖๒.

พิธีสืบชะตาเมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๔ สมัยพระเจ้าติโลกราช บทสวดเหล่านี้ได้เข้ามาเผยแพร่ในสมัยอยุธยา เพื่อให้สวดในวันงานทำบุญเกิดและในเวลายกทัพจับศึก ดังมีคำอธิบายของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า

“วิธีที่สวดมนต์เหล่านี้ดังเช่นแต่ก่อนมา ในงานฉลองวันประสูติเจ้านายมักตั้งเตียงในท้องพระโรง แล้วมีนักสวด ๔ คน สวดมหาชัยและอุณหิสวิชัยตามทำนองโบราณ หรืออีกอย่างหนึ่งในเวลายกทัพจับศึก แม่ทัพนายกองมักสอนให้ไพร่พลในกองของตนท่องบ่นบทบาลีมหาทิพมนต์ไว้สวดบทใดบทหนึ่งในเวลากลางคืนตามแต่สวดได้เพื่อสวัสดิมงคล ได้ยินเล่ากันมาว่า แต่โบราณหนังสือมหาทิพมนต์มีที่ใช้ดังกล่าวมานี้ แต่เห็นจะใช้ในงานอย่างอื่นอีกไม่ทราบ”^{๑๔๗}

ความนิยมในการสวดตามคัมภีร์ทิพมนต์สืบเนื่องมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แล้วได้เสื่อมลง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงวิเคราะห์ไว้ว่า

“มาถึงสมัยในชั้นข้าพเจ้ารู้เอง ยังคงสวดมหาทิพมนต์อยู่แต่ที่วังกรมหลวงวงศาธิราชสนิทในงานฉลองวันประสูติแห่งเดียว กับเมื่อกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เสด็จยกทัพไปรบฮ่อเมื่อในรัชกาลที่ ๕ พวกกองทัพหัวเมืองยังคงสวดมหาทิพมนต์กันอยู่ ที่ในกรุงเทพฯ นี้เห็นแต่พวกนักสวดศพชั้นเก่าสวดมหาชัยกัน เป็นการอวดว่า อาจสวดทำนองอย่างโบราณได้ แต่มิได้ใช้สวดในการมงคลเช่นอย่างโบราณ สันนิษฐานว่า ประเพณีสวดมหาทิพมนต์จะศูนย์เสียด้วยวิธีสวดมีเพียงสวดและนักสวด ๔ คน สวดอย่างเดียวกับสวดพระอภิธรรมในงานศพ เจ้าภาพงานมงคลรังเกียจวิธีสวดอย่างนั้นว่าคล้ายกับสวดศพ จึงมิใคร่มีใครหานักสวดไปสวดมหาทิพมนต์ในงานมงคล การสวดมหาทิพมนต์ก็เลยศูนย์ไปด้วยประการฉะนี้”

^{๑๔๗} บทสวดทิพมนต์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๑), หน้า ก-ข.

เนื้อความในบทสวดในคัมภีร์ทิพมนต์ โดยส่วนใหญ่เป็นการขออำนาจสิ่งต่างๆ ได้แก่อำนาจของพระพุทธเจ้าทั้งในอดีตและปัจจุบัน พระปัจเจกพุทธเจ้า คุณธรรมมีทาน ศีล ภาวนา พระอรหันตสาวก เทพต่างๆ เช่น พระพรหม พระอินทร์ พระราม พระอาทิตย์ พระจันทร์ เทพประจำทิศต่างๆ พระราชา สัตว์ ดวงดาว แผ่นดิน แม่น้ำ เป็นต้น มาเป็นกำลังใจให้ได้รับชัยชนะ พ้นจากโรคร้ายอุปสรรคอันตรายและเกิดสวัสดิมงคล บทสวดอุณหิสวิชัยมีสาระพิเศษ คือเป็นเรื่องเล่าถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ตรัสแก่เทพบุตรสุประดิษฐ์ เทพองค์นั้นจักต้องจุติจากสวรรค์ไปเกิดเสวยกรรมวิบากต่างๆ จึงมาขอคำแนะนำจากพระพุทธเจ้าถึงข้อปฏิบัติที่จะทำให้อายุยืนยาวต่อไปได้ พระพุทธเจ้าตรัสให้ประพฤติตามธรรมอุณหิสวิชัย คือ สามาทานศีลอันบริสุทธ์ ประพฤติสุจริตธรรม ศึกษาพิจารณาธรรมและกระทำทานเป็นนิจ ด้วยอานุภาพแห่งธรรมอุณหิสวิชัย คือ การประพฤติอันดีงามจักช่วยให้พ้นจากภัยต่างๆ และการตายในเวลาไม่ไฉกาล สาระในอุณหิสวิชัยมีความหมายในทางธรรม แต่ความที่มีเรื่องเกี่ยวกับการป้องกันความตาย จึงนิยมมาใช้สวดในงานวันเกิดเพื่อจะต่ออายุให้ยืนยาว ดังนั้น ทำนองเดียวกันกับบทสวดพาหุ บทสวดทิพมนต์ซึ่งมีความหมายในทางธรรม ได้รับการนำมาใช้เป็นบทสวดด้วยคติความเชื่อในเรื่องอำนาจธรรมเชิงอิทธิปาฏิหาริย์ มิใช่อำนาจธรรมที่เกิดจากการประพฤติปฏิบัติธรรมอย่างถูกต้องดีงาม

๓.๒ การปฏิบัติธรรม

การปฏิบัติธรรมในสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยา นอกจากการปฏิบัติที่เนื่องด้วยพระพุทธเจ้า และที่เนื่องด้วยพระธรรม คือการร่วมกิจกรรมในด้านการศึกษาและเผยแพร่ธรรมในรูปแบบต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว และการปฏิบัติที่เนื่องกับพระสงฆ์ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป ก็ยังมีการปฏิบัติที่ควรหยิบยกมากล่าวเป็นหมวดเฉพาะในที่นี้ นั่นคือ การปฏิบัติตามแนวทาน ศีล ภาวนา

๓.๒.๑ ทาน

การปฏิบัติในเรื่องทาน คือ การให้ การบริจาค โดยเฉพาะการทำทานแก่พระศาสนา และการช่วยเหลือผู้ยากจน เป็นการปฏิบัติที่เป็นพื้นฐานในชีวิตของคนไทย เป็นแนวคิดและการปฏิบัติที่สร้างสำนึกและบุคลิกลักษณะของคนไทยให้เป็นคนมีน้ำใจ เอื้อเฟื้อเกื้อกูล

เรื่องการทำทาน ได้มีอยู่ในการกล่าวถึงขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ โดยตลอด ในที่นี้
จักกล่าวเฉพาะประเพณีการทำทานที่มีลักษณะเฉพาะ นั่นคือ การทำสวดสวดมหาทาน

สวดสวดมหาทาน คือ การทำทานครั้งใหญ่ด้วยการให้สิ่งของต่างๆ คือ ช้าง ม้า
โคนม รถ นารี ทาสชาย ทาสหญิง สิ่งละ ๗๐๐ การทำสวดสวดมหาทานนี้ปรากฏอยู่ในเรื่อง
พระเวสสันดร ตอนทานกัณฑ์ ในสมัยสุโขทัยและอยุธยา มีคิดว่า พระเจ้าแผ่นดินคือ
พระโพธิสัตว์ ผู้จักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต การปกครองบ้านเมืองที่ทรงกระทำเป็น
ส่วนหนึ่งของการบำเพ็ญบารมี ดังนั้น กิจแห่งการบำเพ็ญบารมีที่พระโพธิสัตว์ได้กระทำตาม
ประวัติพระพุทธศาสนา ก็ได้รับการนำปฏิบัติเป็นพระราชกรณียกิจของพระเจ้าแผ่นดิน
ด้วย

ในพระราชพงศาวดารได้กล่าวถึงเรื่องการทำสวดสวดมหาทานไว้ ๒ ครั้ง

ครั้งที่ ๑ ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประ-
เสริฐอักษรนิติ์ กล่าวว่า

“ศักราช ๙๑๙ มเสีงศก (พ.ศ. ๒๑๐๐)...เดือน ๔ นั้น พระราชทาน
สัตตกมหาทาน และให้ช้างเผือกพระราชทานมีทองเชิงเงิน ๔ เท่าช้าง
นั้นเป็นเงิน ๑๖๐๐ บาท และพระราชทานรถ ๗ รถเทียมด้วยม้า และมี
นางสำหรับรถนั้นเสมอรถ ๗ นาง”^{๑๔๘}

- ครั้งที่ ๒ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พระราชพงศาวดารฉบับพัน-
จันทนุมาศ กล่าวว่า

“(ใน พ.ศ. ๒๑๘๑) ในลำดับเดือนนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบริจา-
คทรัพย์และราชพาหนะ กระทำสวดสวดมหาทานแก่พรหมณทวีชาติ
และยาจกวงนิพทุกทั้งปวงเป็นอาทิคือ ช้าง ๑๐๐ ทาสชาย ๑๐๐ ทาสหญิง
๑๐๐ เงิน ๑๐๐ ชั่ง ราชรถ ๑๐๐ และแต่งการออกส่นาม มีมหรสพสม-
โภชตรีवार เป็นมโหฬารการยิ่งนัก”^{๑๔๙}

^{๑๔๘} “พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์” คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า
๔๕๘.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)... หน้า ๓๙-๔๐.

^{๑๔๙} เรื่องเดิม, หน้า ๓๕๕.

เห็นได้ว่า วิธีปฏิบัติการทำสวดมหากาธานในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ นั้นได้ถือเอาจำนวน ๗ เป็นหลัก ส่วนในสมัยพระเจ้าปราสาททองนั้นถือว่า เป็นการทำการ สิ่งต่าง ๆ ๗ สิ่ง สิ่งละ ๑๐๐ ความหมายเหล่านี้แตกต่างไปจากความหมายในเรื่องพระเวส- สันดรที่ปรากฏใน มหาชาติคำหลวง เป็นต้น ความแตกต่างนี้ น่าจะเกิดจากการปรับให้ เป็นการกระทำที่ปฏิบัติตามเป็นจริงได้อย่างหนึ่ง และเกิดจากความเคลือบของความเข้าใจ ความหมายอีกอย่างหนึ่ง

๓.๒.๒ คีล

คีล ๕ ถือเป็นจรรยาพื้นฐานของคนทุกคนเพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างเป็น สุขสงบ คำว่า คนทุกคน หมายความว่ามิใช่เฉพาะสำหรับผู้ที่น่าับถือพระพุทธศาสนาเท่านั้น ดังปรากฏในกฎมนเฑียรบาลกล่าวถึงข้อปฏิบัติพื้นฐาน คือ การปฏิบัติศีลของพรหมณา- จารย์และการลงโทษเมื่อปฏิบัติตนขาด คือ ไม่ปฏิบัติหรือปฏิบัติผิดคีลว่า

“อนึ่ง พรหมณาจารย์โยคีโภคิอาตารศรีวาทจารย์ ถ้าโทษกา-
ฉินท์ สุราฉินท์ พิณทุฉินท์ ทรัพยฉินท์ โจรฉินท์ ไทรฉินทกรรม เสพ
สุราปาณาติบาต บรรหารกรรม ลักทรัพย์ทำน คิดกระบถคดโทรท โหษ
ทั้งนี้ตามหนักตามเบา คอไหมทวิคุณ ไหมจตุรคุณด้วยทองแดง ถ้าโทษ
ตาย ให้เด็ดสังวาล เดดสายธูราเสีย นิฤเทศไปต่างเมือง”^{๑๕๐}

วิธีการปฏิบัติ ความหมายและแนวคิดพื้นฐานที่รองรับการปฏิบัติคีล ๕ ในช่วง สมัยสุโขทัยถึงสมัยอยุธยา อาจเห็นได้จากคำอธิบายใน ไตรภูมิพระร่วง สรุปได้ดังนี้

คีลข้อ ๑ นอกจากหมายถึง การเว้นจากการ “ฆ่าสิ่งสัตว์อันรู้ตั้ง” แล้วยังรวมถึง การเว้นจากการทำร้าย ทุบตีผู้อื่น

- ผู้ใดฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ไปเกิดในโลหภูมิภนรก ยมบาลลงโทษเอาเชือกเหล็กรัด คอขาด แล้วเอาหัวลงไปทอดในหม้อเหล็กที่ลุกเป็นไฟ
- ผู้ใดทุบตีสมณพราหมณ์และผู้มีศีล ไปเกิดในโลหภูมิภนรก ถูกลงโทษโดย ยมบาลจับตัวลงไปได้ในหม้อเหล็กที่ลุกเป็นไฟ

^{๑๕๐} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๒๖.

- ผู้ที่ทำร้าย หรือตีชิงทรัพย์ของผู้อื่น โดยถือว่าตนมีกำลังมากกว่า ตายไปเกิดในนรกชื่อเวตรณี ถูกทรมานด้วยอาวุธต่าง ๆ แล้วลงไปสู่แม่น้ำชื่อไพตรณี ถูกไฟไหม้จนสิ้นชีวิต แล้วเกิดอีกเป็นดังนี้เรื่อยไปจนหมดกรรมของตน

- ผู้ใดทำร้ายบิดามารดาหรือพระสงฆ์หรือผู้มีศีล ไปเกิดในนรกชื่อโลหิตบุพพนรก ถูกลงโทษให้ไปอยู่ในแม่น้ำซึ่งเต็มไปด้วยเลือดและหนอง ต้องกินเลือดและหนองนั้นเป็นอาหาร เมื่อตกถึงท้องของเหล่านั้นก็กลายเป็นไฟไหม้

ศีลข้อ ๒ นอกจากหมายถึง การเว้นจากการลักตีชิงทรัพย์สินของผู้อื่นแล้วยังรวมถึงการเว้นจากการคดโกง การฉ้อราษฎร์บังหลวง การหลอกลวงเอาทรัพย์สินของผู้อื่นมาใช้เป็นประโยชน์ตนด้วย

- ผู้ที่หลอกลวงผู้อื่นให้บริจาคทรัพย์ทำบุญ แล้วกลับเอาทรัพย์ไปใช้เป็นประโยชน์ส่วนตน ตกนรกชื่ออังคารกาสุรก ถูกแทงถูกตีด้วยอาวุธอันลุกเป็นเปลวไฟ และถูกราดด้วยถ่านไฟแดงจนสิ้นกรรม

- ผู้ใดเอาข้าวสับหรือเกลบปนข้าวเปลือก ขายให้แก่ผู้อื่น ไปเกิดในนรกชื่อถุสปลาจ ถูกลงโทษให้วิ่งลงไปสู่น้ำ แล้วแม่น้ำกลายเป็นไฟเผาไหม้ เมื่ออยากอาหารก็ได้กินข้าวสับและเกลบที่ลุกเป็นไฟ

- ผู้ใดลักทรัพย์สินของผู้อื่น หรือหลอกลวงเอาทรัพย์สินที่เจ้าของเขาไม่ยอมให้ไปเกิดในนรกชื่อ สัตติหตนรก ถูกยมบาลลงโทษ เอาหอกไล่แทง แล้วสับจนร่างกายแหลกละเอียด

- ผู้ใดเป็นข้าราชการ พระเจ้าแผ่นดินใช้ให้ไปเอาส่วยสาอากรจากราษฎรแล้วกระทำฉ้อราษฎร์บังหลวง เก็บภาษีมากกว่าที่กำหนด ตายไปเกิดในโบราณมิพนรก ถูกลงโทษให้ลงไปอยู่ในแม่น้ำที่เต็มไปด้วยอาคม และกินอาคมนั้นต่างข้าวทุกวัน

- ผู้ใดซื้อสิ่งของของผู้อื่น แล้วโกหกว่าจะใช้เงิน แล้วทำอุบายใส่ร้ายว่าท่านผู้นั้นโกงตางค์หรือทะนาน ทำให้เขาต้องเสียทรัพย์โดยใช่เหตุ หรือมิได้ใช้เงินทองให้แก่เขาโดยโกงเอาไปเสีย ไปเกิดในโลหพิสนรก ถูกยมบาลลงโทษเอาคีมลากลิ้นออกมา เอาเบ็ดเหล็ก ลุกเป็นไฟเกี่ยวลากไปมา แล้วถือหนัง เอามาซึ่งเหมือนหนังวัว ต้องรากลือดจนกว่าจะสิ้นกรรม

การปฏิบัติศีล ๕ ในชีวิตประจำวันของคนในสังคม ย่อมมีความย่อหย่อน ไม่อาจปฏิบัติได้โดยสมบูรณ์ ดังนั้น จึงมีธรรมเนียมการปฏิบัติศีล ๕ อย่างสมบูรณ์ในวันพระ คือวันขึ้น ๘ ค่ำ วันแรม ๘ ค่ำ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ และวันแรม ๑๕ ค่ำ ทั้งที่เป็นวันพระทั่วไป และวันสำคัญทางศาสนา และช่วงเข้าพรรษา ดังเช่น มีกล่าวใน คำให้การชาวกรุงเก่า ว่า

“ตามประเพณีในกรุงศรีอยุธยา นั้น กรมพระราชวังบวรเป็นผู้รับพระราชโองการของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ประกาศสั่งในพระนครทั้ง ๔ ตำบล ๘ ตำบลว่า ในวันพระเดือนละ ๔ วันนั้น ห้ามมิให้พวกพราหมณ์และชาวประมงทำปาณาติบาต และห้ามมิให้ใช้โคกระบือที่มีครุภหรือโคกระบือที่ลูกยังไม่หย่านม”^{๑๕๒}

ในพระราชพงศาวดารฉบับวันวลิต เล่าเหตุการณ์ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรถึงคำพูดของหญิงชาวบ้านผู้หนึ่งว่า “เวลานี้เป็นระยะเข้าพรรษา จะไม่มีใครซื้อหรือต้มกระแช่”^{๑๕๓} สะท้อนให้เห็นถึงธรรมเนียมการงดเว้นการเสพสุราเมรัยของมีนเมาต่าง ๆ ตลอดช่วงเข้าพรรษา

ศีล ๘ :

ศีล ๘ มีหัวข้อเหมือนศีล ๕ แต่เปลี่ยนข้อ ๓ และเติมข้อ ๖-๗-๘ คือ ๓. เว้นจากการประพฤติดิฉิตพรหมจรรย์ คือ เว้นจากการร่วมประเวณี ๖. เว้นจากบริโภคอาหารในเวลาวิกาล คือเที่ยงไปแล้ว ๗. เว้นจากการฟ้อนรำ ขับร้อง บรรเลงดนตรี ดูการเล่นอันเป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์ การตัดทรงดอกไม้ ของหอมและเครื่องลูบไล้ซึ่งใช้เป็นเครื่องประดับตกแต่ง ๘. เว้นจากที่นอนอันสูงใหญ่

การรักษาศีล ๘ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การรักษาศีลอุโบสถ เพราะมีธรรมเนียมรักษาศีล ๘ กันในวันพระ ผู้ที่มีจิตตั้งใจจะประพฤติปฏิบัติธรรมให้ยิ่งขึ้นกว่าการรักษาศีล ๕ ในชีวิตประจำวัน พวกปฏิบัติรักษาศีล ๘ ในวันพระ ดังมีหลักฐานกล่าวถึงในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ว่า “วันเดือนดับเดือนเือกแปดวัน วันเดือนเต็มเดือนบั้งแปดวัน...ผู้ท่วยจำศีล”

^{๑๕๒} คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๑๒๖.

^{๑๕๓} ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗๙ จดหมายเหตุวันวลิต (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๑๐๓.

เมื่อกล่าวถึงเรื่องการรักษาศีลในวันพระแล้ว ควรจะกล่าวถึงเรื่องธรรมเนียมประเพณีในวันพระและวันสำคัญทางศาสนาไว้ในที่นี้ด้วย

๓.๒.๓ ธรรมเนียมประเพณีในวันพระและวันสำคัญทางศาสนา

วันพระ นอกจากถือศีล ๕ โดยเคร่งครัดกันโดยทั่วไป และบางคนเลือกถือศีล ๘ แล้ว ก็ยังมีการปฏิบัติศาสนกิจอื่นๆ เช่น ฟังธรรม บูชาพระธาตุ พระศรีมหาโพธิ์ถวายภัตตาหารแด่พระภิกษุสงฆ์ เป็นต้น ในศิลาจารึกวัดศรีชุม แสดงวิธีปฏิบัติในวันพระว่า “เดือนดับเดือนเพ็ญวันอุโบสถวารณา แต่งให้อุปฐากตักน้ำล้างตีนพระมหาเถรานุเถระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย”^{๑๕๔}

วันมาฆบูชา ในศิลาจารึกวัดกำแพงงาม พ.ศ. ๑๘๙๓ กล่าวถึงเจ้าไทเกิดในวัน “มาฆนักษัตรฤกษ์”^{๑๕๕} คำว่า นักษัตรฤกษ์ ในที่นี้น่าจะแสดงว่า ในสมัยสุโขทัยได้จัดวันมาฆะเป็นวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา มีการปฏิบัติศาสนกิจต่างๆ เช่น การรักษาศีล การฟังธรรม เป็นต้น

ตามประวัติพระพุทธศาสนา วันมาฆบูชาเป็นวันที่มีการบูชาใหญ่ในวันเพ็ญ เดือน ๓ ในโอกาสคล้ายวันประสูติใหญ่ของพระอรหันต์จำนวน ๑,๒๕๐ รูป ซึ่งมารวมกันโดยมิได้นัดหมาย พระอรหันต์เหล่านั้นล้วนได้รับการอุปสมบทจากพระพุทธเจ้าโดยตรง และเป็นผู้ได้อภิญญา ในการประชุมครั้งนั้น พระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมสำคัญที่เรียกว่า โอวาทปาฏิโมกข์ มีสาระดังนี้คือ

“การไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๑ การบำเพ็ญแต่ความดี ๑ การทำจิตของตนให้ผ่องใส ๑ นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

ขันติ คือความอดกลั้น เป็นการฝึกฝนอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายกล่าวว่า นิพพานเป็นบรมธรรม ผู้ทำร้ายคนอื่น ไม่เชื่อว่าเป็นบรรพชิต ผู้เบียดเบียนคนอื่น ไม่เชื่อว่าเป็นสมณะ

การไม่กล่าวร้าย ๑ การไม่ทำร้าย ๑ ความสำรวมในปาฏิโมกข์ ๑ ความเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร ๑ ที่นั่งนอนอันสงบ ๑ ความเพียรในอธิจิต ๑ นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย”

^{๑๕๔} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๗๓.

^{๑๕๕} เรื่องเดิม, หน้า ๓๐๕.

เห็นได้ว่า วันมาฆบูชาเป็นวันสำคัญที่ควรแก่การระลึกถึงทั้งในด้านประวัติและในด้านสาระคำสอน โดยเฉพาะสาระคำสอน ถือได้ว่า เป็นแก่นหัวใจ ดังนั้น เมื่อพิจารณาจากวิธีการพัฒนาสังคมและการส่งเสริมการพระศาสนาด้วยกระบวนการปัญญา และการใช้พระไตรปิฎกเป็นหลักในการสื่อธรรมในสมัยพอขุนรามคำแหงแล้ว ก็น่าจะมีการให้ความสำคัญต่อวันมาฆบูชาในฐานะ **วันพระธรรม** มาแต่ครั้งนั้น

วันวิสาขบูชา เป็นวันบูชาในวันเพ็ญเดือน ๖ ซึ่งเป็นวันประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานของพระพุทธเจ้า นับว่าเป็น **วันพระพุทธ** มีความสำคัญต่อการระลึกถึงคุณของ ความเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าที่มีต่อมวลมนุษยชาติ ความเป็นประทีปส่องนำจิตใจและ นำทางชีวิตอันบริสุทธิ์ให้แก่บุคคลและสังคมโลก ตลอดจนคุณค่าแห่งความเป็นพุทธศาสนิกชนที่มีโอกาสรับรู้เรียนรู้ธรรมรสอันประเสริฐของพระพุทธองค์

ใน ตำรับนางนพมาศ ได้พรรณนาการปฏิบัติในวันวิสาขบูชาไว้ดังนี้

- **สถานที่** ในช่วงนั้น มีการประดับสถานที่ต่าง ๆ ทั่วทุกแห่งทั้งในพระราชวัง ฝ่ายหน้าฝ่ายใน จวนตำแหน่งท้าวพระยาพระหลวงเศรษฐีชีพรามณ์ และบ้านเรือนของ ประชาชน ต่างพากันแขวนโคมประทีปและจัดดอกไม้ประพรมด้วยของหอมห้อยแขวน อุทิศบูชาพระรัตนตรัย ๓ วัน ๓ คืน “อันพระมหากษัตริย์ราชธานี ถึงวันวิสาขะนักขัตฤกษ์ครั้งใด ก็สว่างไปด้วยแสงประทีปเทียนดอกไม้เพลิงแลสล่างสลอนด้วยธงชายธง ปลูกไผ่ไสวไปด้วยพุ่มดอกไม้กรองร้อยห้อยแขวน หอมตลบไปด้วยกลิ่นสุคันธสรวยรื่น เสนาะสำเนียงพิณพาทย์ฆ้องกลองทั้งทิวาราตรี”

- **การปฏิบัติ** พระเจ้าแผ่นดินและราชตระกูล ทรงศีลบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นอันมาก ในตอนค่ำของวันวิสาขะ เสด็จยังวิหารหลวง นมัสการพระรัตนตรัย ไปรยปราย ดอกไม้บูชา ถวายดอกไม้ธูปเทียน ประโคมดุริยางคดนตรีสมโภช ประชาชนพากันรักษา อุโบสถศีล สดับพระธรรมเทศนา ถวายภัตตาหารสังฆทาน บูชาพระสฤปเจดีย์ บริจาค ทรัพย์ ทำทานแก่คนยากจน คนกำพร้าอนาถา คนชราและคนพิการ ชื้อถ่านกปลาและ สัตว์ต่าง ๆ

ธรรมเนียมประเพณีวันวิสาขบูชา ตามที่กล่าวในตำรับนางนพมาศนี้ มีวิธีปฏิบัติที่น่าสนใจคือ การประดับประดาสถานที่ทุกแห่งด้วยโคมประทีปและดอกไม้ นั้น เป็นการ

ปฏิบัติที่รับมาจากลังกา ในปัจจุบันชาวลังกาก็ยังคงทำกันเป็นประจำทุกปี ในช่วงวิสาขะ
ทั่วทั้งเมืองและหมู่บ้าน จักสว่างไสวงดงามด้วยโคมประทีปซึ่งทำเป็นรูปต่างๆ มีการตั้ง
พระพุทธรูป หรือใช้วัสดุต่างๆ มาจัดทำเป็นรูปพระพุทธรองค์หรือแสดงพุทธประวัติตอน
ใดตอนหนึ่ง แล้ววางดอกไม้บูชา ภาพที่งดงามปลูกไว้สำนึกและเสริมสร้างศรัทธาปสาทะ
เช่นนี้ ได้ปรากฏในสมัยสุโขทัยและต่อเนื่องมาถึงสมัยอยุธยา พิธีวิสาขบูชาในสมัยอยุธยา
มีหลักฐานอยู่ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ดังนี้

“บนกำแพงแก้วรอบสระนั้น (ในบริเวณพระที่นั่ง) มีซุ้มโคมท่าง
คืบหนึ่งรอบกำแพงสระ เป็นซุ้มโค้งพื่นหนึ่งสำหรับตามไฟในการพิธี
วิสาขบูชากลางเดือนหก”^{๑๕๖}

ประเพณีจุดโคมบูชาพระรัตนตรัยในคืนวันวิสาขะ จะขาดช่วงการปฏิบัติแสดง
ออกในตอนใดไม่ปรากฏหลักฐาน มาฟื้นฟูขึ้นอีกครั้งหนึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระ-
พุทธเลิศหล้านภาลัย^{๑๕๗}

วันอาสาฬหบูชา จัดเป็น วันพระสงฆ์ มีในวันเพ็ญ เดือน ๘ ระลึกถึงวันที่พระ-
พุทธเจ้าตรัสเทศนาพระธรรมจักรกัปปวัตตสูตรแก่ปัญจวัคคีย์อันเป็นพระธรรมเทศนา
ครั้งแรก เมื่อสิ้นสุดของพระธรรมเทศนา พระอัญญาโกณฑัญญะเกิดดวงตาเห็นธรรม
ถึงความเป็นพระโสดาบัน ต่อมาไม่นาน พระอัญญาโกณฑัญญะและปัญจวัคคีย์ท่านอื่นก็
บรรลุประอรทัตผล

ไม่มีหลักฐานเรื่องธรรมเนียมประเพณีวันอาสาฬหบูชา ในสมัยสุโขทัยและอยุธยา
เมื่อเทียบกับวันมาฆบูชาที่กล่าวข้างต้น ชวนให้คิดว่า แต่สมัยสุโขทัย น่าจะมีการให้ความ
สำคัญแก่วันนี้ด้วย คือ มีการนำธรรมในธัมมจักรกัปปวัตตสูตร ซึ่งกล่าวถึงเรื่องอริยสัจ ๔
มาเทศนา เป็นต้น เนื่องจาก มีการจัดงานวันวิสาขบูชาอย่างใหญ่โตตระการตา ธรรมเนียม
ประเพณีวันมาฆบูชาและวันอาสาฬหบูชาซึ่งมีการปฏิบัติคล้ายกับวันพระทั่วไป เพียงอาจ

^{๑๕๖} “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม” เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง
กรุงศรีอยุธยา : อุทยานธรรมไทย, หน้า ๒๕.

^{๑๕๗} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า ๔๖๙.

เป็นต้นว่า เติงตั้งที่นั้งที่นอนเสื่อสาตลาดปูซึ่งได้จัดเตรียมไว้ ณ ที่นั้น รวมทั้งจีวรผ้าอาบน้ำฝนสลากภักคิลานภักเป็นสังฆทาน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพร้อมราชขัตติยตระกูลถวายประทีปและสมณบริวารแต่พระภิกษุสงฆ์สามเณร ณ วัดมหาธาตุ นางนพมาศได้ประดิษฐ์พนมดอกไม้ทองนำขึ้นถวายให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสักการบูชาพระรัตนตรัย พนมดอกไม้ทองนี้ จึงได้ชื่อว่า พนมพระพรษา เกิดธรรมเนียมนิยมทำพนมดอกไม้บูชาพระรัตนตรัยแต่นั้นมา^{๑๕๙}

ใน คำให้การชาวกรุงเก่า กล่าวถึงพระราชกรณียกิจของพระเจ้าแผ่นดินในวันเข้าพรรษาว่า ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจ ๓ ประการคือ

- ๑) ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลบวชหน้าเป็นพระภิกษุบ้าง สามเณรบ้าง รวมจำนวนเท่าพระชนมายุ
- ๒) มีกรมทรมสพสมโภชพระพุทธรูป (คือพระพุทธรูปสี่องค์)
- ๓) ทรงหล่อเทียนพรรษาจบพระหัตถ์แล้วในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ ส่งไปถวายเป็นพุทธบูชา ตามพระอารามทั้งในกรุงและหัวเมือง^{๑๖๐}

ในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ ได้กล่าวถึงการพระราชกรณียกิจในวันเข้าพรรษาของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองว่า “เมื่ออาสาฬหมาสเข้าพรรษา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชดำเนินด้วยสนมราชกัลยา ออกไปนมัสการจุดเทียนพรรษา ถวายพระพุทธรูปปฏิมากร ณ วัดสรรเพชญ์”^{๑๖๑}

เห็นได้ว่า พระราชกรณียกิจที่สำคัญในพระราชพิธีอาสาฬหมาส คือ การถวายเทียนจำนำพรรษาเพื่อบูชาพระรัตนตรัยและเป็นประโยชน์ต่อพระภิกษุสงฆ์ตลอดช่วงเข้าพรรษา ถวายพระพุทธรูป และถวายบริวารสมณะและปัจจัยต่าง ๆ แต่พระภิกษุสงฆ์เพื่อเกื้อกูลการอยู่จำพรรษาของพระภิกษุสงฆ์เหล่านั้น อนึ่ง ยังได้บำเพ็ญพระราชกุศลให้มีการบวชเป็นพระภิกษุและสามเณรด้วย

^{๑๕๙} กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับทำวศรีจุฬาลักษณ์” *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย*, หน้า ๓๐๙-๓๑๑.

^{๑๖๐} คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๒๖๖.

^{๑๖๑} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)... หน้า ๓๔๔.

นอกจากการบำเพ็ญพระราชกุศลทางพระพุทธศาสนาแล้ว ยังได้พระราชทาน อุทิศเครื่องกระยาเสวยพลีกรรมพระเทวรูปในพระเทวสถานหลวงทุกแห่ง และพระราชทาน เครื่องกระยาบวชประทีปรูปเทียนเพื่อบูชาคุณศัพท์แก่หมู่พราหมณ์ ผู้ซึ่งจำพรตสมาทานศีล บริโภคกระยาบวชบูชาคุณศัพท์เป็นเวลาครึ่งเดือน

ในส่วนประชาชน ได้บอกบุญในหมู่ญาติมิตร ช่วยกันตกแต่งเสนาสนะ พร้อมทั้งจัดหาสมณบริขารถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ ในวันเข้าพรรษา นำประทีปจำนำพรรษาไป ถวายไว้ในวัดต่าง ๆ

ตลอดช่วงเข้าพรรษา ประชาชนสมาทานศีล ๘ ตลอดฤดูฝน ๔ เดือนบ้าง ตลอดพรรษา ๓ เดือนบ้าง ตลอดเดือนหนึ่งบ้าง ทุกวันพระบ้าง รักษา ๑๐ วันบ้าง ๙ วันบ้าง ตลอดจนฟังพระธรรมกถึกแสดงธรรมและฟังพระภิกษุสงฆ์สวดพระปริตรสม่ำเสมอ ผู้ที่นับถือทางฝ่ายพราหมณ์ ก็บูชาพระเทวรูปในเทวสถาน และสักการะพราหมณ์ผู้จำพรต ด้วยผ้าและประทีปเทียน

เมื่อออกพรรษาแล้ว มีประเพณีการทอดกฐิน เรื่องการทอดกฐินนี้จักได้นำไป ไว้ในส่วนที่เกี่ยวกับเรื่องพระสงฆ์ เพราะจัดเป็นวิธีการทำนุบำรุงพระสงฆ์วิธีการหนึ่ง

๓.๒.๔ การภาวนา

ความหมายและวิธีปฏิบัติ *ภาวนา* ตามหลักฐานที่มีในสมัยสุโขทัยและอยุธยา อาจจำแนกออกเป็นความหมายและวิธีปฏิบัติสำหรับคฤหัสถ์ และสำหรับพระภิกษุสงฆ์

ตามหลักฐานในไตรภูมิพระร่วง ภาวนาสำหรับคฤหัสถ์หมายถึง *การสวดภาวนา* *รำลึกภาวนา* และ *พิจารณาภาวนา* กล่าวคือ “อันหนึ่งภาวนา เป็นต้นว่าสวดมนต์ และ สวดพระพุทธคุณ แลระลึกถึงคุณพ่อคุณแม่เจ้าไทท่านผู้มีคุณแก่ตนแล ภาวนาอนิจจัง ลังขารแล”^{๑๖๒}

ตามหลักฐานจารึกในสมัยสุโขทัย ภาวนาสำหรับพระภิกษุสงฆ์เป็นการปฏิบัติ เจริญธรรมในส่วนศีล สมาธิ ปัญญา มีคตินิยมว่า พระปฏิบัติที่ดี ควรมีความรู้พระไตรปิฎก

^{๑๖๒} กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์” *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย*, หน้า ๔๒.

มากกว่าพระครูฝ่ายปริยัติหลายเท่า เช่น บางวันนิมนต์พระครูสมณะ ๓๕ รูป แต่นิมนต์พระครูปริยัติเพียง ๙ รูปเท่านั้น^{๑๖๕}

๔. ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับพระสงฆ์

ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับพระสงฆ์ มีเรื่องการบวช การสร้างวัด การทำนุบำรุงวัดและความเป็นอยู่ของสงฆ์

๔.๑ การบวช

ประเพณีการบวชในดินแดนไทย น่าจะได้มีแต่เมื่อพระพุทธศาสนาประดิษฐานในสมัยสุวรรณภูมิ เพราะเป็นวิธีการสำคัญของการสืบต่อพระพุทธศาสนา หลักฐานในเรื่องการบวชก่อนสมัยสุโขทัย เช่น จารึกวัดดอน จังหวัดลำพูน พ.ศ. ๑๖๑๐-๑๖๔๑ กล่าวถึงการบวชของพระเจ้าสุทโธทัญและพระราชโอรส ณ วัดพระเชตุวัน ซึ่งขณะนั้นมีพระภิกษุ ๘๐ รูป สามเณร ๑๐๒ รูป^{๑๖๖}

ในสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยา มีหลักฐานเรื่องการบวชเป็นพระภิกษุและสามเณรทั้งในศิลาจารึกและพระราชพงศาวดาร จำแนกสาระสำคัญได้ดังนี้

คุณค่าความหมายของการบวช :

คนไทยถือเรื่องการบวชเป็นหน้าที่ของชีวิต เป็นแนวทางให้ชีวิตได้เข้าสู่ศีลธรรม ได้เลื่อนระดับชีวิตสู่ความเป็นคนสูง คือ ผู้ที่ได้รับการฝึกฝนอบรม เป็นการปฏิบัติสร้างบุญที่มีอันสงส์มาก และเป็นการสืบต่อพระศาสนา นอกจากนี้ ในทางสังคม การบวชยังเป็นการเลื่อนฐานะทางสังคม เพราะได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียน เอกสารสเปนกล่าวว่า “ถือเป็นเรื่องใหญ่หลวงสำหรับครอบครัวใดก็ตามที่มีบุตรชายอย่างน้อยที่สุด ๑ คนบรรพชา”^{๑๖๗}

^{๑๖๕} สายชล วรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๖๒.

^{๑๖๖} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔...* หน้า ๙๐.

^{๑๖๗} จันทรินาย ภัคฉัตร, *กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน*, หน้า ๑๗๐.

ทางฝ่ายหญิง ตามประเพณีฝ่ายเถรวาท การบวชเป็นภิกษุณีของฝ่ายหญิงได้สิ้นสุดลงแต่เมื่อพระพุทธศาสนาตั้งมั่นในลังกาไม่นาน และตามข้อกำหนดเรื่องวิธีการบวชที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ในพระวินัย ก็ไม่อาจรื้อฟื้นให้เกิดขึ้นได้เพราะขาดองค์ประกอบที่สำคัญ คือพระภิกษุณีที่จะเป็นพระอุปัชฌาย์ การเกิดเป็นชาย จึงเป็นภาวะที่มีคุณค่าความหมายสูงกว่าความเป็นหญิงในแง่ของโอกาสการออกบวช ด้วยเหตุนี้ ในคตินิยมของการตั้งความปรารถนาขออานิสงส์แห่งการทำบุญ ผู้หญิงจึงมักจะตั้งความปรารถนาขอให้ผลบุญนำไปเกิดเป็นชายในชาติต่อไป ดังเช่น การตั้งความปรารถนาของสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ และพระแม่ศรีมาตา ในสมัยสุโขทัย^{๑๖๘}

สาเหตุของการบวช :

สาเหตุของการบวชในสมัยสุโขทัยและอยุธยา อาจจำแนกได้เป็น ๔ สาเหตุคือ

๑) บวชเพราะเห็นธรรม เห็นว่าชีวิตควรจะยกระดับสู่ทางธรรมที่แท้จริง เช่น สมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี เมื่อท่านมีอายุ ๓๑ ปีก่อนที่จะบวช ได้พิจารณาเห็นจากประสบการณ์ชีวิตว่า ชีวิตนั้น “บัดเข้าบุญเข้าบาบ บัดหัวบัดให้ บัดได้บัดเสีย บัดได้สุขบัดได้ทุกข์ เวียนสลับกลับไปมา เข้มใจในสงสารนี้หลายซ้ำแก่กม...เห็นสงสารภพนี้ อนิตยอนาคต บมิตีเยง” ท่านจึงคำนึงถึงคุณค่าแห่งโพธิสมภารและได้ตัดสินใจออกบวช^{๑๖๙} ผู้ที่บวชเพราะเห็นสภาพธรรมและเห็นคุณค่าของการยกระดับชีวิตเช่นนี้ เมื่อบวชแล้ว จักปฏิบัติธรรมอย่างจริงจัง และบวชต่อเนื่องเป็นเวลานาน หรือบวชตลอดชีวิต

๒) บวชตามคตินิยม คือ เห็นคุณค่าของการบวชตามคตินิยมในเวลานั้น เช่น เพื่อบำเพ็ญกิจของพระโพธิสัตว์ ได้สั่งสมบารมีเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ได้เกิดในสมัยพระศรีอริยเมตไตรย เป็นต้น ตัวอย่างเช่น ในจารึกวัดป่ามะม่วง กล่าวถึงการตั้งจิตอธิษฐานในการบวชของพระมหาธรรมราชาลิไทว่า

^{๑๖๘} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๓๓๔, ๑๙๘.

^{๑๖๙} เรื่องเดิม, หน้า ๖๘.

“ทรงอธิษฐานอย่างนี้ว่า ผลบุญที่อาตมาบวชในศาสนาของพระพุทธพระผู้เป็นเจ้าในครั้งนี้ อาตมาไม่อยากได้จักรพรรดิสมบัติ อินทรสมบัติ พรหมสมบัติ อาตมาอยากขอมอบอาตมา ปรารถนาเป็นพระพุทธเพื่อนำสัตว์ทั้งปวงข้ามไตรภพนี้”^{๑๗๐}

๓) บวชตามประเพณี การบวชในสมัยสุโขทัยระยะต้น เป็นการบวชเนื่องจากสาเหตุ ๒ ประการข้างต้นเป็นส่วนใหญ่ ในสมัยอยุธยา ใน พ.ศ. ๒๐๐๘ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้ทรงผนวชเป็นเวลา ๘ เดือน ใน พ.ศ. ๒๐๐๙ โปรดให้พระราชโอรส คือ พระบรมราชาซึ่งมีพระชนมายุ ๒๐ พรรษา ผนวชเป็นพระภิกษุ และพระเยาวราชเจ้าซึ่งมีพระชันษา ๑๓ ชันษา บรรพชาเป็นสามเณร นับแต่นั้นได้เกิดเป็นประเพณีนิยมให้ผู้ชายไทยอายุ ๒๐ ปีออกบวชเป็นพระภิกษุ และเด็กชายอายุ ๑๓ ปี ออกบวชเป็นสามเณร^{๑๗๑} การบวชเนื่องจากสาเหตุความศรัทธาตามคติความเชื่อและคติตามประเพณีนี้มักเป็นการบวชช่วงสั้น อยู่จำพรรษาหนึ่ง เป็นต้น เกิดประเพณีนิยมเริ่มต้นบวชในช่วงก่อนพรรษา เพื่อจะได้อยู่ในสมณเพศในระหว่างพรรษา^{๑๗๒}

๔) บวชเพราะเหตุอื่น ๆ ที่ได้เกี่ยวกับพระศาสนาโดยตรง เช่น บวชหนีราชภัย ดังตัวอย่าง ใน พ.ศ. ๒๐๗๐ เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชเสด็จสวรรคต พระเพ็ชรราชาผู้เป็นเชื้อพระวงศ์ “ดำริว่า ครั้นจะอยู่ในขมารวาส บัดนี้เห็นภัยจะบังเกิดมีเป็นมั่นคง ไม่เห็นสิ่งใดที่จะเป็นที่พึ่งได้ เห็นแต่พระพุทธศาสนาและผ้ากาสาพัศตร์อันเป็นธงชัยแห่งพระอรหันต์จะเป็นที่พึ่งพำนักพ้นภัยอุปัทวันตราย ครั้นดำริแล้วก็ออกไปอุปสมบทเป็นภิกษุภาวะอยู่ในวัดราชประดิษฐ์”^{๑๗๓} ในเอกสารสเปน ได้วิจารณ์ถึงสาเหตุการบวชและการดำรงชีวิตของพระภิกษุสงฆ์บางส่วนในสมัยอยุธยาที่เป็นไปในทางโลก ดังนี้

^{๑๗๐} เรื่องเดิม, หน้า ๒๓๗.

^{๑๗๑} พระบริหารเทพธานี, พงศาวดารชาติไทย..., หน้า ๔๗-๔๘.

^{๑๗๒} คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า ๒๖๖.

^{๑๗๓} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)... หน้า ๒๒.

“พระภิกษุสงฆ์และผ้ากาสาวพัสตร์เป็นภาพที่ได้รับการต้อนรับจากประชาชนทุกชั้นทุกวัยทั้งยากดีมีจนด้วยความเคารพยำเกรงและสุภาพอ่อนน้อม โดยปกติ ประชาชนเปิดทางสะดวกหลีกเลี่ยงให้แก่พระหรือสามเณรตามท้องถนนและยกมือจรดหน้าผากขึ้นประนมไหว้เป็นการแสดงความเคารพนับถือ มันเป็นเรื่องธรรมดาสำหรับคนหนุ่มที่ละเมียดกฎหมาย จะลี้ภัยหรือหลบอยู่ในวัดด้วยการถือบวช ในหลาย ๆ กรณี ชายหนุ่มเข้าวัดบวชเพื่อหนีการลงโทษเขียนตีด้วยเหตุกระทำความผิดตามกฎหมาย เพื่อดำเนินชีวิตอันสะดวกสบายและตั้งหลักปักฐานชีวิตให้มั่นคง ถ้าพวกเขาเฉื่อยชาเกียจคร้าน หรือเพื่อสร้างสมความมั่งคั่งด้วยวิธีการออกบิณฑบาตหรือโดยการรับของที่มีผู้ประเคนถวาย และเมื่อได้สร้างสมเงินทองหรือสิ่งของเพียงพอแล้ว พวกเขาก็จะสึกกลับไปบ้านไปหาผู้หญิงที่ตนได้ละทิ้งไว้ และกลับไปหาได้ตามอัธยาศัยผู้ฝึกไฟในโลกก็สุขขย่อมพบว่า วัดเป็นแหล่งอันแน่นอนของการที่จะได้มาซึ่งสรรพสิ่งสมประสงค์ เพราะการสนับสนุนอุปถัมภ์ค้ำจุนวัดและคณะสงฆ์ถือว่าเป็นหน้าที่ผูกพันสำหรับพลเมืองทุกผู้ทุกนาม”^{๑๗๔}

ในช่วงปลายสมัยอยุธยา ได้มีผู้เข้ามาบวชแสวงหาผลประโยชน์ทางโลกมากขึ้น ดังกล่าวไว้ในหนังสือ ประคนธรรม ซึ่งแต่งในช่วงนั้นว่า

“...บ้างบวชอยู่บ้าน...ทำการงาน...อนึ่งบวชปองวัตถุเงินทอง ของสวยของสด ค่านาค่าสวน ด้านด่วนค่านับ ชิงกันเป็นเจ้าวัด...หล่อขันหล่อเขียน ตะลุ่มพุ่มพาน...กระบุงตะกร้า...ซีจักซีสาน ซีการกุลี...เป็นซีเป็นช่าง เป็นซีลูกจ้าง...ซีทำน้ำตาล...ซีนาซีไร...ซีจ่านำกิน...สารพัดมีหัวทั้งแผ่นดิน หมอนวดหมอยา หมอฤกษ์ชตา ทำมาหากิน คำเหนื่อคำได้ ตัดไม้ฟันเรือ...หิ้งสุรายาฟัน กินเล่นเครง ๆ บวชแล้วบมอด เรียนเทศน์จับจุด บมิเป็นเพลง ฆ่าปรอทอดขาด ลวงราชฎ์ทั้งหลาย

^{๑๗๔} จันทรฉาย ภัคอธิคม, กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน, หน้า ๑๗๑-๑๗๒.

เรียนทำบริสุทธิ์ เงินดำพิรุฑ ปลอมซื้อปลอมขาย ให้ท่านฉิบหาย กิน
สบายแต่เอง...ใช้ลูกของตถาคต บวชเป็นขบถต่อพระศาสนา..."๑๗๕

สาเหตุของการบวช และวิถีการดำเนินชีวิตของพระภิกษุที่เป็นไปในทางโลกดั่ง
กล่าว เป็นการปฏิบัติที่ออกนอกกลุ่มนอกทางแนวทางปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณี
การบวชในพระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้สถาบันทางพระพุทธศาสนามีความอ่อนแอไม่มั่นคง
ในธรรม เกิดความไม่บริสุทธิ์ในรูปลักษณะพระพุทธศาสนาโดยทั่วไป สภาพดังกล่าวนี้
เกิดพร้อมกันไปกับความเสื่อมศีลธรรมในส่วนสถาบันการเมืองการปกครอง และความ
เสื่อมทางศีลธรรมทั้งของฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักรนี้ ได้เป็นสาเหตุพื้นฐานที่สำคัญที่
ทำให้กรุงศรีอยุธยาซึ่งรุ่งเรืองมา ๔๐๐ กว่าปี ได้ลึกลงลง สูญเสียเอกราชแก่พม่าเมื่อ พ.ศ.
๒๓๑๐

วิธีปฏิบัติในการบวช :

ในจารีกวดป่ามะม่วง ได้กล่าวถึงการผนวชของพระมหาธรรมราชาลิไท ว่าพระองค์
ได้โปรดให้นิมนต์พระมหาสามีสั่งฆราวาสจากนครพันมาจำพรรษาที่วัดป่ามะม่วง หลังจาก
ออกพรรษาและมีพิธีถวายผ้าพระกฐินแด่พระมหาสามีสั่งฆราวาสแล้ว พระองค์ได้เสด็จออก
ผนวช พระราชพิธีผนวช ทำในเวลาเย็น ณ พระราชมนเทียร โปรดให้นิมนต์พระสังฆราช
พระเถรานุเถระและพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายมาที่พระราชมนเทียรนั้น “พระยาศรีสุริยวงศ์-
รามมหาธรรมราชาธิราช...หากสมาทนทศศีลเป็นดาบส (ต่อ)...พระพุทธรูปทองอันประ-
ดิษฐานไว้เหนื่อราชมนเทียรอันตนตั้งวันนั้นแล” เมื่อบรรพชาเป็นสามเณรแล้ว จึงได้
เข้าสู่พิธีอุปสมบทเป็นพระภิกษุ เมื่อเสร็จพิธีแล้ว ได้เสด็จไปอยู่ศึกษาปฏิบัติธรรม ณ วัด
ป่ามะม่วง๑๗๖

ข้อควรสังเกตในเรื่องการอุปสมบทของพระมหาธรรมราชาลิไท คือ

๑) ทรงอุปสมบทภายหลังการออกพรรษา แสดงว่าในเวลานั้น ยังไม่มีคตินิยม
เรื่องการบวชในพรรษา คตินิยมนี้ปรากฏชัดเจนในสมัยอยุธยา

๑๗๕ สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมือง...”, หน้า ๔๙.

๑๗๖ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๕๐.

๒) ทรงประกอบพระราชพิธีอุปสมบท ณ พระราชมนเทียร แสดงว่าในเวลานั้น ยังไม่มีโบสถ์

ในเอกสารสเปน ได้บันทึกธรรมเนียมประเพณีการบวชของชาวบ้าน ซึ่งให้ภาพ กระบวนแห่ภาคและการจัดงานในลักษณะสนุกสนานตามแบบไทยไว้อย่างชัดเจนว่า

“เมื่อชายหนุ่มคนหนึ่งเตรียมตัวที่จะเข้าวัดเพื่ออุปสมบทเป็น พระภิกษุ โดยปรกติ ย่อมมีผู้คนเป็นกลุ่มติดตามเขาจากบ้านไปสู่ พระอาราม กลุ่มคนขนาดใหญ่จะโบกธงทิวหลากสีและมีคณะดนตรี เป่าแตรและขลุ่ย ทันทีที่ขบวนไปถึงพระอาราม บรรดาผู้ที่อยู่พระอาราม ส่วนประกอบองค์พระปฏิมาเล็ก ๆ ไว้ในมือ และสวมเครื่องยศประดับ ประดาหลากหลายบนเรือนผมที่ตกแต่งอย่างดี กลุ่มคนที่กำหนดให้ อยู่ร่วมพิธีการ นำเครื่องจตุปัจจัยไทยธรรมต่าง ๆ มากมายรวมทั้ง ไตรจีวรมาสำหรับเป็นผ้าครองพระสงฆ์ด้วย เบื้องหน้าของขบวนคือ เจ้านาจ เดินตามลำพังคนเดียวในเครื่องแต่งกายใหม่และศิระะถูกโกน เรียบร้อยแล้ว ผู้คนที่เหลือติดตามเจ้านาจพร้อมด้วยธงเล็ก ๆ และธง ทิวหลากสีโบกสบัด หลังจากพิธีการและการให้ศีลให้พรแล้วทุกคนมี ส่วนร่วมการเลี้ยงที่หรรษาฟุ่มเฟือย”^{๑๗๗}

ภาพการแห่ภาคและงานบวช ในช่วงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา และสมเด็จพระนเรศวรตามเอกสารสเปนข้างต้น ดูไม่แตกต่างจากวิธีปฏิบัติในปัจจุบันมากนัก นับ ว่าธรรมเนียมประเพณีในส่วนนี้ได้ปฏิบัติสืบต่อกันเรื่อยมา

ธรรมเนียมปฏิบัติของสงฆ์ซึ่งเนื่องกับการบวชซึ่งควรนำมากล่าวในที่นี้ด้วย คือ การสวดกรรมวาจา เป็นการประกาศกิจในท่ามกลางสงฆ์ ใน สาส์นสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้สันนิษฐานว่า ในสมัยอยุธยาใช้วิธีสวดปากเปล่า จึงมีคู่สวด ๒ องค์เพื่อป้องกันอักขรวิบัติ ส่วนในประเทศ ลังกาใช้วิธีอ่านจากคัมภีร์ วิธีอ่านนี้ พม่าและมอญนำไปใช้ด้วย เมื่อพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

^{๑๗๗} จันทรินาย ภัคฉนิคม, กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน, หน้า ๑๗๐.

โปรดให้พระอุปาสีนาคณะสงฆ์ไปอุปสมบทให้แก่พุทธศาสนิกชนในลังกา ทางลังกาจึงได้เปลี่ยนวิธีการอ่านกรรมวาจามาเป็น การสวดตามแบบไทย^{๑๗๘}

๔.๒ ธรรมเนียมปฏิบัติที่เนื่องกับพระภิกษุสงฆ์และสามเณรตามกฎหมาย

ในกฎหมายตราสามดวงสมัยอยุธยา ได้กำหนดแนวทางปฏิบัติที่เนื่องกับพระภิกษุสงฆ์และสามเณรไว้ ๒ เรื่อง คือ เรื่องมรดก และเรื่องสถานภาพเมื่อสึก

ในเรื่องมรดก ได้กำหนดข้อปฏิบัติไว้ ๓ ประการคือ

๑) ถ้าพระภิกษุมรณภาพ คฤหัสถ์จะมาบิณฑบาตมรดกนั้นมิได้ เพราะทรัพย์นั้นมาจากการทำบุญซึ่งผู้ทำมีเจตนาที่จะถวายแก่พระภิกษุ จึงเป็นของในอาราม ยกเว้นพระภิกษุอุทิศไว้ให้เป็นทานแก่คฤหัสถ์ ๆ จึงรับทานของท่านได้

๒) ถ้าคฤหัสถ์สิ้นชีวิต บิดามารดาญาติพี่น้องลูกหลานที่เป็นพระภิกษุ จะบิณฑบาตมรดกของคฤหัสถ์นั้นมิได้ เพราะพระภิกษุเป็นบุตรของพระชินเจ้าแล้ว ยกเว้นคฤหัสถ์ผู้มรณภาพนั้นอุทิศไว้แต่พระภิกษุนั้น ๆ จึงรับได้ เมื่อพระภิกษุนั้นมรณภาพทรัพย์นั้นตกเป็นของอาราม

๓) ถ้าลูกหลานเหลนผู้ใดบวชเป็นสามเณร แล้วบิดามารดาปู่ตายายสิ้นชีวิตควรให้ทรัพย์ส่วนที่แบ่งปันตามพระราชกฤษฎีกาเป็นจตุปัจจัยแก่สามเณรนั้น^{๑๗๙}

ในเรื่องสถานภาพเมื่อสึกแล้ว มีข้อกำหนดว่า ถ้าเจ้าทาสผู้ใดมีศรัทธาต่อพระศาสนา อนุญาตให้ทาสของตนบวชเป็นพระภิกษุ สามเณร ชี ในพระศาสนาแล้ว เมื่อพระภิกษุ สามเณร ชี นั้นสึกออกจากพระศาสนา เจ้าทาสนั้นจะเอากลับไปเป็นทาสอีกไม่ได้ และจะมาทวงหนี้ก็ไม่ได้ (เพราะถือว่า เมื่อบวชแล้วก็มีสถานภาพเป็นอิสระจากสถานภาพเดิม จึงไม่ถือว่าเป็นทาสหรือมีข้อผูกมัดใด ๆ ในเรื่องความเป็นทาสอีก)^{๑๘๐}

^{๑๗๘} สาส์นสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พระนคร : องค์การค้ำของกรุงสุโขทัย, ๒๕๐๔), หน้า ๕๐-๕๑.

^{๑๗๙} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓, หน้า ๔๒-๔๓.

^{๑๘๐} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, หน้า ๓๒๘-๓๒๙.

๔.๓ ธรรมเนียมประเพณีการทำนุบำรุงพระสงฆ์

๔.๓.๑ การสร้างวัด

ธรรมเนียมประเพณีการสร้างวัดในสมัยสุโขทัยนั้น มีทั้งที่เป็นการสร้างเพื่อการตั้งมั่นและพัฒนาบ้านเมืองและเพื่อขยายชุมชน การสร้างเพื่อเป็นสถานานุสรณ์ และการสร้างตามความศรัทธา

๑) การสร้างวัดเพื่อการตั้งมั่นและพัฒนาบ้านเมืองและเพื่อขยายชุมชน ตามที่ได้เคยกล่าวแล้วว่า ความหมายของการตั้งมั่นและพัฒนาบ้านเมืองในสังคมไทยแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา ได้ถือหลักการพัฒนาฝ่ายอาณาจักรควบคู่กับการพัฒนาฝ่ายพุทธจักร หรือการพัฒนาวัตถุสังคม ควบคู่กับการพัฒนาจิตใจศาสนาโดยตลอด ในการพัฒนาฝ่ายพุทธจักรหรือฝ่ายศาสนาที่เป็นรูปธรรมแรก คือการสร้างวัดเพื่อเป็นที่อยู่ของพระภิกษุสงฆ์ เป็นที่ประกอบกิจทางศาสนาและเป็นศูนย์รวมทางจิตใจของประชาชน ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ สะท้อนให้เห็นว่า ในการตั้งมั่นและพัฒนาบ้านเมืองนั้น ในแต่ละชุมชน พ่อขุนรามคำแหงจกสร้างวัดป่าเศรษฐกิจ-แหล่งพืชผล แหล่งน้ำ ตลาด และที่อยู่อาศัย เป็นหลักรองรับการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน ดังเช่น

“เบื้องตะวันออกเมืองสุโขทัยนี้ มีพิหาร มีปุศู มีทะเลหลวง มีป่าหมาก ป่าพลู มีไร่มีนา มีถิ่นถาน มีบ้านใหญ่บ้านเล็ก มีปาม่วงมีป่าขาม ดูนามดังเกล้า (งแต่) ง

เบื้องตีนนอนเมืองสุโขทัยนี้ มีตลาดปสาน มีพระอจนะ มีปราสาท มีป่าหมากพร้าว ป่าหมากกลาง มีไร่มีนา มีถิ่นถาน มีบ้านใหญ่บ้านเล็ก

เบื้องหัวนอนเมืองสุโขทัยนี้ มีกุฎี พิหาร ปุศูอยู่ มีสิริดวงส มีป่าพร้าวป่าลาง มีปาม่วงป่าขาม มีน้ำโคก”

แม้กลางเมืองสุโขทัยก็ “มีน้ำตระพังโพยสี่ไสกินดี...ดั่งกินน้ำโขงเมื่อแล้ง...กลางเมืองสุโขทัยนี้ มีพิหาร มีพระพุทธรูป...มีพิหารอันใหญ่มีพิหารอันราม มีปุศูนิลล์มุตต์ มีเถรมหาเถร”

ในคำให้การชาวกรุงเก่า ได้กล่าวถึงการสร้างบ้านเมืองในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระเจ้าอู่ทอง ว่า “ครั้นการสร้างพระนครเป็นการฝ่ายราชอาณาจักรได้ตั้งลงเป็นหลัก

ฐานแล้ว พระองค์จึงได้สร้างพระอารามต่าง ๆ เป็นการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาฝ่าย
พุทธจักร ได้อาณาษาพระสังฆราชผู้รู้พระปริยัติธรรมแตกฉาน มาอยู่ในพระอารามหลวง
ตำบลวัดท่าทรายแห่งหนึ่ง...และให้สร้างอารามหลวงอีกแห่งหนึ่ง ณ ตำบลจรเข้ ในข้าง
ทิศตะวันตกแห่งพระนคร^{๑๘๑}

การสร้างวัดข้างต้น โดยเฉพาะตามหลักฐานในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ย่อมมีผลต่อ
การขยายชุมชน ทั้งในด้านปริมาณผู้คน และความเติบโตทางสังคมและเศรษฐกิจ นอก
จากในระดับบ้านเมืองแล้ว ในการสร้างวัดระดับตำบล หมู่บ้าน ก็มีผลต่อการขยายชุมชน
เช่นกัน นอกจากจะเกิดขึ้นในลักษณะเป็นผลพลอย คือ สร้างวัดขึ้นด้วยความศรัทธา
แล้วทำให้เกิดความเติบโตของชุมชนขึ้นแล้ว ยังมีความตั้งใจที่จะสร้างเพื่อให้เกิดการขยาย
ชุมชนหรือเปลี่ยนแปลงฐานะของชุมชนโดยตรง ตัวอย่างเช่น การดำเนินการขอพระ
ราชทานที่ดินและแรงงานของหมู่บ้านเพื่อนำผลผลิตมาดูแลวัด ในจารึกวัดสรศักดิ์^{๑๘๒} ได้มี
การกำหนดให้หมู่บ้านต่าง ๆ รับผิดชอบดังนี้

“อยู่มาพระมหาเถรธำรงนาไว้กับมหาเจดีย์ ๔๐ บ้าน นากับพระวิหาร
๑๔๐ อยู่บ้านไผ่ล้อมและบ้านทอด นางจันทน์อยู่บ้านสุกพอมน้อย ๒๐๐
บ้านวังดัด ๒๐ บ้านป่าขาม ๒๐ บ้านตาลโละ ๒๐ บ้านหนองบัวหลวง
๔๐ นากับหอพระอยู่หนองยางน้อย ๗๐ หัวฝ่ายสองวายุ ๒๕ นาสงฆ์
๓๕๐ อยู่ไร่ซ้อ ๔๐๐ บ้านละกันน้อย ๘๐ ละกันหลวง ๘๐ บ้านดง
๒๐”^{๑๘๒}

เมื่อมีการจัดเช่นนี้ คนในหมู่บ้านเหล่านั้นก็เปลี่ยนฐานะเป็นคนในสังกัดของ
วัดเป็นแรงงานของวัด ทำหน้าที่สร้างผลผลิตและจัดผลประโยชน์ของผลิตผลจากที่ดินที่
กำหนดทำนุบำรุงวัด คนในหมู่บ้านนั้นเป็นชนชั้นไพร่พลเมือง “เป็นชนชั้นที่จะต้องเสีย
สละแรงงานของตนทำงานให้รัฐในระยะเวลาที่กำหนด หรือจ่ายเงินทดแทนแรงงานของตน

^{๑๘๑} คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๕๖-๕๗.

^{๑๘๒} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๓๓.

ธรรมเนียมประเพณีของการสร้างวัดนั้น มีทั้งการสร้างศาสนสถาน และการสร้าง และจัดหาศาสนวัตถุ

ในด้าน *ศาสนสถาน* จากหลักฐานต่าง ๆ พบว่า ศาสนสถานภายในวัดที่มีผู้สร้าง มีวิหาร อุโบสถหรือโบสถ์ สตूपเจดีย์ หอพระไตรปิฎก ศาลา กุฏิหรือสังฆาวาส

ในเรื่องการสร้างอุโบสถหรือโบสถ์นั้น มีข้อควรสังเกตว่า พระมหาธรรมราชาลิไท ได้โปรดให้ประกอบพิธีบรรพชาและอุปสมบทบนพระราชมนเทียร เพราะในเวลานั้นยังไม่มีการสร้างอุโบสถทั้งในกรุงสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา ถ้ามีก็ต้องจัดพระราชพิธีอุปสมบทที่วัดพระมหาธาตุซึ่งตั้งอยู่ในเขตพระราชวังแล้ว ตามหลักฐานจารึก จารึกที่เก่าที่สุดที่กล่าวถึงการสร้างอุโบสถ คือจารึกสองแคว พ.ศ. ๑๙๔๗ แสดงพระราชกรณียกิจการทำนุบำรุงพระศาสนาของพระมหาธรรมราชาที่ ๓^{๑๙๖} ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้โปรดให้สถาปนาพระมหาธาตุและพระวิหาร ณ ที่ซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ แรกสร้างกรุงเป็นพระอาราม ให้นามว่า วัดพระราม วัดนี้เป็นวัดแรกของกรุงศรีอยุธยาที่มีอุโบสถ ต่อมา สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้โปรดให้สร้างวัดจุฬามณี วัดนี้เป็นวัดที่ ๒ ของกรุงศรีอยุธยาที่มีอุโบสถ เมื่อมีการสร้างอุโบสถแล้ว ก็มีธรรมเนียมประเพณีประกอบพิธีบวช และการสังฆกรรมต่าง ๆ ของสงฆ์ในอุโบสถ

อุโบสถในสมัยสุโขทัยมีขนาดย่อม เป็นสถานที่เฉพาะส่วนสำหรับพระสงฆ์ประกอบกิจสังฆกรรมต่างหาก ไม่ปะปนกับฆราวาส ธรรมเนียมการสร้างอุโบสถในสมัยสุโขทัยจึงสร้างแยกออกไปต่างหาก ไม่รวมอยู่ในผังแม่บทของศาสนสถานทั้งหมดในวัด

ในสมัยอยุธยาตอนต้น คติการสร้างอุโบสถเริ่มเปลี่ยนไป ตัวอุโบสถมีขนาดใหญ่ขึ้น สร้างต่อออกไปทางด้านหลังพระสตूपหรือพระปรางค์ เป็นแนวเดียวกับพระวิหารซึ่งสร้างอยู่ทางด้านหน้าพระสตूपหรือพระปรางค์

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ความสำคัญของอุโบสถมีเพิ่มมากขึ้นยิ่งกว่าเดิม จึงสร้างอุโบสถไว้ทางด้านหน้าพระสตूपหรือพระปรางค์ที่เป็นองค์ประธานของวัดตรงที่เคยนิยมสร้างพระวิหารมาแต่ก่อน พระวิหารมีความสำคัญรองลงไป จึงเอาไปสร้างไว้เสียข้างหนึ่ง ต่อกออกไปจากพระสตूपหรือพระปรางค์

^{๑๙๖} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๓๕๑.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ อุโบสถมีความสำคัญยิ่งกว่าพระสถูป พระปราสาทและพระวิหาร จึงสร้างอุโบสถเป็นองค์ประธานของวัด^{๑๘๗}

นอกจากตัวศาสนสถานแล้ว ยังมี *สิ่งประกอบศาสนสถาน* ได้แก่ ถนน สะพาน สระน้ำ บ่อน้ำใช้ บ่อน้ำกิน และต้นไม้ ต้นไม้ในเขตวัดนั้นจำแนกได้เป็น ๓ ประเภทคือ

- ๑) ต้นไม้ตามคติความเชื่อ ได้แก่ ต้นโพธิ์
- ๒) ต้นไม้ประดับ สร้างความร่มรื่นให้เกิดขึ้นภายในวัด และต้นไม้ผลที่ใช้ภายในวัด เช่น จาริกวัดโสมการาม กล่าวว่า ได้ปลูกต้นสารภี บุนนาค พิกุล มะม่วง ขนุน มะขวิด มะพร้าว ไว้ในอารามที่สร้างขึ้น
- ๓) ต้นไม้เศรษฐกิจ เพื่อเป็นผลประโยชน์ทำรายได้บำรุงเลี้ยงวัด ในส่วนนี้จะมีการจัดสรรที่ดินขนาดใหญ่พอประมาณให้เป็นเขตวัด แล้วมีการทำสวน เช่น สวนมะพร้าว สวนตาล สวนหมาก สวนพลู สวนส้ม หรือ ไร่นา หรือทั้งสวนและไร่นา ตัวอย่างเช่น ในจาริกวัดสรศักดิ์ กล่าวว่า

“จึงพระมหาเถรขอนาวัวกับอารามโดยศรัทธาบพิตร พ่ออยู่หัวเจ้า
มีพระศาสน์ให้เนาไว้กับอาราม ๔๐๐ ไร่ แม่อยู่หัวเจ้าไวนา ๓๓๕ ไร่ นี้
เป็นนาแจก นายสรศักดิ์ขอป่าสร้างเป็นนา แก่พ่ออยู่หัวเจ้าในตำบล
บ้านสุกพอมน้อย ท่านมีพระศาสน์ว่า ให้ชักป่าให้บรรจบนานั้นให้
เป็นพันไร่ไว้กับอาราม”^{๑๘๘}

ในเรื่องการจัดสรรที่เพื่อเป็นแหล่งสร้างผลผลิตนำรายได้มาสู่วัด นอกจากการจัดที่ให้โดยเฉพาะเป็นเขตวัดแล้ว ยังมีธรรมเนียมประเพณี การประกาศให้หมู่บ้านรับผิดชอบนำผลผลิตส่วนหนึ่งจากที่ทำกินของหมู่บ้านปันมาถวายทำนุบำรุงวัดตามที่กำหนดว่าหมู่บ้านนั้นหรือชุมชนนั้นจะรับผิดชอบทำนุบำรุงส่วนใดของวัด ดังปรากฏในจาริกวัดสรศักดิ์ซึ่งได้กล่าวแล้วข้างต้น

^{๑๘๗} สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่มที่ ๑๗, หน้า ๑๐๗๔๘.

^{๑๘๘} กรมศิลปากร, จาริกสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๓๓.

ในด้าน ศาสนวัตถุ มีธรรมเนียมประเพณีการถวายสิ่งของต่างๆ แก่วัดดังนี้

๑) สิ่งของเพื่อเป็นที่เคารพบูชา ได้แก่ พระพุทธรูป และเครื่องบูชา ได้แก่ ประทีป น้ำมัน รูป เทียน ดอกไม้ พนมดอกไม้ ระทาดอกไม้ บายศรี ข้าวตอก น้ำเต้า (สำหรับใส่น้ำบูชา)

๒) สมณบริวาร หรือ เครื่องใช้ของพระภิกษุสงฆ์ และเครื่องใช้ทั่วไปของวัด ได้แก่ จีวร ผ้าสังฆาฏิ บาตร บังงาหรือพัดสวดธรรม (ตาลปัตร) ธรรมาสัน หมอนนั่ง หมอนนอน ที่นั่ง ที่นอน ฟูก จ้อง (ร่ม) ตะไล ถ้วย ชาม ชันกินน้ำ ชันเชิง พาน เต้าปูน ตีนเทียน ไทดินใส่ดอกไม้ ชันข้าวตอก เติลิ่ง กระดิ่ง ผ้าห่อคัมภีร์ กากะเขี่ย (ที่วางหนังสือโบราณทำด้วยไม้ ๘ อันร้อยไขว้กัน)

๓) สิ่งของประดับ ได้แก่ เขาควย ธงปฎาก ธงเล็ก ในคำให้การขุนหลวงหาวัด เล่าว่า “เมื่อครั้งพระเจ้าอยู่ทอสงสร้างกรุงแล้ว จึงสั่งให้ช่างพราหมณ์ปั้นรูปแล้วจึงหล่อไว้ ด้วยทองสัมฤทธิ์เป็นรูปสิบสองนักษัตร ทั้งรูปมนุษย์เป็นรูปพราหมณ์ มีรูปช้างเอราวัณ รูปม้าสินธพ รูปคชสีห์ รูปราชสีห์ รูปนรสิงห์ รูปสิงโต รูปโคอุศุภราช รูปกระบือ รูปกระทิง รูปหงส์ รูปนกกยูง รูปนกกะเรียน อันสัตว์เหล่านี้สิ่งละคู่ พระเจ้าอยู่ทอสงทำถวายไว้ที่ในวัดพระศรีสรรเพชญ์”^{๑๘๙}

๔) สิ่งของอนุสรณ์ มีหลักฐานคือ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้โปรดทำรูป ภรรยาเก่าทั้งสองคนที่ตายไปแล้วไว้ในวัดราชบุรณาราม^{๑๙๐}

๕) เครื่องดนตรี เพื่อใช้ในงานต่างๆ ได้แก่ พาทย์ ซ้อง กลอง แตร สังข์ กัง-สะดาล

๖) เงิน ทอง เบี้ย บางครั้งจัดถวายในรูปพนม เช่น พนมเบี้ย

๗) อาหาร มีทั้งในรูปอาหารสดหรืออาหารสำเร็จ - ภัตตาหาร ในจารึกสมัย สุโขทัย เรียกว่า จังหัน และในรูปอาหารแห้ง เช่น ข้าวสาร

๘) สัตว์และพาหนะ ได้แก่ ช้าง วัว รถ

^{๑๘๙} “คำให้การขุนหลวงหาวัด” คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า ๓๐๐.

^{๑๙๐} เรื่องเดิม, หน้า ๓๒๖.

การถวายสิ่งของต่าง ๆ แก่วัดเป็นบุญกิจที่ประชาชนปฏิบัติกันโดยทั่วไป การผลิตสิ่งของเหล่านี้ ให้เพียงพอแก่ความต้องการจึงเป็นเรื่องจำเป็น ใน คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ได้กล่าวถึงหมู่บ้านช่างและตลาดที่ผลิตสิ่งของเหล่านี้ไว้ ดังเช่น

- “บ้านม่อปั้นม่อเข้าม่อแกง...ตะเกียงใต้ตะคันเชิงไฟพานภูสีผึ้งถวายพระเข้าวษา”
- “บ้านริมวัดพร้าว พวกพรหมณ์แลไทย ทำแป้งหอม น้ำมันหอม กระจะแจ่น้ำอบ ฐูปกระจะแจ่น ฐูปกระจะดาษ”
- “ตลาดหน้าวัดพระมหาธาตุ มีร้านตลาดขายเสื้อตะนาวสีแลเสื้อแขก เครื่องอัฐมูรีชาน เครื่องบวชนาค เครื่องทอดกระถิน คือฝาบาตรเชิงบาตร กราดตาลิปัต ตะลุ่มโอ ชื่อตลาดบริชาน ๑”
- “ถนนย่านบ้านกระซมีช่างธรรมพระพุทธรูปทองเงินนาคแลหล่อด้วยทองเหลืองทองสำฤทธิ ชื่อตลาดทำพระ ๑”^{๑๙๑}

การทำนุบำรุงพระภิกษุสงฆ์ ถือเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญของพระเจ้าแผ่นดิน ในคำให้การชาวกรุงเก่า ได้ระบุนายจ่ายพระราชทรัพย์ของพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาว่า ในด้านการทำนุบำรุงพระภิกษุสงฆ์ ทรงพระราชทานพระราชนิตยภัตและอาหารบิณฑบาตแก่พระภิกษุสงฆ์เป็นเงินปีละ ๑๐๐ ชั่ง และพระราชทานค่าข้าวสารเลี้ยงพระทุกวัด (ภายในพระนคร) รวมปีละ ๑๐๐ ชั่ง^{๑๙๒}

๔.๓.๒ การจัดคนดูแลพระภิกษุสงฆ์และวัด

นอกจากการถวายสิ่งของและสัต์ว์พาหนะข้างต้นแล้ว ยังมีธรรมเนียมการจัดและถวายคนเพื่อทำหน้าที่ต่าง ๆ ภายในวัด จำแนกได้เป็น ๓ กลุ่มคือ

- ๑) คนรับผิดชอบดูแลจ้งหัน
- ๒) คนเฝ้ารักษา ดูแลวิหาร อุโบสถ เจดีย์ สังฆาวาส และบริเวณวัด
- ๓) คนทำสวน ทำไร่ ทำนา ดูแลผลิตผลของวัด

^{๑๙๑} “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม” เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง กรุงศรีอยุธยา : อนุอารยธรรมไทย, หน้า ๔, ๕, ๑๕, ๑๖.

^{๑๙๒} คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๒๘๑.

คนที่ทำหน้าที่ดูแลวัดในส่วนต่างๆ นี้เรียกว่า **ข้าพระ** ข้าพระนั้นมี ๒ ประเภท

ประเภทที่ ๑ ข้าพระ ที่ได้ตั้งใจศศตนหรือมีผู้ถวายให้รับใช้พระในลักษณะที่อยู่บ้านแล้วจัดเวลามาทำงานภายในวัด ในกรณีของผู้ดูแลจ้งหัน ก็มีทั้งที่นำจ้งหันจากบ้านมาถวายเป็นประจำ และที่ทำหน้าที่เป็นคนครัวมาจัดเตรียมจ้งหันตกแต่งเครื่องสำรับที่วัด ในกรณีคนทำสวน ทำไร่ ทำนา มีทั้งข้าพระที่เสียสละมาช่วยทำสวนไร่นาในเขตวัด และที่ทำในไร่นาของตนแล้วแบ่งผลผลิตมาถวายวัดโดยกำหนดแบ่งปันเนื้อที่ในสวนไร่นาหรือส่วนที่เป็นผลผลิตว่าจะส่งถวายให้แก่วัดเป็นจำนวนเท่าใด การรับผิตชอบในลักษณะนี้ บางทีก็รับผิตชอบในนามของหมู่บ้าน และการดูแลวัดหนึ่งอาจอยู่ภายในความรับผิดชอบของหลายหมู่บ้านดังตัวอย่างในจารึกวัดสรศักดิ์ซึ่งได้กล่าวแล้วข้างต้น

ประเภทที่ ๒ ข้าพระที่ยกถวายให้แก่วัดเลย ข้าพระประเภทนี้ บางทีเรียกว่า อารามิกทาส มีฐานะตกทอด คือ จากพ่อถึงลูก จากลูกถึงหลานต่อไป และมีค่าตัว ถ้าใครจะมาขอจากพระไป ก็ต้องนำเงินมาถ่ยถอน ดังเช่น มีกล่าวในจารึกสองแถวว่า “ค่าตัวเขาทั้งหลายแปดคน ตัวเขา...ยนี้พ่อตายไว้แก่ลูก ลูกตายไว้แก่หลาน หลานตายไว้แก่เหลน” และในจารึกวัดเสด็จ กล่าววว่า “นายพันเทพรักษา อำแดงคำกองและอำแดงศรีบัวทองผู้ลูกมีใจศรัทธากัลปนออีแก้วข้า...ไว้กับอาราม คนใส่ไว้ให้รักษาพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ใครใครแลเอาอีแก้วนี้ไปค้าขายหายไชรั ให้มันผู้นั้นผลดงเทวทัต เมื่อ (นั้น) นายพันเทพรักษา กัลปนออีแก้วและหล่อน้ำทักษิโณทกต่อหน้าพระสงฆ์ทั้งหลาย...”^{๑๙๓}

ในสมัยสุโขทัย ผู้ที่มีฐานะมักทำบุญสร้างวัด ปลูกต้นไม้ จัดสรรที่ดินให้เป็นผลประโยชน์แก่วัด และจัดคนดูแลวัด พร้อมทุกด้าน ตัวอย่างเช่น

“กลางแห่งก...พระศรีรัตนมหาธาตุ ปลูกเนาวรัตน์พระศรีมหาโพธิ
สร้างพิหารอวาสาอัน...พระพุทธรูปอันงามพิจิตร ต้องจาริตไว้ในที่นี้
กระทำกุฎีอาศรมบถอันอุดมพิเศษหนักหนา กลางแห่งกระทำ...แลมา
กระทำมหาสะพาน ปลูกดอกไม้ต้นไม้ใหญ่หลายพรรณแก่กม...พระ
ศรีมหาโพธิ ไว้คนแต่งเฝ้ารักษาหลายคร้วมีทั้งสวนหมากสวนพลูไร่นากร...”

^{๑๙๓} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๓๕๕, ๓๗๗.

“...พระพุทธรูป สฤป เจริญ ทั้งพระพิทาร์ครั้ง...ตั้งคนแต่ง
พยาบาล สิบเรือนแต่งกวาดวัดป่า...คำ ทุกเช้าให้คนแต่งส่งข้าวพระเรือน
หนึ่ง”

“ท่านจึงประดิษฐานพระสฤปไว้ในโอโสภาราม ท่านเอาพระมหาธาตุ
เจ้าสององค์มาแต่เมืองบน...อีกพระพุทธรูป...กฐีพระศรีมหาโพธิวงค์-
กมลญาณ... สะพาน ถนน อำเภอด้วย (ไม้ไหล) ทั้งหลายค่านับ ท่านจึง
จัดปิฎกไตรถ้วนสำหรับกับธรรมกถีกสององค์ องค์หนึ่งชื่อเจ้าญาณวัง-
สราชนันต์ องค์หนึ่งชื่อเจ้าศรีวัง มีทั้งสมวัตธรรมตน ให้ชื่อเจ้าสังขสร
แล้วท่านก็ช้อยประดิษฐานผู้คนอันแต่งกับปีการพยาบาลทั้งหลายทำสิบ
เรือน มีประธานคือนายเชียงศรีจันทร์กับทั้ง (นาสองร้อยล้าน)... ข้าว
ยี่สิบห้าเกวียนทุกรุ่งปี ท่านซื้อสวนทั้งหลายห้าล้าน เป็นสุภพัญจนการ
โดยประมาณแล้วแล้วทำสิบบาตรพาทย์ถ้วนสำหรับกับแต่รสซึ่งทั้งภริยา
บุชชาทั้งหลาย”^{๑๔๔}

การยกที่ดินและผู้คนให้แก่วัด ในสมัยสุโขทัยใช้คำว่า ไร่ แต่ง ประดิษฐาน เป็นต้น
ซึ่งเป็นคำกริยาสามัญทั่วไป เมื่อทำบุญต่าง ๆ แล้วก็อุทิศผลบุญให้แก่ผู้ล่วงลับ ภริยาอุทิศ
ผลบุญนี้ ใช้คำว่า กัลปนานบุญ หรือ กัลปนาโกฏฐานบุญ แม้เมื่อสุโขทัยเสียอำนาจแก่อยุธยา
ในปี พ.ศ. ๑๙๔๑ แล้ว ทางฝ่ายสุโขทัย ก็ยังใช้คำว่า กัลปนานบุญ ในความหมายนี้ต่อเนื่อง
เรื่อยมา ดังเช่น

“อันกูได้สร้างไว้ในศาสนาพระเจ้าตั้งนี้ก็ดี กูกัลปนานบุญส่งไปให้
ครูอุปัชฌาย์ พ่อแม่ ผู้เฒ่าผู้แก่ ญาติ แก่ท้าวแก่พระยา แก่เทพยดาทั้ง
หลาย และสัตว์อันไปตกนรกก็ดี อันได้เป็นเปรตดิรัจฉานก็ดี จึงได้
ความสุขทุก ๆ คน”

“กัลปนา...ดิสรพอรพากฝากสัตว์ทั้งหลาย ฝ่ายบนจนทำอุป
พรหมต่อหน้าได้ทำอบาย สัตว์ทั้งหลายจงสุขสำราญ...”^{๑๔๕}

^{๑๔๔} เรื่องเดิม, หน้า ๗๒, ๓๑๓, ๓๒๒-๓๓๓.

^{๑๔๕} เรื่องเดิม, หน้า ๒๑๘, ๓๗๖.

ในสมัยอยุธยาตอนต้น ได้ใช้คำว่า *กัลปนา* ในความหมายอุทิศผลบุญตามแบบ
สุโขทัย ดังปรากฏข้อความในจารึกแผ่นดีบุกวัดพระมหาธาตุ พ.ศ. ๑๙๑๗ ว่า

“ด้วยกุศลผลบุญข้าหล่อมพระพุทธรูปพิมพ์ถว้วันวันเกิด ทำบูชาพระ-
ศรีรัตนตรัย ฟังพระสัตปกรณ์ภริธรรม์ สรรพบริบูรณ์ กัลปนากานินสงส์
นี้ไปทั่วไตรภพสสัตว์นักรบิตรญาติสาธุชน”^{๑๙๖}

ในสมัยอยุธยาต่อมา ได้มีธรรมเนียมประเพณี การกัลปนาที่ดินและผู้คนแก่วัด
การพระราชทานที่ดินและไร่นาแก่วัดมีการออกหนังสือประกาศเป็นทางการ หนังสือนี้
เรียกว่า *ตำราพระกัลปนาพระราชอุทิศ* ตำราพระราชโองการ พระราชดำรัสกัลปนาข้าพระ
และพระกัลปนาสำหรับอาราม บางครั้งเรียกสั้นๆ ว่า พระตำรา ผู้คนที่พระราชทานอุทิศให้
แก่วัด เรียกว่า *คนศิลาทานพระกัลปนา* *ข้าพระศิลาทานพระกัลปนา* *เชิงภูมิศิลา*
ทานพระกัลปนา *คนพระกัลปนา* *คนทานพระกัลปนา* *ชาวพระกัลปนา* *ข้าพระกัลปนาคุทิศ*
และ *ไพร่อุทิศกัลปนา* เป็นต้น ที่ดินที่พระราชทานแก่วัด เรียกว่า *ที่ทานพระกัลปนา* ที่
เลนชุกบาด และ *ที่ภูมิจาน* เป็นต้น^{๑๙๗}

คำ *กัลปนา* ที่ใช้ในความหมายถึงการอุทิศที่ดินและผู้คนแก่วัดในสมัยอยุธยา
ได้ใช้ตามแบบที่ใช้ในดินแดนที่อาณาจักรขอมปกครองก่อนสมัยสุโขทัย แต่มีความแตก
ต่างกันคือ ก่อนสมัยสุโขทัยใช้ในความหมายของการอุทิศที่ดินและผู้คนแก่เทวสถานใน
ศาสนาพราหมณ์ สมัยอยุธยาใช้ในความหมายของการอุทิศที่ดินและผู้คนแก่วัดในพระพุทธ-
ศาสนา ในเรื่องธรรมเนียมประเพณีการกัลปนาก็มีการหนึ่งที่ทางอยุธยาได้จากขอม
ก่อนสมัยสุโขทัย คือ ในตำราพระกัลปนาพระราชอุทิศ และในจารึกพระกัลปนา จะแสดง
สัตยาธิษฐานในลักษณะคำแช่ง ดังเช่น

“ถ้าและผู้ใดรุกที่ดิน รุกแดนของพระเข้าไปชั่ววงศ์ ๑ ก็ดี ชั่ว
เมล็ดข้าวเปลือก ๑ ก็ดี ให้ผู้นั้นตกนรกหมกไหม้ในมหาวงศ์แสนกลับ
อนันตชาติ อย่าให้รู้ผู้รู้เกิดเลย” (รวิ อ่างคำให้การขุนโขลน)

^{๑๙๖} เรื่องเดิม, หน้า ๑๐๕.

^{๑๙๗} ระวีวรรณ ภาคพรต, “การกัลปนาในลานนาไทย...”, หน้า ๓๓-๔๐.

“พีชทั้งหลาย เป็นต้นว่าพรวัตาลหวานลัมหมากพลู อันมีในเขต
ในแดนไร่นาผุ้งนี้อย่าให้ทำขุนผู้ใดคุมชิงเอา ทำมาลุนขุนมาใหม่อย่า
ให้มล้างพระราชอาชญา ผู้ใดหากโลกัตถ์หมากแลมล้างพระราชอาชญา
ให้ผู้นั้นได้ไปหม้อบายทุกซ์ทั้งสี่”^{๑๙๘}

๔.๓.๓ การกรานกฐิน

ประเพณีการทำนุบำรุงพระภิกษุสงฆ์อีกประเพณีหนึ่งซึ่งนิยมทำกันมากในสังคม
ไทยแต่สมัยสุโขทัย คือ ประเพณีการกรานกฐิน หรือประเพณีการทอดกฐิน คำว่า กฐิน
มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑) เป็นชื่อของกรอบไม้ อันเป็นแม่แบบสำหรับทำจิวร ซึ่งอาจเรียกว่า สะตั้ง
ก็ได้ วิธีทำคือ ทาบผ้าลงไปกับแม่แบบ แล้วตัดย้อมทำให้เสร็จในวันนั้นด้วยความสามัคคี
ร่วมแรงร่วมใจกันอย่างเต็มที่ของสงฆ์

๒) เป็นชื่อของผ้า ที่ถวายแก่สงฆ์เพื่อให้สงฆ์นำไปทำจิวรตามแบบหรือกรอบไม้
นั้น ผ้าที่ถวายนั้นจะเป็นผ้าใหม่ หรือผ้าเทียมใหม่ เช่น ผ้าพอกสะอาด หรือผ้าเก่าหรือ
ผ้าบังสุกุล คือผ้าที่เขาทิ้งแล้ว และเป็นผ้าเปื้อนฝุ่นก็ได้

๓) เป็นชื่อกิริยาบุญ คือ การถวายผ้ากฐินแด่พระภิกษุสงฆ์ มีข้อกำหนดว่า
พระภิกษุสงฆ์ที่จะรับผ้าพระกฐินได้จักต้องอยู่จำพรรษาในวัดใดวัดหนึ่งครบ ๓ เดือน
และการถวายผ้าพระกฐินจักต้องกระทำภายในช่วง ๑ เดือนหลังจากออกพรรษา คือ ตั้งแต่
วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ถ้าถวายก่อนหน้าหรือหลังจากนั้นไม่
เป็นกฐิน การถวายผ้ากฐิน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การทอดกฐิน คือทอดหรือวางผ้าลงไป
แล้วกล่าวคำถวายในท่ามกลางสงฆ์

๔) เป็นชื่อของสังฆกรรม เมื่อถวายผ้ากฐินแก่พระสงฆ์แล้ว ทางฝ่ายสงฆ์จะ
ต้องมีการสวดประกาศขอรับความเห็นชอบจากที่ประชุมสงฆ์ ในการมอบผ้ากฐินให้แก่
ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง^{๑๙๙}

^{๑๙๘} กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕... หน้า ๓๐๔.

^{๑๙๙} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑.

มูลเหตุของประเพณีกฐินมีมาแต่สมัยพุทธกาล ครั้งหนึ่ง “พระภิกษุชาวเมืองไปไถยรัฐ ๓๐ รูป เดินทางเพื่อจะไปเฝ้าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ณ พระเชตวันมหาวิหาร ในพระนครสาวัตถี แต่ไปไม่ทัน ถึงกาลจำพรรษาเสียก่อน จึงต้องพักจำพรรษาอยู่ในเมืองสาเกต ครั้นอยู่จำพรรษาครบ ๓ เดือนแล้ว ออกพรรษาแล้วไม่ทันไร ก็รีบด่วนไปเพื่อจะเฝ้าพระบรมศาสดาทันที โดยไม่คำนึงถึงดินฟ้าอากาศในท้ายฤดูฝน จึงได้เดินทางกราบฝนและถูกแดดตลอดทางซึ่งเป็นทางที่ลุ่มเต็มไปด้วยโคลนตมและหล่มเลน ผ้าไตรจีวรที่ครองอยู่ก็เป็นผ้าที่มีเนื้อแน่น จึงชุ่มชื้นด้วยน้ำฝนและเประอะเปื้อนด้วยโคลนตม ได้เดินทางมาโดยลำดับจนบรรลุถึงพระเชตวันมหาวิหาร และได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทันที ทั้งที่มีไตรจีวรเปียกชุ่มและเประอะเปื้อนนั่น สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อได้ทรงประสบเหตุเช่นนี้ จึงทรงอนุญาตให้ภิกษุเหล่านั้นรับผ้าใหม่ผลัดเปลี่ยนไตรจีวรเหล่านั้น และพระพุทธานุญาตนั้น นางวิสาขา มหาอุบาสิกา ได้ทราบ จึงได้จัดผ้ามาถวายเพื่อทำไตรจีวรผลัดเปลี่ยน ภิกษุเหล่านั้นเมื่อได้รับผ้าแล้ว ต้องรีบทำผ้าขึ้นให้เป็นไตรจีวรทันในวันนั้น เพราะต้องการผลัดเปลี่ยนไตรจีวรอันเปียกชุ่มและเประอะเปื้อนนั่นโดยด่วน สมเด็จพระบรมศาสดาทรงอาศัยมูลเหตุนี้และทรงเห็นอานิสงส์ในการรับผ้าเช่นนี้ จึงทรงมีพระบรมพุทธานุญาตให้ภิกษุสงฆ์รับผ้าใหม่เพื่อผลัดเปลี่ยน เมื่อได้อยู่จำพรรษาครบ ๓ เดือนแล้ว ซึ่งเรียกว่ากฐินทาน คือ ให้ผ้าเพื่อขึงเย็บเป็นจีวร ครั้นภิกษุสงฆ์ได้รับผ้าเพื่อกฐินนี้แล้ว จะต้องอุปโลกน์ คือ มอบให้ภิกษุรูปหนึ่งเป็นผู้ครองกฐิน ภิกษุรูปที่ได้รับอุปโลกน์จากสงฆ์และได้รับมอบด้วยฉันทิตุติกรรมวาจาให้เป็นผู้กรานแล้วต้องทำอธิษฐานเป็นผ้าไตรครองแล้วต้องทำพิธีกรานตามพระวินัยนิยม เมื่อได้ทำพิธีกรานเสร็จแล้ว ต้องบอกให้สงฆ์อนุโมทนา ครั้นสงฆ์ได้อนุโมทนาแล้วชื่อว่า สงฆ์ได้กรานกฐินแล้ว คณะได้กรานกฐินแล้ว และบุคคลได้กรานกฐินแล้ว”^{๒๐๐}

ตามมูลเหตุที่มีมาในสมัยพุทธกาล กฐินทานจึงเป็นทานพิเศษด้วยเหตุ ๓ ประการ

๑) สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงมีพระบรมพุทธานุญาตให้พระภิกษุสงฆ์รับได้เฉพาะกาล คือ ภายในกำหนดเดือนหนึ่ง ตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ จนถึงวัน

^{๒๐๐} กฐินพิธี และพระธรรมเทศนาฐานานิสงส์สภา (ม.ป.ท.), หน้า ๓-๕. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในการนำผ้าพระกฐินไปพระราชทาน ณ วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ ๗ พฤศจิกายน ๒๕๔๗).

กลางเดือน ๑๒ จะทำก่อนหรือหลังกำหนดนี้ไม่เรียกว่า กฐินทาน

๒) พระภิกษุสงฆ์ผู้รับเป็นผู้อยู่จำพรรษา ณ ที่วัดนั้นโดยตลอด ๓ เดือน นับว่าเป็นพระภิกษุสงฆ์ที่ได้ผ่านการศึกษปฏิบัติธรรม จึงอยู่ในฐานะผู้รับที่ควรแก่การทักษิณาทาน

๓) พระภิกษุเมื่ออยู่จำพรรษาต้นแล้วยอมได้รับอานิสงส์ ๕ ประการ เป็นเวลา ๑ เดือน เมื่อได้กรานกฐินก็จักได้รับอานิสงส์นั้นต่อไปอีก ๔ เดือน

ประเพณีการกรานกฐิน หรือ ทอดกฐิน ในสังคมไทยมีหลักฐานเก่าสุด คือ จารึกหลักที่ ๑ กล่าวถึงการกรานกฐินในสมัยพ่อขุนรามคำแหง ดังนี้

“เมื่อออกพรรษากรานกฐิน เดือนหนึ่งจึงแล้ว เมื่อกรานกฐิน มีพนมเบี๋ย มีพนมหมาก มีพนมดอกไม้ มีหมอนนั่งหมอนโนน บริวารกฐินโอยทานแลปีแล้ญิบล้าัน ไปสูตญัตติกฐินถึงอรัญญิกพูน เมื่อจักเข้ามาเวียงเวียงกันแต่อรัญญิกพูนเท้าหัวลาน ดับงคักลอง ด้วยเสียงพาดเสียงพิณ เสียงเลื่อนเสียงขับ ใครจักมักเล่น เล่น ใครจักมักหัวหัว ใครจักมักเลื้อน เลื้อน เมืองสุโขทัยนี้ มีสี่ปากประตูหลวง เที้ยรยอมคนเสียดกัน เข้ามาดูท่านเผาเทียน ท่านเล่นไฟ เมืองสุโขทัยนี้มีตั้งจักแตก”

เห็นได้ว่า ประเพณีการกรานกฐินในสมัยสุโขทัย เป็นประเพณีของสังคมที่ทุกคนมีส่วนร่วมทั้งในการทำบุญและในความสุขสนานจากงานฉลอง สิ่งที่น่าไปถวายพระภิกษุสงฆ์ นอกจากผ้าเพื่อให้ภิกษุผู้รับนำไปตัดเย็บและยอมเป็นจีวรแล้ว ยังได้ถวายบริวารกฐิน คือ เครื่องใช้ ปัจจัย และเครื่องบูชาอีกเป็นอันมาก เป็นการทำนุบำรุงให้พระภิกษุสงฆ์ดำเนินชีวิตสมณเพศศึกษาปฏิบัติธรรมต่อไปได้ด้วยความสะดวก

ใน คำให้การชาวกรุงเก่า ได้กล่าวถึงการพระราชทานพระกฐิน ๒ ครั้ง

- ครั้งแรก ในสมัยพระอินทราชา พระราชบิดาของพระเจ้าอู่ทอง ใน “วันปวารณาออกพรรษาในเดือน ๑๑ พระอินทราชาเสด็จไปพระราชทานพระกฐินแก่พระสงฆ์ในอารามต่าง ๆ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลมีทรงบริจาคทานเป็นต้นเป็นอันมาก”

- ครั้งที่ ๒ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง “เวลาปวารณาพรรษาแล้วเสด็จพระราชทานพระกฐินตามพระอารามทั้งปวงเป็นนิจ”^{๒๐๑}

ใน คำให้การขุนหลวงหาวัด กล่าวว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรง “ตั้งกฐินบกพยุหยาตราใหญ่ มีมาแต่ครั้งนั้น”^{๒๐๒}

หลักฐานในสมัยอยุธยาแสดงให้เห็นว่า พระเจ้าแผ่นดินสมัยอยุธยาได้ถือการพระราชทานกฐินแต่พระภิกษุสงฆ์เป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญประการหนึ่ง กฐินที่ทรงพระราชทานนี้ เรียกว่า กฐินหลวง ส่วนกฐินของประชาชน เรียกว่า กฐินราษฎร์ คำว่าพระราชทานกฐิน ที่ปรากฏในเอกสารสมัยอยุธยาข้างต้น ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ในกรณีของประชาชน คงจะใช้คำว่า ทอดกฐิน มีใช้กฐานกฐินอย่างที่ใช้ในสมัยสุโขทัย

๔.๔ การกรวดน้ำ

กรวด คือ กิริยาหลั่งน้ำ กรวดน้ำ ในปัจจุบันใช้ในความหมายว่า “แผ่ส่วนบุญด้วยวิธีหลั่งน้ำ”^{๒๐๓} ในสมัยสุโขทัยและอยุธยา พบว่า กรวดน้ำ มีความหมายและวิธีปฏิบัติเป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑) มีความหมายถึง การสละให้เป็นสิทธิ์ ยกให้ มอบให้ วิธีการปฏิบัติตามความหมายนี้มีหลักฐาน เช่น ในจารึกวัดพระเสด็จ จังหวัดสุโขทัย พ.ศ. ๒๐๖๘ กล่าวถึง “นายพันเทพรักษาปลานออีแก้วและหล่อน้ำทักษิโณทกต่อหน้าพระสงฆ์ทั้งหลาย”^{๒๐๔}

การหลั่งน้ำเพื่อแสดงการสละให้เป็นสิทธิ์นี้ เป็นการปฏิบัติตามแบบวิธีที่ปฏิบัติกันแต่เดิม ดังที่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายว่า

“เรื่องกรวดน้ำนี้ คັນดูในภาษาบาลีรรถกถา ได้ความเป็นแน่ว่า คนครั้งแต่งบาลีรรถกถานั้น ไม่ได้ใช้วิธีกรวดอย่างคนในประเทศ

^{๒๐๑} คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า ๔๗, ๑๐๕.

^{๒๐๒} “คำให้การขุนหลวงหาวัด” คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า ๓๒๖.

^{๒๐๓} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๕), หน้า ๑๓.

^{๒๐๔} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๓๗๒.

เราทำกันอยู่ทุกวันนี้ การล้างน้ำหรือกรวดน้ำนี้ คนครั้งนั้นใช้เป็น เครื่องมอบถวายวัตถุที่ตนบริจาคนั้น ซึ่งมีได้ถวายด้วยมือ น้ำนั้นเรียกว่า ทักษิโณทก แปลว่าน้ำสำหรับให้แทนทักษิณาทาน เมื่อล้างน้ำลงใน มือปฏิบัติหกรับแล้ว ก็ถือว่าบริจาคนั้นแล้ว ส่วนปฏิบัติหกรับ น้ำแล้ว ก็ถือว่ารับทานนั้นแล้ว เขามีได้ใช้กรวดน้ำให้ผู้ตายแล้วเช่น คนในประเทศเราทำกัน ในบาลีแห่งหนึ่งว่า เมื่อพระได้ตรัสรู้แล้วใหม่ เสด็จไปเมืองราชคฤห์ครั้งแรก ทรงแสดงธรรมเทศนาให้พระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าแผ่นดินมคธ ตั้งอยู่ในโศดาปัตติผลในป่าตาลแล้ว รุ่งขึ้นเสด็จ ไปเสวยที่พระราชานิเวศน์ ครั้นเสวยแล้ว พระเจ้าพิมพิสารทรงพระราชดำริ หาที่อันสมควรเป็นที่พระเสด็จอยู่ จึงได้ทอดพระเนตรเห็นป่าไม้ไผ่ที่ เรียกว่าเวฬุวันว่าเป็นที่ประกอบด้วยคุณ ควรเป็นที่พระเสด็จอยู่ จึงได้ ทรงจับพระเต้าทองล้างน้ำถวายเวฬุวันนั้นแกภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธเจ้า เป็นประธาน ความในบาลีอย่างนี้...สันนิษฐานว่า คนครั้งก่อน เขาใช้ ล้างน้ำเป็นเครื่องมอบถวายทานที่เขาถวายก่อนเลี้ยงพระไม่ได้ใช้กรวด วัตถุให้ผู้ตายแล้ว”^{๒๐๕}

๒) มีความหมายอย่างที่ใช้สืบทอดมาถึงปัจจุบัน คือ การแผ่ส่วนบุญหรือให้ บุญแก่ผู้ตาย ความหมายและการปฏิบัติในขั้นนี้ มีหลักฐาน เช่น ในตำรับนางนพมาศ กล่าวถึงการอุทิศกุศลแก่ผู้ตายเมื่อถวายมธุปายาสข้าวยาคุแต่พระภิกษุสงฆ์ว่า

“จึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว... ทรงขิโณทกอุทิศส่วนพระ-
ราชกุศลส่งไปยังพระบรมญาติทั้งหลายในปรโลก อันว่านางในทั้งปวง
ต่างคนต่างถวายทานด้วยมธุปายาสยาคุชงปฏากพวงบุปผามาลัย ตั้งจิต
แผ่ส่วนบุญไปให้แก่หมู่ญาติซึ่งมรณะ... ประชาชนชายหญิงชาวพระนคร
ทุกตระกูล...ต่างคนต่างอุทิศส่วนกุศลผลบุญของตนซึ่งได้กระทำด้วย

^{๒๐๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เรื่องกรวดน้ำ (พระนคร:โรงพิมพ์ มิตรไทย, ๒๕๐๒), หน้า ๑-๓. (พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการอุทิศส่วนกุศลแด่ หม่อมอุ่ม ศรีวิรัช ณ อยุธยา ในงานฌาปนกิจศพที่เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๒).

น้ำจิตโสมนัสศรัทธา ไปให้แก่โบราณญาติกาทั้งหลาย อันจตุไปกำเนิด
ในภพต่าง ๆ มีปรทัตตูปชีวีเปรตนั้น เป็นต้น”^{๒๐๖}

การกรวดน้ำแผ่ส่วนบุญแก่ผู้ตายนี้ น่าจะเป็นการปฏิบัติที่ทำกันทั่วไปในสมัย
อยุธยา โดยเฉพาะน่าจะได้รับพื้นฐานแนวคิดมาจากเรื่องพระมาลัย ดังมีเรื่องว่า เมื่อพระ-
มาลัยเถระไปเที่ยวดูเมืองนรก ผู้ที่อยู่ในนรกได้ขอให้พระมาลัยเถระนำข่าวไปบอกแก่หมู่
ญาติของตนให้เร่งทำบุญกุศล แล้ว “ทักษิณโณทกส่งมา แก่ฝูงข้าทุกคน จึงจะพ้นจากทุกข์”
เมื่อประชาชนได้ทราบข่าว ก็ “อภิวันท์พระไตรสรณ ทำทานาทิกุศล บำเพ็ญผลบุญญา
แล้วพวงศาลิงอุทิศ กุศลอิฏฐ์ส่งให้ ขอจงได้แก่พงศ์พันธุ์ พ้นจากสรรพทุกข์ ด้วยเดชาเรา
แผ่ผล กุศลทักษิโณทก”^{๒๐๗}

ความหมายของการกรวดน้ำในความหมายทั้งสองประการ มีลักษณะร่วมกัน
คือ เป็นการแสดงการยกให้ ในความหมายและวิธีปฏิบัติประการแรก เป็นการยกบุคคล
หรือสิ่งของของตนถวายให้แก่พระภิกษุสงฆ์ ในความหมายและวิธีปฏิบัติประการที่ ๒
เป็นการยกอุทิศผลบุญให้แก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา-
ดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายถึงความหมายที่ร่วมกัน คือ หมายถึงการยกให้ ดังนี้

“กรวดน้ำ อยู่ในความหมายว่า สละให้เป็นสิทธิ์ ดังเช่น...หลังน้ำ
ในมือพระภิกษุเมื่อสร้างกุฎ ก็คือให้กุฎเป็นสิทธิ์แก่สงฆ์ แม้ที่สุด คน
กรวดน้ำเมื่อทำบุญให้ทาน ก็อยู่ในความหมายสละวัตถุหรือบุญของ
ตนให้เป็นสิทธิ์แก่ผู้อื่น สมเด็จพระนเรศวรทรงกรวดน้ำตัดทางไมตรี
กัน ก็คือ ปฏิญาณถึงเทวดารักษเหมือนอุทิศพระองค์เป็นสิทธิ์ขาด
ที่จะต่อสู้เพื่อบ้านเมืองให้จงได้”^{๒๐๘}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงวิเคราะห์ตามหลักที่มี
ในพระคัมภีร์ว่า การกรวดน้ำอุทิศบุญแก่ผู้ตายนั้น สำเร็จได้แก่ผู้ตายที่ไปเกิดเป็นเปรต

^{๒๐๖} “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์” *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย*, หน้า ๓๑๔-๓๑๕.

^{๒๐๗} กรมศิลปากร, “พระมาลัยคำหลวง” *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓*, หน้า ๑๕๔.

^{๒๐๘} *สาส์นสมเด็จพระ* เล่ม ๒๒, หน้า ๗๗.

บางจำพวก (คือ ปรตตตูปชีวีเปรต) เท่านั้น แต่ก็ทรงชี้แจง การกระทำเช่นนั้นจัดเป็นบุญ กิริยาวัตถุได้ ดังนี้

“การอุทิศส่วนบุญที่ได้บำเพ็ญแล้ว เพื่อให้สำเร็จแก่ผู้ตายแล้ว นั้น ก็เป็นอันยากนักที่จะได้สำเร็จแก่ผู้ตายแล้วตามความปรารถนาของผู้อุทิศ ข้อนี้สาธกได้ด้วยความในบาลีและอรรถกถา ในบาลีชาดุกุสโลตีสูตร มีความว่า เมื่อบุคคลบริจาคทานอุทิศให้แก่ผู้ละโลกนี้ไปแล้ว ถ้าผู้นั้นไปเกิดในนรก ในดิรัจฉาน กำเนิดในมนุษย์โลก หรือในเทวโลก ก็เลี้ยงชีวิตให้เป็นไปด้วยอาหารในโลกนั้น ๆ.. ทานนั้นย่อมไม่สำเร็จผลแก่ผู้นั้น ต่อผู้นั้นไปเกิดเป็นเปรตจำพวกเดียว ทานนั้นจึงสำเร็จผลแก่ผู้นั้น ความในสูตรนี้ย่อๆ ในอรรถกถาติโรกฤษสูตรว่า ทักษิณาทาน จะให้ผลเกิดแก่เปรตได้ด้วยองค์สามอย่าง คือเปรตได้อุโมทนาอย่าง ๑ ทายกอุทิศให้อย่าง ๑ ถึงพร้อมด้วยทักษิณียบุคคล คือว่า ทานนั้น ทายกได้บริจาคแก่ท่านผู้ทรงคุณควรจะรับทานนั้นอย่าง ๑ ๆ เมื่อถือเอาความตามบาลีอรรถกถาดังนี้แล้ว การอุทิศส่วนบุญให้ผู้ตายแล้ว นั้น ก็เป็นอันยากยิ่งนักที่จะสำเร็จผลแก่ผู้ตายแล้วนั้นตามความประสงค์ของผู้อุทิศ เพราะว่าผู้ตายแล้วจะไปเกิดเป็นอะไรก็ไม่ปรากฏและจะได้มาคอยอุโมทนาส่วนบุญที่ญาติแลมิตรอุทิศให้ นั้น ก็ได้ด้วยง่ายเลย บุคคลควรทักษิณาเล่า ในบัดนี้ก็มีใช่จะทำได้ง่าย ๆ

เพราะฉะนั้น ผู้มีปัญญาไม่ควรประมาท บุญกุศลความดีความชอบอันใดที่ควรประกอบประพฤติ ให้เร่งประกอบประพฤติเสียแต่ยังมีชีวิตอยู่ จะได้ไม่เสียช่วงที่ จะรอไว้ถ้าต่อเมื่อตายแล้ว ให้คนอื่นบำเพ็ญทานอุทิศส่วนกุศลไปให้ นั้น จะมีผู้ใดรับประกันว่าจะได้จะถึงเป็นแน่ ๆ ๆ..

ส่วนผู้บำเพ็ญทักษิณาทานเพื่อชนตายแล้วเล่า ก็ไม่ควรเสียใจ ท้อใจว่ากุศลที่เราบำเพ็ญ เห็นจะไม่ได้ถึงแก่ผู้ตายแล้ว ดังนี้ เพราะว่า จะถึงหรือมิถึงก็ตามเถิด แต่ทายกผู้บริจาคคงไม่ไร้ผลของทานนั้น และเป็นอันแสดงน้ำใจอันดีของตนให้ปรากฏฯ อนึ่ง เมื่อมาปรารถนาถึง

ท่านผู้มีคุณ มีมารดาบิดาเป็นต้นแล้วบำเพ็ญกุศลอุทิศส่วนให้ ก็ได้ชื่อว่า
 ว่าก่อกตัญญูตาคุณให้บริบูรณ์ในจิต เมื่อปรารถถึงสัตว์อื่นที่ได้เสวย
 ทุกข์เป็นต้นแล้ว บำเพ็ญทานอุทิศส่วนให้ ก็ได้ชื่อว่าทำเมตตากรุณาให้
 เกิดในจิต เป็นกุศลพิเศษจากกุศลที่ได้บำเพ็ญโดยปกติอีกอย่างหนึ่ง
 นักปราชญ์แต่ปางก่อนเห็นอำนาจประโยชน์อย่างนี้ จึงได้บัญญัติการ
 อุทิศส่วนบุญให้ ว่าเป็นบุญกิริยาวัตถุประการหนึ่งที่สาธุชนควรบำเพ็ญให้
 บริบูรณ์เป็นนิจกาลฯ”๒๐๙

๒๐๙ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เรื่องกรวดน้ำ, หน้า ๗-๙.

ขนบธรรมเนียมประเพณีด้าน การทำมาหากิน เทศกาลและวงจรรชีวิต

๑. ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านการทำมาหากิน

ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านการทำมาหากิน ที่ปรากฏหลักฐานในสมัยสุโขทัย และอยุธยา มี ๒ หมวด คือ

- ๑) ขนบธรรมเนียมประเพณีเนื่องด้วยการเกษตรกรรมและการพาณิชย์กรรมทั่วไป
- ๒) ขนบธรรมเนียมประเพณีเนื่องด้วยการทำนา

๑.๑ ขนบธรรมเนียมประเพณีเนื่องด้วยการเกษตรกรรมและการพาณิชย์กรรมทั่วไป

ในช่วงสมัยสุโขทัยและอยุธยา มีประเพณีที่เนื่องด้วยการเกษตรกรรมและการพาณิชย์กรรมทั่วไปที่เด่นชัด คือ พระราชพิธีอัสยช

พระราชพิธีอัสยช เป็นพระราชพิธีแข่งเรือพระที่นั่งเสี่ยงทายทำนายความเจริญของบ้านเมือง โดยเฉพาะในเรื่องการทำมาหากินของประชาชน ทั้งการเกษตรกรรมและการพาณิชย์กรรม กระทำในเดือน ๑๑ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่น้ำมากเหมาะแก่การแข่งเรือ เป็นพระราชพิธีที่มีหลักฐานกล่าวถึงมาก ทั้งในตำรับนางนพมาศ กฎมนเทียรบาล คำให้การชาวกรุงเก่า และพระราชพงศาวดาร^๑

^๑ กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์” *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย*, หน้า ๓๑๕-๓๑๗.

พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ กล่าวถึงพระราชพิธีอาสาสุช ๒ ครั้ง

ครั้งแรก ในสมัยสมเด็จพระนเรศวร กล่าวเพียงโดยชื่อว่า ในพ.ศ. ๒๑๒๖ “สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ครั้นเสด็จการพระราชพิธีอาสาสุชแล้ว”

ครั้งที่ ๒ ในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๗ แสดงรายละเอียดของพระราชพิธีไว้ด้วย

จากหลักฐานต่าง ๆ สรุปขั้นตอนของพระราชพิธีอาสาสุชได้ดังนี้

เวลา : พระราชพิธีนี้ทำในเดือน ๑๑ ทำ ๓ วันตั้งแต่วันขึ้น ๑๔ ค่ำจนถึงวันแรม ๑ ค่ำ

สถานที่ : มีการสร้างพระที่นั่ง และตั้งโรงระบำ ดังมีข้อความว่า

“พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถอัครราช บรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสแก่พระยาศรีพิศวงกรม ให้สถาปนาพระที่นั่งอรรณพอันอลงกตจรนามทิมาด้วยแก้วกาญจน์ พิสดารจัตุรมุข รัตนาสน์ กนกกฏาคารปราณี เครื่องรัตนชัชวาลมเหฬารด้วยพระขบวนเสร็จ จึงตั้งโรงระบำซ้ายขวา”

เรือที่เข้าร่วม : ประกอบด้วย

๑) **เรือต้น** - มีเรือชัยสุพรรณหงษ์พยุหยาตรา วรสุพรรณหงษ์พยุหยาตราจักรรัตน์ เรือพระครุฑพ่าห์ เรือรูปสัตว์ทั้งปวง เรือสิงโต เรืออินทรี เรือหัสติน เรือนรสิงห์ เรือจากพราภก เรือแซทอง พิฆาตทอง และเรือเลาอาอันได้มาแต่เมืองหงสาวดี

๒) **เรือนำ** - คือเรือนำของท้าวพระยา เสนาบดีมนตรีมุขลูกขุนทั้งหลาย เช่น เรือราชสีห์ คชสีห์ เรือชัยท้าวพระยาสุวรรณคโลก กำแพงเพชร สุโขทัย และเรือชัยจตุสดมภ์

๓) **เรือแข่ง** - ในตำรับนางนพมาศระบุว่าเรือพระที่นั่งที่เป็นเรือแข่งเสี่ยงทาย คือเรือพระที่นั่งชัยเฉลิมภรณ์ และเรือพระที่นั่งชัยสินธุพิमान ส่วนในหลักฐานฝ่ายอยุธยา ทั้งพระราชพงศาวดาร คำให้การชาวกรุงเก่า และกฎมนเฑียรบาล กล่าวตรงกันว่า คือ เรือพระที่นั่งศรีสมรรถชัย และเรือพระที่นั่งไกรสรมุขพิमान นอกจากเรือพระที่นั่งทั้งสองแล้วมีการจับคู่เรือแข่งของเหล่าเสนามนตรีอีกหลายคู่

- ผู้เข้าร่วม :** พระราชพิธีอาสาสุข เป็นพระราชพิธีที่มีผู้เข้าร่วมมาจากทุกฝ่าย ได้แก่
- พระเจ้าแผ่นดิน พระอัครมเหสี พระอัครชายา ลูกเธอหลานเธอ
 - ท้าวพระยาสามนตราชเสนามนตรีทั้งในพระนครและจากหัวเมือง รวมทั้งขุนช้าง ขุนม้า ขุนตำรวจ ขุนดาบ ขุนด่าน ขุนการ ทหารพลเรือนทั้งปวง
 - ทูตานุทูต
 - พระสังฆราชคามวาสีอรัณวาสี พระภิกษุสงฆ์
 - พระราชครูทั้งสี่ และเหล่าพราหมณาจารย์
 - ประชาชน

การพระราชพิธีอาสาสุขนี้ถือเป็นงานใหญ่ ในคำให้การชาวกรุงเก่า กล่าวว่า “พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงเครื่องขาว พระมงกุฎทำด้วยเงิน” ส่วนกฎมนเฑียรบาลระบุว่า “เข้าทรงพระมหามงกุฎราชาประโภก กลางวันทรงพระสุพรรณมาลา เอ็นตรงพระมาลาสุกหว่า สักกษมภู สมเด็จพระอรรคมเหสีพระภรรยาทรงพระสุวรรณมาลา นุ่งแพรลายทองตรงเสื้อ พระอรรคชายาตรงพระมาลาราบนุ่งแพรดาวกรตรงเสื้อ ลูกเธอหลานเธอทรงเครื่องผัดมวยตรงเสื้อ พระสนมใส่สนองเกล้าสักกสองป่า”

แม้เหล่าราษฎรที่มาชมการแข่งเรือก็แต่งกายงดงาม มีกล่าวในตำรับนางนพมาศว่า “ชนประชาชาวพระนครต่างบอกกล่าวป่าวกัน พาบุตรนัดตาลงนาวาเป็นพวกเป็นเหล่า ตกแต่งกรัชกายงามตามชาติตามตระกูล พายเนื่องแน่นกันมาจอดเรียงลอย คอยดูแข่งเรือพระที่นั่งเอกชัยทั้งสองฟากฝั่งตลอดเฉียบ”

วิธีปฏิบัติ :

- พราหมณ์ทำพิธีก่อนหน้า มีการสังเวยบวงสรวงพระนารายณ์ปางเกษียรสมุทร และพระลักษมีเมศวดี แล้วพระครูพราหมณ์ศรีบรมหงส์ อัญเชิญเทวรูปพระนารายณ์ปางเกษียรสมุทรลงทรงสถิตบุษบกเรือพระที่นั่งชัยเฉลิมธรณิน (หรือเรือพระที่นั่งศรีสมุทรชัย) อันสมมติว่าเป็นเรือพระยา และพระครูเทพทางคศาสตร์ราชไตรเทพอัญเชิญพระรูปพระลักษมี เมศวดีลงทรงสถิตบุษบกเรือพระที่นั่งชัยสินธุพิมาน (หรือเรือพระที่นั่งไกรสรมุขพิมาน) อันสมมติว่าเป็นเรือพระอัครชายาราชมเหสี

- เมื่อถึงเวลาศฤงคาร พระเจ้าแผ่นดินเสด็จด้วยพระราชนทรยานมายังพระที่นั่งอรรณพที่สร้างขึ้น เมื่อเสด็จมาถึง ตีอินทเทรีเป็นปฐมวาร
- พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประทับในพระที่นั่ง ตีอินทเทรีเป็นทุติยวาร - ประโคมฆ้องกลองดุริยดนตรีทั้งปวง
- เบิกเรือต้นและเรือคู่แข่งทั้งปวงถวายบังคมแด่พระเจ้าแผ่นดิน
- “พระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ประสาธเรือต้นชัยสุพรรณ-หงส์พยุหยาตรา วรสุพรรณหงส์พยุหยาตราและเรือต้นทั้งปวง พระราชทานแก่พระสังฆราช คำมาลี และพระสงฆ์มหานาคราชาคณะทั้งปวง อันเข้ามาถวายพระพรนั้น แล้วเอาเงินสองเรือต้นทั้งปวงเป็นเครื่องสการบูชาตบัจฉัยทานแก่พระสงฆ์ทั้งหลาย”
- พระครูพรหมพรตศรีบรมหงส์และพระครูเทพางคศาสตร์ราชไทรเพท อาน วิษณุมนตรี บันลือเสียงสังข์ ปรายข้าวตอกดอกไม้
- เมื่อเรือต้นและเรือคู่แข่งทั้งปวงถวายบังคมแล้วและพายขึ้นไปอยู่โดยทำเนียบเทียบคู่ จึงยกธงอาสาชูในพระที่นั่งให้สำคัญ
- ทหารเรือแท้ก็โห่เอ้าชัยขึ้นสามลา ชาวดุริยางค์ในพระที่นั่งลำแข่งก็ประโคมสังคีตประสานเสียงเสนาะบรรเลงเพลงล่องเรือ โห่ราลันฆ้องฤกษ์ลิทธิชัย โบกธงหน้าท้ายพลพายออกเรือพระที่นั่งทั้งคู่พร้อมกัน
- ภายหลังการแข่งเรือพระที่นั่งคู่แรก อันเป็นการแข่งเสียงพาย ก็วางเรือคู่แข่งทั้งปวงแข่งกันตามลำดับ
- เมื่อแข่งเรือทั้งปวงเสร็จ จึงเลี้ยงลูกขุนและประสาธพระราชทานรางวัลแก่ผู้ชนะทั้งปวง แล้วเสด็จกลับ

ภาพการแข่งขันเรือ โดยเฉพาะการแข่งขันเรือพระที่นั่งเสียงพาย เป็นภาพที่ตื่นตาตื่นใจและประทับใจมาก ในตำรับนางนพมาศ ได้พรรณนาว่า

“เสียงคนแห่คนดูโห่ร้องอวยชัยให้พรเอิกเกริกก้องไกลาหลทั้งสอง
 ฟากฝั่ง เรือพระที่นั่งเอกชัยคู่แข่งองระหง งามอร่ามด้วยแสงสุวรรณ
 วิไลเลขา บุษบกบัลลังก์แลระยับจับสายน้ำไหล เครื่องสูงสลั่งรายเรียง
 หน้าท้ายธงทองชวช พลพายใส่เสื้อแดงหมวกแดงดุนามสง่า กราบพายทอง
 ดั่งจะบินฟ้าพาเรือแล่น ดูผาดโผนมากกลางสายชลชลา”

ใน สมุทโฆษคำฉันท์ ก็ได้พรรณาสื่อภาพ เสียง และบรรยากาศของพระราชพิธี
 อาสยุชนีไว้อย่างชัดเจน ดังนี้

“ดลเดือนอาสยุชพีธิ	เป็นอุสภศรี
สรนุกนิเรียบเรือชา	
ซ้ายไกรสรมุขมहिมา	ฝ่ายเบื้องข้างขวา
สมรรถไชยเจียรไกร	
เพียบพลพายนังศรีไสว	ฆ้องกลองเอาไชย
แลพาทย์ดุริยดนตรี	
ไชยไชยสรมุขมิษี	ไชยไชยจักรี
สมรรถไชยราชา	
พายแอนด์เอาไชยไปมา	พลพวงซ้ายขวา
ประเบียดแลเสียดตาดอม	
หัวท้ายธงฉัตรปักจอม	นายกลางกรณอม
กรลดก้นกึ่งกลาง	
พายขึ้นถึงกลางที่วาง	ทอดพวนชั้นขวาง
นทีแลเทียบเทียมหัว	
สองปากน้ำพลชมชัว	บดห้องทาวมัว
แลมีดด้วยตัวพลพวง	
เสียงฆ้องไชยศัพท์รลวง	จึงวางเรือหลวง
ทั้งคู่แลควรรคนชม	
พลพายทองพายสระสม	เสียงดุริยระงม
แลสังข์ก้องกาหล	
ดุจเสียงฟ้าฟาดภูวดล	เสียงชลก้องกล
สมุทรดาลดำบรรพ์	
สุดข้าชุกครแขงขัน	สรมุกลแลสมรร-
ถไชยชิงไชยศรี	

ถ้อยขึ้นถ้อยแขงมีมี ไชยเมื่อถึงที่
จะใกล้ที่แดนยอพย"๒

ใน ทวาทศมาส ก็พรรณนาถึงพระราชพิธีอัสยุช โดยเฉพาะภาพการแข่งขันเรือพระที่นั่งเสด็จทวยไว้อย่างชัดเจน ให้ทั้งภาพ เสียง และความรู้สึกสนุกสนานที่มีอยู่ในช่วงงานดังกล่าวเช่นเดียวกับคำพรรณนาในสมุทรโฆษ ดังนี้

“พาลไชแขงแย้ม	ตรูตรัจ
อาศยุชดลเดือนเคอย	แนบห้อง
ฤมาริรารัตน	ชาเยศ
สปรประชาชนซ้อง	คล่าสินธุ
.....	
ศรมุกขไมยมาศแต่้ม	ตรูตรัจ
ศรสมรรถไชยตรู	ตรยบฟ้า
พายคำจำรัสแครง	ใสส่อง
หมึกสกกหลงรังหน้า	ยี่ดยื่อ
ฝิพายไปล่น้ำ	ปลิวใบ แบ่งนา
ฉายฉากพายพลบือ	ปนนคว้าง
ช่างือช่างายไนย	นองเนตร แล้วแย
นี้กร่าฤกรงสร้าง	แรกสม
ไกรกรายฉายฉากน้ำ	บึงปลิว ปรีนา
คิดพิมานไชยชม	บ่เว้น
แลเลาหล่งล่องลิว	ลมล่อง มาฤา
อ่อนล้าเภาพายเต้น	ตากหัว”๓

๒ กรมศิลปากร, “สมุทรโฆษคำฉันท์” วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๒, หน้า ๑๓๑-๑๓๒.

๓ ทวาทศมาส, หน้า ๒๒-๒๓.

ใน สมุทรโฆษคำฉันท์ พรรณนาว่า ถ้าเรือสมรรถชัยชนะ พระเจ้าแผ่นดินจะสามารถปราบศัตรูได้

“เพื่อท้าวเธอจะมีไชยพราย พระยศถาสาย
สมรรถไชยมีไชย
ให้โลกทั้งภูวนต์ไตร รู้ว่าท้าวไท
จะมาล้างนิกรศัตรู”^๔

พระราชพิธีอาสาสุข เป็นพระราชพิธีที่หลักฐานกล่าวถึงมาก เนื่องจากเป็นพระราชพิธีที่มีความสนุกตื่นเต้น บุคคลทุกฝ่ายโดยเฉพาะประชาชนได้เข้าร่วม ได้เห็นเรือพระที่นั่ง และเรือต่างๆ ซึ่งหาโอกาสดูได้ยาก นอกจากการแข่งขันเรือพระที่นั่งแล้ว ก็มีการแข่งขันเรืออีกหลายคู่ ฝีพายเป็นเหล่าทหารทั้งจากในกรุงและนอกกรุง ต่างได้แสดงฝีพายกันเต็มที่ เป็นเสมือนเทศกาลแข่งเรือประจำปีไปด้วยในตัว คำทำนายของเรือแข่งขันเสี่ยงทายก็เป็นเรื่องบ้านเมืองโดยส่วนรวม รวมถึงเรื่องการทำมาหากินของประชาชน และแม้เรื่องครอบครัว คือการมีบุตรเป็นชายหรือหญิง

๑.๒ ขนบธรรมเนียมเนื่องด้วยการเกษตรกรรม-ทำนา

คนไทยมีการทำนาปลูกข้าวเป็นอาชีพหลัก แม้ผู้ที่มีได้ประกอบอาชีพทำนา ข้าวก็เป็นอาหารหลัก เป็นสิ่งอาศัยยังชีพของคนถ้วนหน้า นับเป็นสิ่งสำคัญอย่างหนึ่งของความตั้งมั่นและความเจริญไพบูลย์ของประเทศ พระราชพิธีและพิธีหลายอย่างจึงได้ถูกกำหนดขึ้นเพื่อส่งเสริมกำลังใจและความมั่นใจในการประกอบอาชีพทางเกษตรกรรม และผลผลิตที่จะได้รับ เป็นเครื่องเสริมเสถียรภาพทางเศรษฐกิจและการดำรงชีวิตพื้นฐานของชุมชน พระราชพิธีและพิธีที่เนื่องกับการทำนา ลำดับตามวงจรของการทำนानับแต่การเริ่มทำนาประจำปีจนถึงการเก็บเกี่ยววัชผล มีดังนี้คือ

- ๑) พระราชพิธีไพศาชจรดพระนังคัล
- ๒) พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัล

^๔ กรมศิลปากร, “สมุทรโฆษคำฉันท์” วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๒, หน้า ๑๓๒.

- (๓) พิธีขอฝนเฉพาะกรณี
 (๔) พระราชพิธีภัทรบาท
 (๕) พระราชพิธีไล่เรือ-ส่งน้ำ
 (๖) พระราชพิธีเจวียนพระโคกินเลี้ยง
 (๗) พระราชพิธีธำเนยเทาะห์

๑.๒.๑ พระราชพิธีไพศาชจรตพระนังคัล

พระราชพิธีจรตพระนังคัล กระทำในเดือน ๖ ในสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยาจึงเรียกว่า พระราชพิธีไพศาชจรตพระนังคัล *ไพศาช* คือเดือน ๖ *จรตพระนังคัล* คือ การลงมือไถ นับเป็นการมงคลแรกนาขวัญ เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงโปรดให้ผู้แทนพระองค์ ซึ่งถือว่าเท่ากับเป็นพระองค์เอง ทำการจรตพระนังคัล ลงมือไถเป็นครั้งแรก เป็นปฐมฤกษ์ของการทำนาในปีหนึ่ง ๆ อีกทั้งมีการเสี่ยงทายทำนายถึงความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหารในปีนั้น ๆ ด้วย

ในตำรับนางนพมาศ ได้กล่าวถึงขั้นตอนการปฏิบัติของพระราชพิธีไพศาชจรตพระนังคัล ดังนี้

- เริ่มต้นด้วยการเตรียมขบวนของฝ่ายพราหมณ์ พระครูพรหมพรตพิธีศรีบรมหงส์ ประชุมพราหมณ์ ผูกพรต อัญเชิญพระเทวรูปเข้าสู่โรงราชพิธีซึ่งสร้างขึ้น ณ ท้องทุ่งละหานหลวง โรงราชพิธีนั้นประดับด้วยราชวัติฉัตรธง

- เมื่อถึงอุดมฤกษ์แห่งการมงคลแรกนาขวัญ พระเจ้าแผ่นดินทรงเครื่องต้นอย่างเทศ ชัดพระแสงกันหยัน เสด็จพร้อมด้วยพระอัครชายา พระราชวงศา พระสนมกำนัล พระหลวงขุนหมื่น โดยเสด็จพยุหยาตรา มายังโรงราชพิธี

- เมื่อเริ่มพิธี พระเจ้าแผ่นดินทรงดำรัสสั่งให้ออกญาพลเทพย์ธิบตี (อธิบดีกรมนา) ถือเอาพัสดราภรณ์กษัตริย์

- ออกญาพลเทพย์ธิบตี ผู้สมมติทรงฐานะแทนองค์พระเจ้าแผ่นดิน เดินออกจากโรงพิธี แห่ด้วยกระซิงบังสุรย์ เข้าสู่มณฑลท้องละหานที่จะจรตพระนังคัล ซีพื่อพราหมณ์บันลือเสียงสังข์และโปรยข้าวตอกนำหน้า

- ชาวพระโค นำพระโคอุสุภราชมาเทียมไถทรง

- พระครูพรหมพรตพิธิมอบยามไถแลประทักทองให้ออกญาพลเทพย์
 - ออกญาพลเทพย์ถวายบังคมพระเจ้าแผ่นดิน แล้วรับยามไถไม้ประทัก
 - พระศรีมโหสถแต่งกายสีขาวย้อมด้วยเครื่องอำสุภาพรตตามแบบพราหมณ์
- มหาศาล ถือไถเงินอันเทียมด้วยพระโคเศวตพระพร
- ออกพระวชิระเศรษฐีแต่งกายอย่างคหบดี ถือไถอันหุ้มด้วยผ้ารัตกัมพลแดงอันเทียมด้วยพระโคกระวิน
 - พระโหราจารย์ลั่นฆ้องชัย ประโคมดุริยางค์ดนตรี
 - นายจ่านางจุงพระโคอุสุภราชอันเทียมไถเอกซึ่งออกญาพลเทพย์ถือนั้นดำเนินจรตพระนั่งคัลเป็นทักษิณาวฏเวียนซ้ายไปขวา ไถโท-ออกพระศรีมโหสถดำเนินที่สอง ไถตรี-ออกพระวชิระเศรษฐีดำเนินที่สาม ตามกันเป็นลำดับ ซีพื่อพราหมณ์ปรายข้าวตอกดอกไม้บั้งลือเสียงสังข์ตีไม้บัณเฑาะว์นำหน้าไถ ขุนบริบูรณ์ธัญญาภิบาลนายนักการนาหลวงแต่งตัวนุ่งเปลาคาดประคตใส่หมวกสาน ถือกระเช้า ไปรยปรายหว่านธัญญาหารตามทางไถจรตพระนั่งคัล ถ้วนคำรบสามรอบ
 - เมื่อเสร็จการหว่านไถแล้ว ปล่อยพระโคอุสุภราช โคเศวตพระพร โคกระวินออกให้กินเลี้ยงเลี้ยงทายของทำสิ่ง คือ ข้าว ถั่ว งา หญ้า น้ำ ถ้าพระโคบริโภคล้างได้สิ่งหนึ่งหรือไม่บริโภคล้างได้สิ่งหนึ่ง โหราพราหมณาจารย์ก็จะทำนายว่า ธัญญาหารจะได้ผลหรือมิได้ผล น้ำมากหรือน้อย ตามตำรับไตรเพท
 - พระอัครษาดำรัสสั่งให้นางพระสนม เชิญเครื่องพระสุพรรณภาชน์มธุปายาสขึ้นถวายพระเจ้าแผ่นดินเพื่อเสวย แล้วเลี้ยงลูกขุนด้วยข้าวมธุปายาสและของคาวหวาน
 - ชาวพนักงานเล่นการมหรสพ มีระเบงระบำ โหมงครุ่ม ทกคะเมน ใต้ลวดลวดบ่วง รำแพน แหวงวิไล ไก่ป่าซำหงส์ ร่ายรอบที่ปริมณฑลการแรกนาขวัญนั้น ประชาชนพากันทอดทัศนาเป็นสุขสำราญใจ^๕

หลักฐานเรื่องพระราชพิธีจรตพระนั่งคัลในสมัยอยุธยา ตามกฎหมายเทียรบาล คำให้การชาวกรุงเก่า มีรายละเอียดของการปฏิบัติซึ่งแตกต่างจากตำรับนางนพมาศที่สำคัญคือ

^๕ กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์” *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย*, หน้า ๓๐๖-๓๐๗.

ตามตำรับนางนพมาศ พระเจ้าแผ่นดินเสด็จสู่พระราชพิธี แล้วทรงมอบให้ออกญาพหลเทพย์ ทรงอาภรณ์อย่างกษัตริย์ ทำการจรดพระนังคัลแทนพระองค์ ในหลักฐานฝ่ายอยุธยา พระเจ้าแผ่นดินมิได้เสด็จ ทรงมอบให้เจ้าพระยาจันทกุมารเป็นผู้แทนพระองค์ ในระหว่างพระราชพิธีนั้น พระเจ้าแผ่นดิน “ทรงพระกรุณาโปรดพระบรมเดช” คือ มิได้ตรัสคัดถ้อยความ มิได้เบิกลูกขุน มิได้เสด็จออก^๖ ในจดหมายเหตุวันวลิตได้เล่าถึงพระราชพิธีจรดพระนังคัลในส่วนนี้ว่า

“พระเจ้าแผ่นดิน...ทรงแต่งตั้งผู้มีตำแหน่งเป็นออกญาข้าวเป็นพระยาแรกนา เมื่อได้รับเลือกให้ทำพิธี ออกญาข้าวก็นั่งไปอยู่ตามลำพังในที่ ๆ ห่างไกลพระนครและไม่ออกจากที่พักหรือบริเวณรอบ ๆ บ้านด้วย จนกระทั่งถึงวันกำหนด...จึงได้กลับไปยังราชสำนักเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์พระราชทานพระภูษาใหม่ อันเป็นฉลององค์ของกษัตริย์และให้สวมมงกุฎรูปกรวยแหลมบนศีรษะ ออกญาข้าวต้องนั่งในบุษบกเล็ก ๆ ทรงประมัต มีคนทาม ๘ คน ออกเดินจากพระราชวังไปตามถนน มีบริวารล้อมหลาม พร้อมด้วยเครื่องติดสืตี่เป่าติดตามไปยังชนบท ทุก ๆ คนแม้แต่เสวกามาตย์และชาววังคนอื่น ๆ ถวายเกียรติทำนองเดียวกันกับที่ถวายพระเกียรติยศแก่พระเจ้าแผ่นดิน ทั้งนี้เพราะเขาได้ถูกสมมติให้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน...ในทันทีที่ออกจากพระราชวังก็มีอำนาจและเกียรติยศเช่นเดียวกับพระเจ้าอยู่หัวยิ่งกว่านั้นเพื่อให้สมเหตุสมผล พระเจ้าแผ่นดินจะไม่เสด็จออกจากพระราชวังเลย”^๗

ใน คำให้การชาวกรุงเก่า ได้ให้ข้อมูลเพิ่มเติมในเรื่องการปฏิบัติว่า ในขณะที่พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้พระภิกุมาร (พระจันทกุมาร) ทำหน้าที่แทนพระองค์ พระมเหสีก็จัดนางเทพีต่างพระองค์เหมือนกัน ในตอนที่พระภิกุมารถือคันไถเทียมด้วยโคอสุภราชเดินเวียน

^๖ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๓๘.

^๗ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗๙ จดหมายเหตุวันวลิต (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๒๖-๒๘.

ในปริมณฑล ๓ รอบ นางเทพีก็เดินหว่านพันธุ์ข้าว^๔ ในกฎมนเทียรบาลระบุว่าภายหลังพระราชพิธีจรดพระนังคัลที่มณฑลพิธีแล้ว มีการสมโภช ๓ วัน ภายหลังจากพระราชพิธีและการสมโภชแล้ว ราษฎรก็ลงมือไถหว่าน เริ่มฤดูทำนาประจำปีด้วยความกระตือรือร้นมั่นใจ เพราะพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงเริ่มต้นการอันเป็นมงคลแห่งฤดูทำนาไว้เป็นปฐมฤกษ์แล้ว

๑.๒.๒ พระราชพิธีพืชมงคล

พระราชพิธีพืชมงคล เป็นพิธีขอฝน กระทำในเดือน ๙ เพื่อช่วยให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล เป็นประโยชน์ต่อการเกษตรกรรมและการดำรงชีวิตด้านต่าง ๆ ของประชาราษฎร พระราชพิธีนี้น่าจะได้ทำทั้งในสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยา เพราะมีการทำสืบเนื่องมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานกล่าวแสดงรายละเอียดแต่ในตำรับนางนพมาศ ในหลักฐานดังกล่าวแสดงรายละเอียดของการปฏิบัติพระราชพิธีนี้ไว้ดังนี้^๕

สถานที่ :

พราหมณาจารย์ตั้งเกย ๔ เกยที่ลานหน้าพระเทวสถานหลวง ประดับด้วยฉัตรธง ซึ่งทำด้วยหญ้าคาหญ้าตีนนก ตั้งอ่างโหะ ๔ อ่างไว้บนนางกระดานหน้าเกย อ่างหนึ่งใส่ข้าวเจ้า ข้าวเหนียว อีกสามอ่างใส่มูลดินเจือด้วยโคลมัย ในสามอ่างนี้ อ่างที่หนึ่งปลูกถั่วงา อ่างที่สองปลูกม่วงพริ้ว อ่างที่สามปลูกหญ้าแพรกหญ้าละหาน ลงยันต์พืชมงคลปักกลางอ่าง ๆ ละคัน แล้วปักธงปฏิมากรสี่มอดุจเมฆฝนตามขอบอ่างรายรอบยันต์อ่างละ ๔ คู่

วิธีปฏิบัติ :

- เมื่อถึงเวลาอุดมฤกษ์ เหล่าพราหมณาจารย์ มีพระครูพรหมพรตพิธีศรีบรมหงส์ เป็นประธาน พากันน้อมไหว้บวงสรวงเทพผู้เป็นเจ้าของ

“ตั้งสัตยาธิษฐานขอให้ฝนตกชุกชุมทั่วทุกนิคมอาณาเขตขอ
ขณทลีมากรุงพระมหานครสุโขทัยราชธานีบุรีรัตน์ ให้ชุมแช่ชาติสาลี

^๔ คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๒๖๕-๒๖๖.

^๕ กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์” วรรณกรรมสมัยสุโขทัย, หน้า ๓๑๑-๓๑๒.

อันมีพรรณต่าง ๆ ซึ่งเป็นของเลี้ยงชีพชนประชาชายหญิงสมณพราหมณาจารย์ทั่วทั้งแผ่นดิน จงบริบูรณ์ด้วยเมล็ดรวงปราศจากด้วงแมลงด้วยอำนาจวิสสุลาหกแลพระสยาม

หนึ่งโสดอันว่าลดาชาติทั้งหลายมีถั่วเป็นต้น ขอจงบริบูรณ์ด้วยพืชผลให้ล้นเหลือ จะได้เป็นเครื่องกระยาบวชบำบวงสรวง

หนึ่งเล่าพรรณรุกชาติต่าง ๆ มีม่วงพรวัว เป็นต้น ขอจงบริบูรณ์ด้วยดอกดวงพวงผล จะได้เป็นอาหารแห่งหมู่มนุษย์นกรทั้งผอง

ประการหนึ่งดินชาติต่างพรรณอันเขียวขจีงามด้วยยอดแลใบมีหญ้าแพรก หญ้าละมาน เป็นต้น สำหรับเป็นอาหารช้างม้าโคกระบือ ขอจงออกตามชายหนองคลองน้ำไหล ด้วยอำนาจวิสสุลาหกให้บริบูรณ์”

คำสัตยาธิษฐานข้างต้น แสดงความมุ่งหมายของการทำพระราชพิธีนี้ไว้ละเอียดชัดเจน

- เมื่อกล่าวคำสัตยาธิษฐานแล้ว พราหมณาจารย์ทั้งสี่แต่งกายสยายมวยผม ทุ่งอุทกสาฎก (ผ้าอาบน้ำ) ถือเอาธงปฏิภาณสีมอดูจเมฆฝนที่ปลายรอบยันต์ พระครูพรหมพรตพิธีเป่าสังข์ดำเนิรนำหน้าไปยังเกย แล้วยืนอยู่บนเกย เกยละคน ต่างอ่านโองการประกาศแก้ววิสสุลาหกตามตำรับอิศวรเวทขอฝนสามครั้ง เสร็จแล้ว โบกธงชวักวัดแกว่งบริกรรมอิศวรเวทขอฝนตามตำรับไตรเพทสามครั้ง แล้วลงจากเกย กลับเข้าเทวสถาน

- พระราชพิธีพຸณศาสตร์นี้ กระทำ ๓ วัน หลังจากวันแรก พราหมณ์ผู้รู้มนตร์พຸณศาสตร์ผลัดเปลี่ยนกันขึ้นยืนบนเกย โบกธงรายเวทขอฝนวันละ ๒ เวลาคือเช้าและเย็น

ใน ตำราพระราชพิธีของเก่า ได้เล่าถึงการประกอบพระราชพิธีพຸณศาสตร์ไว้อย่างรวบรัด แต่ก็แสดงจุดมุ่งหมายและวิธีปฏิบัติที่เป็นแก่นสารสำคัญของพระราชพิธีนี้ อย่างชัดเจน ดังนี้

“เดือน ๙ พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ให้เจ้าพนักงานแต่งเครื่องบูชาและบายศรี ให้ชี้อ้อพราหมณ์บูชาอ่านพระเวทมนต์ขอฝนให้ตกชอบฤดูกาลบ้านเมืองใหญ่น้อยจะได้อยู่เป็นสุขเจริญแผ่นดิน”^{๑๐}

๑.๒.๓ พิธีขอฝนเฉพาะกรณี

นอกจากพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญซึ่งเป็นพระราชพิธีนักขัตฤกษ์ประจำปีแล้ว ในกรณีที่ไม่มีฝนหรือฝนตกน้อยไม่ถูกต้องตามฤดูกาล พระเจ้าแผ่นดินก็อาจโปรดให้มีการทำ พิธีขอฝนเป็นกรณีเฉพาะขึ้น ตัวอย่างตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร คือ ในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ครั้งหนึ่งเกิดฝนแล้ง ราษฎรทำนาไม่ได้ผล ผลไม้ผักปลาที่กันดาร สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงมีรับสั่งให้นิมนต์พระอาจารย์อริยวงศ์มหาคุหา (คือสมเด็จพระอริยวงศ์คตญาณ) กับพระอาจารย์คามวาสีพระพิมลธรรม(มา)พระอาจารย์ทั้งสองทำพิธีภายในพระราชวัง ตั้งบริกรรมทางอาโปกสิณและเจริญพระพุทธรูปขอฝน “ด้วยอำนาจสมาธิและพระพุทธรูปของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าทั้ง ๒ นั้น พอถึงกำหนดวันสังข์ก็เกิดมหาเมฆตั้งขึ้นทั้ง ๘ ทิศ ฝนตกลงเป็นอันมาก แต่ขึ้นมา ถ้าเกิดความไข้เจ็บขึ้นชุกชุมในบ้านเมืองแล้ว พระเจ้ามหาธรรมราชาก็นิมนต์พระภิกษุสงฆ์เข้ามาเจริญพระพุทธรูปมีสัตปริตรและภาวนาเป็นต้น ในที่ประชุมพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวง และให้ยิงปืนอาถรรพ์นามทางคณ ๑๐ นัดบ้าง ๑๕ นัดบ้าง ครั้นรุ่งเช้า ก็ให้เลี้ยงดูพระภิกษุสงฆ์ด้วยอาหารอันประณีต”^{๑๑}

๑.๒.๔ พระราชพิธีภัทรบาท

พระราชพิธีภัทรบาท ทำในเดือน ๑๐ เป็นฤดูกาลเก็บเกี่ยวข้าว ราชสำนักและประชาชนมีธรรมเนียมประเพณีนำข้าวอ่อนจากรวงที่เก็บเกี่ยวครั้งแรกมาทำมธุปายาสถวายทานแด่พระสงฆ์และเลี้ยงพราหมณ์เพื่อความเป็นมงคลแก่ผลผลิตที่ได้ รายละเอียดของ

^{๑๐} ตำราพระราชพิธีเก่า (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๖), หน้า ๘. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ โปรดให้พิมพ์ เมื่อปีพ.ศ. ๒๔๖๖).

^{๑๑} คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๑๕๓-๑๕๕.

พิธีนี้มีอยู่ในตำรับนางนพมาศ ในกฎมนเทียรบาลและคำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวถึงเพียง
ชื่อ^{๑๒}

ใน ตำรับนางนพมาศ กล่าวว่า “นักขัตฤกษ์พระราชพิธีภัทรบทนี้ พุทธศาสน์
ไสยศาสตร์เจือกันโดยโบราณราช” ไสยศาสตร์ ในที่นี้คือการปฏิบัติของฝ่ายพราหมณ์

การปฏิบัติฝ่ายพราหมณ์ :

มีคติว่า พราหมณ์ผู้รับมฤทายาสต้องอยู่ในภาวะบริสุทธิ์ มิฉะนั้นจะเกิดโทษพราหมณ์
จึงทำพิธีลอยบาปชำระตนให้บริสุทธิ์ ในวันขึ้น ๑๔-๑๕ ค่ำ และแรมค่ำหนึ่งของเดือน ๑๐
ซึ่งพราหมณ์เริ่มการปลีกรรมสรวงสังเวบุญชาพระโพสพ ตั้งขันสาครเต็มด้วยน้ำปัญจ
มหานที คือน้ำที่มาจากแหล่งน้ำ ๕ แห่ง ไว้ในเทวสถาน อบรมน้ำด้วยเครื่องสุคนธชาติ
และบุบผชาติให้มีกลิ่นหอมอันดี แล้วเชิญพระเทวรูป ๑๖ ปางลงโสรจสรง อ่านพระเวท
เผยศิวาลัย เพื่อให้หน้านั้นศักดิ์สิทธิ์เป็นน้ำชำระบาปช่วยบำบัดอุปัทวะจัญไรภัยพยาธิทุกซ์
โทษต่าง ๆ ได้ เมื่อตระเตรียมน้ำแล้ว หม่อมพราหมณ์ถือสังข์ข้างสัมฤทธิ์บ้าง มายังเทวสถาน
บูชาพระเป็นเจ้าแล้ว เชิญน้ำในขันสาครใส่สังข์ใส่กลศ นำลงไปยังทำน้าแห่งนาคดวงอาทิตย์
เมื่อเห็นว่าบริสุทธิ์ปราศจากเมฆหมอกก็ถือเป็นฤกษ์ที่จะต้องล้างลอยบาป บางคนทำใน
เวลากลางคืน ถือเอาความบริสุทธิ์ของดวงจันทร์เป็นฤกษ์ เมื่อได้ฤกษ์แล้ว พราหมณ์นั่ง
ห้อยเท้าเหยียบสายน้ำไหล อ่านอิศวรราคม ๓ รอบ เสร็จแล้วรินน้ำในสังข์หรือกลศลงใน
แม่น้ำแล้วจุ่มกายสยายผอมอาบน้ำดำเกล้าชำระขจัดสิ่งร้ายกายให้ปราศจากเหงื่อไคล บริสุทธิ์
ทั้งทางกายและทางจิต แล้วขึ้นฝั่ง ผลัดผ้า วางผ้าอาบที่ผลัดออกบนแพหยวก เพื่อยสวะ
หรือขอนไม้ ไสเลือกให้ลอยไปตามน้ำ พร่ำรำจ่ายพระเวทลอยบาปบอกบริสุทธิ์ต่อพระคงคา
เป็นเสร็จพิธี

พิธีลอยบาปของฝ่ายพราหมณ์นี้ ทำ ๓ วัน :

- วันแรก พราหมณ์มหาศาลผู้ยั้งด้วยทรัพย์ศฤงคารและยศ ลงลอย

^{๑๒} กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์” *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย*, หน้า

๓๑๓-๓๑๕.

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๔๐.

คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๒๖๗.

- วันที่สอง พราหมณาจารย์ผู้ชำนาญทางศาสตร์ ลงลอย
- วันที่สาม พราหมณ์ภิกขาจารย์ประพตวิสูตรปฏิบัติต่าง ๆ ลงลอย

การปฏิบัติฝ่ายพุทธ :

ทางฝ่ายพุทธ จัดทำมรุธูปายาส ราชบุรุษชาวพนักงานตกแต่งโรงราชพิธีในพระราชนิเวศน์ ตั้งก้อนเส้าเตาเพลิงและเครื่องใช้ต่าง ๆ พร้อมสรรพ นายนักการละทานหลวงเก็บเกี่ยวครรภาสีและรวงข้าว มาตากทำเป็นข้าวเฝ้าข้าวตอก ส่งมอบไว้แก่มนเทียรบาลวังเวรเครื่องนายพระโคกกรีตนำนมจากแม่โคมาส่งมอบไว้เช่นกัน

ในวันขึ้น ๑๓ ค่ำ ถือเป็นวันธรรมดาฤกษ์ เพลาเช้า สมเด็จพระอัครชายาทั้งสอง พระองค์ทรงประดับพระบวรอินทริย์ด้วยเครื่องขัตติยาภรณ์ เสด็จยังโรงราชพิธีพร้อมด้วยประเทียบลูกขุน สถิตบนบัลลังก์กันเศวตฉัตรเจ็ดชั้น ดำรัสสั่งให้จำช่าวเวรเครื่องช่วยกันตกแต่งมรุธูปายาสปรุงปนระคนเจือด้วยของโอชะรสมีชัณศุกร น้ำผึ้ง น้ำอ้อย น้ำตาลนมสด เป็นต้น ใส่ลงในภาชนะซึ่งตั้งบนเตาเพลิง แล้วกวนมรุธูปายาสเป็นฤกษ์โดยสังเขป ขณะที่กวนนั้น ชาวดุริยางค์ดนตรีประโคมพิณพาทย์ฆ้องกลองเป่าเล่นการมหรสพระเบงระบำ ผู้เล่นเป็นหญิงล้วน ครั้นกวนมรุธูปายาสสำเร็จแล้ว ก็กวนข้าวยาคุ เอาถ่างระคนปนครรภาสีที่แยมยอด เจือด้วยน้ำมัน ชัณศุกร น้ำตาลกรวด สำเร็จเป็นอย่างดี

ในวันรุ่งขึ้น ๑๔ ค่ำ เป็นวันประภมภัทรบท พระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินออกหน้าวัดพระธาตุ พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และพระสนมกำนัลนาง ทรงอังคาสพระมหาเถรานุเถระด้วยมรุธูปายาสยาคุชาทนีโยชน์ยาหาร เสร็จแล้วทรงบูชาพระรัตนตรัยด้วยธงสีต่าง ๆ ซึ่งชาวช่างฉลุฉลุก็เป็นรูปจิตรกรรมลดากรรมต่าง ๆ แล้วถวายสมณบริวารและศิลาณเณสัชเป็นบริวารทานทั่วไปแต่พระภิกษุสามเณร หลังจากนั้นทรงมิโณทกอุทิศส่วนพระราชกุศลส่งไปยังพระบรมญาติทั้งหลายในปรโลก นางในทั้งปวงต่างคนต่างถวายทานด้วยมรุธูปายาสยาคุธงปฎากพวงบุปผามาลัยตั้งจิตแผ่ส่วนบุญไปให้แก่หมู่ญาติซึ่งมรณะพระเจ้าแผ่นดินทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในนักขัตฤกษ์พระราชพิธีภัทรบท ต่อเนื่อง ๓ วันตามนิยม

เมื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทางฝ่ายพุทธถ้วน ๓ วันแล้ว จึงโปรดให้ประชุมพราหมณาจารย์มากกว่าร้อย ณ พระเทวสถานหลวง ดำรัสสั่งชาวพนักงานให้เลี้ยงพราหมณ์ด้วย

มรุษพยาบาลอยู่ต่อไปอีก ๓ วัน พร้อมทั้งพระราชทานผ้าคลุมศพแก่พราหมณ์ทุกคน เหล่าพระสนมกำนัลซึ่งนับถือข้างฝ่ายพราหมณ์ด้วย ก็บูชาหมู่พราหมณ์ด้วยมรุษพยาบาลและผ้าห่มห่มเพื่อความเป็นมงคลแก่ตัว

ฝ่ายพระราชาราชฎที่มีไรณา ก็เก็บเกี่ยวรวงข้าวมาตากตำทำมรุษพยาบาลและยาคุเจือด้วยน้ำนมสด อังคาสพระภิกษุสงฆ์ เอิกเกริกไปทุกบ้านเรือน บ้างก็ยกธงผ้าธงแพรวขึ้นบูชาพระสถูปเจดีย์ บ้างก็เชิญพราหมณ์มาเลี้ยงด้วยมรุษพยาบาล อุทิศส่วนกุศลบุญญาให้แก่ญาติผู้ล่วงลับซึ่งกำเนิดอยู่ในภพต่างๆ มีปรตตตูปชีวีเปรต เป็นต้น การทำบุญต่างๆ ดังกล่าว กระทำต่อเนื่องได้ตั้งแต่วันภัทรวทจนถึงสิ้นเดือน ๑๐

ใน พระราชพิธีสิบสองเดือน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจำแนกการปฏิบัติตั้งพรรณาข้างต้นออกเป็น ๒ พิธี พิธีลอยบาปของพราหมณ์ เรียกว่า พิธีภัทรวท พิธีจัดเตรียมมรุษพยาบาลและยาคุเรียกว่า พิธีกวนข้าวทิพย์ หรือพิธีสารท ทรงอธิบายว่า

“พิธีภัทรวทเป็นพิธีของพราหมณ์ทำอย่างไสยศาสตร์แท้ ไม่ได้เกี่ยวกับพุทธศาสนา แต่เป็นเครื่องนำหน้าพิธีสารทเดือน ๑๐ คงเป็นอันที่พราหมณ์ทำส่วนของพราหมณ์เองในกลางเดือนพิธีหนึ่ง เพื่อจะเป็นการชำระบาปของตัวให้บริสุทธิ์ไว้ทำการพระราชพิธีสารทซึ่งจะมีต่อปลายเดือนภายหลังพิธีแรกคือพิธีกลางเดือนนั้นเรียกว่าพิธีภัทรวท พิธีหลังคือพิธีปลายเดือนนั้นเรียกว่า พิธีสารท”^{๑๓}

เมื่อพิจารณาข้อความที่กล่าวถึงใน ตำรับนางนพมาศ จะเห็นได้ชัดเจนว่า ในครั้งนั้น ได้ถือพิธีลอยบาปของพราหมณ์และการทำมรุษพยาบาลและข้าวยาคุถวายพระภิกษุสงฆ์ และให้แก่พราหมณ์เป็นการปฏิบัติต่อเนื่องในพิธีเดียวกัน คือ พิธีภัทรวท ดังมีข้อความว่า

“ครั้นเดือน ๑๐ ถึงการพระราชพิธีภัทรวทเป็นนักขัตฤกษ์ มหาชนกระทำมรุษพยาบาลทาน และจะเด็ดรวงข้าวสาละเป็นปฐุมเก็บเกี่ยว ชีพพราหมณ์ทั้งปวงก็เริ่มการพลีกรรมสรวงสังเวญบูชาพระโพสพ... มหาชน

^{๑๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า ๖๔๘-๖๔๙.

จะเก็บเกี่ยวมากระทำมรณกรรมถวายแด่พระพรหมณ์ เพื่อจะให้เป็นที่บังคล
แก่ข้าพเจ้าในนา อันเมล็ดรวงข้าวนี้เป็นปางพระโพธิสัตว์ แม้ชาติพรหมณ์
ผู้ใดยังมีได้ลอยบาป จะพึงบริโภคมรณกรรมถวายแด่พระพรหมณ์ผู้ใด
ด้วยปฐมกรรมชาติชาติก็บังเกิดทุกข์โทษอุบัตหะจัญไรแก่ตน ทั้งปราศ
จากความสวัสดีมงคลแก่คนชาติทั้งหลาย เหตุดังนั้นพรหมณาจารย์ผู้รู้
เพทางศาสตร์ จึงกระทำพิธีภัทรบถลอยบาป

ฝ่ายข้างพุทธศาสน์พระราชพิธีภัทรบถนี้ เป็นสมัยหม่อมมาชน
กระทำมรณกรรมถวายแด่พระภิกษุสงฆ์แลแด่พระพรหมณ์ ทั้งบูชา
พระรัตนตรัยด้วยพรรณผัดกระทำเป็นธง แล้วแลอุทิศส่วนกุศลผลบุญ
ให้แก่ญาติอันไปสู่ปรโลกเป็นปรทัตตูปชีวีเปรต”

ด้วยเหตุที่พิธีภัทรบถ มีการปฏิบัติทั้งฝ่ายพรหมณ์และฝ่ายพุทธศาสนา ในตำรับ
นางนพมาศ จึงกล่าวว่า “และนักขัตฤกษ์พระราชพิธีภัทรบถนี้ พุทธศาสน์ไสยศาสตร์เจือ
กันโดยโบราณราช (ประเพณี)”

๑.๒.๕ พระราชพิธีไล่เรื้อ

พระราชพิธีไล่เรื้อ กระทำในเดือนอ้าย มีจุดมุ่งหมายให้หน้าซึ่งขึ้นมากแต่เดือน ๑๒
ลดลง เพื่อมิให้ข้าวซึ่งรวงแก่ถึงคราวเก็บเกี่ยวเกิดความเสียหาย เช่น เกี้ยวไม่ได้เพราะหน้า
มาก เมล็ดข้าวร่วงหล่นลงในน้ำ หรือค้ำเป็นข้าวเมล็ดหัก รายละเอียดของพระราชพิธีนี้
มีระบุในกฎมณเฑียรบาล ดังนี้

“พระราชพิธีไล่เรื้อ ครอบพระมาลาสุกหว่า สมเด็จพระอรรคมเหสี
ครอบสุกหว่านั่งบนที่นั่ง ลูกเธอหลานเธอใส่เตียรเทศมวย พระสนมใส่
สนองเกล้านั่งหน้าสอง นั่งหลังสอง ม่านพันเสาพนักเพียงอก สกักลใบ
สองบำเชิงทอง พญามหาเสนาบดีตีฆ้อง ครั้นถึงท้ายบ้านรุน เสด็จออก
ยืนทรงพชนี ครั้นถึงประตูไชยตรงแล้ว”^{๑๔}

^{๑๔} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๓๐.

ตามกฎมนเทียรบาลข้างต้น ในการปฏิบัติพระราชพิธีนี้ พระเจ้าแผ่นดิน พระ
อัครมเหสี พระเจ้าลูกเธอ หลานเธอ และพระสนม แต่งองค์เต็มยศโบราณ ลงเรือพระที่นั่ง
เจ้าพระเสนาบดีตีฆ้อง เมื่อถึงท้ายบ้านรุน พระเจ้าแผ่นดินประทับยืนโบกพัดนี้ เมื่อถึง
ประตูชัย ทรงส้าว เป็นการไล่น้ำ โดยอาศัยอำนาจธรรมเนียมของพระเจ้าแผ่นดิน
ผู้ทรงปรารถนาบำรุงความสุขความเจริญแก่ปวงประชาราษฎร์ช่วยให้ภาวะธรรมชาติถูกต้องตามฤดูกาล

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชวิจารณ์วิธีปฏิบัติตามที
ระบุในกฎมนเทียรบาลข้างต้นว่า น่าจะเป็นวิธีปฏิบัติเฉพาะของพระเจ้าแผ่นดินองค์ใด
องค์หนึ่งและทำเฉพาะเมื่อมีปัญหาน้ำไม่ลด มิได้ทำทุกปี ดังนี้

“การที่ท่างานนี้ คงจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ใดองค์หนึ่ง ซึ่งมี
พระอภัยมณีและพระอาการที่ประพฤตว่องไวเช่นนั้นเป็นปกติพระองค์
เหมือนอย่างแผ่นดินพระเพทราชาที่ทรงถือพัดนี้ฝักมะขามเสมอ ๆ เสด็จ
ออกในการชักพระบรมศพทรงโบกพัดนี้สามครั้งให้ทั้งทาน ก็คงจะไม่
เป็นตำแหน่งสำหรับพระเจ้าแผ่นดินที่จะต้องทรงโบกพัดนี้เช่นนั้นทั่วไป
ทุกพระองค์ เป็นแต่เฉพาะพระอภัยมณีของพระเจ้าแผ่นดินองค์นั้น
เป็นเช่นนั้น ซึ่งจะเอามาเรียบเรียงหนังสือในครั้งอื่นคราวอื่นว่าทรง
โบกพัดนี้ฝักมะขามเช่นนั้น ก็เป็นการไม่จริง และเป็นการไม่ควรด้วย
เหมือนทรงส้าวก็คงจะเป็นเฉพาะพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดพระองค์
หนึ่งได้ทรงเคยทำแล้วจดหมายไว้เหมือนอย่างพระเพทราชาโบกพัดนี้
ฝักมะขาม ที่จะว่าถ้าตั้งพระราชพิธีไล่เรือแล้วจะต้องทรงส้าวอ้อไปเสมอ
นั้นมิได้ และพิธีไล่เรือนี้ก็เห็นได้ชัดว่า ไม่เป็นพิธีที่ทำเสมอ ไซ้ว่าแต่
ไม่เสมอทุกปี ไม่เสมอทุกแผ่นดินด้วย เพราะฉะนั้นจึงควรสันนิษฐาน
ว่า ซึ่งอ้างว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงเช่นนั้นเป็นการเฉพาะพระองค์ ต้อง
เข้าใจว่าไม่เป็นพิธีทำทุกปี ทำแต่ปีใดจะต้องการที่จะให้น้ำลด”^{๑๕}

^{๑๕} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า ๖๗-๖๘.

ใน โคลงทวาทศมาส ผลงานกวีในสมัยอยุธยาได้กล่าวถึงพระราชพิธีโล้เรือไว้ด้วย ดังนี้

“ชลธิ์ปละปล่องคว้าง	ทางสินธุ
นาเวศนาวาวาง	วาดน้ำ
ตกปางชดานดิน	สคือแม่
ดลฤดูส่องล้ำ	ไล่ชล
ไล่ชลนาเวศแล้ว	เมื่อโรง

-----”๑๖

การกล่าวอ้างอิงถึงพระราชพิธีในโคลงทวาทศมาส ชวนให้คิดว่า พระราชพิธีโล้เรือนี้ เป็นพระราชพิธีประจำปีเหมือนดังที่กำหนดไว้ในกฎหมายเทียรบาล ข้อควรสังเกตคือ ในโคลงทวาทศมาส ข้างต้น มีคำว่า “ไล่ชลนาเวศแล้ว” พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล่าไว้ใน พระราชพิธีสิบสองเดือน ว่า

“การพิธีนี้ (คือพิธีโล้เรือ) คงจะทำในปีมะเส็ง สัปตศก แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกครั้งหนึ่ง ในปีเถาะ ตรีศก แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งหนึ่ง แต่ไม่ได้เรียกว่าพิธีโล้เรือ เรียกว่าพิธีไล่่น้ำ ครั้นมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ ปีมะแม ตรีศก ๑๒๓๓ น้ำมากเกือบจะเท่ากับที่น้ำมากมาแต่ก่อนก็ไม่ได้ทำ เป็นอันเลิกสูญกัน”๑๗

ชื่อ พิธีไล่่น้ำ ซึ่งใช้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ตรงกับคำว่า ไล่ชล ในโคลงทวาทศมาส

ในเรื่องพิธีที่มีจุดประสงค์เพื่อการช่วยให้น้ำลดลงนี้ มีเรื่องซึ่งควรพิจารณาเพิ่มเติมในที่นี้คือ ในกฎหมายเทียรบาล กล่าวถึงพระราชพิธีเดือน ๑๒ ว่า “เดือน ๑๒ การพิธี

๑๖ ทวาทศมาส, หน้า ๒๖.

๑๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า ๖๙.

ตรองเปรียบ ลดชุดลอยโคมลงน้ำ”^{๑๘} มีข้อวิเคราะห์ใน สารัตนสมเด็จ ว่า

“ลดชุดลอยโคมลงน้ำ ที่จริงเป็น ๓ พิธีแน่..

พิธีส่งน้ำ ลืมขีดไล่ตัว ส จึงกลายเป็นลงน้ำ ลักษณะพิธีที่พรรณนา
ในกฎมนเทียรบาลว่า เสด็จทรงเรือและทรงสรวัวมาตามน้ำก็เป็นการ
มาส่งน้ำเห็นไม่มีที่สงสัย”

“พิธีส่งน้ำนั้นยังทำอยู่ที่เมืองเขมร จนในสมัยพระเจ้าศรีสวัสดิ์
เขาเล่าว่า ทำเมื่อเวลาน้ำปีเริ่มลด พระเจ้าแผ่นดินเสด็จลงประทับที่แพ
หน้าวัง มีสายเชือกซึ่งจากแพออกไปถึงเรือที่ทอดอยู่ตรงหน้าแพ สมมติ
ว่าชิงกันน้ำไว้ พระเจ้าแผ่นดินตรัสสอนโม่ทนาดุนของน้ำที่มาท่วมให้ทำนา
ได้จนตลอดฤดู แล้วทรงตัดเชือกเหมือนหนึ่งว่า ปล่อยให้น้ำกลับไป
ต่อนั้น มีการแข่งเรือกันสนุกสนาน”^{๑๙}

นอกจากจะทรงวิเคราะห์ว่า พิธีลงน้ำ หรือพิธีส่งน้ำ ในเดือน ๑๒ เป็นพิธีที่มุ่ง
หมายให้น้ำลดลงแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ยังทรงวิเคราะห์
ถึงพิธีไล่เรือว่า

“พิธีอีกพิธีหนึ่งเรียกว่า พิธีไล่เรือ มิใช่ไล่่น้ำ เพราะทำในเดือน
อ้าย สันนิษฐานว่าจะเป็นการประลองยุทธหรือสวนสนามกระบวนเรือ
คู่กับพิธีสนามใหญ่ฝ่ายบก ไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องส่งน้ำ”^{๒๐}

เมื่อพิจารณาถึงพิธี ลดชุดลอยโคมลงน้ำ ว่าทำในเดือน ๑๒ อันเป็นฤดูน้ำมาก
แล้ว คำว่า ลดชุดลอยโคมลงน้ำ ในที่นี้น่าจะเป็นคำแสดงวิธีปฏิบัติที่เป็นหลักสำคัญของ
พิธีจองเปรียง คือ เป็นการลอยโคมลงน้ำ เพื่อพิจารณาถึงพระราชธิบายในพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เห็นได้ชัดเจนว่า พิธีไล่เรือ หรือ พิธีไล่น้ำ เป็นพิธีในเดือน
อ้าย พระเจ้าแผ่นดินประทับเรือพระที่นั่งอาคัจฉาพระบารมีขอให้น้ำลดตามฤดูกาลเพื่อราษฎร

^{๑๘} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๔๑

^{๑๙} สารัตนสมเด็จ เล่ม ๒๓ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๒๔๕, ๑๗๙.

^{๒๐} สารัตนสมเด็จ เล่ม ๑ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๗๑.

จะได้เก็บเกี่ยวข้าวได้ พิธีดังกล่าวนี้ ถึงแม้ว่าจะมิได้ทำทุกรัชกาล ก็กระทำสืบเนื่องมาแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๒๑}

๑.๒.๖ พระราชพิธีเหวียนพระโคกินเลี้ยง

พระราชพิธีเหวียนพระโคกินเลี้ยงนี้ กล่าวชื่อตามที่ระบุไว้ในกฎมนเฑียรบาล ในตำรับนางนพมาศ เรียกว่า *เถลิงพระโคกินเลี้ยง* พิจารณาจากวิธีปฏิบัติ ควรจะชื่อว่า *พระราชพิธีเหวียนพระโคกินเลี้ยง* เพราะมีการเดินเวียนประทักษิณรอบพระโคอุสุภราช ตรงกับคำว่า *เหวียน* ซึ่งมีความหมายว่าเวียน พระราชพิธีนี้ทำในเดือนยี่

ใน ตำรับนางนพมาศ ได้กล่าวถึงพระราชพิธีนี้เพียงโดยชื่อ ว่าเป็นพระราชพิธีหนึ่งที่ทำในเดือนยี่ ในกฎมนเฑียรบาลได้แสดงรายละเอียดของวิธีปฏิบัติ^{๒๒} สรุปขั้นตอนได้ดังนี้

การเตรียม :

นำพระโคอุสุภราชซึ่งแต่งตัว เขาบุทองด้วยเนาวรัตน์ มีเครื่องประดับกีบทั้งสี่ ตาบุหลอดทอง อ้อมสะพายเชือกไหม มายีนบนแทนสูง ๒ ศอก ทันหน้าไปทางทิศอุดร วางเงินทองผ้าแพรพรรณไว้ใต้ท้อง ตั้งพานทองรองหญ้า และคนโททองใส่น้ำ และตั้งกองกฐนไว้ตรงหน้าพระโค พร้อมทั้งบายศรีสมโภชและขันเชิง

วิธีปฏิบัติ :

เมื่อถึงเวลาอุดมฤกษ์ พระราชครูยืนประจำที่ ๔ มุม พระญาณประกาศและพระอิศวรรักษาทำหน้าที่บูชากฐนค์ พระราชกุมารป้อนหญ้า ทำพิธีตั้งแต่คำจนถึงรุ่ง ครั้นถึงเวลาเช้า พระเจ้าแผ่นดินเสด็จด้วยพระราชนทรยาน ทรงถือดอกไม้ทอง สมเด็จพระอัครมเหสีทรงถือดอกไม้เงิน คลังถือพระขรรค์ชัย วังแบกเครื่องสนาน เมืองแบกน้ำเต้า พระพลเทพแบกพานข้าวตอก แห่ประทักษิณพระโค ๑ รอบ แล้วเสด็จขึ้นที่สนาน แล้วเสด็จมาที่สมโภชเลี้ยง ลูกขุนถวายบังคม

^{๒๑} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชพิธีสิบสองเดือน*, หน้า ๖๙-๗๐.

^{๒๒} กรมศิลปากร, "นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์" *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย*, หน้า ๓๐๑.

เห็นได้ว่า พระราชพิธีนี้มีวิธีปฏิบัติที่สำคัญคือ การเสด็จเวียนประทักษิณรอบพระโค และการเลี้ยงสมโภช พระราชพิธีนี้จึงได้ชื่อว่า พระราชพิธีเวียนพระโคกินเลี้ยง คือเดินรอบพระโคแล้วมีเลี้ยงสมโภช

เมื่อพิจารณาว่า พระราชพิธีนี้กระทำในเดือนนี้ภายหลังการเก็บเกี่ยวข้าว พระราชพิธีนี้ ก็น่าจะมีความต่อเนื่องกับพระราชพิธีอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับการส่งเสริมการทำนา คือเมื่อได้รับผลผลิตแล้ว ก็มีการสมโภชพระโคอุสุภราชซึ่งเป็นพระโคที่นำการไถเป็นปฐมฤกษ์ในการพระราชพิธีไพศาวจรตพระนั่งคัล เป็นการให้ความสำคัญต่อพระโคและโคทั้งหลายที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของการทำนา อย่างไรก็ตาม รูปแบบพิธีซึ่งมีลักษณะออกเป็นการให้ความนับถือพระโคอุสุภราชตามคติพราหมณ์ อาจทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับพระราชพิธีนี้มิได้เชื่อมโยงกับเรื่องการทำนา แต่กลายเป็นพิธีตามคติพราหมณ์ซึ่งไม่มีคุณค่าความหมายต่อสังคมไทย ไม่เป็นการเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์และไม่เป็นประโยชน์ต่อประชาชน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชวิจารณ์ว่า

“พระราชพิธีนี้ทำในพระราชวัง แต่เห็นจะเลิกละเสียช้านานทีเดียว จนในคำให้การขุนหลวงหาวัดก็ไม่มีปรากฏ พิธีเวียนพระโคนี้เป็นพิธีไบโตเต็มที จึงไม่ตั้งอยู่ได้ช้านาน”^{๒๓}

คำว่า *ไบโต* ในที่นี้ หมายความว่า เหลวไหลเต็มที คือ ไม่เป็นประโยชน์

๑.๒.๗ พระราชพิธีธานยเทาะห์

พระราชพิธีธานยเทาะห์ ทำในเดือน ๓ เป็นพระราชพิธีชนข้าวเข้าลาน และเผาฟางและซังข้าวป้องกันโทษภัยต่างๆ พระราชพิธีนี้มีกล่าวถึงทั้งใน ตำรับนางนพมาศ กฎมนเทียรบาล คำให้การชาวกรุงเก่า พระราชพงศาวดาร และจดหมายเหตุวันวลิต

ใน *ตำรับนางนพมาศ* แสดงรายละเอียดของพระราชพิธีนี้ไว้ดังนี้

- เมื่อถึงวันพระราชพิธี พระเจ้าแผ่นดินเสด็จ ณ พลับพลาชัย (ที่สร้างขึ้น)
- เหล่าพระสนมกำนัลแต่งตัวใส่เสื้อเทศอย่างมลายู ออกชักระแทะทองระแทะ

^{๒๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชพิธีสิบสองเดือน*, หน้า ๗๓.

เงินสีต่าง ๆ เป็นคู่ ๆ กัน ๑๐ คู่ ลากพอนข้าวเข้าสู่ลานซึ่งแหว่งด้วยราชวัติฉัตรธง มีเขตแดน
ห้อยย้อยด้วยพวงบุปผามาลัย

- ชาวพนักงานนำพระโคสุภราชและโคกระวินเข้ามาเทียมเกวียน พราหมณ์จารย์
ถือประทักเงิน อานมณฑ์ ชับพระโคให้เดินเวียนนวดข้าว

- เมื่อเสร็จการนวดข้าวพอเป็นสังเขปแล้ว นายนักการพระสุรัสวดีก็ส่งฟางขน
ไปกองไว้ในยัญเคราะห์ฤกษ์ พระครูพรหมพรตพิธิบุษซาพระเพลิงด้วยสุคันธะของหอม
อานอิศวรเวทโหมฤกษ์บันลือเสียงสังข์ ๓ วาระ เชิญพระเพลิงจุดเผาฟางข้าวและขังข้าว
สมมติว่ากระทำการคลอกทุ่งเผาปากันอุปัฏฐาญไรต่าง ๆ

- มีกรมหรสพ เล่นระเบงระบำ นางกะอ้วผัวแทงควาย ทกคะเมน ใต้ลวด ลอด
บ่วง รำแพน (ทำนองเดียวกับกรมหรสพในพระราชพิธีไพศายจรดพระนังคัล)^{๒๔}

ใน คำให้การขุนหลวงหาวัด กล่าวถึงพระราชพิธีนี้ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
ว่า เมื่อถึงหน้านวดข้าว พระบรมราชา (คือพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) ได้เสด็จไปนวดข้าวที่
ทานตราและสารคู มีการเล่นต่าง ๆ เป็นที่สนุกสนาน เมื่อนวดข้าวแล้ว จึงเอาใส่ในรันแห
ข้าง ใส่ในล้อข้าง นำกลับเข้าวัง แล้วจึงโปรดให้ทำฉัตรข้าวและข้าวยาคุไปถวายพระภิกษุ
สงฆ์ เป็นธรรมเนียมประเพณีที่ทรงกระทำทุกปีมิได้ขาด^{๒๕}

ใน คำให้การชาวกรุงเก่า กล่าวถึง พระราชพิธีขั้นต่อว่าเป็นพระราชพิธีในเดือน ๓^{๒๖}
เข้าใจว่า พระราชพิธีขั้นต่อที่กล่าวถึงนี้ คือพระราชพิธีชานยเทาะห์ แต่เนื้อความแสดงราย
ละเอียดหายไป อย่างไรก็ตาม ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้นฉบับ
ที่สมบูรณ์ยังมีอยู่ พระองค์จึงทรงเก็บความมาเล่าไว้ในพระราชพิธีสิบสองเดือน โดยทรง
เรียกคำให้การชาวกรุงเก่า เป็น จดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัด มีข้อความดังนี้

^{๒๔} กรมศิลปากร, "นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์" *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย*,
หน้า ๓๐๑.

^{๒๕} "คำให้การขุนหลวงหาวัด" *คำให้การชาวกรุงเก่า...* หน้า ๓๘๙.

^{๒๖} *คำให้การชาวกรุงเก่า...* หน้า ๒๖๘.

“ในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัด เล่าถึงตำราพระราชพิธีนี้ว่า พระจันทกุมารเป็นผู้ฉลองพระองค์ออกไปทำการพิธี ตั้งโรงพิธีที่ทุ่งนา เห็นจะเป็นทุ่งหันตราซึ่งเป็นทุ่งนาหลวง มีกระบวนแห่ออกไปเช่นแรกนา แล้วเอารวงข้าวมาทำเป็นฉัตรปักไว้หน้าโรงพิธี พระจันทกุมารนั่งที่โรงพิธี แล้วจึงเอาไฟจุดรวงข้าวที่เป็นฉัตรนั้นขึ้น มีคนซึ่งแต่งตัวเสื้อเขียวพวกหนึ่งสวมเทริด ท่วงที่จะคล้าย ๆ กับอินทร์พรหมหรือโอละพ้อ สมมติว่าเป็นพระอินทร์พวกหนึ่ง พระพรหมพวกหนึ่ง เข้ามาแย่งรวงข้าวกัน ข้างไหนแย่งได้มีคำทำนาย”^{๒๗}

รายละเอียดของพระราชพิธีข้างต้น แตกต่างจากหลักฐาน ๒ หลักฐานก่อนหน้า ตรงที่ หลักฐานใน ตำรับนางนพมาศ เป็นต้น กล่าวไว้ว่า พระเจ้าแผ่นดินได้เสด็จเข้าร่วมพิธีด้วยพระองค์เอง แต่ในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัด ตามพระราชธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการปฏิบัติแบบเดียวกับพระราชพิธีไพศาลีพระที่นั่งค้ำ คือ พระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้งพระจันทกุมารทำหน้าที่แทนพระองค์ ในระหว่างที่ทำหน้าที่นั้นมีฐานะเสมอพระเจ้าแผ่นดิน ความแตกต่างอีกประการหนึ่งคือ ในตำรับนางนพมาศ กล่าวถึงการเผาฟางข้าวและซังข้าว แต่ในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัด กล่าวว่า เผารวงข้าวซึ่งทำเป็นฉัตรปักไว้ในโรงราชพิธี อนึ่ง มีรายละเอียดของพระราชพิธีที่เพิ่มเติมในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัด คือ การทำพิธีเสี่ยงทายทำนายโดยให้คน ๒ กลุ่ม แต่งตัวเป็นกลุ่มพระอินทร์และกลุ่มพระพรหม ยื้อแย่งรวงข้าวกัน ฝ่ายใดชนะ จะมีคำทำนายต่างกันไป นำเสียดายที่ไม่มีหลักฐานแสดงรายละเอียดของคำทำนายตกทอดมาถึงปัจจุบัน

ลักษณะของพระราชพิธีธานยเทาะห์ ตามจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัดนั้น ตรงกับบันทึกของวันวลิต วันวลิตอธิบายถึงจุดมุ่งหมายของพระราชพิธีตามความเข้าใจของเขาว่า

“ในอาณาจักรสยามมีประเพณีโบราณตั้งขึ้นมาเป็นเวลาหลายศตวรรษแล้ว คือเมื่อถึงฤดูเกี่ยวข้าว เมื่อเก็บข้าวเสร็จแล้วต้องทำความ

^{๒๗} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า ๑๒๘.

สะอาดพื้นดินเป็นการกำจัดแมลงและสิ่งปฏิกูลอื่น ๆ ด้วยการจุดไฟที่
กอดันข้าวที่เกี่ยวแล้ว”^{๒๘}

วันวลิตได้เล่าถึง พิธีการต่อสู้เสี่ยงทายแตกต่างกันไปตามในจดหมายคำให้การขุนหลวง
หวัด กล่าวคือ แทนที่จะเป็นการต่อสู้ของคน ๒ กลุ่ม กลับเป็นการอนุญาตให้ทุก ๆ คน
เข้าโจมตีต่อสู้กับบริวารที่ติดตามผู้แทนพระองค์ ผู้ที่เข้าโจมตีจะต้องตัวผู้แทนพระองค์
และองครักษ์ไม่ได้ บันทึกของวันวลิตส่วนนี้ น่าจะคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง แต่ก็
เป็นเครื่องสนับสนุนว่า พิธีการต่อสู้ในพิธีชานยเทาะห์เพื่อเสี่ยงทายคำทำนายตามที่กล่าว
ในจดหมายคำให้การขุนหลวงหวัดนั้นมีเค้ามูล

เนื่องจากพิธีชานยเทาะห์ เป็นพิธีที่จัดทำนอกเมือง มีการประชุมพลและคน และ
มีพิธีที่เป็นการต่อสู้ ใน พระโอยการอาชญาหลวง จึงได้กำหนดเป็นธรรมเนียมว่า ในการ
ทำพิธีเสกข้าวเผ่าข้าว คือ พิธีชานยเทาะห์ในหัวเมือง จะต้องให้ “นายยุกรบัตร์” ซึ่งไปจาก
เมืองหลวงทำหน้าที่ดูแลกิจการต่าง ๆ ในหัวเมืองต่างพระเนตรพระกรรณ ได้รู้เห็นเรื่อง
การทำพิธีดังกล่าวด้วย เข้าใจว่า ขนบธรรมเนียมดังกล่าว ได้กำหนดขึ้นเพื่อป้องกันการ
ถือโอกาสชงส้มผู้คนหรือก่อการร้ายขึ้น ดังมีข้อความดังนี้

“อนึ่งพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชกำหนดไว้ว่า เมื่อจถึงการพระราช
พิธีพิธีกรรมโหรสพเสกข้าวเผ่าข้าว ให้เจ้าเมืองเอาพลไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลาย
ออกเลี้ยงนอกเมืองโดยระบับแต่หลัง ก็ให้ผู้เป็นยุกรบัตร์ให้รู้เห็นด้วย”^{๒๙}

จากหลักฐานต่าง ๆ สรุปได้ว่า พระราชพิธีชานยเทาะห์มีขั้นตอนที่สำคัญ ๔ ขั้น
ตอนคือ การชนข้าวเข้าสู่ลาน การนวดข้าว การเผาข้าว และการเข็นข้าวกลับเข้าไปเป็นเสปียง
ในพระนคร

๒. ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องด้วยเทศกาล

ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องด้วยเทศกาลในช่วงสมัยสุโขทัยและอยุธยา มี
พิธีตรียมพาย พิธีสัมพัจฉรฉินท์ พิธีสังกรานต์ และประเพณีชักง้าว

^{๒๘} ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗๙ จดหมายเหตุวันวลิต (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๒๖.

^{๒๙} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, หน้า ๙๙.

๒.๑ พิธีตรียัมปวาย

พิธีตรียัมปวาย เป็นงานนักขัตฤกษ์ขึ้นปีใหม่ของพราหมณ์ เป็นการต้อนรับพระอิศวรและพระนารายณ์ซึ่งเสด็จมาเยี่ยมโลกมนุษย์ปีละครั้ง ช่วงที่เสด็จนั้นอยู่ในเดือนอ้าย วันขึ้น ๗ ค่ำ เป็นวันเสด็จลง วันแรม ๑ ค่ำเป็นวันเสด็จกลับ ต่อจากนั้นในวันขึ้น ๑ ค่ำ พระนารายณ์เสด็จลง วันแรม ๕ ค่ำเสด็จกลับ นับเป็นช่วงโอกาสของการขอพรและใช้บนต่อหน้าพระเป็นเจ้า^{๓๐}

ในระหว่างพระอิศวรกับพระนารายณ์นั้น คนไทยได้ให้ความสำคัญนับถือพระอิศวรมากกว่าพระนารายณ์ เพราะถือว่าพระอิศวรเป็นพระเป็นเจ้าแห่งคุณ ช่วยเหลือกำจัดภัยพิบัติต่าง ๆ และประทานพรช่วยให้สมความปรารถนา ส่วนพระนารายณ์เป็นพระเป็นเจ้าผู้ปราบปรามทำลาย มิได้ประสาทมงคลเหมือนกับพระอิศวร ดังนั้น พิธีต้อนรับการเสด็จมาของพระผู้เป็นเจ้า จึงเน้นที่การเสด็จมาของพระอิศวรเป็นสำคัญ

หลักสำคัญของการปฏิบัติคือ การสมมติให้ท้าวโลกบาลทั้ง ๔ มาโล้ชิงช้าถวาย การต้อนรับพระอิศวร พระยานาคและเทพตามารำเสนงพ่น้ำหรือสาดน้ำ พระเจ้าแผ่นดินทรงทำหน้าที่เป็นพระอิศวร เสด็จประทับในโรงพิธีรับการถวายการต้อนรับ เนื่องจากมีการโล้ชิงช้า คนทั่วไปจึงมักเรียกพิธีตรียัมปวายนี้ว่า พิธีโล้ชิงช้า

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายคำว่า โล้ชิงช้าว่าหมายถึง จุดชิงช้าให้ไกว โล้ แปลว่า จุง หรือ จุด เช่น โล้สำเภา คือ เอาเรือเล็กอาจเป็นเรืออย่างใช้กระเชียง โล้จุงเรือสำเภาเมื่ออับลม ช้ำ แปลว่า ไกว เป็นสำนวนเก่ามีในตำราสมโภชพระเจ้าลูกเธอขึ้นพระอู่ว่า ให้พี่เลี้ยงพระพี่เลี้ยงพระแม่นม ช้ำข้างละ ๗ ทำช้ำกล่อมข้างละ ๗ คำ^{๓๑}

ใน ตำรับนางนพมาศ ได้กล่าวถึงพิธีตรียัมปวายนี้อย่างสั้น ๆ แต่ก็ให้ภาพของพิธีชัดเจนว่า มีการทำพิธีที่หน้าเทวสถานหลวง พระเจ้าแผ่นดินเสด็จทอดพระเนตรการ ไกว

^{๓๐} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า ๙๑.

สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๒๕ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๒๓๑.

^{๓๑} สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๑๘ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๙๙, ๒๔๙.

นางกระดาน คือ การโล้ชิงช้า และการ สาดน้ำรำเสนง มีข้อความดังนี้

“ครั้นล่วงมาถึงเดือนอ้าย กาลกำหนดพระราชพิธีตรียมปวาย แลตรีปวายเป็นการนักษัตรฤกษ์ประชุมหมู่ประชาชนชายหญิง ยังหน้า พระเทวสถานหลวงบรรดาหมู่ชะแม่มางในทั้งหลายก็ตกแต่งกรัศกาย ไปตามเสด็จสมเด็จพระร่วงเจ้า ดูไถวนางกระดานสาดน้ำรำเสนง และ ทัศนาศีพ้อพราหมณ์แห่งพระอิศวร พระนารายณ์ในเพลาราตรี ณ พระที่นั่งไชยชุมพล เกษมสถานต์สำราญใจถ้วนทุกหน้า เป็นธรรมเนียมพระ นคร”^{๓๒}

ใน กฎมนเทียรบาล กล่าวถึงพิธีนี้เพียงชื่อว่า “เดือน ๑...เถลิงพิธีตรียมปวาย”^{๓๓} ใน คำให้การชาวกรุงเก่า กล่าวถึงพิธีขั้นตอน คือ ถานยะเทาะห์ ในพิธีเดือน ๓ แต่รายละเอียด เป็นเรื่องพิธีตรียมปวาย เข้าใจว่ารายละเอียดของพิธีถานยะเทาะห์และชื่อพิธีตรียมปวาย หายไป ในเรื่องพิธีตรียมปวายแสดงวิธีปฏิบัติไว้ชัดเจนดังนี้

สถานที่ :

นอกจากโรงพิธีที่ตั้งรูปพระอิศวรและพระนารายณ์ และที่ประทับและที่นั่งของ ผู้ตามเสด็จแล้ว “ตั้งเสาสูง ๕๐ ศอก ๒ เสา กว้าง ๘ ศอก มีชื่อเอาเชือกผูกแขวนแผ่น กระดานแผ่นหนึ่งยาว ๔ ศอก กว้าง ๒ ศอก ข้างหน้าชิงช้ามีเสาสูง ๕๐ ศอกปักอีกเสา ๑ เอาเงิน ๔๐ บาทใส่ถุงห้อยไว้ที่เสานี้

วิธีปฏิบัติ :

- พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาโปรดให้ออกญาพลเทพ - เสนาบดีกรมหน้าทำหน้าที่ต่าง พระองค์ มีขบวนแห่ออกญาพลเทพไปยังสถานที่ประกอบพิธี (หน้าเทวสถานหลวง)
- เมื่อถึงสถานที่ประกอบพิธี ออกญาพลเทพเข้านั่งในมณฑป ตลอดพิธี จักเอา เท้าลงดินได้แต่ข้างเดียว ถ้าเมื่อยผลอเอาเท้าลงดินทั้ง ๒ ข้าง จักถูกปรับของที่ได้รับพระ-

^{๓๒} กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์” *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย*, หน้า ๓๐๑.

^{๓๓} *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑*, หน้า ๑๓๐.

ราชทาน คือ ส่วยสาอากรซึ่งมาแต่หัวเมืองต่าง ๆ ตลอดจนเครื่องราชบรรณาการที่มีผู้นำมา
ในระหว่างพิธี ต้องตกเป็นของพราหมณ์ทั้งสิ้น

- พราหมณ์ ๔ คนขึ้นนั่งเหนือกระดานทำการไล่ชิงช้า ต้องไล่ชิงช้าไปคาบเงินที่
ห้อยไว้ ถ้าคาบได้ก็ได้เงินนั้น ถ้าคาบไม่ได้ พราหมณ์นั้นต้องถูกฝังดินถึงบั้นเอว

- ไม้กระดานชิงช้า นั้น เมื่อเสร็จการพิธีแล้ว เอาลงฝังไว้ในแผ่นดิน^{๓๔}

ใน ตำราพระราชพิธีเก่า ให้รายละเอียดเพิ่มเติมว่า เมื่อ *ถีบชิงช้า* แล้ว ให้ผู้ถีบ
ชิงช้า ซึ่งผลัดกัน ๓ ผลัด ๆ ละ ๔ คน เป็น ๑๒ คน “จับแขนร่ำพัดชา ตักน้ำสาตกันไป
เวียนรอบไปกว่าจะสิ้นน้ำนั้น”^{๓๕}

๒.๒ พิธีสัมพัจฉรฉินท์

พิธีสัมพัจฉรฉินท์ เป็นนักษัตรฤกษ์วันสิ้นปีเก่าทางจันทรคติ ตรงกับวันแรม
๑๕ ค่ำ เดือน ๔ คือ เดือนมีนาคม ใน ตำรับนางนพมาศ กล่าวว่าเป็นวัน ตรุษฝ่ายพุทธ-
ศาสนา

คำว่า *สัมพัจฉรฉินท์* แปลว่า ตัดปี ขาดปี ลิ้นปี คำว่า *ตรุษ* ก็แปลว่า ตัดหรือ
ขาด คือ ตัดปี ขาดปี ลิ้นปี เช่นเดียวกัน พิธีสัมพัจฉรฉินท์หรือตรุษเป็นพิธีแสดงความ
ยินดีที่ได้มีชีวิตผ่านพ้นมาด้วยดีในรอบปีที่ผ่านมา เป็นโอกาสแห่งการเตรียมตัวที่จะประสบ
กับชีวิตในปีต่อไปที่ปลอดภัยจากอุปสรรคภัยอันตรายต่าง ๆ ยังสวัสดิมงคลให้เกิดขึ้นด้วย
การทำบุญ เพื่อให้อันสงส์ของการทำบุญช่วยให้ชีวิตมีความสุขและความสำเร็จที่ดี ขณะ
เดียวกันก็เป็นโอกาสของการพักผ่อนจากการงานและได้รับความสนุกสนานบันเทิงใจ

พิธีตรุษนี้ เดิมเป็นพิธีของชาวอินเดียฝ่ายใต้ ซึ่งพลเมืองส่วนใหญ่เป็นชาวทมิฬ
ต่อมา คติของพิธีนี้ได้เผยแพร่เข้ามาในเมืองลังกา ชาวลังการับคติ แต่ได้เปลี่ยนวิธีการ
ปฏิบัติให้เป็นการปฏิบัติตามแนวทางพระพุทธศาสนา^{๓๖} เมื่อไทยรับนับถือพุทธศาสนา
แบบลังกาวงศ์ พระภิกษุสงฆ์ไทยได้มีโอกาสเดินทางไปศึกษาธรรมในลังกา ได้เห็นพิธี

^{๓๔} คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๒๖๙.

^{๓๕} ตำราพระราชพิธีเก่า, หน้า ๑๐.

^{๓๖} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า ๑๕๐.

ตระกูลของลังกา จึงรับมาปฏิบัติ วิธีปฏิบัติตามที่แสดงไว้ใน ตำรับนางนพมาศ ล้วนเป็นเรื่อง การประกอบกิจทางพระพุทธศาสนา ที่สำคัญคือ

๑. การสวดปริตร โดยเฉพาะการสวดอาฏานาถียสูตร ในขณะที่ฟังการสวดผู้ฟังถือ ด้ายมงคลสูตร

“ครั้นเดือน ๔ ถึงการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ โลกสมมุติเรียกว่า ตระกูลฝ่ายพุทธศาสน์ ชาวพนักงานก็ตั้งบาตรน้ำบาตรทรายจับด้ายมงคล สูตรใส่ลู่ไว้ในโรงราชพิธีทั้ง ๔ ทิศพระนครและในพระราชนิเวศน์ จึง อัญเชิญพระพุทธปฏิมากรมาประดิษฐาน อาราธนาพระมหาเถรานุเถร ผลัดเปลี่ยนกันมาจำเริญพระปริตรในโรงราชพิธีทุกตำบลสิ้นทั้งทวารตรี สามวาร แลด้ายมงคลสูตรนั้นชาวพนักงานแจกให้พระบรมวงศานุวงศ์ ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน เมื่อวันพระมหาเถรเจ้าจำเริญพระอาฏานาถียสูตร ในราตรี หมู่ทหารยิงปืนใหญ่รอบพระนคร...สำหรับขบถุติปีศาจจน สิ้นราชราตรี นับได้ ๑๐๘ คราวป็น”^{๓๗}

การสวดพระปริตรทำขึ้นเพื่อคุ้มครองป้องกันภัย โดยเฉพาะการสวดอาฏานาถีย- สูตร เป็นการขออำนาจธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลายมาช่วยคุ้มครองผู้ฟังธรรมคือการ สวดนั้น เนื้อความในอาฏานาถียสูตร กล่าวสรรเสริญคุณธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย แล้วลงท้ายว่า

“สทา สุขเขน รกชนตุ	พุทธา สนฺติกรา ตูว์
เตหิ ตวํ รกฺขิตฺโต สนฺโต	มุตฺโต สพฺพภเยน จ.
สพฺพโรควินมุตฺโต	สพฺพสนฺตปาปชฺชิตฺโต
สพฺพเวรมตฺติกนฺโต	นิพฺพุโต จ ตูว์ ภว.
สพฺพิตฺติโย วิวชฺชนตุ	สพฺพโรโค วินสฺสสตฺ
มา เต ภวานฺตรโย	สุชฺชี ทีฆายุกุ ภว.

^{๓๗} กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์” วรรณกรรมสมัยสุโขทัย, หน้า ๓๐๒-๓๐๓.

อภิวัตนสีลิสฺส

นิจจํ วุฑฒาปจายีโน

จตฺตารโธ ธมฺมา วุฑฺฒนฺติ

อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ”^{๓๘}

- พระพุทธเจ้าผู้กระทำสันติความสงบระงับ จงรักษาท่านให้ดำรงอยู่ด้วยความสุขในกาลทุกเมื่อ ท่านผู้อันพระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้นรักษาแล้วจึงเป็นผู้สงบระงับ พ้นแล้วจากภัยทั้งปวง และพ้นจากโรคทั้งปวง เว้นแล้วจากความเดือดร้อนทั้งปวง ล่วงเลยซึ่งเวรทั้งปวง ท่านจงเป็นผู้ดับทุกข์ทั้งปวงด้วย ความจัญไรทั้งปวงจงเว้นไป โรคทั้งปวงจงพินาศไป อันตรายอย่าได้มีแก่ท่าน ขอท่านจงเป็นผู้มีความสุข มีอายุยืน ธรรมทั้งหลาย ๔ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้มีปรกติให้บุคคลผู้ควรไหว้ ผู้อ่อนน้อมต่อบุคคลผู้เจริญเป็นนิตย์

การสวดปริตร โดยเฉพาะบทอาถรรพณ์ในโอกาสพิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้ ถือกันว่าเป็นการสวดคุ้มครองให้พ้นจากอำนาจผีและอุปสรรคทั้งปวง เพื่อจะได้จบเรื่องในปีเก่าด้วยดี และพร้อมต่อการเริ่มต้นปีใหม่ด้วยความสวัสดิมงคล เพื่อให้ผีและอำนาจอธรรมทั้งหลายหวาดเกรงหนีหายออกไป ก็มีการยิงปืนให้เกิดเสียงดัง เป็นวิธีการไล่ผีขจัดอำนาจอธรรมเพิ่มเข้ามาอีกวิธีหนึ่ง การจับด้ายมงคลสูตรเป็นเครื่องหมายของการรับความสวัสดิมงคล วิธีการปฏิบัติในขั้นตอนนี้ เป็นการสร้างกำลังใจและความมั่นใจในการดำเนินชีวิตในปีต่อไป สิ่งชั่วร้ายต่างๆ ที่จะเป็นอุปสรรคอันตรายได้ถูกขจัดไป และมีสวัสดิมงคลมีอำนาจธรรมมาคุ้มครองรักษา

๒) การทำบุญ “ครั้นรุ่งขึ้นเป็นวันสิ้นปี ก็ทรงปรนนิบัติพระมหาเถรเจ้าด้วยของหวานอันประณีต ถวายไตรจีวรบริวารสมณะสิ้นทุกพระองค์”

๓) การประพรมน้ำพระพุทธมนต์และโรยทรายรอบพระราชานิเวศน์และรอบพระนคร “แล้วก็ตั้งกระบวนแห่เป็นปัญจพยุหะ หมู่ทหารแต่งกายใส่เสื้อหมวกสีต่างๆ ถือธงฉานธงชายสรรพัตตราวุธครบมือ ประดับด้วยเครื่องพระอภิรมแลกลองอินทเทวี แตรสังข์มโหรีทีกังสดาลฉาบฉ้าง จึงเชิญพระพุทธปฏิมาขึ้นทรงพระราชยานมีฉัตรกั้งบัง

^{๓๘} พระศาสนโศภณ (รวบรวมและแปล), สวดมนต์แปล (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๗), หน้า ๙๑-๙๒.

พระสุริย์ อารามนาพระมหาเถรเจ้าทั้งหลายขึ้นสถิตยานราชรถแลรถประเทียบเรียบเรียง
กระบวนแท่นนั้นเป็น ๕ กระบวน ประหน้าพระพุทธมนต์แลโรยทรายรอบพระราชนิเวศน์
นั้นกระบวนหนึ่ง รอบพระนครตามท้องสถลมารคนั้น ๔ กระบวน ดูเป็นสง่ายิ่งนัก”

๔) การมทรสพ “เหล่านักเลงก็เล่นมทรสพเอิกเกริกสมโภชบ้านเมืองเป็นการ
นักชัตฤกษ์”

ประชาชนพากันนบพระทำบุญตักบาตร ประกอบบุญกิจกันทั่วพระนคร ขณะ
เดียวกันก็มีความสนุกสนานบันเทิงใจ “บรรดานิกรพระราชราษฎรชายหญิงก็แต่งตัวนุ่งห่ม
ประดับกายอาภรณ์ พากันมาเที่ยวดูแห่งงาน นมัสการพระในวันสิ้นปีแล้วขึ้นปีใหม่เป็นอัน
มาก”

ฝ่ายพราหมณ์ก็ได้ร่วมพิธี ในวันแรกของพิธีก่อนวันสิ้นปี ขณะที่พุทธศาสนิกชน
พากันรักษาศีลฟังสวดพระปริตร “พราหมณ์อาจารย์ทั้งหลายก็สมათานปัญจาตติศีล ใน
สำนักสมเด็จพระสังฆราชา เสร็จแล้วก็แห่พระเทวรูปทั้ง ๔ ออกไปประดิษฐานไว้บนเกย
อันกระทำไว้หน้าโรงราชพิธีทั้ง ๔ ทิศพระนคร”

ในคำให้การชาวกรุงเก่า ได้กล่าวถึงพิธีสัมพัจฉรฉินท์ในส่วนของพระเจ้าแผ่นดิน
ไว้โดยย่อ ถึงกระนั้น ก็แสดงให้เห็นถึงวิธีปฏิบัติที่เป็นหลักสำคัญอย่างเดียวกับที่กล่าวถึง
ในตำรับนางนพมาศ รายละเอียดที่เพิ่มขึ้นคือ มีการประพรมน้ำมนต์เครื่องราชกุฎภัณฑ์
ศาสตราวุธและช้างต้นม้าต้นด้วย มีข้อความในคำให้การชาวกรุงเก่า ดังนี้

“พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาโปรดให้นมมนต์
พระสงฆ์เข้ามาเจริญพระพุทธมนต์ ๓ วัน และสวดอาฎานาฎิยสูตร
เวลาสวดมนต์นั้นพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาพระมทามงคลผูกต่อกับสาย
สิญจน์ ครั้นถึงวันคำรบ ๓ ซึ่งสวดอาฎานาฎิยสูตร เจ้าพนักงานยิงปืน
ใหญ่น้อยรอบทั้งกำแพงพระราชวังและกำแพงพระนคร เมื่อเสร็จการ
พิธีแล้ว ให้เชิญเครื่องราชกุฎภัณฑ์สรรพาวุธมาประพรมน้ำมนต์และประ
พรมน้ำมนต์ช้างต้นม้าต้นด้วย”^{๓๙}

^{๓๙} คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๒๖๙-๒๗๐.

๒.๓ พิธีสงกรานต์

พิธีสงกรานต์ เป็นนักษัตรฤกษ์ขึ้นปีใหม่ทางสุริยคติ คือวันที่ดวงอาทิตย์ก้าวขึ้นสู่วราศีเมษ มักตรงกับวันที่ ๑๓ เมษายน

ในตำรับนางนพมาศ ได้กล่าวว่า ในวันปีใหม่นั้น พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการมาถือน้ำพิพัฒน์สัตยาและรับพระราชทานเงินประจำปี แต่ไม่ได้กล่าวถึงกิจกรรมในส่วนพิธีสงกรานต์โดยตรง มีคำพรรณนาดังนี้

“ครั้งถึง ณ วันพระบรมทินกรจรจากมินราศีประเวศขึ้นสู่วราศีเมษราศี
เกลิงศกขึ้นปีใหม่ แต่บรรดาข้าเฝ้าพระบาททั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ก็ประชุม
พร้อมกันรับพระราชทานน้ำพระพัฒน์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่ง
เจ้าพนักงานโปรดให้พระราชทานเงินประจำปีและพัสดุภรรณแก่
พระราชวงศาท้าวพระยาข้าเฝ้าทั้งสองฝ่าย ในกรุงนอกกรุงตลอดลงไป
จนไพร่ประจำช่อง ทั้งพระสนมกำนัลท้าวชาวชะแม่อำมาตามตำแหน่ง
ฐานาศักดิ์ถ้วนทุกหน้า”^{๔๐}

ใน กฎมณเฑียรบาล ได้ระบุว่า “เดือน ๕ การพระราชพิธีเผด็จศึกปลดแตร
ออกสนาม”^{๔๑} แต่ไม่ได้แสดงรายละเอียด

ใน พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ มีข้อความอ้างอิงถึงประเพณีสงกรานต์
ว่า

“สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ (คือ สมเด็จพระนเรศวร
และสมเด็จพระเอกาทศรถ) ทราบดังนั้นก็ตรัสว่าจะไปเล่นตรุษเมือง
ละแวกลี สงกรานต์ก็ชิงมาก่อน เราจะยกออกไปเล่นสงกรานต์กับ
มอญให้สนุกก่อนเถิด”^{๔๒}

^{๔๐} กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์” *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย*,
หน้า ๓๐๖.

^{๔๑} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๒๙.

^{๔๒} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)... หน้า ๒๒๒.

ใน กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ทรงพรรณนาถึงการทำบุญในช่วงสงกรานต์ไว้ว่า

“เดือนห้าอำโนมงาม	การออกสนามตามพีไคล
สงกรานต์การบุญไป	ไหว้พระเจ้าเข้าบิณฑกัถวายฯ
เดือนห้าอำรูปล้ำ	โหมฉาย
การออกสนามเหลือหลาย	หลากเหล่น
สงกรานต์การบุญผาย	ตามพี
พระพุทธรูปฤาเว็น	แต่งเข้าบิณฑกัถวายฯ” ^{๔๓}

รายละเอียดเรื่องประเพณีสงกรานต์ในสมัยอยุธยา มีกล่าวถึงใน พิธิทวาทศมาสของเก่า แสดงวิธีการปฏิบัติไว้อย่างชัดเจน ดังนี้

“พระราชพิธีละแสงสุก (เถลิงศก) เมื่อสงกรานต์

(๑) พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาเสด็จไปสร่งน้ำพระ (พุทธรูปปฏิมากร) ศรีสรรเพชญ์ (และเทวรูป) พระพิฆเนศวร

(๒) โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะเข้ามาสร่งน้ำ และรับพระราชทานอาหารบิณฑบาตและจตุปัจจัยที่ในพระราชวัง ๓ วัน

(๓) ทรงก่อดพระเจดีย์ทรายที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ และมีการฉลองพระเจดีย์ทรายด้วย

(๔) ตั้งโรงทานเลี้ยงพระแลราษฎรซึ่งมาแต่จตุรทิศ มีเครื่องโภชนาหารคาวหวาน น้ำกินน้ำอาบแลยารักษาโรคทั้ง ๓ วัน”^{๔๔}

เห็นได้ว่า วิธีปฏิบัติส่วนใหญ่เป็นการปฏิบัติบุญกิจตามแนวทางพระพุทธศาสนา มีการสร่งน้ำพระ การก่อดพระเจดีย์ทราย การทำบุญเลี้ยงพระ และการทำทานแก่คนทั่วไป วิธีปฏิบัติดังกล่าวน่าจะเป็นวิธีปฏิบัติของประชาชน การปฏิบัติที่แสดงลักษณะเฉพาะของสมัยอยุธยา คือ การสร่งน้ำพระพิฆเนศวร เป็นการปฏิบัติตามคติพราหมณ์

^{๔๓} กรมศิลปากร, “กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก” วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓, หน้า ๒๖๑.

^{๔๔} พิธิทวาทศมาสของเก่า (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๔), หน้า ๔๐.

๒.๔ พิธีชักง้าว

พิธีชักง้าว ใน ตำรับนางนพมาศ กล่าวว่าเป็นพิธีในเดือนนี้ ดังมีข้อความว่า “เดือน
ยี่...หมูนางในก็ได้ชักง้าวหงาว ฟังสำเนียงเสียงว่าร้องเสนาะลั่นฟ้าไปทั้งทิวาราตรี”^{๔๕}

ใน คำให้การชาวกรุงเก่า จัดเป็นพระราชพิธีเดือนอ้าย มีข้อความว่า “พระราชพิธี
คลุ้ม (น่าจะหมายความว่าขอลม) คือพิธีชักง้าวเรียกลม”^{๔๖}

โคลงทวาทศมาส ก็จัดเทศกาลการชักง้าวนี้ไว้ในเดือนอ้าย เรียงลำดับไว้ก่อน
พระราชพิธีตรียัมปวาย ภาพของเทศกาลการชักง้าวที่พรรณนาในโคลงทวาทศมาส เป็น
ภาพที่แสดงความสนุก นอกจากการชักง้าวแล้ว ก็มีมหรสพด้วย ดังนี้

“ฤดูง้าวคว้าง

กลางทว

.....

ฤดูดูราษฎรเหลลัน

มหรสพ

ทุกท่าวหญิงชายพวง

พวกฟ้อง

สวนสงสานยงจบ

จयरโลก

แสนสนุกถ้วนห้อง

ท่าวเมือง”^{๔๗}

ใน กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ทรงกล่าวพิธีชักง้าวในเดือน
อ้าย ตรงกับหลักฐานอื่นๆ ในสมัยอยุธยา ทรงเล่าว่า พิธีนี้มีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า พิธีแคลง
(หรือพิธีแขลง) ดังคำพรรณนาดังนี้

“เดือนอ้ายผายกรุงท้าว

พิธีว่ากล่าวกลแสดง

เดือนนี้พิธีแคลง

กลุ้มห้องฟ้าคลอรไกลฯ

มฤคเคียรดลมาศกล้า

ลมแรง

ว่าวว่าวพิธีแสดง

แหล่งหล้า

เรียกชื่อพิธีแคลง

โดยที่

สาวส่งขึ้นลอยฟ้า

รายร้องคนึงสาวฯ”^{๔๘}

^{๔๕} กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์” วรรณกรรมสมัยสุโขทัย, หน้า ๓๐๑.

^{๔๖} คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า ๒๖๘.

^{๔๗} ทวาทศมาส, หน้า ๓๐-๓๑.

^{๔๘} กรมศิลปากร, “กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก” วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓, หน้า ๒๖๓.

๓. ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับวงจรชีวิต

ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับวงจรชีวิตในช่วงสมัยสุโขทัยและอยุธยา ตามที่มีหลักฐานกล่าวถึงซึ่งมีรายละเอียดพอให้เห็นแนวคิดและวิธีปฏิบัติ มีเรื่อง การเกิด การฉลองอายุและพิธีที่เกี่ยวข้องเนื่องตามวัย งานแต่งงาน และงานศพ ส่วนใหญ่เป็นหลักฐานที่เนื่องกับราชตระกูลในสมัยอยุธยา ถึงกระนั้น ก็สะท้อนขนบธรรมเนียมประเพณีในวงจรชีวิตของประชาชนทั่วไปด้วย กล่าวคือ มีพื้นฐานแนวคิด ความต้องการและความจำเป็นที่จะต้องหรือพึงมีขนบธรรมเนียมประเพณีตามวงจรชีวิตอย่างเดียวกัน แต่วิธีปฏิบัติแตกต่างกันโดยความแตกต่างแห่งฐานันดรทางสังคม

๓.๑ พระราชพิธีสมภพ

ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับการเกิด มีหลักฐาน คือ ในกฎมนเฑียรบาล กล่าวถึงพระราชพิธีสมภพพระราชกุมารไว้ดังนี้

สถานที่ :

- เมื่อสมเด็จพระอัครมเหสีทรงครรภ์ ทำพิธี ณ ต้นหมันพระล้อมเมืองเจ็ดวัน
- พนักงานกลาโหมปลูกเรือนไฟ ประทาน ๕ ห้อง พระโรง ๗ ห้อง

วิธีปฏิบัติ :

- ภรรยาเจ้ากรมนาศักดิษา ๑๐๐๐๐ दिनหน้าราชยานทั้ง ๗ วัน
- ลูกขุนถวายบังคมจำเจริญศรีตามบรรดาศักดิ์
- เมื่อสมภพ ขุนวังตีฆ้อง
- ขุนคลังถวายผ้ากาษา (คือ ผ้าดิบ) ๑๖
- ตราเมืองถวายเม็ยโจร ๕๐ (?)
- พลเทพถวายน้ำ ๑๖ คนโท
- ขุนศรีสังกรเป่าสังข์ สังข์พลเป่าแตร ๒๐ ฆ้องชัย
- ขุนอินทร์ขุนจันทร์ต้มน้ำร้อน
- มหาเทพมหามนตรีตั้งรักษากรรม
- หลัไทยราชภักดีเบิกหมอมือหลวง (เพื่อทำพิธีโปรดรังควาน เป็นต้น)
- หลวงโฆมดเอากะระบาลผีเสี่ย (?) พระสิทธิสารเสี่ยข้าวเช่า กุมารรักษาเสี่ยข้าวกลางวัน กุมารเพชรเสี่ยข้าวค่า

- พระโหราพระเทพราชตั้งบาตรฉายา (คือดูฤกษ์ยาม)
- ครั้นสมภพสนานแล้ว ลูกเขรับยื่นแก่สนองพระโอบุชู้ ๆ ยื่นแก่แม่นม
- ๑ นาฬิกา เบิกหม้อทำพิธีเสดาะเคราะห์
- ๒ นาฬิกา เบิกลูกขุนถวายบังคม เอาพระราชกุมารใส่พานเนาวรัตน์ ลูกเขรถอชอกยกพานชูขึ้น ให้ลูกขุนเข้ามาถวายบังคม^{๔๙}

เห็นได้ว่า พื้นฐานแนวคิดของพระราชพิธีส่วนหนึ่งมีรากฐานมาจากคติความเชื่อพื้นบ้านในเรื่อง ผี เเคราะห์ ฤกษ์ยาม จึงต้องอาศัยหม้อผีหลวงและพระโหราจารย์มาเป็นหลักในการจัดและป้องกันผี เสเดาะเคราะห์ และดูฤกษ์ยาม อีกส่วนหนึ่ง เป็นการดูแลรักษาตามการแพทย์พื้นบ้าน เช่น การอยู่ไฟ และอีกส่วนหนึ่งเป็นเรื่องการเฉลิมพระเกียรติ แสดงฐานะนรคัตต์แห่งพระราชกุมาร มีการเข้าเฝ้าถวายบังคมตามบรรดาคัตต์ เป็นต้น

ในกฎหมายตราสามดวง ได้กำหนดไว้ในหมวดเบ็ดเสร็จว่า ถ้าสตรีใดไปคลอดบุตรในเรือนของผู้อื่น จะต้อง พลีเรือนท่าน ด้วยสิ่งของต่าง ๆ ดังนี้

“มาตราหนึ่ง สตรีผู้ใดไปประสูติบุตรในเคหะสถานแห่งท่าน ให้พลีเรือนท่าน ผ้าถุงห่มสำหรับหนึ่ง ทอง + ขมิ้นมกรูดสั้มปอยเข้า น้ำโคอ่อน ควรขอโทษแก่เจ้าเคหะสถานนั้น ถ้าผู้นั้นเป็นคนยาก ควรให้มีแต่ผ้าสำหรับหนึ่งเว้นเสียแต่ทอง”^{๕๐}

๓.๒ ประเพณีสมโภชพระราชกุมาร

ใน คำให้การชาวกรุงเก่า ได้กล่าวว่า พระราชโอรสและพระราชธิดาของพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา มีประเพณีที่ได้สมโภช ๑๐ ครั้งคือ

- ๑) เมื่อประสูติแล้วได้ ๓ วัน โปรดให้สมโภชครั้ง ๑
- ๒) ประสูติได้เดือน ๑ โปรดให้สมโภชขึ้นพระอยู่ครั้ง ๑
- ๓) เมื่อพระชันษาราว ๗ เดือน ๘ เดือน ๙ เดือน คือ เมื่อพระทนต์ขึ้น โปรดให้สมโภชครั้ง ๑

^{๔๙} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๕๒-๑๕๓.

^{๕๐} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓, หน้า ๑๘๑.

- ๕) พระชันษาล่วงขวบหนึ่งแล้ว เมื่อพระราชกุมารนั้นทรงพระดำเนินได้ โปรดให้สมโภชครั้ง ๑
- ๕) เมื่อพระชันษาล่วง ๓ ขวบแล้ว เมื่อพระราชกุมารลงสรองน้ำได้ โปรดให้สมโภชครั้ง ๑
- ๖) เมื่อพระชันษาได้ ๙ ขวบบ้าง ๑๐ ขวบบ้าง ๑๑ ขวบบ้าง ทำพระราชพิธีโสกันต์ โปรดให้สมโภชครั้ง ๑
- ๗) เมื่อพระชันษาได้ ๑๓ ขวบ ถ้าเป็นพระราชโอรสทรงผนวชเป็นสามเณร ถ้าเป็นพระราชธิดาทรงผนวชเป็นชี โปรดให้สมโภชครั้ง ๑
- ๘) เมื่อพระชันษาได้ ๑๖ หรือ ๑๗ หรือ ๑๘ หรือ ๑๙ ทำการวิวาหมงคล โปรดให้สมโภชครั้ง ๑
- ๙) เมื่อพระชันษาได้ ๒๑ (ถ้าเป็นพระราชกุมาร) ทรงผนวชเป็นภิกษุ โปรดให้สมโภชครั้ง ๑
- ๑๐) เมื่อพระชันษาได้ ๒๕ ทำพิธีมงคลเบญจกิริยา คือ (พิธีเบญจเพล) โปรดให้สมโภชอีกครั้ง ๑^{๕๑}

รายละเอียดของประเพณีสมโภชข้างต้นมีดังนี้

๓.๒.๑ ประเพณีสมโภชเมื่อประสูติได้ ๓ วัน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิเคราะห์ถึงเหตุพื้นฐานของประเพณีนี้ว่า เหตุที่กระทำพิธีนี้ เพราะในสมัยโบราณ ทารกที่คลอดมักตายภายใน ๓ วัน เวลาทารกคลอดจึงคิดทำอุบายกีดกันผีด้วยประการต่าง ๆ เมื่อทารกรอดพ้นมาได้ ๓ วัน ถือว่าพ้นเขตเป็นลูกผี จึงทำขวัญ แต่ทำภายในครัวเรือน^{๕๒}

ในกฎมนเฑียรบาล ได้กล่าวถึงสิ่งของและบุคคลที่เกี่ยวข้องกับประเพณีนี้ รวมถึงสิ่งของและบุคคลในการถวายการเลี้ยงดู แต่มิได้แสดงขั้นตอนของพิธี ดังนี้

^{๕๑} คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๒๗๔-๒๗๕.

^{๕๒} สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๙๑.

“สมโภชจำเริญศรี ๓ วัน พานทองหนัก ๑๐, จานทองหนัก ๕, สิบทองหนัก ๕, ครกทองหนัก ๑๐, สากทองหนัก ๑๕, ซ้อนทองตัก บังคมหนัก ๑๐, แม่นมเอก ๓ แม่นมโท ๗ แม่นมตรี ๕ ป้าเลี้ยง ๔ ยายเลี้ยง ๒ พี่เลี้ยงอุ้มยี่น ๔ พี่เลี้ยงอุ้มเสด็จ ๔ พี่เลี้ยงกลางเรือน ๘ หมอ ๖ หมอเสดาะเคราะห์ ๒๐ คน สดิ่ง ๒๐ ปัดแล้ ๒๐ ช้า ๓๐ สาครทองหนัก ๕ ถึง ๗ วัน ทำงานยอดศรีได้แหวนเนาวรัตน์ ๔ ดวง ทำงานป้อนเข้าได้เงิน ๑๐, ทอง ๒, ทำงานป้อนกล้วยได้เท่ากัน”^{๕๓}

ในเรื่องของการเลี้ยงดูเด็ก มีหลักฐานในจารึกวัดศรีชุม พ.ศ. ๑๙๑๐ เล่าถึงประวัติของพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามุนีว่า

“แต่เมื่อเจ้าศรีศรัทธาราชจุฬามุนียังน้อย แม่ให้กินนมได้สองปี ปลาย”^{๕๔}

พระราชบัญญัติ ศักราช ๑๑๕๔ (พ.ศ. ๒๓๓๕) ได้กล่าวถึงคดีระหว่างพญาอภัยชรเพลิงกับอี่เซียว่า อี่เซียทำสารกรมขายตัว พญาอภัยชรเพลิงตกลงกับอี่เซียว่า ถ้าอี่เซียให้บุตรพญาอภัยชรเพลิงกินนม ถ้าบุตรใหญ่หย่านมแล้วจะไม่เอาเงินค่าตัวอี่เซีย แต่อี่เซียให้บุตรพญาอภัยชรเพลิงกินนมเพียง ๓ ปีเศษแล้วถูกพญาอภัยชรเพลิงตี อี่เซียจึงหนีไปและมาฟ้องร้องให้พญาอภัยชรเพลิงลดค่าตัวให้แก่ตน ได้มีพระราชโองการตัดสินคดีว่า “ช่วย (หา) คนมาให้ลูกกินนม ปรากฏจะให้กินจนใหญ่ หย่านมจึงจะลดเงินค่าตัวให้ ถึงพญาอภัยชรเพลิงจะตีค่า ชอบแต่จะอยู่เลี้ยงบุตรพญาอภัยชรเพลิงจนใหญ่หย่านม ก็จะได้หน้าว่าเป็นแม่นมกุมารอีก แลอี่เซียให้กินนมแต่สามปีเศษแล้วหนีไปเสีย ให้บุตรพญาอภัยชรเพลิงอดนมอยู่นั้น ให้เร่งเอาแต่เงินค่าตัวอี่เซียให้แก่พญาอภัยชรเพลิงให้ครบ”^{๕๕}

หลักฐานทั้งสอง แสดงให้เห็นถึงขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ในเรื่องการเลี้ยงดูเด็กว่า ตามหลักฐานแต่สมัยสุโขทัย คนไทยได้เลี้ยงเด็กด้วยวิธีให้เด็กกินนมแม่ หรือกิน

^{๕๓} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๕๓.

^{๕๔} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๖๘.

^{๕๕} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, หน้า ๒๗๑-๒๗๒.

นมแม่นม เข้าใจแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์-ตามหลักฐาน คือ ต้นรัตนโกสินทร์ ผู้ที่มีฐานะจะจัดหาแม่นมมาเป็นผู้ให้นมแก่เด็ก การมีแม่นมและการเป็นแม่นมถือว่าเป็นเรื่อง “ได้หน้า” ทั้งนี้ เด็กจะกินนมแม่หรือแม่นมจนอายุประมาณ ๓ ขวบหรือมากกว่านั้น (อาจถึงประมาณ ๔-๕ ขวบ) จึงจะหย่านม

๓.๒.๒ พิธีสมโภชขึ้นพระอู่

ในกฎมณเฑียรบาล ระบุเพียงว่า “เมื่อเกลิงอู่ได้ทองหนัก...” น่าจะหมายถึงเงินบำเหน็จที่พระราชทานแก่ผู้ทำงานในพิธีนี้ แต่มิได้ระบุว่าผู้นั้นเป็นใครบ้าง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพบตำราเรื่อง “พิธีสมโภชเจ้าฟ้าขึ้นพระอู่” เมื่อประสูติได้หนึ่งเดือน ทรงเห็นว่าน่าจะเป็นพิธีที่ทำสมัยอยุธยา จึงนำมาเสนอไว้ในลายพระหัตถ์ฉบับหนึ่งที่ทรงมีไปยัง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ตำราดังกล่าวแสดงรายละเอียดของพิธีดังนี้

สถานที่ :

- ให้เจ้าพนักงานแต่งเส้าพระอู่ทอง ยอดเส้าเมื่อดั้นลงรักปิดทองลำเส้า ฐานนั้นทาสาด เสริจแล้วเอามาส่งให้ชาววัง ๆ ยกเข้าไปตั้งในที่เสด็จขึ้นพระอู่
- เจ้าพนักงานชาวโนไปเชิญเอาพระอู่ทองมาจากเจ้าพนักงาน มาแขวนที่เส้าพระอู่ มีสายแขวนสายชักทำด้วยไหม ๓ เกลียว
- พนักงานแต่งบายศรีทอง ๒ ลำรับ เครื่องบายศรีครบ แล้วตั้งแว่นเวียนเทียน เครื่องนมัสการบูชา

วิธีปฏิบัติ :

- ได้เพลฤกษ์ดีแล้ว ให้ชีพอพรหมณ์โหราพฤตมาจารย์อ่านพระเวทพระมนตร์บูชาเทวดา แล้วจึงเชิญเสด็จพระราชกุมารพระราชธิดาขึ้นพระอู่ทอง แล้วให้พระพี่เลี้ยงพระแม่นม ช้างข้างละ ๗ ท่า ช้างล้อมข้างละ ๗ คำ บทต้นว่าคนละคำว่า

“หลับไม่หลับไล้

หลับพระไพโรใบเขียว”

“หลับพระเนตรผู้บุญเรือง

หลับเขาพระสุเมรุราช เอย”

“หลับไม่หลับไล้

หลับพระไพโรใบเขียว”

“หลับพระเนตรแต่พระองค์ผู้เดียว

หลับเขาพระสุเมรุราช เอย”

- แล้วให้สมโภชเวียนเทียนโดยทักษิณาวรรต ๗ รอบ ๙ รอบ ๑๑ รอบ
- แล้วให้เชิญพระราชกุมาร พระราชกุมารี ลงจากพระอุ้ เชิญเสด็จขึ้นพระอุ้ผ้า
แกว่งเข้าไปตามประเพณี
- พระโหราและพราหมณ์ ได้รับพระราชทานผ้าขาวคนละผืน และเงินคนละ ๖
(บาท)^{๕๖}

ตามรายละเอียดข้างต้น พระราชพิธีดังกล่าวให้ความสำคัญที่การนำพระกุมาร
ขึ้นพระอุ้ และการสวดมนต์และการขับเท่กล่อม เพื่อก่อเกิดสวัสดิมงคลและความร่มเย็นเป็น
สุขแก่พระกุมาร อย่างไรก็ตาม เข้าใจว่า น่าจะมีการโกนผมไฟตามธรรมเนียมที่ปฏิบัติสืบ
เนื่องกันมาในสมัยรัตนโกสินทร์

ในพระราชหัตถเลขาฉบับเดียวกันนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเสนอ บทเห่ขับลูกหลวงแบบกรุงศรีอยุธยา ที่ทรงพบอีกฉบับ
หนึ่งไว้ด้วย เนื้อความของบทเท่กล่อมประกอบด้วย การชมป่าเขาลำเนาไพร การสรรเสริญ
ความงามของพระกุมาร การเชิญชวนให้บรรทม และการถวายพระพร ตัวอย่างเช่น

พระยอดเยาวเรศ	เสด็จประเวศรถทรง
ชมนกไม้ไพรระหง	สั่งดงพระทูลกระหม่อม เอย
พระทูลกระหม่อม	จะถวายกล่อมให้บรรทม
ไสยาสน์เสวยนม	บรรทมที่เหนือพระกรง เอย
บรรทมให้หลับ	จะเอาพัดมาอยู่งาน
กล่อมเกลี้ยงเสียดหวาน	แสนสำราญพระทูลกระหม่อม เอย
พระทูลกระหม่อม	พร้อมหน้าถวายพระพร
จงเจริญพระชนม์ก่อน	ถวายพรพระทูลกระหม่อม เอย”
“พระยอดมิ่ง	แม่ฟ้ามีกิ่งจะวางไว้
น้อยใจด้วยฟ้าหามีไม้	แสนเสียดายพระทูลกระหม่อม เอย
พระสุดที่รัก	วงพระพักตร์ตั้งดวงเดือน
หาไหนจักได้เหมือน	อย่างเดือนพระทูลกระหม่อม เอย”

^{๕๖} สำนวนสมเด็จพระ เล่ม ๑๙ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๗๑-๗๒.

“พระงามประเสริฐ	สร้งน้ำเสียเกิดให้สบาย
พระญาติทั้งหลาย	ประคองกายพระทูลกระหม่อม เอย
พระสุดถนอม	พร้อมด้วยมโหรี
โทนทับกระจប់ปี	เฉลิมศรีพระทูลกระหม่อม เอย” ^{๕๗}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิจารณ์ว่า บทเหล่านี้ ลูกหลวงดั่งกล่าว เป็นแบบเห่ซำกล่อมลูกหลวงครั้งกรุงศรีอยุธยา ใช้กล่อมเจ้านายต่อมา ในกรุงรัตนโกสินทร์หลายรัชกาล ต้นฉบับที่ทรงพบจึงมีถ้อยคำสำนวนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ปนเข้ามา^{๕๘}

ประเพณีสมโภชเมื่อพระทนต์ขึ้น เมื่อทรงดำเนินได้ และเมื่อลงสร้งน้ำได้ ไม่มีรายละเอียดถึงวิธีปฏิบัติ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า พิธีสมโภชเมื่อทรงดำเนินได้ เรียกว่า พิธีจรดบถพี พิธีสมโภชเมื่อลงสร้งน้ำ เรียกว่า พิธีลงท่า

๓.๒.๓ พิธีโสกันต์

หลักฐานเรื่องพิธีโสกันต์ นอกจากใน คำให้การชาวกรุงเก่า แล้ว ในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ กล่าวว่ สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง “เสด็จไปโสกันต์พระเจ้าลูกเธอพระองค์อินทร์ ณ เกาะบ้านเลน โสกันต์แล้วพระราชทานพระนามว่าเจ้าฟ้าชัย ๆ นั้น ประสูตินอกราชสมบัติ ต่างพระชนนีกับพระนารายณ์ราชกุมาร”^{๕๙}

ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระสมุทวชิรญาณ ได้กล่าวถึงพระราชพิธีโสกันต์ในสมัยสมเด็จพระบรมราชา ในเอกสารดังกล่าว เรียกพระราชพิธีนี้ว่า พระราชพิธีโกษากรรม ดังมีข้อความว่า

^{๕๗} เรื่องเดิม, หน้า ๗๓-๗๗.

^{๕๘} เรื่องเดิม, หน้า ๘๐.

^{๕๙} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)... หน้า ๓๔๔.

“สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า ก็ให้ชুমพราหมณาจารย์แลท้าว
พระยาเสนามาตย์ทั้งหลาย เล่นมทามทรสพ ตั้งพระราชพิธีโกษากรรม
สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชกุมารท่าน แลปราสาทพระนาม สมเด็จพระ
พระรามศวร บรมไตรโลกนาถพิตร”^{๖๐}

พิธีโสกันต์เป็นพิธีที่รับคติมาจากพราหมณ์ แนวคิดและวิธีปฏิบัติหลักของพิธี
คือ การโกนจุก เป็นพิธีที่ทำเมื่อถึงวัยเปลี่ยนจากภาวะเด็กสู่ภาวะหนุ่มสาว เริ่มเข้าสู่ความ
เป็นผู้ใหญ่ ในสมัยรัตนโกสินทร์ พิธีโสกันต์จัดเป็นพิธีสำคัญพิธีหนึ่ง จัดทำในพระบรม
มหาราชวัง ในกรณีพระราชพิธีโสกันต์ของเจ้าฟ้า บางครั้งได้สร้างเขาไกรลาส สมมติพระ-
บรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ที่นับถือองค์ใดองค์หนึ่งเป็นพระอิศวรประทับบนเขาไกรลาสชั้น
แท่นบุษบก สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเสด็จขึ้นไปบนยอดเขาเฝ้าพระอิศวรเพื่อรับพร เป็นการ
ประสานคติไตรภูมิและคติพราหมณ์เข้าด้วยกัน^{๖๑}

แนวคิดเรื่องการรับพรจากพระอิศวร ทำให้เกิดความนิยมทำพิธีโสกันต์สำหรับ
เจ้านายและพิธีโกนจุกสำหรับชาวบ้านในช่วงพิธีตรียัมปวายซึ่งเป็นพิธีปีใหม่ของพราหมณ์
มีคติความเชื่อว่าพระอิศวรเป็นเจ้าจะเสด็จมาประทานพรแก่ชาวโลกในช่วงนั้น พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล่าไว้ใน พระราชพิธีสิบสองเดือน ว่า ในเวลาเช้า
วันเลี้ยงพระของพิธีตรียัมปวาย ราษฎรพาบุตรหลานมาโกนจุกที่เทวสถาน มีจำนวนคน
โกนจุกตั้งแต่ ๑๕๐ คนเศษขึ้นไปจน ๓๙๐ คน พระราชครูพิธีได้แจกเงินคนละเฟื้องทั่ว
กัน และแจ้งความว่ามีจำนวนมากขึ้นทุกปี”^{๖๒}

^{๖๐} อุบลศรี อรรถพันธ์, “การชำระพระราชพงศาวดารในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธ-
ยอดฟ้าจุฬาโลก” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔), ภาคผนวก.

^{๖๑} ณีฎฐภัทร นาวิกชีวิน, พระราชพิธีโสกันต์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๘),
หน้า ๓๗. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
๕ ธันวาคม ๒๕๑๘).

^{๖๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า ๑๑๖-๑๑๗.

ข้อควรสังเกตคือ วัยของเด็กที่จะทำพิธีโสกันต์หรือพิธีโกนจุก ตามที่ระบุไว้ในคำให้การชาวกรุงเก่า เป็นช่วงระหว่างอายุ ๙-๑๑ ขวบ ที่กระทำในสมัยรัตนโกสินทร์มักเป็นช่วงระหว่างอายุ ๑๑-๑๓ ขวบ

เรื่อง การผนวชเป็นสามเณร และ การผนวชเป็นพระภิกษุ ได้กล่าวไว้ในเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับพระภิกษุสงฆ์

๓.๒.๕ พิธีแต่งงาน

ในศิลาจารึกวัดศรีชุม สมัยสุโขทัย ได้กล่าวว่า เมื่อครั้งที่สมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชูป่ามณีเป็นขมารวาส ในคราวที่จะออกบวช “ได้แต่งแ่งลูกสาวสองคนใส่ทองปลายแขนแหวน...”^{๖๓} ข้อความดังกล่าวนี้ สะท้อนคติไทยที่พ่อแม่ถือเอาเรื่องการจัดการให้ลูกหลานของตนแต่งงานเป็นฝังเป็นผามีเหี้ยเรือ่น เป็นหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของชีวิต

ใน กฎหมายตราสามดวง ตอนที่ว่ากฎหมายผัวเมีย ได้สะท้อนให้เห็นถึงวิธีการปฏิบัติในเรื่องการแต่งงานของไทยว่า ฝ่ายชายจักส่งผู้เฒ่าผู้แก่มาสู่ขอหญิงกับพ่อแม่ของหญิง เมื่อพ่อแม่ของฝ่ายหญิงตกลงแล้ว ก็กำหนดการนำขันหมากและสินสอดมาหมั้น เมื่อหมั้นแล้วจึงกำหนดแต่งการมงคล ถ้ามาสู่ขอและตกลงกันแล้ว แต่ยังมีได้นำขันหมากมาหมั้นแล้วชายหญิงร่วมประเวณีกันก่อน ถ้าหญิงสมัครใจด้วย ก็ให้ชาย “แต่งสะมายมแปลงไปไหว้พ่อแม่แห่งหญิงนั้นโดยค่านับ” ถ้าหญิงมิได้สมัครใจ ถือว่าชายนั้นละเมิด จะมาค่านับพ่อแม่ของหญิงไม่ได้ และถ้าพ่อแม่ของหญิงมิยอมยกหญิงให้ชาย ก็ให้ปรับโทษชายและผู้ที่เกี่ยวข้อง^{๖๔}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าถึงขั้นตอนของพิธีแต่งงานของไทยในสมัยโบราณว่า เมื่อฝ่ายชายแห่ขันหมากพร้อมสินสอดทองหมั้นมาให้แก่ฝ่ายหญิงแล้ว เวลาเย็นทำพิธีสงฆ์ ทั้งเจ้าบ่าวและเจ้าสาวนั่งฟังธรรม วันรุ่งขึ้นทำบุญ

^{๖๓} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๗๒.

^{๖๔} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, หน้า ๒๖๑.

เลี้ยงพระ เจ้าบ่าวเจ้าสาวตักบาตรร่วมกัน ต่อจากนั้นเจ้าบ่าวจะนอนเฝ้าเรือนหอประมาณ ๓ วัน แล้วพ่อแม่ของเจ้าสาวจึงพาเจ้าสาวไปส่งให้โดยมิให้เจ้าบ่าวรู้ตัว^{๖๕}

เห็นได้ว่า ขั้นตอนของวิธีการปฏิบัติในเรื่องการแต่งงานของไทยแต่เดิมนั้น มีการกำหนดไว้อย่างรอบคอบ ให้เจ้าบ่าวเจ้าสาวมีการเตรียมตัวเตรียมใจพร้อมต่อการแต่งงาน เมื่อมาสู่ขอแล้ว เจ้าบ่าวเจ้าสาวก็มีโอกาสได้ทำความเข้าใจกันมากขึ้นอย่างถูกต้องตามธรรมเนียมไทย เจ้าบ่าวก็เตรียมเรื่องการปลูกเรือนหอและเก็บเงินทองเพื่อเป็นสินสอดทองหมั้น ก่อนเข้าหอ เจ้าบ่าวก็มีโอกาสฟังสวดพระมาลัยกล่อมหอ ๓ วัน เป็นการเตรียมใจเข้าสู่ชีวิตคฤหัสถ์ที่สมบูรณ์ คือ รู้จักบาปบุญคุณโทษ รู้ดีรู้ชั่ว จักสามารถเป็นผู้นำของครอบครัว ที่นำชีวิตของภรรยา บุตร และคนในครอบครัวดำเนินไปอย่างมีความสุข มีคุณค่าทั้งแก่ตนเอง คนในครอบครัว ญาติมิตร และสังคม

ใน คำให้การชาวกรุงเก่า ได้กล่าวถึงพระเจ้าล้านช้าง “ได้ทราบว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา (คือ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ) มีช้างเผือก ๗ เชือก เป็นผู้มัญญูการมาก ปราภรณ์จะเป็นสัมพันธมิตรสนิทกับพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา จึงแต่งราชธิดาองค์หนึ่งซึ่งมีรูปลักษณะเป็นอันงาม มีนามว่า รัตนมณีเนตร กับเครื่องราชบรรณาการ ให้ทูตจำทูลพระราชสาส์นเจริญทางพระราชไมตรีเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาถวายพระราชธิดา ใจความในพระราชสาส์นนั้นทูลขอช้างเผือกด้วยเชือกหนึ่ง เพื่อจะเอาไปเป็นศรีพระนคร”^{๖๖}

๓.๒.๕ การทำบุญวันเกิด

หลักฐานเรื่องการทำบุญวันเกิดมีอยู่ใน จารึกแผ่นดีบุกวัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ประมาณ พ.ศ. ๑๙๑๗ พ่ออ้ายและแม่เฒ่าทำบุญวันเกิด ได้หล่อพระพิมพ์จำนวนเท่าจำนวนวันเกิดเพื่อบูชาพระศรีรัตนตรัย ฟังพระอภิธรรม และกัลปนาอนิสงส์แห่งการทำบุญให้แก่บิดามารดา ญาติและสัตว์ทั้งหลายในไตรภพ และตั้งจิตของอนิสงส์

^{๖๕} เพ็ญพิมล เชี่ยวนาวิน, “การวิเคราะห์เนื้อหา สาส์นสมเด็จ เพื่อใช้อ้างอิงและประกอบการวิจัย” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาบรรณารักษศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๒๙๑.

^{๖๖} คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๘๔.

แห่งการทำบุญยังให้ได้พบพระศรีอารียเมตไตรย ได้เกิดเป็นกษัตริย์ ได้อวยทาน ได้บวช และได้ถึงพระนิพพาน^{๖๗}

การทำบุญวันเกิดตามจารีกข้างต้น เป็นการปฏิบัติของราษฎรผู้มีฐานะ มีพื้นฐานแนวคิดและวิธีปฏิบัติตามคติทางพระพุทธศาสนาของสังคม ไม่มีคติความเชื่อแบบพราหมณ์และไสยเวทเข้ามาปะปน และไม่มีธรรมเนียมการฉลองแบบฟุ่มเฟือย เข้าใจว่าแนวคิดและการปฏิบัตินี้มีใช้การปฏิบัติเฉพาะของบุคคล แต่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติของพุทธศาสนิกชนทั่วไป ทั้งนี้รูปแบบของการทำบุญอาจแตกต่างกันไปตามฐานะและความสะดวก แต่มีแก่นสาระร่วมกัน คือ การทำบุญกิจเป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา และสังฆบูชา สิ่งที่น่าสนใจยิ่งคือ การฟังเทศน์หรือฟังการสวดพระอภิธรรม นับเป็นการเลือกสาระทางธรรมที่เหมาะสมแก่โอกาสคือ ถือเอาวันเกิดเป็นโอกาสศึกษาพิจารณาธรรมที่แสดงภาวะตามเป็นจริงของสังขารที่ปรากฏ ว่ามีความเป็นธรรมดาตามภาวะแห่งไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดำเนินไปตามเหตุปัจจัย เปลี่ยนแปลงทุกขณะ ไม่น่าพอใจที่จะยึดถือ และมีใช้ตัวตนที่จะครอบครองไว้ได้ ทำให้ไม่ประมาทต่อชีวิต และตระหนักถึงคุณค่าของการพัฒนาชีวิตให้ดีขึ้นตามวัยที่สูงขึ้น

๓.๒.๖ พิธีมิ่งมงคลเบญจกษัตริย์

ในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ได้กล่าวถึงพิธีมิ่งมงคลเบญจกษัตริย์ของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ว่า “คักราช ๘๕๘ มะโรงศก (พ.ศ. ๒๐๓๙) ท่านประพฤติการเบญจกษัตริย์พระองค์ท่าน และให้เล่นการตีกลองตีปี่”^{๖๘}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิจารณ์เหตุการณ์ข้างต้นว่า

“แปลไม่ออกว่าทำอะไร ถ้าจะเดาตามความรู้ในเวลานี้ น่าจะเดาเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีพระชนมายุครบ ๒๕ พรรษา ทำการพระราชพิธีอย่างเฉลิมพระชันษา และให้เล่นโขนเป็นที่แรกในคราวนั้น”^{๖๙}

^{๖๗} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๐๖-๑๐๗.

^{๖๘} “พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์” คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๔๕๒.

^{๖๙} พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, หน้า ๔๙๗-๔๙๘.

พระบริหารเทพธานี มีความเห็นอย่างเดียวกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ท่านได้วิเคราะห์ว่า

“พ.ศ. ๒๐๓๙ ท่านประพาดิการเบ็ญจเพศ คือพระองค์จะทรงมีพระชนม์พรรษาครบ ๒๕ ปีบริบูรณ์ใน พ.ศ. ๒๐๔๑ ซึ่งถือกันว่าเป็นระยะของชีวิตที่จะมีเหตุอันตรายอย่างร้ายแรงได้ การที่กองทัพลานนา มาล้อมกรุง ได้พระแก้วขาวไปเป็นเหตุร้ายสำคัญประการหนึ่ง โปรดให้เล่นการตีกอล์ฟ คือการเล่นในเรือรามเกียรติ์ ซึ่งน่าจะได้รับความรู้มาจากไทยปากใต้ที่พวกทมิฬโจฬะชาวอินเดียตอนใต้ได้ถ่ายทอดไว้ให้การเล่นโขนเป็นการสะเดาะเคราะห์และต้อนรับพระผู้เป็นเจ้าของ โขนเป็นชื่อเรียกเมื่อภายหลัง ไม่เป็นการละเล่นของผู้ใดนอกจากพระมหากษัตริย์ จะพึงมีได้โดยเฉพาะวิธีเล่นจัดแสดงการแปลง ในการเฉลิมพระเกียรติพระผู้เป็นเจ้าของในไสยศาสตร์ เพื่อความสวัสดิมงคล ผู้แสดงเป็นข้าราชการ ตำรวจหลวงเป็นยักษ์ มหาดเล็กเป็นลิง การเล่นโขนเป็นวิวัฒนาการมาจากการแสดงละครในแผ่นดินก่อนอีกชั้น แตกต่างกว่าละคร เพราะต้องบรรเลงพิณพาทย์ให้มีเสียงดัง มีกลองตีหลายใบเป็นต้น ส่วนผู้แสดงนอกจากสรวมชฎาเป็นมนุษย์ ต้องสรวมหัวโขนเป็นยักษ์ เป็นลิง หัวโขนที่สรวมมีศิลปะในการเขียนสอดสีและมีลวดลายแกะสลัก ต้องใช้ตัวผู้แสดงมากกว่าเล่นละครหลายเท่า ที่สำคัญต้องมีคนพากย์และเจรจาต่างหากจากคนเล่นด้วย”^{๗๐}

ในบทความเรื่อง โขน ปัญญา นิตยสุพรรณ ได้อ้างข้อวิเคราะห์ของ ก.ศ.ร.กุหลาบ ว่า

“ก.ศ.ร.กุหลาบ กล่าวไว้ว่า สมัยกรุงศรีอยุธยา มีการแสดงโขนกลางแปลง ๒ ครั้ง ครั้งแรกแสดงในรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีฉลองพระชนมายุครบ ๒๕ พรรษาในปีวอก จุลศักราช ๘๓๘ ตรงกับ พ.ศ. ๒๐๒๙ เป็นพระราชพิธีสะเดาะเคราะห์ มีมหรสพจับตอนทิวทัศน์

^{๗๐} พระบริหารเทพธานี, พงศาวดารชาติไทย..., หน้า ๑๐๗-๑๐๘.

ยักษ์ม้วนแผ่นดิน การแสดงในครั้งนั้นจะแสดงในรูปแบบของละคร หรือโขนก็ไม่ปรากฏแน่ชัด แต่ถ้าเป็นการแสดงโขนก็น่าจะเป็นโขน กลางแปลง อีกครั้งหนึ่งในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรด ให้มีโขนกลางแปลงทำขวัญเจ้าพระยาวิชัยเยนทร์ เนื่องจากเจ้าพระยา วิชัยเยนทร์ถูกหลวงสรศักดิ์ชกปากถึงกับพันหัก ๒ ซี่^{๗๑}

ข้อวิเคราะห์ต่าง ๆ ข้างต้น มีทัศนะตรงกันในเรื่องพิธีมงคลเบญจภิกษา คือ

- ๑) เป็นพิธีที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นการสะเดาะเคราะห์ เนื่องจากมีคติความเชื่อว่า ภัย เบญจเพศเป็นภัยที่มีเคราะห์
- ๒) มีการแสดงตีกดาบรพรพ์ สันนิษฐานตรงกันว่าเป็นการแสดงโขนกลางแปลง เป็นการแสดงอย่างเป็นทางการเพื่อสะเดาะเคราะห์และถวายการบูชาพระเป็นเจ้า

๓.๓ ประเพณีงานศพ

ขนบธรรมเนียมประเพณีตามวงจรชีวิตอีกอย่างหนึ่งในสมัยสุโขทัยและอยุธยา คือ ประเพณีงานศพ ตามหลักฐานที่มีสรุปขั้นตอนของวิธปฏิบัติได้ดังนี้

การสังสการศพ :

ในไตรภูมิพระร่วง ได้กล่าวถึงประเพณีสังสการพระศพของพระญาจักรพรรดิราช คือ การชำระและแต่งกายพระศพ ดังนี้

“เมื่อนั้น จึงพระญาจักรพรรดิราชนั้น ๖ ก็ทิพธรชงคต ชะโลม ด้วยกระแจะจวงจันทร์ และจึงเอาผ้าขาวอันเนื้อละเอียดนั้นมาตราสังสการพระญาจักรพรรดิราชนั้น แล้วจึงเอาสำลีอันดีด้วยสะพัดได้แลร้อย คาบมาทอชั้นหนึ่ง แล้วเอาผ้าขาวอันละเอียดมาทอชั้น ๑ เล่า แล้วเอา สำลีอันละเอียดมาทอเล่าตั้งนั้นนอกผ้าตราสังสการทั้งหลายเป็น ๑,๐๐๐ ชั้น คือว่า ทอผ้า ๕๐๐ ชั้น แลสำลีอันอ่อนนั้นก็ ๕๐๐ ชั้น จึงรดด้วยน้ำมัน หอมอันอบแลได้ ๑๐๐ คาบ แล้วเอาใส่ในโกศทองอันประดับนิดาอมอแล

^{๗๑} ปัญญา นิตยสุวรรณ, “โขน” วารสารไทย ๙ : ๓๖ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๓๒), หน้า ๒๕.

รจนาด้วยวรรณลวดลายทั้งหลายอันละเอียดนักหนา แล้วจึงยกศพไป
 สงสการด้วยแก่นจันทร์กฤษณาทั้งห้า แล้วบูชาด้วยเข้าตอกดอกไม้
 ทั้งหลาย”^{๗๒}

ตามคำพรรณนาข้างต้น ประเพณีสงสการพระศพมีวิธีปฏิบัติที่สำคัญคือ

- ๑) การทำความสะอาดศพ ชะโลมด้วยกระแจะจวงจันทร์
- ๒) การห่อผ้าตราสัง และการหุ้มห่อด้วยผ้าและสำลีสลับกันหลายชั้น
- ๓) การเชิญพระศพใส่ในโกศ และสงสการด้วยแก่นจันทร์กฤษณา

ใน คำให้การชาวกรุงเก่า ได้แสดง ประเพณีสงสการพระบรมศพ ไว้ดังนี้

“เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชา พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาสวรรคต
 ได้จัดการพระบรมศพตามโบราณราชประเพณีดังนี้ คือ สรงน้ำชำระ
 พระบรมศพสะอาดแล้ว ถวายพระสุคันธ์สรงพระบรมศพ แล้วเอาผ้า
 กลุ่มบรรทมมีลายริมเงินคลุมพระบรมศพไว้ จนถึงเวลา (พระเจ้าแผ่นดิน
 องค์ใหม่) สรงพระบรมศพ ครั้นสรงเสร็จแล้ว ถวายพระกุษาอาภรณ์
 ทรงพระบรมศพ และทรงสังวาลและพระชฎา (เชิญพระบรมศพสู่
 พระบรมโกศ) ประดิษฐานไว้ยังพระแท่นในพระมหาปราสาท”^{๗๓}

ตามคำพรรณนาข้างต้น สรุปวิธีปฏิบัติได้ดังนี้

- ๑) สรงน้ำชำระพระบรมศพ ถวายเครื่องหอมสรงพระบรมศพ แล้วเอาผ้าคลุม
 ไว้
- ๒) พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่สรงพระบรมศพ คือ รดน้ำ แล้วถวายเครื่อง
 อาภรณ์
- ๓) เชิญพระบรมศพสู่โกศ และประดิษฐานไว้ ณ พระแท่นในพระมหาปราสาท

^{๗๒} ญาณิไทย, ไตรภูมิิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วง, หน้า ๑๐๑.

^{๗๓} คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า ๒๗๓.

เห็นได้ว่า ประเพณีปฏิบัติในสมัยอยุธยา นั้น เน้นการสรงน้ำ ในขั้นแรกเป็นการสรงน้ำชำระพระบรมศพ ในขั้นที่ ๒ เป็นการสรงน้ำเพื่อแสดงการเคารพพระบรมศพ การปฏิบัติทั้งสองขั้นตอนนี้ น่าจะเป็นประเพณีปฏิบัติของคนทั่วไปด้วย คือมีการอาบน้ำศพและรดน้ำศพ

ใน เอกสารสเปน ซึ่งพรรณนากรุงศรีอยุธยาตอนปลายสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาและต้นรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวร ได้กล่าวถึงการสังสรรค์ของพระเถระผู้ใหญ่รูปหนึ่ง ดังนี้

“ขณะที่นักบวชของเรากำลังอยู่ในสยาม มีพระเถระผู้ใหญ่รูปหนึ่งถึงแก่กรรมภาพ พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายเฝ้าตลอดคืนและโซโลมศพด้วยเครื่องเทศและไม้จันทน์เช่นเดียวกันกับเครื่องหอมอื่น ๆ ศพถูกบรรจุลงในหีบตะกั่ว แต่ก็น่าสนใจใคร่รู้เพียงพอที่ได้บรรจุศพในทำนง (คือบรรจุโกศ) พวกเขาเจาะรูใต้หีบศพเพื่อให้ของเสียออกมาได้ พวกเขาตั้งหีบศพไว้บนยกพื้นที่ปูพรม เพื่อให้ผู้คนที่เห็นและร่วมไว้อาลัย”^{๗๔}

ถึงแม้ว่า ในเอกสารข้างต้น จะมีได้กล่าวถึงการอาบน้ำศพและการรดน้ำศพ ก็เข้าใจว่า จะได้มีการปฏิบัติกันเป็นประเพณีพื้นฐานในขั้นตอนนี้

การสวดศพและการบำเพ็ญกุศล :

ในเอกสารสเปน ได้กล่าวถึงประเพณีการสวดศพไว้ด้วย ดังนี้

“พวกเขาตั้งศพนี้ไว้โดยมิได้มีการฝังเป็นเวลา ๘ เดือน ระหว่างนั้นบรรดาพระภิกษุสงฆ์และญาติของผู้มรณภาพสวดมนต์และบำเพ็ญกุศล พวกเขาไม่อาจเก็บศพไว้นอกหลุมเกิน ๘ เดือน เพราะผู้มรณภาพเองมิใช่พระเจ้าแผ่นดิน พิธีกรรมทางศาสนาประกอบด้วย การสวดมนต์ การสวดไว้อาลัยผู้มรณภาพและการร้องเพลงสวดเข้ากับเสียงฉิ่งฉาบและแตรเดี่ยว ชั่วโมงแห่งการสวดและการแสดงความโศกเศร้าไว้อาลัย มีสัญญาณบอกเริ่มต้นด้วยเสียงระฆังใหญ่ ๒ อัน”

^{๗๔} จันทรฉาย ภักคธิดม, กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน, หน้า ๑๗๔.

เรื่องการฝังศพที่กล่าวถึงนั้น น่าจะเป็นความเข้าใจผิดของผู้บันทึก ส่วนการสวดนั้น มีการสวดพระอภิธรรมและการแห่เรื่องพระมาลัย ดังได้กล่าวไว้ในบทที่ว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีด้านพระพุทธศาสนา

ประเพณีถวายพระเพลิงพระศพและประเพณีงานเผาศพ :

ในส่วนของพระเจ้าแผ่นดินเรียกว่า การถวายพระเพลิงพระศพ ในพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ แสดงรายละเอียดของประเพณีปฏิบัติในการถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระนเรศวร ไว้ดังนี้

“พระบาทสมเด็จพระเอกาทศวรรุจิศวร บรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสสั่งแก่ท้าวพระยาเสนามนตรีมุขทั้งหลาย ให้แต่งการพระศพสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงแล้ว แต่งพระสุเมรุมาศสูงเส้น ๑๗ วา ประดับด้วยเมรุทิศเมรุรายราชวัติฉัตรทอง ฉัตรนาก ฉัตรเบญจรงค์นาคาเสรีจ ก็เชิญพระศพเสด็จเหนือมหากษฏรานุชาร อันประดับด้วยอภิมกลิ่งกลดรองนา และท้าวพระยาเสนามนตรีมุขลูกขุนทั้งหลาย มาประดับแท่นห้อมล้อมมหากษฏรานุชาร ก็อัญเชิญพระศพเสด็จลี้ลา โดยรัถยาราชาวัติไปยังพระเมรุมาศด้วยยศบริวารและเครื่องสักการบูชาหนักหนา พระบาทสมเด็จพระเอกาทศวรรุจิศวร บรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จไปถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ให้นิมนต์พระสงฆ์สิบสงฆ์ ๑๐,๐๐๐ ถวายพระราชทานเครื่องอัฐบริขารทักษิณานุกาพระสงฆ์ทั้งปวงเป็นมหาพักร”^{๗๕}

พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งจัดทำในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีประเพณีปฏิบัติอย่างเดียวกับประเพณีปฏิบัติข้างต้น คือ มีการสร้างพระเมรุใหญ่โตสวยงาม มีขบวนอัญเชิญพระศพมายังพระเมรุ มีการถวายพระเพลิงพระศพ การนิมนต์พระภิกษุสงฆ์ ๑๐,๐๐๐ รูปเข้าร่วมพิธีและรับถวายทักษิณาทานสิ่งที่กล่าวเพิ่มเติมซึ่งทำให้เห็นขั้นตอนการปฏิบัติสมบูรณ์ คือ ขบวนอัญเชิญพระศพไป

^{๗๕} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)... หน้า ๓๑๕-๓๑๖.

ยังพระเมรุนั้น “บำเรอด้วยดุริยดนตรีฆ้องกลองแตรสังข์ นางรำระบำอันมโหฬารมหรสพ ทั้งปวง” และเมื่อถวายพระเพลิงพระศพแล้ว “ให้รับพระอัฐิธาตุเข้ามาไว้ ณ วัดพระศรี- สรรเพชญ์นิมิตต์พระสงฆ์สดับปกรณ์แล้ว ก็บรรจุพระอัฐิธาตุ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว บำเพ็ญพระราชกุศลนานาประการ”^{๗๖}

ในจารึกวัดป่าแดง พ.ศ. ๑๙๔๙ ได้เล่าว่า เจ้าอาวาสวัดป่าแดงถึงแก่มรณภาพมหา- ธรรมราชาผู้บุแห่งสุโขทัย เมื่อทราบข่าวได้เสด็จมาสังสการศพ^{๗๗} คำว่า สังสการ ในที่นี้ น่าจะหมายถึง การพระราชทานเพลิงศพ

ในเอกสารสเปนได้กล่าวถึงพิธีเผาศพของพระเถระผู้ใหญ่ซึ่งได้กล่าวถึงในเรื่อง การสงสการและการสวดศพข้างต้น ดังนี้

“พิธีเผาศพเป็นขั้นตอนที่วิจิตรพิศดารและฟุ่มเฟือยสิ้นเปลือง เพราะความเรียบง่ายหรือความยิ่งใหญ่ของพิธีศพ ย่อมขึ้นอยู่กับสถาน- ภาพทางเศรษฐกิจ การเมืองและศาสนาของผู้วายชนม์ พวกเขาสร้าง ปราสาท (เรือนเล็กชั่วคราว) ไม่ก็หลังอย่างง่าย ๆ บนฝั่งของริมน้ำตรง ข้ามของแม่น้ำ มีการปักธงทิวมีสีสรรคขนาดใหญ่ และมีภาพวาดบน แฉ่งผ้าใบภายในปราสาท และด้านหนึ่งของแฉ่งผ้านั้น พวกผู้หญิงและ มิตรสหายของผู้มรณภาพนั้น พวกเขาได้มัดเรือขนาดใหญ่สามลำเข้า ด้วยกันและสร้างปราสาทบนเรือเหล่านั้นโดยมีธงทิวสีสวยสดและภาพ วาดบนผ้า เพื่อใช้เป็นเรือเชิญหีบศพ ได้มีการวางหีบศพราบบนปราสาท นั้น และที่หัวเรือสองลำมีม้าจำลอง ๒ ตัว ทั้งหมดนี้ เรือแพเหล่านี้เป็น ภาพที่น่าสรรเสริญและเป็นเครื่องพิสูจน์ถึงความช่างคิดค้นประดิษฐ์ ด้วยจินตนาการอย่างยิ่งของชาวสยาม ศพถูกคลุมด้วยผ้าฝ้ายขาวผืนใหญ่ มีเด็กหนุ่มคนหนึ่งนั่งขานหม่อมเพื่อแสดงความสำคัญของผู้มรณภาพ เขาเป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิดติดปลายผ้าขาวมาก เรือลำอื่น ๆ ติดตามมาในท่าม กลาง เรือลำใหญ่ลำหนึ่งบรรทุกข้าวและเนื้อสัตว์นานาชนิด พร้อมทั้ง

^{๗๖} เรื่องเดิม, หน้า ๓๖๙-๓๗๐.

^{๗๗} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๒๕๕.

ม้วนผ้าฝ้ายและทองคำเป็นมัดเป็นกอบเป็นกำ เพื่อแจกจ่ายแก่คนยากจน
 หลังจากพิธีเผาศพ เรืออีกลำบรรทุกพระภิกษุสามเณรร่วมมัตของผู้มีรณภาพ
 และลำสุดท้ายบรรทุกสมาชิกทั้งหมดของครอบครัวผู้มีรณภาพผู้หญิง
 และเด็ก พวกเขาขนสิ่งของลงจากเรือ และผู้โดยสารลงจากเรือและ
 เดินเข้าขบวนที่เข้าไปสู่ลานบริเวณที่มีการจัดสร้างขึ้นเพื่อเผาศพ บรรดา
 พระภิกษุสงฆ์แบกสิ่งที่ดูคล้ายปราสาทและธงทิวและผ้าเข้าไปในบริเวณ
 พิธีและวางศพลงบนยกพื้น แล้วทีละคนก็วางกิ่งไม้ แขนงไม้และกิ่ง
 ไม้หอม (มีค่าที่สุด) ลงบนศพที่ชะโลมแล้ว และเริ่มจุดไฟให้ลุกจน
 กลายเป็นกองไฟใหญ่โชติช่วง พระภิกษุสงฆ์และพระเถรานุเถระสวด
 มนต์ตลอดเวลา ได้มีการจุดดอกไม้เพลิงนานาชนิดขึ้นในเวลากลางคืน^{๗๘}

ประเพณีการบรรจุอัฐิธาตุ :

ในเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับอัฐิธาตุของผู้ตาย ภายหลังจากพิธีเผาศพ
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิเคราะห์ว่า มีการเปลี่ยนแปลง
 เปลี่ยนวิธีการปฏิบัติอยู่ ๓ ลักษณะ คือ

๑) วิธีบรรจุอัฐิธาตุแต่โบราณมา ขึ้นเดิมศพผู้มีบรรดาศักดิ์สูง เช่น พระเจ้าแผ่นดิน
 เมื่อทำฌาปนกิจที่ใด เขาทำเจดีย์ลงตรงที่ฌาปนกิจนั้น ครอบทั้งอัฐิและอังคารธาตุ

๒) ต่อมาเปลี่ยนเป็นเก็บอัฐิธาตุไปบรรจุในพระเจดีย์ซึ่งมีไว้ในที่อื่น อย่างเช่น
 บรรจุอัฐิสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (ไว้ในพระเจดีย์วัดพระศรีสรรเพชญ์)

ที่กล่าวมานี้ ไม่มีประเพณีที่เก็บอัฐิธาตุกลับคืนเข้าบ้าน

๓) มาจนตอนกลางในชั้นกรุงเก่า ราวตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้าปราสาททองมา
 ประเพณีการบรรจุอัฐิธาตุ ได้ความในหนังสือชั้นนั้นว่า พระอังคารแห่เอาไปลอยน้ำ แต่
 พระอัฐิ ถ้าเป็นพระเจ้าแผ่นดิน หรือเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ยังบรรจุในวัดพระศรีสรรเพชญ์
 แต่ถ้าเป็นเจ้านายต่างวัง ส่งพระอัฐิไปไว้ที่วัง ดูเหมือนจะให้จัดการบรรจุเอาเองพระยาโบราณ
 ราชธานินทร์ได้พบพระโกศพระอัฐิจมติดอยู่ในพื้นที่วังริมวัดดุสิต จึงทำให้เข้าใจว่าจะเป็น

^{๗๘} จันทรินาย ภัคอธิคม, กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน, หน้า ๑๗๔-๑๗๕.

พระอัฐิเจ้านายองค์ใดองค์หนึ่งซึ่งอยู่วังนั้นในตอนหลัง ยังไม่ทันบรรจุก็เสียกรุง ประเพณี
เช่นว่านี้ ใช้มาจนในชั้นกรุงธนบุรี ประเพณีบรรจุพระอัฐิไว้วัด เข้าใจว่าพึงเลิกเมื่อครั้ง
กรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง^{๗๙}

ในจดหมายเหตุวันวลิต ได้เล่าถึงงานเผาศพน้องชายของเจ้าพระยาตากโม้ม (ต่อมา
ได้ขึ้นครองราชย์ ทรงพระนามว่า พระเจ้าปราสาททอง) ว่า ครั้งนั้น เจ้าพระยาตากโม้มได้
นำอัฐิของบิดา ซึ่งฉาบปูนกึ่งเรียบร้อยแล้วโดยถูกต้องตามประเพณี มาเผาใหม่อีกครั้ง วัน
วลิตได้วิจารณ์ซึ่งแสดงให้เห็นถึงธรรมเนียมประเพณีในเรื่องการนำอัฐิตามาเผาใหม่อีก
ครั้ง ว่า

“การกระทำเยี่ยงนี้เป็นเกียรติยศ ซึ่งใช้เฉพาะพระเจ้าแผ่นดิน
หรือพระมหากษัตริย์ซึ่งสืบราชบัลลังก์เมื่อเจ้านายในราชตระกูลได้พ่าย
แพ้ไป ไม่ว่าจะโดยปราบดาภิเษกหรือโดยได้รับเลือกก็ตาม พระองค์อาจ
ขุดอัฐิของพระราชบิดาหรือพระปยูรญาติขึ้นมาเผาตามพระราชพิธีได้”^{๘๐}

เรื่องเจ้าพระยาตากโม้มนำอัฐิของบิดามาเผาใหม่ตามที่กล่าวในจดหมายเหตุวันวลิตนี้
ไม่มีกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดาร และพระราชพงศาวดารกล่าวแตกต่างกันไปว่า เจ้าพระยา
ตากโม้มสุริยวงศ์ได้จัดการปลงศพมารดา มิใช่ น้องชาย^{๘๑}

ประเพณีแต่งกายในงานศพ :

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแสดงความเห็นเรื่อง
การแต่งกายในงานศพของไทยว่า แต่เดิมได้นุ่งขาว ต่อมาได้เปลี่ยนมาเป็นนุ่งขาวเฉพาะ
ญาติที่อายุอ่อนกว่าผู้ตายกับบ่าวไพร่ ผู้หญิงที่เป็นญาติชั้นผู้ใหญ่นุ่งผ้าลายพื้นม่วง ผู้หญิง
ที่มีเชื้อญาติชั้นผู้ใหญ่นุ่งผ้าเงิน ห่มแพรสีขาวยัง ๒ พวก ญาติผู้ชายชั้นผู้ใหญ่ผู้ใหญ่นุ่งผ้าสีม่วงหรือ
สีอื่นที่ไม่ฉูดฉาด และคาดพุงสีขาว ถ้าญาติผู้ใหญ่จะนุ่งขาวก็นุ่งได้ การนุ่งดำนั้นเริ่มขึ้น
ในสมัยรัชกาลที่ ๔^{๘๒}

^{๗๙} พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, หน้า ๔๙๐-๔๙๑.

^{๘๐} ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗๙ จดหมายเหตุวันวลิต (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๓๒-๓๓.

^{๘๑} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)..., หน้า ๓๓๔.

^{๘๒} สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๙๐-๑๙๑.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิเคราะห์พื้นฐานแนวคิดในเรื่องการนุ่งขาวนั้น น่าจะมาจากจุดมุ่งหมายที่จะลดเครื่องประดับ ไม่แต่งในเวลาที่มีทุกข์โศก

สมมตผลพระกรม ไชยสิทธิ์

ขอไว้มีพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร...
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิเคราะห์พื้นฐานแนวคิดในเรื่องการนุ่งขาวนั้น น่าจะมาจากจุดมุ่งหมายที่จะลดเครื่องประดับ ไม่แต่งในเวลาที่มีทุกข์โศก

วิเคราะห์ สรุปร และเสนอแนะ

๑. แนวคิดที่เป็นพื้นฐานของชนบธรรมนิยมประเพณีไทย

แนวคิดที่เป็นพื้นฐานของชนบธรรมนิยมประเพณีไทย ในช่วงสมัยที่ศึกษาในงานวิจัยนี้ คือ ตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงสมัยอยุธยา-รัชกาลพระเจ้าปราสาททอง ที่สำคัญคือคติไตรภูมิ

คติไตรภูมิ เป็นโลกทัศน์พื้นฐานของคนไทย จำแนกย่อยออกเป็นเรื่องของโครงสร้างไตรภูมิ และเรื่องของสาระไตรภูมิ

โครงสร้างไตรภูมิ ให้ภาพของจักรวาลตามคติของพุทธศาสนาเถรวาทที่พัฒนาขึ้นหลังสมัยพุทธกาล นั่นคือ ภาพของจักรวาลที่มีเขาพระสุเมรุเป็นแกนกลาง จากเขาพระสุเมรุลงมา มีดินแดนอันเป็นที่อยู่ของชีวิตต่างๆ ที่สำคัญคือ ชมพูทวีปซึ่งเป็นที่อยู่ของมนุษย์อย่างเราๆ เบื้องต่ำลงไปเป็นที่อยู่ของสัตว์ที่อยู่ในอบายและนรกได้รับความทุกข์ความเดือดร้อนทุกข์ทรมานด้วยประการต่างๆ เหนือเขาพระสุเมรุขึ้นไป เป็นที่อยู่ของเทวดา ตั้งแต่เทวดาในระดับกามภูมิ สูงขึ้นไปถึงเทวดาในระดับรูปภูมิและอรุภูมิที่เรียกว่าพรหม

โดยที่จริง การแบ่งภพภูมิออกเป็น ๓ ระดับใหญ่ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ นั้น เป็นการแบ่งตามสภาพธรรมของจิต จิตในระดับต่างๆ ย่อมปรุงแต่งความปรากฏของชีวิตแตกต่างกันออกไป มีทุกข์มีสุขมีการดำเนินชีวิตต่างๆ กัน รวมทั้งอิงอาศัยธรรมส่วนวัตถุเพื่อการดำรงอยู่ เช่น ร่างกาย อาหาร ที่อยู่อาศัยต่างกัน

- อำนาจไต่สวน และ
- อำนาจผู้ปกครองประเทศ

เมื่อวิเคราะห์ในภาพที่สัมพันธ์กับขนบธรรมเนียมประเพณี อำนาจธรรมมี ๒ ลักษณะ คือ

(๑) **อำนาจธรรมตามธรรม** ได้แก่ ธรรมระดับสังฆธรรม คือกฎแห่งกรรม และสภาวะไตรลักษณ์ และธรรมระดับศีลธรรม คือ ความประพฤติที่เป็นคุณหรือโทษ แก่ตนและสังคมส่วนรวมซึ่งจะเป็นเหตุที่ก่อให้เกิดผลตามกฎแห่งกรรม ความเข้าใจในอำนาจธรรม ๒ ระดับนี้ก่อให้เกิด **ขนบธรรมเนียมประเพณีแห่งสาธุสัตว์บุรุษ** ประกอบบุญกิริยาต่าง ๆ และก่อให้เกิดขนบธรรมเนียมประเพณีที่อาศัยสัจจะ-ความจริงใจ ความดีงาม เป็นฐาน เช่น พิธีสัตยานุสตัยระหว่างเมือง เป็นต้น

(๒) **อำนาจธรรมตามคติความเชื่อ** ในสมัยสุโขทัย มีคติความเชื่อในเรื่องพระธาตุ พระศรีมหาโพธิ์ พระพุทธรูป และกระแสแห่งพุทธะที่มีอยู่ในชินกาล เฉพาะพระพุทธรูปเจ้าพระองค์นี้ จักดำรงอยู่ ๕,๐๐๐ ปีภายหลังการปรินิพพาน ในสุโขทัยระยะแรก สิ่งเหล่านี้เป็นสัญลักษณ์แห่งความบริสุทธิ์ ตั้งแต่สมัยอยุธยา สิ่งเหล่านี้โดยเฉพาะพระธาตุ ได้ปรากฏในลักษณะปาฏิหาริย์เพื่อเอื้อหนุนบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ แม้พระพุทธรูปและบทสวดมนต์ ก็ได้รับความเชื่อถือในฐานะที่มีฤทธิ์อำนาจปกป้องคุ้มครอง ป้องกันภัย หรือบันดาลคุณต่าง ๆ เช่น โชคลาภได้ เป็นต้น คติความเชื่อในสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ได้ก่อให้เกิดขนบธรรมเนียมประเพณีที่เป็นการจัดหา สร้าง นบบูชาสิ่งเหล่านี้ขึ้น

อำนาจพุทธเทพนิกร และพราหมณ์เทพนิกร อยู่ในฐานะทวยเทพผู้คุ้มครองต่างกันโดยประวัติและหน้าที่ พุทธเทพนิกรทำหน้าที่คุ้มครองเกื้อหนุนส่งบุญแก่ผู้ประพฤติธรรมตามแนวทางพระพุทธศาสนา พราหมณ์เทพนิกรทำหน้าที่คุ้มครองผ่านพิธีกรรม มีการบูชาเป็นต้นตามคติพราหมณ์ อย่างไรก็ตาม ในขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ของไทย บ่อยครั้งได้อ้างอิงขอความคุ้มครองดูแลความถูกต้องจากเทพนิกรทั้งสองฝ่ายในลักษณะที่ถือเป็นกลุ่มทวยเทพตามโครงสร้างไตรภูมิ มิได้เอาคติศาสนาแบ่งแยก เช่น ในคำอานโองการแข่งน้ำในพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา และคำสัตยาธิษฐานระหว่างเมืองในจารึกขุนจืด ขุนจอด เป็นต้น

ข้อควรสังเกตคือ ในบรรดาพราหมณ์เทพนิกรชั้นพระผู้เป็นเจ้าของเจ้า คือ พระพรหม พระอิศวร พระนารายณ์ ในขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ได้ให้ความสำคัญแก่พระอิศวร มาก โดยเฉพาะมากกว่าพระนารายณ์ เห็นได้ชัด คือ พระราชพิธีตรีโยมปวาย ตามคติ พราหมณ์ถือว่า เป็นพิธีต้อนรับการลงมาของพระอิศวรและพระนารายณ์ แต่ในพระราชพิธี ของไทยเน้นที่การต้อนรับพระอิศวรเป็นสำคัญ และในช่วงที่ถือว่าพระอิศวรเสด็จลงมาใน คนไทยก็ถือเป็นเวลาดีที่จะได้รับพรจากพระอิศวร ฝ่ายราชสำนักก็นิยมทำพิธีโสกันต์ และ ชาวบ้านก็นิยมทำพิธีโกนจุกแก่ลูกหลานของตน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชธาธิบายถึงแนวคิดของคนไทยในเรื่องการนับถือพระอิศวรว่า

“ถือกันว่าพระอิศวรนั้นเป็นพระคุณ คือเป็นผู้ที่จะสงเคราะห์ เทพตามมนุษย์กษัตริย์มารทั่วไป ไม่มีที่จะลงโทษผู้ใด โดยจะต้องทำบาง ก็เป็นการจำเป็นโดยเสียไม่ได้...เพราะพระอิศวรเต็มไปด้วยความกรุณา ไม่เลือกกว่าคนดีคนชั่ว เพราะใครไปตั้งพิธีรีตองจะขออันใดก็ได้สมปรารถนาจะไปดีไปชั่วตามแต่ผู้ได้ไป เพราะพระทัยดีมีพื้นอันใหม่อยู่ เป็นนิത്യดังนี้ จึงได้มีพระนามปรากฏว่าพระคุณ

ส่วนพระนารายณ์ มีพระอาการตามที่กล่าวว่าเมื่ออยู่ปรกติ เสมอเย่อมบรรทมอยู่กลางทะเลน้ำนมเป็นนิത്യ ต่อเมื่อเวลาใดมีการ อันใดซึ่งพระอิศวรจะต้องการ รับสั่งใช้ให้ไปปราบปรามผู้ซึ่งประทุษร้าย แก่โลกทั้งปวงจึงได้ปลุกขึ้น เพราะฉะนั้น พระนารายณ์จึงเป็นแต่ผู้ทำลาย...เพราะเหตุฉะนั้นจึงมีคำกล่าวว่าพระนารายณ์เย่อมไม่ประสิทธิ์พรอวยสวัสดิมงคลแต่สักครั้งหนึ่งเลย ที่สุดจนเครื่องบูชาในเวลา พระราชพิธีตรีปวายก็ห้ามมิให้นำมาถวายด้วยกล้วยพืช จะแจกให้แก่ ผู้ดีมีหน้าก็ไม่ได้ ต้องแจกให้แก่ยากกวนิพกและถือกันว่า ถ้าแรม ๕ คำ ซึ่งเป็นวันส่งพระนารายณ์นั้นต้องวันพืช มักจะเกิดตีรันฟันแทงกัน ชุกชุม (เพราะเดือนมืด คนไม่ใคร่ไปดู) พราหมณ์ทั้งปวงต้องระวังกัน

เป็นกวดขัน เพราะพระนารายณ์เป็นพนักงานแต่ล้างผลาญเช่นนี้จึงได้
มีนามปรากฏว่าพระเดช คู่กันกับพระคุณ”^๑

ในส่วน อมนุษย์ ที่เข้ามามีอำนาจในชนบทธรรมนิยมประเพณีไทยมากคือ ผีต่าง ๆ เป็นการประสานคติความเชื่อดั้งเดิมเข้ากับคติไตรภูมิได้อย่างกลมกลืน ผีเหล่านี้เข้ามามีบทบาทในการควบคุม โดยเฉพาะในแง่การลงโทษแบบทันตาเห็น

เมื่อเปรียบเทียบบทบาทของอำนาจในส่วนที่เป็นชีวิตรูปแบบต่าง ๆ ที่มีอยู่ในชนบทธรรมนิยมประเพณีไทย พบว่า พุทธเทพนิกรมีบทบาทรักษาและส่งเสริมความประพฤติตามธรรม สร้างสำนึกและบรรยากาศแห่งบุญกิริยา พราหมณ์เทพนิกรมีบทบาทในการสร้างความขลังความศักดิ์สิทธิ์ พรและอำนาจ ส่วนผีมีบทบาทในการควบคุมลงโทษผู้กระทำความผิดก่อให้เกิดความรู้สึกขยาดกลัวที่จะทำความผิด

ในส่วน อำนาจผู้ปกครอง พระมหากษัตริย์เป็นผู้ที่มีอำนาจในการดูแล สร้างและประสานให้อำนาจต่าง ๆ ข้างต้นปรากฏขึ้นอย่างมีผลต่อสังคมส่วนใหญ่ของประเทศ พระมหากษัตริย์จะใช้อำนาจไปในทางใดย่อมขึ้นอยู่กับคติ ๒ ประการคือ

(๑) คติทางการเมืองการปกครอง ในช่วงสมัยที่ศึกษามี ๓ คติคือ

ก. คติพ่อปกครองลูก เป็นคติทางการเมืองการปกครองของพ่อขุนรามคำแหง คตินี้ทำให้เกิดชนบทธรรมนิยมประเพณีที่สร้างความเอื้อเฟื้อและความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับประชาชน ดังเช่น ทรงโปรดให้แขวนกระดิ่งเพื่อให้ประชาชนมาแจ้งความทุกข์ความเดือดร้อนกับพระองค์ได้โดยตรง ดังมีข้อความในจารึกว่า

“ในปากประตูมีกระดิ่งอันหนึ่งแขวนไว้ หัน ไพรฟ้าหน้าปก กลาง
บ้านกลางเมือง มีถ้อยมีความ เจ็บท้องข้องใจ มั่นจักกล่าวแจ้งเจ้าเงิงขุน
ปี่ไว้ ไปลั่นกะดิ่งอันท่านแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองได้ยินเรียก
เมื่อถาม ส่วนความแค้นด้วยชื่อ”^๒

^๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า ๘๙-๙๐.

^๒ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๐-๑๑.

ข. คติธรรมราชา เป็นคติที่เริ่มขึ้นในสมัยพระมหากษัตริย์ไทย คตินี้ถือว่าพระมหากษัตริย์คือพระโพธิสัตว์ผู้ถือเอาการปกครองบ้านเมืองเป็นวิถีทางหนึ่งของการบำเพ็ญบารมีเพื่อจะเกิดเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต คตินี้มีผลต่อขนบธรรมเนียมประเพณีไทย เช่น ประเพณีการบวช ประเพณีการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะในด้านที่สัมพันธ์กับคติความเชื่ออื่นๆ ในพุทธศาสนาเถรวาท เช่น พระธาตุ พระพุทธรูป พระศรีมหาโพธิ์ และคติพุทธกาล ๕,๐๐๐ ปี

ค. คติธรรมเทวราชา คตินี้เกิดขึ้นในสมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์ ในด้านหนึ่งทรงเป็นธรรมราชาตามคติที่สืบทอดมาจากสุโขทัย ในอีกด้านหนึ่ง ทรงเป็นเทวราชาในความหมาย ๓ นัยคือ

- นัยที่ ๑ ทรงเป็นเทวราชาโดยสมมติ ทรงได้รับการยกย่องยอมรับจากปวงประชาว่า ทรงเป็นใหญ่และทรงคุณอันประเสริฐประดุจเทพ

- นัยที่ ๒ ทรงเป็นเทวราชาจากการแบ่งภาคของทวยเทพต่างๆ มารวมกันเพื่อปกป้องรักษาความดีงามของสังคม

- นัยที่ ๓ ทรงฐานะที่จะได้รับความช่วยเหลือเกื้อกูลจากทวยเทพ

คติเทวราชาก่อให้เกิดขนบธรรมเนียมประเพณี ที่เป็นการเสริมหรือแสดงภาวะแห่งเทวราชาเพื่อผลในทางการเมืองการปกครอง โดยเฉพาะในด้านการควบคุมกำลังคนและสร้างศูนย์อำนาจ

๒) คติและคุณลักษณะเฉพาะของพระมหากษัตริย์ เช่น พ่อขุนรามคำแหงทรงเป็น **ปราชญ์ผู้รู้ธรรม** ทรงสร้างขนบธรรมเนียมประเพณีที่เป็นเครื่องมือเพื่อการวางรากฐานธรรมที่ถูกต้องแก่สังคมด้วยกระบวนการปัญญา เช่น การสร้างบ้านแปลงเมืองในลักษณะที่รักษาและสร้างดุลยภาพความปรกติพอดีของธรรมชาติทั้งธรรมชาติส่วนวัตถุธรรมชาติส่วนจิต และวิถีชีวิต-วัฒนธรรม ทรงโปรดให้ปลุกดงตาล เป็นสวนป่ากลางเมือง และโปรดให้มีการสวดธรรมแสดงธรรม ณ ที่นั้นทุกวันพระ ในวันอื่นๆ ก็ใช้เป็นสถานที่ชุมนุมปรึกษาหารือในเรื่องธรรมส่วนที่เป็นเครื่องมือที่จะนำมาใช้เพื่อการพัฒนาบ้านเมือง พระมหากษัตริย์ทรงวางรากฐานของขนบธรรมเนียมประเพณีทางด้านพระพุทธศาสนา ที่เป็นแนวความศรัทธา ทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงซึ่งสื่อความคิดที่

เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของคนไทยสืบเนื่องมาหลายร้อยปี ตั้งแต่สมัยสุโขทัยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ทรงเป็นผู้วางรากฐานคติเทวราชา แก่อยุธยา และทรงนำวิธีการปฏิบัติขนบธรรมเนียมประเพณีตามแบบพราหมณ์เข้ามาเป็น เครื่องมือรักษาและเสริมสร้างคติเทวราชาให้มั่นคง สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงสนพระทัยในเรื่องประเพณีต่าง ๆ ทรงโปรดให้ทำบัญชีประเพณีต่าง ๆ ในหัวเมือง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงใฝ่พระทัยในทางพระพุทธศาสนา ทรงวางรากฐานประเพณีการเทศน์มหาชาติด้วยการโปรดให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตช่วยกันแต่งมหาชาติคำหลวง ในสมัยของพระองค์ได้เกิดประเพณีนิยมในการบวชด้วย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงสนพระทัยในเรื่องคชกรรม ในสมัยของพระองค์ได้มีการประกอบพระราชพิธีที่เนื่องกับคชกรรมหลายครั้ง เช่น พระราชพิธีปลูมกรรม พระราชพิธีอุตมกรรม สมเด็จพระนเรศวรทรงเป็นกษัตริย์นักรบผู้สามารถ พระองค์ทรงหลั่งอุทกธารประกาศอิสรภาพ ทรงโปรดให้กระทำพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาในระหว่างการเดินทางเพื่อทำสงคราม ทรงโปรดให้สมเด็จพระวันรัตน์ทำพิธีประพรมน้ำพระพุทธมนต์เป็นการสร้างขวัญและกำลังใจแก่เหล่าทหารที่จะไปทำสงคราม ทรงโปรดให้มีพิธีนมนต์พระมอญมาทำน้มนต์ถวายและประพรมน้มนต์ถวายในพระราชานิเวศน์ทุกวัน

๒. เจื่อนไซ อิทธิพลและบุคลิกภาพของคนไทยที่มีผลต่อรูปแบบของขนบธรรมเนียมประเพณีไทย

คติต่าง ๆ ข้างต้น เป็นพื้นฐานของขนบธรรมเนียมประเพณีไทย นอกจากพื้นฐานดังกล่าวแล้ว ยังมีเจื่อนไซและอิทธิพลที่มีผลต่อรูปแบบของขนบธรรมเนียมประเพณีไทยที่ควรกล่าวถึง เพื่อให้เห็นเหตุที่มาของขนบธรรมเนียมประเพณีไทยในช่วงที่ศึกษาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

๒.๑ เจื่อนไซ

เจื่อนไซ ที่มีผลต่อรูปแบบของขนบธรรมเนียมประเพณีไทย จำแนกได้เป็น ๒ ลักษณะคือ เจื่อนไซพื้นฐาน และเจื่อนไซเฉพาะการณ

เงื่อนไขพื้นฐาน ได้แก่ ความต้องการเพื่อการดำรงอยู่ตามวัฏจักรของชีวิตและตามลักษณะของสังคม เงื่อนไขนี้ได้เป็นตัวกำหนดประเภทของขนบธรรมเนียมประเพณีไทยขึ้น ในช่วงสมัยที่ศึกษา ปรากฏขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ๕ ประเภทคือ

- ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านการเมืองการปกครอง
- ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านพระพุทธศาสนา
- ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านการทำมาหากิน
- ขนบธรรมเนียมประเพณีตามเทศกาล และ
- ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องกับวงจรชีวิต

ในแต่ละประเภท ก็มีเงื่อนไขความต้องการพื้นฐานและลักษณะของสังคมเข้ามากำกับรูปแบบการแสดงออก กล่าวคือ

ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านการเมืองการปกครอง มีเงื่อนไขความต้องการในด้านเสถียรภาพความมั่นคงเป็นพื้นฐาน และมีลักษณะสังคมโดยเฉพาะลักษณะการเมืองการปกครองเป็นตัวแปรความหมายแห่งเสถียรภาพ ในสมัยสุโขทัย รัชสมัยของพ่อขุนรามคำแหง ความหมายของเสถียรภาพทางการเมืองการปกครองอยู่ที่การยอมรับจากประชาชนเป็นการยอมรับในความรู้ความสามารถและความดีของผู้ปกครองอย่างสนิทใจ ดังปรากฏข้อความในจารึกหลักที่ ๑ เมื่อเล่าถึงลักษณะการปกครองของพ่อขุนรามคำแหงแล้วว่า “ไพร่ในเมืองสุโขทัยนี้จึงชม” ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านการเมืองการปกครองในสมัยของพ่อขุนรามคำแหงจึงเน้นที่การปฏิบัติพัฒนาสังคมและคุณภาพชีวิตด้านต่าง ๆ ของประชาชน เช่น การสร้างบ้านแปลงเมืองในรูปแบบ ที่เน้นดุลยภาพและการประสานดุลยภาพของธรรมส่วนต่าง ๆ ดังได้กล่าวแล้ว ในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ลิไทย ได้เน้นเสถียรภาพที่การยอมรับเช่นกัน แต่ให้น้ำหนักไปที่การยอมรับของท้าวพระยาเจ้าเมืองต่าง ๆ ทั้งนี้ การยอมรับเกิดขึ้นจากน้ำจิตน้ำใจที่ตระหนักถึงคุณงามความดีของพระองค์ ดังที่มีหลักฐานกล่าวถึงพระราชพิธีราชาภิเษกในครั้งนั้นว่า

“ผู้เป็นท้าวเป็นพระยาเบื้องตะวันออกและตะวันตก ท้วนอน
ดินนอนต่างคนต่างมีใจใคร่ใจรัก เอามกุฏชั้นชัยศรีเศวตรัตน์มายด-
ยัญอภิเษกให้เป็นท้าวเป็นพระยา ทั้งหลายจึงสมมติขึ้นชื่อศรีสุริยพงศ์-
รามมหาธรรมราชาธิราชเสวยราชย์ชอบด้วยทศพิธราชธรรม”^๓

ในสมัยอยุธยา ลักษณะการปกครองเป็นแบบธรรมเทวราชา ความหมายของ
เสถียรภาพอยู่ที่ความเป็นศูนย์อำนาจทางการเมืองการปกครอง การรวมกำลังคนเข้ามาไว้
ภายใต้การปกครอง ขนบธรรมเนียมประเพณีในด้านการเมืองการปกครองจึงมีลักษณะ
เน้นพิธีกรรมที่ยิ่งใหญ่ ชล้ง และศักดิ์สิทธิ์ พิธีอันอลังการและซับซ้อนของพราหมณ์ถูก
นำเข้ามาเป็นเครื่องมือสร้างความยิ่งใหญ่ ชล้งและศักดิ์สิทธิ์เพื่อแสดง พระเดชานุภาพ
ของพระมหากษัตริย์ พิธีที่เป็นหลักแห่งการควบคุมกำลังคน ดังเช่น พระราชพิธีถือน้ำ
พิพัฒน์สัตยาได้รวมความเชื่อในเรื่องอำนาจทุกด้าน ทั้งอำนาจธรรมชาติ อำนาจพุทธเทพนิกร
อำนาจพราหมณ์เทพนิกร อำนาจมนุษย์ และอำนาจผู้ปกครองรัฐเข้ามาในคราวเดียว คติ
ทางพระพุทธศาสนาบางด้าน เช่น พระธาตุ ซึ่งรับนับถือในสมัยสุโขทัยตอนต้นในลักษณะ
สัญลักษณ์แทนธรรมบริสุทธิ ได้เปลี่ยนมาเป็นสัญลักษณ์แห่ง พระบุญญาบารมี ของ
พระมหากษัตริย์ ได้ปรากฏเป็นปาฏิหาริย์ ยืนยันความสำเร็จในกิจการเมืองการปกครอง
ที่พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นจักได้รับ

เรื่องไชยเฉพาะการณ์ เช่น ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง จักถึงปีจุลศักราช ๑๐๐๐
ถือกันว่าเมื่อถึงปีดังกล่าว จักเกิดภัยพิบัติความเดือดร้อนต่าง ๆ แก่สังคมทั่วไป สมเด็จพระ
เจ้าปราสาททองจึงโปรดให้กระทำพิธีลบศักราช เพื่อให้การลบศักราชซึ่งนับเป็นการ
เปลี่ยนแปลงกฎเกณฑ์ในเรื่องกาลเวลาของระบบธรรมชาตินั้นเป็นไปได้ พระองค์ได้โปรด
ให้ประกอบพระราชพิธีอินทราภิเษกนำก่อนพระราชพิธีลบศักราช เป็นการอภิเษก คือ
แต่งตั้งให้พระองค์ทรงฐานะดุจองค์อินทราธิราชผู้สถิต ณ ดาวดึงส์สวรรค์เหนือเขาพระ
สุเมรุ ทำหน้าที่พิทักษ์ดูแลทุกข์สุขของชาวโลก พระราชพิธีอินทราภิเษกและพระราชพิธี
ลบศักราชจักเป็นความจริงในเนื้อแท้หรือไม่ก็ตาม รูปแบบของพระราชพิธีก็แสดงพระ
บุญญาบารมีและพระเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่ของพระเจ้าปราสาททอง

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓.

ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านพระพุทธศาสนา มีจุดประสงค์ตามคตินิยม ๒ ประการคือ

(๑) **จุดประสงค์เพื่อตน** ได้ประกอบบุญกุศลสั่งสมบุญสำหรับเป็นเครื่องเกื้อหนุนให้ได้ประสบชีวิตที่ดีขึ้นในกระแสไตรภูมิ ดี ในที่นี้ คือ ดีในทางวัตถุ เช่น มีทรัพย์ รุงงาม เกิดในสกุลดี ดีในทางจิตใจ มีปัญญา มีใจกุศลเป็นนิจ และดีในทางการดำเนินชีวิต ได้พบพานพระพุทธศาสนา ได้เกิดในสมัยพระศรีอาริยมตไตรยและได้ฟังธรรมจากพระองค์

(๒) **จุดประสงค์เพื่อพระศาสนา** ได้ช่วยสืบต่อพระพุทธศาสนาแห่งชินกาลนี้ ให้วัฒนาถาวรไปจนตลอด ๕,๐๐๐ ปี

จุดประสงค์ดังกล่าว เป็นเงื่อนไขพื้นฐานที่ทำให้เกิดการกำหนดขอบเขตความหมายของกิริยาบุญ เน้นไปที่การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในส่วนที่กับพระรัตนตรัย คือ ที่เนื่องกับพระพุทธ มีการสร้างพระพุทธรูป พระพิมพ์ พระภู พระโพธิสัตว์ การนบพระ และการฉลองพระ เป็นต้น ที่เนื่องกับพระธรรม มีการส่งเสริมสนับสนุนการศึกษาธรรม การสืบทอดธรรม การเผยแผ่ธรรม และการปฏิบัติธรรม ที่เนื่องกับพระสงฆ์ มีการสร้างวัดทำนุบำรุงวัดและดูแลความเป็นอยู่ของพระภิกษุสงฆ์

นอกจากนี้ ยังมีเงื่อนไขเฉพาะการณ์และเงื่อนไขเฉพาะบุคคลเข้ามากำกับเงื่อนไขเฉพาะการณ์ เช่น พระมหากษัตริย์บางพระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นพระบรมสารีริกธาตุ มาแสดงปาฏิหาริย์ ก็สร้างเจดีย์อนุสรณ์ได้ ณ ที่ซึ่งพระบรมสารีริกธาตุปรากฏ เงื่อนไขเฉพาะบุคคล เช่น ความเลื่อมใสศรัทธา ความสนใจ และสามารถในการปฏิบัติบุญ กิริยา เช่น พ่อขุนรามคำแหง และพระเจ้าทรงธรรมเน้นการให้ความรู้ทางธรรม พ่อขุนรามคำแหงได้โปรดให้ประชาชนถือศีลฟังธรรมปฏิบัติธรรมในวันพระ พระเจ้าทรงธรรมทรงบอกหนังสือถวายพระภิกษุสงฆ์ตลอดช่วงเข้าพรรษา

เงื่อนไขอีกประการหนึ่งที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับรูปแบบของขนบธรรมเนียมประเพณีทางพระพุทธศาสนา คือวัตถุประสงค์ที่แปรเปลี่ยนออกนอกทางพุทธธรรม เป็นความต้องการในเรื่องอำนาจบุญฤทธิ์วิหยาคม ความต้องการนี้เกิดขึ้นมากในสมัยอยุธยา บ้านเมืองได้ขยายตัวเป็นชุมชนใหญ่ ช้ำมีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องผู้ปกครองบ่อยครั้ง มีสงครามอยู่เนือง ๆ จึงมีความต้องการความมั่นคงปลอดภัยของชีวิต แนวทางหนึ่งตามคติความ

เชื้อคือ การได้อำนาจเชิงบุญฤทธิ์วิทยาาคมมาคุ้มครองเกื้อหนุน คติดังกล่าวเป็นคติทางไสยเวท แต่ด้วยความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ก็เอาคติไสยเวทเข้ามาเจือในพระพุทธศาสนาเปลี่ยนสัญลักษณ์ความบริสุทธิ์ทางธรรมเป็นเรื่องอำนาจทางบุญฤทธิ์วิทยาาคม เช่น พระพุทธรูป ได้เปลี่ยนจากสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้าเพื่อการนอบนบบูชาระลึกถึงรัตนคุณ ก็เปลี่ยนมาเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ทรงอำนาจต่าง ๆ บทสวดมนต์ซึ่งเป็นสื่อหนึ่งของการศึกษาธรรม ก็ได้เปลี่ยนมาเป็นมนตร์ที่มีคุณอำนาจประการต่าง ๆ พระภิกษุสงฆ์ตามหลักเป็นผู้มีหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนา ในสมัยสุโขทัย ได้เน้นให้คุณค่าแก่การยกย่องนับถือและทำนุบำรุงพระภิกษุสงฆ์ผู้ทรงความรู้ในพระไตรปิฎก ทรงศีลาจารวัตรหรือปฏิบัติภาวนา แต่ในสมัยอยุธยา คติการนับถือเช่นนั้นก็ยังมิได้อยู่ แต่ก็ได้ให้ความสำคัญนับถือยกย่องพระภิกษุผู้ปฏิบัติในสายสมถภาวนาที่มีการเจริญสมาธิภาวนาแบบอิทธิอำนาจด้วย และบางครั้ง ก็มากกว่าพระภิกษุผู้ศึกษาธรรมหรือเจริญธรรมถูกต้องตามธรรม

ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านการทำมาหากิน มีเงื่อนไขหลักที่ความต้องการผลผลิต ไม่มีอุปสรรคทำให้สูญเสียรายได้หรือผลผลิต เงื่อนไขเฉพาะของสังคม คือ สังคมไทยเป็นสังคมการเกษตร มีการทำนาเป็นอาชีพหลัก จึงเกิดรูปแบบของขนบธรรมเนียมประเพณีที่เข้ามาสนองความรู้สึกลับมั่นคงปลอดภัยและความมั่นใจว่าจะได้รับผลผลิตที่ดีตามเป้าหมาย พิธีที่เกี่ยวกับการทำนามีถึง ๗ พิธี เป็นการกำหนดที่ครบวงจรของวัฏจักรการทำงานในฤดูกาลทำนาครั้งหนึ่ง ๆ นับตั้งแต่การเริ่มฤดูทำนาไปจนถึงการเก็บเกี่ยว ได้แก่

- **พระราชพิธีไพศาวจรตพระนังคัล** เป็นการมงคลแรกนาขวัญ พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้ผู้แทนพระองค์ ทำการจรตพระนังคัล ลงมือไถเป็นครั้งแรก เป็นปฐมฤกษ์อันเป็นมงคลของการทำนาในปีหนึ่ง ๆ พระราชพิธีนี้กระทำในเดือน ๖

- **พระราชพิธีพืชมงคล** เป็นพิธีขอฝน กระทำในเดือน ๙ เพื่อช่วยให้ฝนตกถูกต้องตามฤดูกาล เป็นประโยชน์ต่อการเกษตรกรรมและการดำรงชีวิตด้านต่าง ๆ ของประชาราษฎร์

- **พระราชพิธีภัทรบท** ทำในเดือน ๑๐ เริ่มฤดูกาลเก็บเกี่ยวข้าว ราชสำนักและประชาชนมีประเพณีนำข้าวอ่อนจากรวงที่เก็บเกี่ยวครั้งแรกมาทำมธุปายาสถวายทานแด่พระสงฆ์และเลี้ยงพราหมณ์เพื่อความเป็นมงคลแก่ผลผลิตที่ได้

- พระราชพิธีไล่เรือ ทำในเดือนอ้าย มีจุดมุ่งหมายให้น้ำซึ่งมากแต่เดือน ๑๒ ลดลง เพื่อมิให้ข้าวซึ่งรวงแก่ถึงคราวเก็บเกี่ยวเกิดความเสียหาย

- พระราชพิธีเฉวียนพระโคกินเลี้ยง ทำในเดือนยี่ เป็นพิธีแสดงการยกย่องพระโคสุภราชซึ่งนำไถในคราวพระราชพิธีไพศาชจรตพระนั่งคัล

- พระราชพิธีธานยเทาะห์ ทำในเดือน ๓ เป็นพิธีชนข้าวเข้าลานและเผาฟาง และซึ่งข้าวป้องกันโทษภัยต่างๆ เป็นการเลิกฤดูกาลการทำงานในฤดูกาลหนึ่ง และเตรียมพื้นที่สำหรับฤดูกาลต่อไป

สิ่งที่เป็นหลักของความสำเร็จของการทำนา คือ ความถูกต้องสมดุลของธรรมชาติที่เกี่ยวข้อง อานาจธรรมในส่วนนี้ จึงมีความหมายอยู่ที่ความปรกติถูกต้องของธรรมชาติ พระราชพิธีหลายพิธีจึงเป็นการขอให้เกิดความปรกติในส่วนนี้ ส่วนพิธีไพศาชจรตพระนั่งคัลและพระราชพิธีไล่เรือส่งน้ำนั้นเป็นการนำอำนาจของผู้ปกครองรัฐ คือ พระมหากษัตริย์มาเป็นเครื่องเสริมกำลังใจและความมั่นใจ ในความเป็นจริง กำลังใจและความมั่นใจส่วนหนึ่ง ย่อมมาจากการที่พระมหากษัตริย์ทรงให้ความสำคัญกับการประกอบอาชีพทำนา ซึ่งเป็นอาชีพหลักของสังคม ความใส่พระทัยในเรื่องนี้เป็นมงคลที่เป็นกำลังใจให้ชาวนาอุทิศตนต่อการทำงานที่เหน็ดเหนื่อยตลอดฤดูกาลทั้งเพื่อประโยชน์แก่ตนเอง ครอบครัว และสังคมส่วนรวม

พระราชพิธีที่ส่งเสริมกำลังใจในการทำมาหากินอีกพระราชพิธีหนึ่ง คือ พระราชพิธีอาสาชยุช เป็นพระราชพิธีแข่งเรือพระที่นั่งเสี่ยงทายทำนายความเจริญของบ้านเมือง โดยเฉพาะในเรื่องการทำมาหากินของประชาชน ทั้งการเกษตรกรรมและการพาณิชย์กรรม ทำในเดือน ๑๑ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มึ่น้ำมากเหมาะแก่การแข่งเรือ

ขนบธรรมเนียมประเพณีตามเทศกาล ส่วนใหญ่เป็นพิธีที่เนื่องกับการสิ้นปีและขึ้นปีใหม่ ได้แก่

- พิธีตรียมปวาย เป็นงานนักขัตฤกษ์ขึ้นปีใหม่ของพราหมณ์ เป็นการต้อนรับพระอิศวรและพระนารายณ์ซึ่งเสด็จลงมาเยี่ยมโลกปีละครั้ง ทำในเดือนอ้าย รูปแบบหลักของพิธีคือ การให้พราหมณ์ ๔ คนสมมติว่าเป็นท้าวจตุโลกบาลไล่ชิงช้ำถวายพระอิศวร พระเจ้าแผ่นดินเป็นสมมติเทพ ทำหน้าที่เป็นองค์พระอิศวรรับการถวายการต้อนรับ

พิธีสัสมพัจฉรฉินท์ เป็นนักขัตฤกษ์วันสิ้นปีทางจันทรคติ ตรงกับวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ วิธีปฏิบัติที่เป็นหลัก คือ การสวดพระปริตร โดยเฉพาะอาถรรพณ์วิญญูสูตร เพื่อคุ้มครองป้องกันภัยขจัดสิ่งร้ายต่างๆ ออกไปจากชีวิต ขณะเดียวกัน มีการสร้างความ เป็นมงคลด้วยการทำบุญเลี้ยงพระ และถือเป็นวันพักผ่อนบันเทิงด้วย

- **พิธีสงกรานต์** เป็นนักขัตฤกษ์ขึ้นปีใหม่ทางสุริยคติ คือวันที่ดวงอาทิตย์ก้าว ขึ้นสู่ราศีเมษ ตรงกับวันที่ ๑๓ เมษายน การปฏิบัติเน้นที่การทำบุญ การสรงน้ำพระ และ ความสนุกสนานรื่นเริง รับประทานด้วยใจกุศลและเป็นสุข

พระราชพิธีตามเทศกาลอีกพระราชพิธีหนึ่ง คือ พระราชพิธีชักกวาง หลักฐาน ในตำรับนางนพมาศว่าทำในเดือนยี่ หลักฐานทางฝ่ายอยุธยาว่าทำในเดือนอ้าย เป็นการ ใช้โอกาสของฤดูกาลที่มีลมดี เล่นการกีฬาที่แสดงทั้งศิลปะ ทักษะความชำนาญ และความ สนุกที่เหมาะสมตามกาล

ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เนื่องด้วยวงจรชีวิต มีเงื่อนไขพื้นฐานที่ความต้องการ ความมั่นคงของการดำรงอยู่ในช่วงวัยต่างๆ ก่อให้เกิดพิธีที่เนื่องกับการเกิด การฉลอง และปกป้องรักษาชีวิตในช่วงเดือนแรก การเลี้ยงดูเด็ก การโกนจุกสู่ความเป็นผู้ใหญ่ การ บวช การสะเดาะเคราะห์ในวัยเบญจเพศ การแต่งงาน และการตาย เงื่อนไขเฉพาะของ บุคคลและสังคม คือ ฐานะนครของบุคคลในสังคม ทำให้พิธีเหล่านี้มีรูปแบบความวิจิตร และความเรียบง่ายแตกต่างกัน

การเกิด และการฉลองและปกป้องรักษาชีวิตในช่วงเดือนแรก ในส่วนราชสำนัก เรียกว่า **พิธีพระราชสมภพ พิธีสมโภชเมื่อประสูติได้ ๓ วัน และพิธีสมโภชขึ้นพระอู่ เมื่อพระชันษา ๑ เดือน** แก่นหลักของพระราชพิธีเหล่านี้อยู่ที่การสะเดาะเคราะห์ขจัดภัย จากภูตผีที่อาจมาทำร้ายหรือเอาชีวิต และรับขวัญที่พระราชกุมารรอดพ้นจากภัยเหล่านั้น ได้ พื้นฐานของพิธีเหล่านี้ จึงอิงอาศัยคติความเชื่อดั้งเดิมในเรื่องผีและการกำจัดผี เป็นต้น ในความเป็นจริง พิธีเหล่านี้ก็เกิดขึ้นเพื่อสนองกำลังใจและความหวังในความมั่นคงของ การดำรงอยู่ของทารก เพราะในครั้งกระนั้น การแพทย์ยังไม่เจริญ โอกาสการตายของทารก จึงมีมาก จึงเกิดพิธีขจัดภัยให้แก่ทารกและรับขวัญเมื่อทารกรอดจากภัยนั้น ภัยใด ๆ ก็ ตามที่ไม่รู้จักว่าเป็นอะไร ก็มักจะยกเหตุว่ามาจากผี

ทางฝ่ายราชสำนัก ยังมีพิธีสมโภชพระราชกุมาร เมื่อพระทนต์ขึ้นพระชันษาราว ๗ เดือน ๘ เดือน ๙ เดือน เมื่อทรงดำเนินได้ พระชันษาล่วงขวบหนึ่งแล้ว และเมื่อลงสรงน้ำได้ พระชันษาล่วง ๓ ขวบแล้ว พิธีเหล่านี้ก็เป็นการรับขวัญพระราชกุมารที่ทรงมีพระชันษาเติบโตขึ้นและแข็งแรง ทั้งเป็นการสะเดาะเคราะห์ปกป้องรักษาป้องกันภัยในแต่ละช่วงของการพัฒนาชีวิต

เมื่อมีพระชันษาราว ๑๑ ขวบมี *พิธีโสกันต์* หรือ*พิธีโกนจุก* พิธีนี้ถือเป็นงานใหญ่และสำคัญ เพราะเป็นช่วงการเปลี่ยนจากวัยเด็กสู่ความเป็นผู้ใหญ่ ต้องเปลี่ยนชีวิตจากที่เคยวิ่งเล่นตามใจชอบ มาเป็นชีวิตที่ต้องเรียนรู้เตรียมตัวที่จะรับผิดชอบกิจการงานต่างๆ เพื่อประโยชน์ของส่วนรวม พิธีโกนจุกนี้เป็นประเพณีนิยมของชาวบ้านทั่วไปด้วย

เมื่อมีพระชันษา หรือสำหรับคนทั่วไปมีอายุราว ๑๓-๑๔ ปี จักบรรพชาเป็นสามเณร ๒๑ ปีอุปสมบทเป็นพระภิกษุจำพรรษาอย่างน้อย ๑ พรรษา

ทางฝ่ายราชสำนัก เมื่อพระราชโอรสพระราชธิดามีพระชันษา ๒๕ ปี มี*พิธีมังคลเบญจามิเชก* ทำการสะเดาะเคราะห์ เพราะถือกันว่าเป็นช่วงวัยที่มักจะประสบเภทภัยต่างๆ วิธีการสะเดาะเคราะห์ที่สำคัญของพิธีนี้ คือ การเล่นการตีกด่าบรรพ ผู้รู้หลายท่านสันนิษฐานว่า เป็นการแสดงโขนบูชาพระเป็นเจ้า

พิธีที่เกี่ยวกับชีวิตที่สำคัญอีกพิธีหนึ่ง คือ การแต่งงาน กระบวนการและขั้นตอนทั้งหมดมีแก่นหลักอยู่ที่การสร้างความมั่นคงทางวัตถุ ทางจิตใจและวิถีชีวิตที่จะอยู่ร่วมกันของคู่บ่าวสาว มีพิธีหมั้นหมายเพื่อให้ทั้งคู่ได้มีโอกาสเรียนรู้และปรับตัวเข้าหากันมากขึ้น ทั้งฝ่ายเจ้าบ่าวก็จะได้สร้างเรือนหอเตรียมความมั่นคงทางทรัพย์สิน ในพิธีแต่งงานก่อนการส่งตัว เจ้าบ่าวต้องนอนเฝ้าเรือนหอ ๓ วัน ระหว่างนั้น มีการฟังสวดพระบาลี ทำจิตใจให้สงบและเรียนรู้แนวทางชีวิตคฤหัสถ์ที่ดีเพื่อเป็นหลักที่มั่นคงของครอบครัวต่อไป

พิธีที่เนื่องกับวงจรชีวิตพิธีสุดท้ายที่มีหลักฐานกล่าวถึง คือ *พิธีที่เนื่องกับการตาย* มีประเพณีการเก็บรักษาศพ พิธีสวดศพ พิธีเผาศพ เมื่อพูดถึงการตาย ชวนให้เข้าใจถึงการสิ้นสุดของชีวิต แต่ในคติไตรภูมิ การตายเป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงของภาวะชีวิตที่เนื่องกับกาย ไปสู่ชีวิตที่เนื่องกับกายหรือรูปแบบชีวิตใหม่ พิธีที่เนื่องกับการตายของไทย

ก็ตัดเรื่องฆาตกรรมที่มีอยู่ในพิธีพราหมณ์ออกไป น้าอภิเชกในพระราชพิธีราชาภิเษกตามแบบพราหมณ์ต้องนำมาจากน้ำที่มีความบริสุทธิ์ทุกชนิดมารวมกัน ที่สำคัญคือ น้ำนมโคบางที่มีเนยใสและนมเปรี้ยวด้วย นอกจากนี้ ยังมีใส่ต้นหญ้า ใบไม้ ผลไม้ที่เป็นสัญลักษณ์แห่งความสมบูรณ์ผสมเข้าไปด้วย ลักษณะการผสมปนเปเช่นนี้ ไทยถือว่าไม่สะอาด น้าอภิเชกที่ไทยเห็นว่าเหมาะสมคือน้ำสะอาดบริสุทธิ์ไม่มีสิ่งเจือปน อนึ่ง พิธีหลายพิธีที่มีจุดเริ่มต้นจากพราหมณ์ ก็ได้รับการผสมผสานคติพุทธ และคติความเชื่อดั้งเดิมแบบไทยเข้าไป จึงมีลักษณะผสมผสาน ข้อควรสังเกตคือพิธีที่มีการผสมผสานหลายคติเข้าไปมักจะเป็นพิธีที่มีความสำคัญมากต่อการเมืองการปกครอง พระราชพิธีราชาภิเษก พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา และพิธีที่มีลักษณะพิเศษ เช่น พระราชพิธีอินทราภิเษก เหตุที่มีการผสมผสานคติทั้งฝ่ายพุทธ ฝ่ายพราหมณ์ และคติความเชื่อดั้งเดิมเข้าไปพร้อมกัน เพื่อให้เกิดอำนาจทุกด้านอย่างบริบูรณ์ เป็นการเพิ่มความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ และแสดงความสำคัญของพระราชพิธีดังกล่าว

คติความเชื่อดั้งเดิม ที่ปรากฏหลักฐานในชนบทรรมนิยมประเพณีของไทยในช่วงสมัยที่ศึกษา ได้แก่ ความเชื่อในเรื่องผี ขวัญ โหราศาสตร์ เทพดาอารักษ์ประจำไพร่ประจำภูเข่า ประจำท้องถิ่นต่าง ๆ เป็นเรื่องของอำนาจลี้ลับที่มีคุณและโทษแก่ชีวิตของมนุษย์ มีพิธีสะเดาะเคราะห์ป้องกันผีที่ชั่วร้ายก่ออุปสรรคแก่ชีวิต ขออำนาจผีและเทพดาอารักษ์ที่ดีช่วยปกป้องรักษาคนดี มีพิธีรับขวัญในโอกาสที่แสดงว่าได้พ้นภัยจากการเบียดเบียนของอำนาจฝ่ายชั่ว ส่วนโหราศาสตร์นั้นเป็นสาระที่มีความสำคัญในวิถีชีวิตไทยและในชนบทรรมนิยมประเพณีต่าง ๆ มักปรากฏอยู่ในพิธีที่มีรูปแบบพราหมณ์เป็นหลัก

จากที่กล่าวมา จะเห็นลักษณะภูมิปัญญาไทยในการเลือกสรรและสร้างชนบทรรมนิยมประเพณีที่เป็นประโยชน์ สอดคล้องความต้องการของสังคมด้านต่าง ๆ และมีวิถีการปฏิบัติที่สอดคล้องกับลักษณะของสังคมไทย

๒.๓ บุคลิกภาพของคนไทย

บุคลิกภาพของคนไทย ที่มีผลต่อรูปแบบและวิถีปฏิบัติชนบทรรมนิยมประเพณีไทยที่เด่นสำคัญคือ ความละเอียดประณีต ความมั่งคั่ง ความเอื้อเฟื้อมีน้ำใจ ความบันเทิงสนุกสนาน

ความละเอียดประณีตและความงดงาม แสดงออกในการจัดหาและประดิษฐ์สร้างสรรค์สิ่งของต่าง ๆ ที่ใช้ในพิธี การจัดสถานที่ การลำดับขั้นตอนของพิธี ถ้อยคำภาษาที่เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น บทขับกล่อม กลอนสวด การสวดมหาชาติ คำอ่านโองการต่าง ๆ ตลอดจนการแสดงและการละเล่น

ความเอื้อเฟื้อมีน้ำใจ การปฏิบัติขนบธรรมเนียมประเพณีไทยมักจะมีเรื่องการทำทานเข้ามาเกี่ยวข้อง ถ้าไม่เป็นจุดประสงค์หลักแล้ว ก็เป็นองค์ประกอบสำคัญส่วนหนึ่งในขนบธรรมเนียมประเพณีมักจะมีเรื่องการทำ เช่น ให้การทำนุบำรุงแต่พระภิกษุสงฆ์ ให้สิ่งตอบแทนรางวัลแก่พราหมณ์ ครูพิธีและผู้ที่เกี่ยวข้อง ให้การเลี้ยงดูแก่ผู้มาร่วมงาน และให้อาหารทรัพย์สินเงินทองแก่คนยากจน นอกจากนี้ ลักษณะของขนบธรรมเนียมประเพณีไทยมักต้องอาศัยความร่วมมือร่วมใจของบุคคลหลายฝ่ายในการจัดทำ ผู้ที่มาช่วยงาน ส่วนหนึ่งคือผู้ที่ให้น้ำใจ ให้ความช่วยเหลือ ให้แรงงาน และให้เวลา นอกจากการให้บุคคลต่าง ๆ ที่เห็นกันแล้ว ในขนบธรรมเนียมประเพณีของฝ่ายพุทธ ยังมีกรวดน้ำ อุทิศผลบุญแก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว ความเอื้อเฟื้อและการรู้จักให้และแบ่งปันดังกล่าวทำให้ขนบธรรมเนียมประเพณีไทย เป็นสื่อหนึ่งของการสร้างความสมานสามัคคีในชุมชน

ความบันเทิงสนุกสนาน บุคลิกภาพส่วนนี้ช่วยให้ขนบธรรมเนียมประเพณีของไทยโดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับประชาชน มีลักษณะรื่นรมย์ เป็นเครื่องมือของการพักผ่อนบันเทิงใจ ความบันเทิงสนุกสนานเข้ามาสู่ขนบธรรมเนียมประเพณี ๒ ลักษณะคือ ลักษณะหนึ่งคือการแสดงและการละเล่น อีกลักษณะหนึ่งคือการเสี่ยงทาย พิธีอย่างอาสยุช ซึ่งมีทั้งการแข่งขัน เสี่ยงทายทำนาย และความสนุกสนานตื่นเต้นจึงเป็นพิธีที่ได้รับความนิยม มีหลักฐานต่าง ๆ กล่าวถึงในลักษณะที่สะท้อนความประทับใจในภาพ เสี่ยงความรู้สึกและบรรยากาศโดยรวมไว้มาก

๓. ลักษณะของขนบธรรมเนียมประเพณีไทย

แนวคิด เงื่อนไข อิทธิพล และลักษณะบุคลิกภาพของคนไทยได้หล่อหลอมให้ขนบธรรมเนียมประเพณีไทยในช่วงสมัยที่ศึกษามีลักษณะดังต่อไปนี้ คือ

๑) มีจุดมุ่งหมายหรือประโยชน์ที่การสร้างเสริมเสถียรภาพ คือ การสร้างเสถียรภาพในด้านการเมืองการปกครอง เสถียรภาพในด้านการทำมาหากิน เสถียรภาพในการดำเนิน

ชีวิตตามวงจร เสถียรภาพในด้านการสั่งสมบุญเพื่อประโยชน์สุขและชีวิตที่ดีงามในปัจจุบัน และอนาคต ตลอดจนเสถียรภาพในด้านการสืบต่อของพระพุทธศาสนา

๒) มีภูมิปัญญาในการเลือกสรรและสร้างสรรค์ ก่อให้เกิดรูปแบบและวิธีการปฏิบัติที่เหมาะสมกับจุดมุ่งหมายและสอดคล้องกับสภาพการณ์ของสังคมและสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ

๓) มีจิตวิญญาณแห่งความเอื้อเฟื้อเกื้อกูล ความรัก และความศรัทธาเลื่อมใส

๔) มีความละเอียดอ่อนประณีตงดงาม ขณะเดียวกัน ในกรณีที่ต้องการความเข้มแข็ง เด็ดขาด คัดค้าน ก็สามารถจัดทำได้อย่างมีพลัง ด้วยกลวิธีการรวมอำนาจต่าง ๆ ตามคติความเชื่อเข้ามา เป็นต้น

๕) มีลักษณะประสานประโยชน์ รู้จักนำคติและรูปแบบปฏิบัติต่าง ๆ เข้ามาประกอบเป็นเนื้อเดียวกันในลักษณะที่มีผลเป็นขนบธรรมเนียมแบบไทย มีเอกลักษณ์แห่งความเป็นไทยแฝงอยู่

๖) มีความสนุก ความบันเทิงแฝงอยู่ แม้ในพิธีที่ศักดิ์สิทธิ์อย่างมาก เช่นพระราชพิธีราชาภิเษก ก็จบลงด้วยการเลี้ยงดู การประทักษิณรอบพระนคร และการทำทาน

๗) มีศิลปะเป็นความเด่นปรากฏ ซึ่งออกมาในสิ่งของเครื่องใช้ อาหาร ภาษากการแสดง และการละเล่น

นอกจากคุณลักษณะด้านที่ตั้งกล่าวแล้ว ก็มีลักษณะด้านลบด้วยในบางครั้ง ที่เด่นคือ ความฟุ้งเฟ้อ และคติความเชื่อในเชิงอิทธิปาฏิหาริย์ ลักษณะทั้งสองประการนี้ปรากฏมากในตอนปลายสมัยอยุธยา เป็นเครื่องสะท้อนประการหนึ่งของสาเหตุที่ทำให้กรุงศรีอยุธยาเสียเอกราชแก่พม่าในที่สุด

๔. บทบาทของขนบธรรมเนียมประเพณีไทย

จากที่กล่าวมาเห็นได้ว่าขนบธรรมเนียมประเพณีไทยมีบทบาทต่อสังคมไทยในช่วงสมัยที่ศึกษาโดยตรงในด้านการสร้างเสถียรภาพทางการเมืองการปกครอง การทำมาหากิน การดำเนินชีวิตทั่วไป และการทำหน้าที่ในทางพระพุทธศาสนา ผลของการปฏิบัติขนบธรรมเนียมประเพณี นอกจากมีโดยตรงในเรื่องการสร้างเสถียรภาพทั้งในระดับประเทศ

ระดับชุมชน กลุ่มบุคคล และบุคคล ดังกล่าวแล้ว ยังมีผลพลอยหรือบทบาทที่เป็นไปโดยคุณลักษณะที่เกิดขึ้น คือ เป็นสื่อสร้างความสามัคคี สร้างการรวมตัวของชุมชน เป็นโอกาสของการเอื้อเพื่อแบ่งปัน และเป็นทางแห่งการสร้างสรรค์ศิลปะต่าง ๆ อาจกล่าวได้ว่าศิลปะส่วนใหญ่ของประเทศไทยเรา ได้สร้างสรรค์ผ่านการปฏิบัติขนบธรรมเนียมประเพณีอย่างไทย ๆ

๕. ข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัยเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีไทยในช่วงสมัยสุโขทัยและอยุธยาที่สรุปข้างต้น อาจนำมาประมวลเป็นข้อเสนอแนะเพื่อการปฏิบัติขนบธรรมเนียมประเพณีไทยในปัจจุบันและอนาคตได้ดังนี้

๑) ควรมีการศึกษาแก่นสารของขนบธรรมเนียมประเพณีไทยแต่ละอย่างแต่ละประเภทให้ชัดเจน แล้วอนุรักษ์และพัฒนารูปแบบให้ตรงกับแก่นสาร เพื่อให้ได้รับประโยชน์ที่เป็นจุดมุ่งหมายหรือหัวใจของขนบธรรมเนียมประเพณีนั้น ๆ อย่างแท้จริง

๒) ควรมีการศึกษาพิจารณาการปฏิบัติขนบธรรมเนียมประเพณีไทยในอดีตที่ยังมีคุณค่าเหมาะสมควรแก่การนำมาปฏิบัติสืบต่อเพื่อประโยชน์แก่การสร้างเสถียรภาพความมั่นคงด้านต่าง ๆ แก่สังคม เช่น วิธีการสร้างบ้านแปลงเมือง การสร้างขนบธรรมเนียมประเพณีเพื่อการปกครองที่ใกล้ชิดกับประชาชน และการนำขนบธรรมเนียมประเพณีมาสร้างคุณภาพทางธรรมของประชาชนในสมัยพหุชนรามคำแหง

๓) ขณะเดียวกัน ควรพิจารณาถึงขนบธรรมเนียมประเพณีที่สืบทอดจากอดีตมาสู่ปัจจุบัน แต่ได้กลายเป็นคุณค่า กลายความถูกต้อง กลายประโยชน์แท้จริงออกไป ลักแต่ทำไปตามที่เคยทำ หรือถือว่าเป็นสวัสดิมงคลโดยไม่รู้คุณค่าความหมายแท้จริง แล้วปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องตามของเดิม หรืออาจสร้างสรรค์คุณค่าใหม่ขึ้นทดแทนให้เหมาะสมกับสังคมไทยในปัจจุบันและอนาคต

๔) ควรพิจารณาแก้ไขปัญหาความฟุ่มเฟือยและอิทธิปาฏิหาริย์ที่ก่อผลร้ายต่อสังคม เพราะทำให้เสียดุลยภาพทางเศรษฐกิจ และทอนภูมิปัญญาของการพึ่งตนเองของคนในสังคม

๕) การแก้ไขและพัฒนาการปฏิบัติของขนบธรรมเนียมประเพณีในสังคมไทยไม่ควรคิดจัดทำเพียงในกรอบที่เกี่ยวกับรูปแบบการปฏิบัติเท่านั้น เพราะที่สุดจะเป็นเรื่อง

บรรณานุกรม

- กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๙.
- กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๕.
- กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓. พิมพ์ครั้งที่ ๓. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๖.
- กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.
- กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๖.
- กฐินพิธีและพระธรรมเทศนากรฐณานิสสังกถา. ม.ป.ท. ๒๔๙๗. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในการนำผ้าพระกฐินไปพระราชทาน ณ วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ วันที่ ๗ พฤศจิกายน ๒๔๙๗).
- คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี. ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาคที่ ๑. พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๐.
- _____ . ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔. พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓.
- ความเป็นบัณฑิตของ ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร เปรี๊ญ และพระภิกษุสงฆ์สมัยสุโขทัยสวดเจ็ดตำนานหรือไม่. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวพร, ๒๕๑๗. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร เปรี๊ญ ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ [ศ.บ.โบราณคดี] จ.ม., ป.ช., ร.ด.ม. (ศ) ฌาปนสถานคุรุสภา วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร วันที่ ๒๐ เมษายน ๒๕๒๗).
- คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : คลังวิทยา, ๒๕๑๕.
- จันทร์ฉาย ภาคอิศม. กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน. กรุงเทพฯ : บริษัทประชาชนจำกัด, ๒๕๓๒.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๒ หมวตราชประเพณีไทย. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๓. (สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอตุลญาเจ้าโปรดให้พิมพ์เป็นมิตรพลีขึ้นปีใหม่ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๗๓).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม*. พระ
นคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๑.

_____ พระราชกรัณยานุสรณ์ *ต่อนว่าด้วยพระราชพิธีศรีสังฆปาณกาล*. พระ
นคร : โรงพิมพ์ไทย, ๒๕๖๓.

_____ พระราชพิธีสิบสองเดือน. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๔.

ณัฐภูภัทร จันทวิช. *พระราชพิธีบรมราชาภิเษก*. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาธาตุ เนื่องในวโรกาส
พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ วันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๓๐).

ณัฐภูภัทร นาวิกชีวิน. *พระราชพิธีโสกันต์*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๘. (กรม
ศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระ-
เจ้าอยู่หัว วันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๑๘).

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระกระษัตริย์. *กาพย์มหาชาติ*. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๗.

_____ *ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช*. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ-
ธนากร, ๒๔๗๓.

_____ *ตำนานพระปริตร*. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒.

_____ *นิทานโบราณคดี*. พระนคร : แพร์พิทยา, ๒๕๑๔.

_____ *ตำนานพระพิมพ์ พระพุทธรูปสมัยต่างๆ ในประเทศไทย พุทธศิลป์ในประเทศไทย*.

พระนคร : โรงพิมพ์จำลองศิลป์, ๒๕๑๐. (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
ขุนสันทานธนากรักษ์ [นายชัยประสิทธิ์ สันทานธนา] ณ วัดธาตุทอง วันที่ ๒๐
กรกฎาคม ๒๕๑๐).

_____ *ตำราขนบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา* กับ *พระราชวิจารณ์ของสมเด็จพระ*

พระยาดำรงราชานุภาพ. ม.ป.ท. (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภา-
พรรณไพไล ณ พระเมรุท้องสนามหลวง พุทธศักราช ๒๔๙๓).

_____ *ตำราพระราชพิธีเก่า*. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๖. (พระเจ้าบรม-

วงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ทรงพิมพ์ประทานเป็นของขวัญถวายรด-
น้ำสังกรานต์ พ.ศ. ๒๔๖๖).

ตำราราชเสวกครั้งกรุงเก่า. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๑. (พิมพ์แจก
 ในงานกฐินพระราชทาน ณ วัดเสนาสนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, ๒๔๗๐).
 ทวาทศมาส. พระนคร : คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๕.
 เทพเวที (ประยูรช ปรยุตโต), พระ. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพฯ :
 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
 เทวทิวราช ป. มาลากุล. เรื่องราชูปโภคและเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศพระมหากษัตริย์.
 พระนคร : โรงพิมพ์อุดม, ๒๔๙๕. (พิมพ์ในงานพระเมรุพลเอกสมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม วันที่
 ๒๙ มกราคม ๒๔๙๕).
 ทัมมกิตติมหาสามี, พระ. สหกรรมสงคไทย. นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : สภาการศึกษามหา
 มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕.
 ธรรมปรีชา (แก้ว), พระยา. ไตรภูมิโลกวิจิตรนยภคา เล่ม ๑. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๐.
 ธิดา สารยา. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๒๙.
 บทสวดทิพมนต์. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๑.
 บริบาลบุรีภัณฑ์, หลวง. ชุมชุมโบราณคดี. พระนคร : เกษมบรรณกิจ, ม.ป.ป.
 บริหารเทพธานี, พระ. พงศาวดารชาติไทยสมัยศรีอยุธยา ภาคแรก. พระนคร : บริษัท
 ปิธิจำกัด, ๒๕๒๔.
 ประกอบ โชประการ. วัฒนาการทางชนบประเพณีไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา-รัตนโกสินทร์.
 ธนบุรี : โรงพิมพ์เพชรสยาม, ๒๕๑๓.
 ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓๗. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๒.
 ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗๙ จดหมายเหตุวันวลิต (ฉบับสมบูรณ์). พระนคร : มิตรนา
 การพิมพ์, ๒๕๑๗. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในฉาปนกิจศพ นางเลิม ลุประสงค์ วันที่
 ๒ ธันวาคม ๒๕๑๖).
 ประยูรช สิทธิพันธ์. ราชสำนักไทย. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๐๕.
 พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๖.
 พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๕.
 พญาลีไทย. ไตรภูมิภคา หรือ ไตรภูมิพระร่วง. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖. (กรม

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. *เรื่องกรวดน้ำ*. พระนคร: โรงพิมพ์
มิตรไทย, ๒๕๐๒. (พิมพ์เป็นธรรมเนียมบรรณาการอุทิศส่วนกุศลแด่หม่อมอุ่ม ศรีวิชัย
ณ อุทยาน ในงานฌาปนกิจศพที่เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๓๐ มิถุนายน
พ.ศ. ๒๕๐๒).

วัน วลิต. *พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลิต พ.ศ. ๒๑๘๒*. ดร.เลียวนาร์ต แอนดายา
และวนาศรี สามนเสน ผู้แปล. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์, ๒๕๒๓.
ศาสตราจารย์, พระ (รวบรวมและแปล), *สวดมนต์แปล*. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๑๗.

ศิลปากร, กรม. *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑ อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่*
๑๒-๑๔. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

_____ *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓ อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖*.
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

_____ *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔ อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘*.
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

_____ *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕ อักษรธรรมและอักษรไทย พุทธศตวรรษ*
ที่ ๑๙-๒๔. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

_____ *จารึกสมัยสุโขทัย*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๗. (กรมศิลปากร
จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปีลายสือไทย พุทธศักราช ๒๕๒๖).

_____ *พระบฏและสมุดภาพไทย*. ม.ป.ท. ม.ป.ป.

_____ *ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ (ภาคที่ ๑๐ และ ๑๕)*. พระนคร: บรรณาการ,
๒๕๑๕.

_____ *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๘.

_____ *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

_____ *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๒*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๐.

_____ *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๑.

ศรีธรรมราชา, มหาอำมาตย์โท พระยา. *พิธีทวาทศมาสของเก่า*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณ-
พิพรรฒนาการ, ๒๔๖๔.

สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑๗. กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๔.

สารันสมเด็จ เล่ม ๑. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

สารันสมเด็จ เล่ม ๘. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

สารันสมเด็จ เล่ม ๑๒. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

สารันสมเด็จ เล่ม ๑๘. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

สารันสมเด็จ เล่ม ๑๙. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

สารันสมเด็จ เล่ม ๒๒. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

สารันสมเด็จ เล่ม ๒๔. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

สารันสมเด็จ เล่ม ๒๕. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

สุภาพรณ ญ บางช้าง. *วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : จารึก ตำนาน พงศาวดาร สารัน ประกาศ*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๒๙.

_____ *วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ : กองทุนเฉลิมฉลองสมเด็จพะเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

_____ *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทยก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง*. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยศึกษา ฝ่ายวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

เสฐียรโกเศศ. *ประเพณีปลูกเรือน แต่งงาน*. พระนคร : บรรณาการ, ๒๕๑๒.

_____ *เรื่องเกี่ยวกับประเพณีไทยเนื่องในเทศกาลตรุษสารท*. พระนคร : โรงพิมพ์แพร่การช่าง, ๒๕๐๔. (พิมพ์เป็นบรรณาการในงานฌาปนกิจศพนางเพิ่มทวีสิน ญ เมรุวัดยานนาวา วันที่ ๑๑ มีนาคม ๒๕๐๙).

เสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป. *ลัทธิธรรมเนียมและเพณีไทย*. พระนคร : บรรณาการ, ๒๕๐๘.

สังข์ พัทโนทัย. *พระเจ้าปราสาททอง*. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๖.

สมเกียรติ วันทะนะ. *บทความประกอบการสัมมนาทางศตวรรษธรรมศาสตร์ : ๒๔๗๗-๒๕๒๗ ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่*. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๗.

